

В. А. ДЯДИЧЕНКО

ЖАРИСИ
СУСПИЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО
УСТРОЮ
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХУІІ –
ПОЧАТКУ
ХУІІІ СТ.

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

В. А. ДЯДИЧЕНКО

ЖАРИСИ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО
УСТРОЮ
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХУІІ ~
ПОЧАТКУ
ХУІІІ СТ.

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

КИЇВ—1959

Відповідальний редактор
член-кореспондент АН УРСР *І. О. ГУРЖИЙ*

Вадим Архипович Дядиченко
Очерки общественно-политического строя Левобережной Украины
конца XVII — начала XVIII ст.
(на украинском языке)

Друкується за постановою Вченої ради Інституту історії АН УРСР

Редактор видавництва *П. П. Рудницька*

Технічний редактор *М. І. Єфїмова*

Коректор *М. М. Друченко*

БФ 04512. Зам. № 540. Вид. № 230. Тираж 3000. Формат паперу 84×108/32.
Друкарськ. аркушів 27,265. Обл.-видавн. аркушів 34,32. Папер. аркушів 8,2125.

Підписано до друку 4. II 1959 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, вул. Стефаника, 11

оцифровано - balik2

ВСТУП

В післявоєнні роки радянська історична наука збагатилась цілим рядом праць з історії України XVII — XVIII ст. Проте окремі проблеми радянськими істориками досліджувались нерівномірно. В той час, як історія визвольної війни 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, антифеодальна боротьба селянських мас Лівобережної України, історія запорозького козацтва та багато інших проблем досліджені досить глибоко і всебічно, ряд питань ще залишається або зовсім не розробленими, або розробленими недостатньо. Це стосується насамперед проблеми соціально-економічного розвитку Лівобережної України в другій половині XVII—XVIII ст. Майже відсутні монографії з питань розвитку феодально-кріпосницьких відносин — зростання старшинського землеволодіння, визиску і покріпачення селянства, розвитку торгівлі і т. д. Зовсім немає спеціальних праць з питань суспільно-політичного устрою Лівобережної України XVII—XVIII ст. в складі Російської держави, за винятком докторської дисертації К. О. Софроненко про Малоросійський приказ Російської держави. Ця праця в одному з питань заповнила у великій мірі існуючу прогалину. В цілому ж проблема суспільно-політичного устрою Лівобережжя в XVII—XVIII ст. залишається до цього часу нерозробленою. В загальних рисах це питання висвітлено в I томі «Історії Української РСР».

В даній праці автор ставить перед собою такі завдання:

1. На базі історичної літератури, друкованих, а також архівних джерел дати загальну характеристику

соціально-економічного розвитку Лівобережної України в кінці XVII — на початку XVIII ст. (розвиток продуктивних сил; зростання феодально-старшинського землеволодіння; феодально-старшинське господарство; посилення визиску і покріпачення селянства; козацьке і селянське господарство; міста Лівобережжя; становище міського населення; розвиток торгівлі).

2. На основі використання значною мірою архівних джерел дати загальний нарис розвитку боротьби народних мас проти феодально-кріпосницького гніту в 1680—1720 рр.

3. Дослідити розвиток елементів української державності в кінці XVII — на початку XVIII ст. як елементів класової, феодальної державності, як органу панування українських феодалів (козацької старшини, української шляхти, вищого духовництва). Зокрема, дати характеристику: а) центральних органів управління Лівобережної України — Малоросійського приказу як верховного органу царського уряду по управлінню Україною, гетьманського уряду, його компетенції і діяльності в різних галузях; б) генеральної старшини, її складу, функцій і ролі в управлінні; в) полкової, сотенної та сільської адміністрації як ланок старшинського управління, її складу, функцій, діяльності і порядку оплати; д) міського управління, його складу, функцій, діяльності і порядку оплати.

4. Висвітлити систему права на Україні, організацію суду та судочинства. Зокрема, показати основні джерела права — звичаєве право, поточне російське і українське законодавство, литовсько-польське законодавство; систему організації суду (гетьман і генеральна старшина, полковий і міський суд, сотенний і сільський суд); порядок судочинства — початок судових справ, проведення розслідувань, виставлення свідків, судові засідання; порядок винесення вироків і характер покарань та здійснення вироків.

5. Дослідити організацію військової справи на Лівобережній Україні — основні принципи організації та порядок комплектування козацького війська; поділ на городові та охотницькі полки; поділ по родах військ — піхота, кіннота, артилерія, допоміжні війська; забезпечення козацького війська бойовим спорядженням, аму-

ніцією, продовольством; управління козацьким військом — центральне і місцеве; основні риси військового мистецтва українського народу.

* *

*

Перейдемо до огляду архівних та друківаних джерел, використаних в монографії.

Архівні матеріали. Одним з найголовніших архівосховищ, в якому зібрані документи з історії Лівобережної України другої половини XVII—XVIII ст. є Центральний державний архів давніх актів СРСР у Москві. З численних фондів цього архіву для даної теми найважливіші:

Книги Малоросійського приказу (№ 59—120), які являють собою розташовані в хронологічному порядку копії листування Малоросійського приказу з гетьманською владою, копії царських грамот, посланих на Україну, статейних списків російських послів, «пам'ятей» з Посольського і Розрядного приказів та ін. Поряд з цими матеріалами вміщено також копії документів, що надсилалися з України до Малоросійського приказу, — головним чином донесення гетьманів і російських воевод, до яких нерідко додані копії документів, згадуваних в гетьманських і воеводських донесеннях (листи полкової і сотенної старшини, записи допитів «язиків», листування з іншими державами тощо).

Крім того, книги Малоросійського приказу — переважно за 1710—1720 рр. — містять різні матеріали поточного управління Україною. Документи підібрані тут не так систематично, як в останні роки XVII ст., трапляються значні пропуски, причому в книгах чергуються як копії, так і оригінали документів, написані українською мовою, з печатками і підписами українських урядовців. Нерідко замість копій включені чернетки листування російських урядовців з адміністрацією України.

Окремі книги мають тематичний характер і містять документи виключно з певних галузей управління — надсилення «жалування» на Україну, матеріали про приїзди царських посланців на Україну і гетьманів до Москви, про російські гарнізони в українських містах тощо.

Книги Малоросійського приказу дають важливий матеріал для дослідження політики царського уряду на Україні в економічній, адміністративній, судовій і військовій галузях. Аналізуючи ці документи, можна простежити прагнення царського уряду до дальшого поширення свого впливу на управління Лівобережною Україною, а також виявити форми, в яких політика царського уряду здійснювалась. Разом з тим донесення української адміністрації містять багатий і різноманітний матеріал про діяльність гетьманської влади, полкової і сотенної адміністрації, суду, про організацію війська та ін.

Слід, звичайно, мати на увазі, що до цих документів треба ставитися критично. Справжні цілі царського уряду щодо України у розпорядженнях і указах прикриті фразами про добробут українського народу, а донесення з України показують діяльність старшинської адміністрації в найвигіднішому для неї світлі.

Важливий матеріал про суспільно-політичний устрій Лівобережної України міститься в іншому великому фонді — Стовпці Малоросійського приказу. За своїм змістом цей фонд подібний до попереднього. Він включає різні судові і земельні справи, документи по поточному управлінню Україною, листування між російськими і українськими урядовцями, військове листування тощо.

Значний і різноманітний матеріал зібраний у фонді Справи Малоросійські колишнього архіву міністерства закордонних справ. Здебільшого документи тут розташовані по роках. Кожна така справа містить переважно кілька документів. Тут є судові справи, повідомлення про воєнні дії, матеріали про призначення старшини на посади, про листування гетьмана і полковників з закордоном, про будівництво фортець і т. п.

Порівняно менший матеріал дають Малоросійські справжні акти — оригінали донесень з України в Москву про військові справи і поточне управління. З інших фондів ЦДАДА заслуговують на увагу фонди Розрядного і Сибірського приказів, в яких зустрічаються подекуди дані про суспільно-політичний устрій України.

Дуже цінний матеріал з історії України кінця XVII — першої чверті XVIII ст. знаходиться у відділі рукопи-

сів Державної публічної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна (Москва). Насамперед слід назвати зібрання М. Маркевича, що налічує близько 6 тисяч документів. Майже всі вони являють собою оригінали гетьманських донесень у Москву, гетьманських і полковницьких універсалів і листів, судових справ, ревізій, звітів тощо.

Серед інших джерел виняткове значення мають так звані «Веденія» — докладні списки полкової, сотенної, городової старшини та інших урядовців по Лівобережній Україні в цілому і по окремих полках, складені в 1722—1723 рр. на вимогу Малоросійської колегії. Вони цінні особливо тим, що визначають розміри оплати кожного з урядовців і джерела, за рахунок яких провадилася ця оплата.

Важливий матеріал про суспільно-політичний устрій Лівобережної України є в так званій Прилуцькій судовій книзі, що являє собою записи справ прилуцького суду за 1696—1718 рр. Вона була частково використана М. Слабченком¹. Ця книга дає можливість вивчити склад суду, порядок проведення слідства, характер покарань тощо.

У відділі рукописів Державної публічної бібліотеки УРСР (Київ) зосереджена велика кількість матеріалів з внутрішньої історії Лівобережної України XVII—XVIII ст. Тут знаходяться оригінали деяких гетьманських універсалів, листів, судових справ. Проте головну цінність рукописного відділу становить багатотомне зібрання копій і оригіналів документів, залишене О. М. Лазаревським. Останній на протязі багатьох років невтомно збирав старовинні документи, а з тих, які не можна було добути, знімав копії. Значення цих матеріалів величезне, оскільки оригінали документів, що зберігалися в архівах окремих дворянських родин, у приватних зібраннях тощо, давно загинули. За своїм змістом — це земельні документи, судові справи, листування урядовців, військові донесення, матеріали ревізій.

Серед інших матеріалів відділу рукописів Державної публічної бібліотеки слід назвати два томи актів Полтавського полкового суду (1673—1740 і 1683—1740 рр.), компути Полтавського (1718 р.) і Миргородського (1723 р.) полків, акти окремих старшинських

¹ М. Е. Слабченко, Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв., Одесса, 1911.

родин — Ломиковських, Скоруп, Галаганів, Полуботків, Лизогубів та ін.), а також збірники різних старовинних документів XVII—XVIII ст. Певне значення мають також зібрання В. Модзалевського і М. Судієнка. В першому з них є, зокрема, багато даних про діяльність генерального суду.

Відділ давніх актів Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві містить небагато матеріалів про суспільно-політичний устрій Лівобережної України в кінці XVII — на початку XVIII ст. Заслужують на увагу так звані монастирські справи, де є матеріали з історії монастирського землеволодіння і управління, про становище селян, взаємини світської і духовної влади. До Великої Вітчизняної війни у фондах ЦДІА УРСР були документи про ревізії міського і сільського населення, проведені в 1723 р. по Стародубському і Київському полках. Ці документи входили до фонду «Збірники Археографічної комісії». Проте цей фонд загинув під час пожежі у 1943 р. Автор користувався ним, працюючи в архіві у 1938—1940 рр.

Друковані джерела. З численних друкованих джерел, використаних у монографії, згадаємо лише основні. Важливим джерелом для історії старшинського і монастирського землеволодіння є так звані «Генеральные следствия о маетностях» по полках¹ — матеріали ревізії документів на земельні володіння, проведеної за розпорядженням російського уряду в 1729—1730 рр.

У слідствах зібрані документи на земельні володіння (царські грамоти, гетьманські, полковницькі універсали та листи) і свідчення старожилів про історію окремих землеволодінь. «Генеральные следствия» дають можливість прослідкувати зростання земельних володінь стар-

¹ «Генеральное следствие о маетностях Гадячского полка», Полтава, 1893; «Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка», Харьков, 1896; «Генеральное следствие о маетностях Киевского полка», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. VII, К., 1892; «Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XI, К., 1896; «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», Чернигов, 1901; «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», Чернигов, 1908; «Генеральное следство про маетності Стародубського полку», «Український архів», т. I, К., 1929; «Генеральне слідство про маетності Лубенського полку», «Український архів», т. IV, К., 1931.

шинської верхівки, зменшення і еволюцію рангових (тобто належних на «ранг» — посаду) володінь, характер селянських повинностей тощо.

Багатий матеріал про суспільно-політичний устрій Лівобережної України кінця XVII — першої половини XVIII ст. є в публікаціях документів з архівів окремих старшинських родин. У виданому архіві родини Стороженків¹ опубліковані документи, що проливають світло на діяльність полкового, сотенного і міського управлінь, а також на процес зростання старшинського землеволодіння. Аналогічні матеріали вміщені у виданнях документів з архівів Сулим та інших старшинських родин².

У п'ятому томі видання «Акты, относящиеся к истории Западной России»³ є чимало відомостей про організацію військової справи на Україні. У переважній більшості — це гетьманські універсали і полковницькі листи, що стосуються в основному охотницьких полків. Вони дають уявлення про комплектування, управління, постачання і розташування охотницьких полків і характер їх військової служби.

Цінним джерелом є також козацько-старшинські літописи кінця XVII — першої чверті XVIII ст. (Самовидця, Грабянки, Величка, так званий Лизогубівський)⁴ і щоденники («Дневные записки» Я. Марковича, «Диариуш» М. Ханенка, «Журнал», що його вів канцелярист генеральної військової канцелярії П. Борзаківський⁵. На

¹ «Стороженки. Фамильный архив», К., т. I, 1902, г VI, 1908.

² «Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII—XVIII вв», К., 1884.

³ «Акты, относящиеся к истории Западной России», (далі: «АЗР»), т. V, СПб, 1853.

⁴ «Летопись Самовидца по трем новооткрытым спискам», (далі: «Летопись Самовидца»), К., 1878; «Действия презельной и от начала поляков кравшей небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского с поляки... в граде Гадячу, трудом Григория Грябянки собранная и самобитных старожилов свидетельства утверженная. Року 1710» (далі: «Летопись Грабянки»), К., 1854; «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке, составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720» (далі: «Летопись Величка»), т. I, К., 1884; т. II, 1851; т. III, 1855; «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», К., 1888.

⁵ «Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 гг.)» (далі. «Дневник Якова Марковича»), ч. I, К., 1893; «Диа-

жаль, ці джерела мало торкаються років, що нас цікавлять. Величезний за розмірами і надзвичайно багатий за змістом щоденник Марковича починається з 20-х років XVIII ст. і тому може бути використаний лише побіжно, для порівняння і уточнення окремих положень.

Щоденник М. Ханенка та «Журнал» Борзаківського теж відносяться до 20-х років XVIII ст. Проте вони мають більше значення, оскільки являють собою не особисті щоденники (як записки Марковича), а офіційний стислий перелік тих справ, що ними займалась гетьманська канцелярія у 1722—1723 і пізніших роках. Автори не тільки коротко повідомляють про розпорядження і дії гетьманської адміністрації, а й згадують документи (царські грамоти, гетьманські і полковницькі універсали і листи), зв'язані з ними. На жаль, подібних записів за попередні роки немає.

Великий і різноманітний документальний матеріал — гетьманські і полковницькі універсали та листи, судові справи, відомості, листування тощо — публікувався в журналі «Киевская старина» (1882—1906 рр.). Частина цього матеріалу подана у вигляді окремих документів, повністю чи уривками, переважна ж більшість його ввійшла до текстів статей. Особливо багато уривків з документів наведено в статтях О. Лазаревського.

Документальні матеріали друкувались також в інших історичних періодичних виданнях — «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» (у Львові), «Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца» та ін.

Особливе місце серед джерел належить праці О. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание»¹. За своїм характером вона займає проміжне місце між історичними творами і джерелами. Автор її жив у пізніші часи — друга половина XVIII ст.

риуш или журнал, то есть повседневная записка... наченшийся 1722 году и оконченный в том же году... войсковою канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком» (далі: «Диариуш»), М., 1858; Уривки з щоденника гетьманської канцелярії за 1722—1723 рр. «Журнал си есть насущная записка дел... наченшаяся року 1722, месяца июля 3 дня» (далі: «Журнал»), «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, отд. III, К., 1898.

¹ А. Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено (далі: «Черниговского наместничества топографическое описание»), К., 1851.

Він ставив своїм завданням, зокрема, описати суспільно-політичне життя України. Зображуючи сучасну йому Лівобережну Україну, автор у значній мірі використовував і спогади сучасників. Багато з того, що мало місце в системі адміністративно-політичного устрою Лівобережжя в другій половині XVIII ст., існувало і в попередні десятиліття. Автор у ряді місць свого твору сам про це згадує. Цінний матеріал є також і в «Описі Новгород-Сіверського намісництва»¹.

Окремо слід сказати про працю В. Модзалевського «Малороссийский родословник»². Вона містить добір матеріалів про окремі старшинські родини (зокрема XVII—XVIII ст.) — генеалогічні відомості, дані про маєтковий стан, пересування по службі та ін. Ці матеріали В. Модзалевський зібрав з приватних архівів, які пізніше в більшості загинули.

Огляд літератури. Питання адміністративно-політичного устрою Лівобережної України XVII—XVIII ст. здавна привертало увагу істориків. Ще сучасники, козацько-старшинські літописці початку XVIII ст., вважали за потрібне виявити своє позитивне ставлення до того адміністративно-політичного устрою, який склався на Україні після повалення польсько-шляхетського панування. Вихваляла його і українська дворянсько-старшинська історіографія XVIII — початку XIX ст.

В буржуазній історіографії XIX—XX ст. з'явилося багато праць, присвячених історії Лівобережної України XVII—XVIII ст. Всі ці праці можна віднести до трьох основних напрямів: 1) українська буржуазна історіографія, 2) російська буржуазна історіографія і 3) польська буржуазна історіографія.

Найбільш ранні історичні праці, в яких дається оцінка адміністративно-політичного устрою Лівобережжя кінця XVII — початку XVIII ст., належать козацько-старшинським літописцям — Г. Грабянці і С. Величку. Автори цих праць належать до панівної верстви населення Лівобережної України — до козацької старшини і в повній мірі відбили її ідеологію. Як відомо, внаслідок

¹ «Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781 pp.)», К., 1931.

² В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, т. I, К., 1908; т. II, 1910; т. III, 1912; т. IV, 1914.

визвольної війни 1648—1654 рр. було ліквідовано польсько-шляхетське панування на Україні. Проте феодальні відносини не були знищені. Місце вигнаних польських феодалів зайняли українські феодали — козацька старшина, українська шляхта, вище духовництво. Протягом другої половини XVII ст. йшов процес зростання феодально-старшинського землеволодіння і посилення експлуатації феодально залежних селян. Українські феодали намагалися закріпити своє панівне, привілейоване становище, зберегти за собою монопольне право визискувати народні маси.

Разом з тим старшина потребувала підтримки з боку російського царизму. Без допомоги царизму вона не могла придушити опір селянства. Міць російського державного апарату потрібна була українським феодалам для відбиття нападів зовнішніх ворогів та розширення території держави. За таких обставин політичним ідеалом української старшини було перебування України в складі сильної Російської держави, але з повним збереженням і навіть розширенням автономного управління на Україні, монопольного панування над народними масами українських феодалів, яких дворянсько-старшинські історики зображали захисниками народу.

Головні риси старшинської історіографії відбиті в літопису Г. Грабянки. Автор всіляко підкреслює нібито цілком народний характер органів управління Лівобережної України. За твердженням Грабянки, старшинську адміністрацію очолювали люди з найбільшим життєвим досвідом і військовими заслугами. Богдан Хмельницький, наприклад, зробив «толь знаменити войску запорожскому прислуги и кровавие труди, что еси нас своим разумом и мужеством свободил от ярма лядского, и, прославивши перед светом, народом свободним устроил», що заслужив право на гетьманську владу не тільки для себе, а й для своїх нащадків. Гетьман, на думку літописця, повинен зважати на поради своїх помічників — «началних стариков, в военном деле довольно обучених, которые бы советом своим до времени его наставляли». В дусі такої ідеалізації автор змальовує і завдання гетьмана: «дабы... мирно и благоразумно справовался старейшим, должную честь воздаючи, меншим удобносительство, богатым не зело прилеплятися, убогих же

не презирати, ко всем равную любовь имети поучаше»¹.

Грабянка схвалює входження України до складу Російської держави. Він позитивно оцінює зовнішню політику Російської держави. Помітно негативне ставлення літописця до тих гетьманів і старшини, які прагнули відірвати Україну від Росії і віддати її під польське або турецьке панування.

Разом з тим Грабянка — рішучий поборник автономних прав України в складі Російської держави. Він неодноразово підкреслює, що Україна зберігає і повинна зберігати свої автономні права — окреме управління, суд, збройні сили. Літописець високо цінує козацьких військових ватажків і старшин, змальовуючи їх розумними і досвідченими політиками. Описуючи воєнні дії, Грабянка завжди розрізняє дві складові частини російської армії — російські полки і козацьке військо: «росиане и козаки», «великороссийское и малороссийское воинство» і т. п.².

Грабянка цілком схвалює спільні дії російського царизму і старшини, спрямовані на придушення антифеодальних виступів народних мас. Він з співчуттям розповідає, як перед «Чорною радою» князь Гагін, «имущи при себе воинства великороссийского изобилно... повелел воином государевим вооруженим окрест стати, даби не начались между людьми малороссийскими яковие либо бунти...»³. Літописець високо оцінює діяльність гетьмана Самойловича, який «усмиривши во всей Малой России всю своеволю»⁴.

Одною з провідних ідей твору Грабянки є те, що лише козацька старшина має право і повинна управляти Україною. Це право, підкреслює літописець, старшина завоювала своїми «прислугами і кровавими трудами» в боротьбі з зовнішніми ворогами, а також і тим, що вона в своїй основній частині завжди була вірною Росії. На це і повинен, на думку літописця, зважати царський уряд і віддати управління Україною виключно в руки козацької старшини. В цьому зв'язку варто нагадати, що сам автор літопису брав безпосередню участь у бороть-

¹ «Летопись Грабянки», стор. 151—152.

² Там же, стор. 172, 173, 176, 223, 229 та ін.

³ Там же, стор. 180.

⁴ Там же, стор. 210.

бі старшини за повне відновлення автономних прав України. В 20-х роках XVIII ст. він підписував і відво-звив до Петербурга чолобитну, в якій старшина просила скасувати всі обмеження автономії і за вірну службу царизму дозволити їй «всякую в добрах и судах имети волность и судитися им по своим правам».

Грабянка не приховує свого негативного ставлення до тих дій царизму, які зачіпали інтереси старшини. Особливо яскраво це помітно в тій частині літопису, де мова йде про призначення до українських міст російських воевод. Призначення воевод автор вважає незаконним втручанням царизму в справи управління Україною і вбачає в цьому причину народного невдоволення. Воеводи, зауважує він, «взимали по торгах и ярмарках со всякой проданной и купленной вещи от козака и мужика пошлину — так прилежно того смотра и истязуя с крипким зело утеснением, что ни единая копейка мимо их руки негде не пройшла». На думку автора, єдиною причиною повстань на Лівобережжі і Запорозжжі були утиски і насильства царських воевод¹.

В літопису під 1669 р. Грабянка із задоволенням повідомляє про заходи російського уряду, спрямовані на обмеження діяльності воевод. Він вважає, що коли російські урядовці не втручатимуться в справи управління Україною, не буде ніяких підстав для народного невдоволення².

Концепція Грабянки у своїй основній частині характерна для всієї без винятку дворянсько-старшинської історіографії XVIII ст. Цю концепцію розвиває в своєму літопису і С. Величко. Останній також вихваляє козацтво, власне його верхівку — старшину, це «славне рицerstво». Він теж вважає, що козацька старшина своїми заслугами здобула право монопольного панування на Україні. Цілком схвально ставиться Величко до возз'єднання України з Росією і позитивно оцінює політику Російської держави. Він засуджує зрадників, які в інтересах іноземних держав намагались відірвати Україну від Росії. Мазепу літописець називає «Махіявель» і «хитрий лис».

Величко ще виразніше, ніж Грабянка, виявляє свої симпатії до козацької старшини і ненависть до анти-

¹ «Летопись Грабянки» стор. 190—192.

² Там же, стор. 200—201.

феодалної боротьби народних мас. Він з захопленням описує розправу старшинської адміністрації і російських військ над учасниками повстання 1687 р.¹

Порівняно з працями Грабянки і Величка пізніші літописи дають не багато нового матеріалу про адміністративний устрій України XVIII ст., а в оцінці його виходять із згаданих вище положень. Таким є, зокрема, твір «Краткое описание Малороссии»², автор якого нам невідомий. Перша частина цієї праці (до 1709 р.) є скороченням літопису Грабянки і не являє собою чогось оригінального. В другій частині автор при лояльному ставленні до російського царизму одночасно підносить голос на захист автономії України. Він наголошує на обранні гетьманів «по прежним волностям войску Малороссийскому, вольними голосами» і негативно відзивається про дії російських урядовців, що порушували права старшини. Як і попередні літописці, він розрізняє російські і українські війська. Закінчуючи розповідь описом гетьманства Апостола, автор зазначає: «Конец урядам за бития гетманов», чим підкреслює, що діяльність гетьманського уряду — головне, з його точки зору, в історії України.

Автор так званого Лизогубівського літопису «Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев...», схвалюючи орієнтацію на Росію, засуджуючи дії старшин-зрадників, також обстоює «старые вольности» і дуже різко відзивається про діяльність Малоросійської колегії, що значно обмежувала права старшини³.

Ці феодално-старшинські погляди XVII—XVIII ст. дістали дальший розвиток у працях відомого громадського діяча й історика другої половини XVIII ст. Г. Полетики. Визначний представник української старшини Г. Полетика був депутатом в комісії для складання уложення. Він подав на розгляд комісії велике зведення під назвою «Права и привилегии малороссийского шляхетства».

Для характеристики історичних поглядів Полетики найбільш важливі такі його праці: «Историческое из-

¹ «Летопись Величка», т. III, стор. 53—54 та ін.

² Оpubліковано в кн. «Летопись Самовидца».

³ «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», стор. 50, 51, 55, 58.

вестие, на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою и на каких договорах поддалась российским государем и патриотическое рассуждение, каким образом можно бы оную учредить, чтобы она полезна могла быть Российскому государству без нарушения прав и вольностей» і «Записка о том, как Малая Россия во время владения польского разделена была и образы ее управления».

Погляди автора явно тенденційні. Полетика прагне довести, що українське шляхетство було і повинно лишатися пануючим, привілейованим станом. Всупереч фактам він твердить, що за часів польського панування українські феодали мали всі права привілейованого стану, а Україна користувалась автономією. Полетика підкреслює, що Україна ввійшла до складу Російської держави лише на умовах збереження її політичної автономії.

Праця П. Симоновського «Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах»¹ теж сповнена похвалами старшині. Автор викладає історію України головним чином як історію козацтва і його верхівки. Він ідеалізує старшинське управління і право управляти Україною вважає монополією старшини.

Анонімна праця кінця XVIII—початку XIX ст. «История русов...»², продовжуючи тенденцію феодально-старшинських літописів XVIII ст., вносить і дещо нове в це питання. Автор всіляко вихваляє українську старшину і її управління Україною. В його висвітленні старшина виступає палким поборником і захисником інтересів народу. Такого змісту надає автор вигаданий ним промові Полуботка перед Петром I. Автор намагається показати, що старшина в своїй діяльності керувалася виключно бажанням поліпшити добробут народу.

Автор негативно ставиться до російської адміністрації, вбачає в ній силу, яка лише руйнувала добробут

¹ П. Симоновский, Краткое описание о козацком малороссийском народе и военных его делах... С предисловием О. Бодянского, М., 1847.

² «История русов, или Малой России, сочинение Георгия Коинского, архиепископа Белорусского» (далі «История русов»), М., 1846.

народу, чинила безглузді насильства і нечувано жорстокі розправи. Не випадково він вкладає у уста Богуна вигадану промову, в якій різко ганьбить порядки в Російській державі¹. Надмірно перебільшуючи утиски царських урядовців на Україні, автор по суті співчуває зраднику Мазепі.

Мало нового внесли в старшинську концепцію і твори українських дворянських істориків першої половини XIX ст. Великий за обсягом твір Д. Бантиш-Каменського «История Малой России»² докладно висвітлює події історії України XVII—XVIII ст. Як і його попередники у XVIII ст., автор вважає старшинську адміністрацію на чолі з гетьманом найкращим управлінням, що складалося з досвідчених, поважних і хоробрих людей. Діяльність старшини, на думку автора, мала головною метою добробут і щастя народу.

Соціально-економічні процеси, характерні для другої половини XVIII і початку XIX ст., — зростання економічної могутності української старшини і повне зрівняння її в правах і привілеях з російським дворянством — знайшли свій відбиток у поглядах Бантиш-Каменського. Він цілком позитивно ставиться до російської монархії, високо оцінює діяльність Петра I.

Це певною мірою відрізняє Д. Бантиш-Каменського від його сучасника М. Маркевича, автора «Истории Малороссии»³. Маркевич також ідеалізує старшинську адміністрацію і змальовує її діяльність у позитивному аспекті. Але його ставлення до російської адміністрації де в чому відмінне. Він не співчуває втручання російських урядовців у справи України і виступає рішучим поборником старшинського автономізму. На творі Маркевича дуже помітно позначився вплив його головного джерела «Истории русов».

Питання внутрішньої історії України XVII—XVIII ст. зайняли певне місце в працях М. Костомарова («Руина», «Мазепа и мазепинцы», «Павел Полуботок» та ін.). Історики XVIII ст. базувались головним чином на старшинських літописах. Ця документальна база була дещо

¹ «История русов», стор. 98.

² Д. Бантиш-Каменский, История Малой России, ч. I — III, изд. 4-е, 1904.

³ Н. Маркевич, История Малороссии, М., т. I, 1842; т. II, 1842; т. III, 1842; т. IV, 1842; т. V, 1843.

розширена Д. Бантиш-Каменським і М. Маркевичем за рахунок архіву Малоросійської колегії, матеріалів з архіву Скоропадського та ін. Але величезні архіви міністерства юстиції і міністерства закордонних справ вперше почали вивчатись найвизначнішим російським істориком ХІХ ст. С. Соловйовим і М. Костомаровим.

У своїх дослідженнях з історії України Костомаров використав цей великий документальний матеріал. Але висвітлення ним питань внутрішньої історії України дуже нерівномірне. Головну увагу історик звернув на політичну і військову історію; питання внутрішнього устрою Лівобережної України ним майже не розроблялись. Старшинська адміністрація, на його погляд, — це обрані народом ватажки. Хиби в її діяльності, утиски народу — наслідок негідних дій окремих представників адміністрації або їх особистих вад. Автор продовжує традиції дворянсько-старшинської історіографії в негативному ставленні до російської адміністрації.

М. Костомаров не бачить гострих соціальних суперечностей, які були в українському суспільстві ХVІІ—ХVІІІ ст. Причини заворушень і хвилювань, на його думку, полягають у «...своєвільних мужиках, що безперервно втиралися до козацтва...». Селянським втечам він дає пояснення, теж дуже далеке від дійсності: «Вештання з місця на місце, шукання вільного життя на новосіллях було тоді в нравах малоросійського народу». Діяльність гетьманського і царського урядів автор розглядає з точки зору надкласової, загальнонародної держави. Царя Петра він зображає захисником народних інтересів.

Для історичної концепції Костомарова характерна також тенденція змальовувати взаємини українського і російського народів як ворожі. Описуючи гетьманство Мазепи, він зауважує, що «...вже при попередніх гетьманах видно було, що малоросіяни не люблять великоросіян, і хоч після повстання за часів Брюховецького народ зовні залишався вірним і покірним, але задоволений своїм становищем він не був». Підводячи підсумки Полтавської битви, автор ще раз повторює це¹.

¹ Н. Костомаров, Мазепа и мазепинцы, Исторические монографии и исследования, кн. шестая, т. шестнадцатый, СПб, 1905, стор. 488—489, 714, 715.

Костомаров висунув твердження, ніби українському народу споконвіку властиві демократизм, безкласовість. Він вважав, що у XVIII ст. на Україні були лише зародки кріпосництва, а царський уряд утворив тут пануючий стан — дворянство і поневолений — покріпачене селянство.

Разом з тим Костомаров підкреслює колоніально-анексіоністський характер політики царизму щодо України. «Московська політика... приєднання України до Московської держави розуміла не інакше, як перетворення вільних козаків у царських холопів — щоб народ південноруський засвоїв собі народність північноруську і злився з народом Московської держави до втрати власного, особистого буття, щоб не було різниці ані в адміністрації, ані у завданнях внутрішнього суспільного життя, щоб всі етнографічні особливості згладилися»¹.

Питанням суспільно-політичного устрою Лівобережної України XVII—XVIII ст. значну увагу приділяла і російська великодержавна дворянсько-буржуазна історіографія. Незважаючи на відмінності у поглядах окремих її представників, російська дворянська і буржуазна історіографія відбила основні риси ідеології великодержавного російського шовінізму. Автори цих праць заперечували існування окремого українського народу, вважали, що він є південною частиною єдиного російського народу. Виходячи з цього, вони заперечували право українського народу на утворення своєї державності, оголошували залишками польського впливу органи управління, що створилися на Україні після визвольної війни 1648—1654 рр. і існували протягом півтора століття. Великодержавна дворянська і буржуазна історіографія всіляко виправдовувала політику російського царизму, спрямовану на ліквідацію елементів української державності, як і всіх інших особливостей в суспільно-політичному розвитку України.

Всю діяльність старшинської адміністрації російські буржуазні історики розглядали виключно під кутом зору того, чи були вірні російській монархії ці представ-

¹ Н. Костомаров, Мазепа и мазепинцы, Исторические монографии и исследования, кн. шестая, т. шестнадцатый, стор. 721.

ники старшини, чи ні. Всі виступи за збереження автономії України кваліфікувались ними як зрада Російській державі, як сепаратистські рухи, а люди, що цього домагались, — як вороги.

Ці погляди, зокрема, характерні для праці І. Голікова «Деяння Петра Великого», перше видання якої вийшло ще у 80-х роках XVIII ст. Російський цар і російські урядовці виступають в ньому як захисники народу. Українську старшину, що згадується в кількох місцях, головним чином у зв'язку з подіями 1708—1709 рр., автор поділяє на вірних слуг царя і на зрадників — сепаратистів.

Великодержавно-шовіністична концепція яскраво виявлена в передмові Г. Карпова до його твору «Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся...»¹. Основу визвольної війни українського народу проти гніту шляхетської Польщі автор вбачає в боротьбі проти національно-релігійних утисків. За його словами, «православні російські селяни не захотіли підкорятися вимогам католицьких польських і ополячених поміщиків». Внаслідок повстання «православні селяни, нарешті, відбилися від насильств католиків»; здобувши таку перемогу, українці, за твердженням Карпова, «обрали собі государем царя єдиновірного і єдиноплемінного... Таким чином, колишня провінція — частина цілого — знов вступила у зв'язок з цілим самостійним».

Автор цілком виразно виявляє своє негативне ставлення до адміністративно-політичного устрою України того часу. Він вважає, що під козацькими порядками навіть у момент їх повного розвитку «крилося багато насаджених в країні ідей польського державного і суспільного життя; козаки їх заглушили, але не спроможні були вирвати їх з коренем». Цілком природно, що Карпов виправдовує політику царизму, спрямовану на ліквідацію елементів української державності.

Ця ж концепція характерна і для багатотомної пра-

¹ Г. Карпов, Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся... (далі: «Критический обзор разработки главных русских источников»), М., 1870.

ці С. Соловйова «История России с древнейших времен»¹.

Визначне місце в українській історіографії другої половини XIX ст. займають праці О. М. Лазаревського. Можна без всякого перебільшення сказати, що для вивчення внутрішнього життя Лівобережної України ним було зроблено більше, ніж всіма його попередниками. За своїм світоглядом О. М. Лазаревський — прогресивний буржуазний історик. Для першого періоду його наукової і громадської діяльності характерні значні елементи демократизму. З часом помітна еволюція Лазаревського вправо, в бік буржуазного лібералізму.

Перу О. Лазаревського належить понад 400 праць, головним чином з історії Лівобережної України². Для написання їх автор використав величезну кількість архівного матеріалу, зібраного ним на протязі ряду десятиліть. Майже в кожній з праць Лазаревського наводяться невідомі раніше факти, вперше виявлені ним. Зокрема, його твори становлять велику цінність для вивчення суспільно-політичного устрою Лівобережжя в другій половині XVII—XVIII ст.

Величезний документальний матеріал, наведений в працях Лазаревського, спростовує хибні «теорії» про демократичність і рівність українського народу. Автор показує зростання старшинського багатства, що відбувалося за рахунок розорення і закабалення селянства і рядового козацтва. Проте справжньої причини цих гострих соціальних суперечностей Лазаревський не зрозумів. Історик виходив з хибного уявлення про те, що події 1648—1654 рр. нібито ліквідували попередні соціальні відносини і на Україні встановився демократичний лад. Тяжке становище народних мас він вважав наслідком зловживань власників маєтків (державців) і старшинської адміністрації. Він не розумів того, що в основі суперечностей лежав феодальний спосіб виробництва, наявність двох антагоністичних класів — феодалів і пригноблених селян.

¹ С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. третья, г. XI—XV, кн. четвертая, т. XVI—XX, изд. второе, СПб.

² Основні праці О. Лазаревського — «Описание старой Малороссии», т. I, II, III; «Люди старой Малороссии»; «Малороссийские посполитые крестьяне». Список праць О. Лазаревського складений М. Ткаченком в книзі «Український археографічний збірник», т. II, К., 1927, стор. LII—LXXIII.

До Лазаревського в повній мірі можна віднести відомі слова В. І. Леніна про представників народницької історіографії, якими «кріпацтво змальовується не як певна форма господарської організації, що породжувала таку-то експлуатацію, такі-то антагоністичні класи, такі-то політичні, юридичні та ін. порядки, — а просто як зловживання поміщиків і несправедливість щодо селян»¹. Істотні, корінні недоліки має і висвітлення Лазаревським питання про українську державність XVII—XVIII ст.

Документи, наведені Лазаревським, дають змогу відтворити діяльність старшинської адміністрації від її вищої ланки — гетьманської влади і генеральної старшини — до сотенної і сільської адміністрації. Багато положень, які висуває і підтверджує незаперечними фактичними даними Лазаревський, правильні і можуть бути прийняті радянською історіографією. Автор показує на багатьох прикладах, що ніякої виборності в старшинській адміністрації в дійсності не існувало і посади займали представники багатої козацької верхівки, Церемонія обрання там, де воно і проводилось, лише прикривала призначення на уряд бажаного для старшинської верхівки кандидата.

Значний і різноманітний документальний матеріал, наведений Лазаревським, свідчить про зловживання, насильства і хабарництво, які процвітали в старшинській адміністрації. В цьому відношенні дуже характерна праця Лазаревського про Мазепу, що являє собою критичні нотатки на книгу Ф. Уманця². Здирства, обман, брутальні насильства, поправлення елементарних прав людини зустрічались на кожному кроці діяльності старшинської адміністрації.

Цінним у працях Лазаревського є і те, що він показував старшину не лише як адміністраторів, а й як запеклих кріпосників, багатства яких створювались за рахунок розорення і зубожіння народних мас. Такими виступають у нього гетьмани Мазепа, Скоропадський, Полуботок, полковники Горленко, Нос, Милорадович, Маркович і багато інших.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 297.

² А. Лазаревский, Очерки, заметки и документы по истории Малополесия, V. Заметки о Мазепе (по поводу книги Ф. М. Уманца «Гетман Мазепа»), К., 1899.

В той час як націоналістична історіографія зама-сковувала і всіляко замовчувала процес збагачення старшини, намагалася показати його як мирну ідилічну картину зростання багатства «працьовитих господарів», Лазаревський .незаперечно довів, що кожне майнове придбання старшини було зв'язане з пограбуванням народу.

Багато правильних думок висловив Лазаревський і відносно системи суду гетьманщини. В судах панувало хабарництво, справи вирішувались на користь тих, які могли дати більший хабар.

Проте, як сказано вище, Лазаревський не розумів класової основи старшинської адміністрації і це приводило його до ряду неправильних тверджень. Старшинська адміністрація Лівобережжя — орган класового панування українських феодалів над народними масами — була глибоко ворожою народові. Справа полягала, таким чином, не в недоліках, зловживаннях і несправедливостях старшини, а в самій класовій суті старшинського управління.

Лазаревський схильний був розглядати цю адміністрацію як надкласову силу, яка покликана об'єднувати, примиряти інтереси різних суспільних верств. Коли хтось з старшини поводив себе, на відміну від інших, порівняно скромно і на нього не подавались численні скарги, його діяльність, на думку Лазаревського, відповідала загальним інтересам населення.

Особливо хибні були погляди Лазаревського на царську адміністрацію. В його зображенні царські чиновники виступали справжніми захисниками народу від насильств і зловживань старшини. Борцями за народні права він зображує, наприклад, Вельямінова і Румянцева, хоч в дійсності головним завданням царської адміністрації було збільшення поборів і повинностей з населення Лівобережжя на користь царизму та придушення народних рухів.

Проте, незважаючи на ці, дуже істотні, недоліки, праці Лазаревського, насичені важливим документальним матеріалом, багаті на правильні характеристики і висновки, були значним кроком вперед на шляху до правильного розв'язання питання про адміністративно-політичний устрій Лівобережжя XVII—XVIII ст.

Щодо історії суду і судочинства на Україні цікавим

є нарис О. Левицького¹. Використавши матеріал полтавських судових книг, автор дав ряд коротеньких описів окремих судових справ. Ці описи дають уявлення про тодішнє судочинство, але не являють собою наукового аналізу судочинства на Україні. Продовжуючи традиції буржуазно-націоналістичної історіографії, О. Левицький заявляє, що український народ прагнув до безстанового демократичного ладу, він вважає суд на Україні XVII—XVIII ст., як і інші органи влади, загальнонародним і твердить, всупереч історичним фактам, що існувала «повна солідарність» між народом і судом. Недоліком нарису є і те, що в ньому не дано ніяких посилань на джерела.

На цілком відмінних від дворянської і буржуазної історіографії позиціях в оцінці політичної і соціальної історії України XVII—XVIII ст. стояли сміливі борці проти самодержавства і кріпосництва, виразники революційних прагнень селянських мас, великі російські і українські революціонери-демократи — В. Белінський, О. Герцен, М. Чернишевський, Т. Шевченко, а в пізніші часи — І. Франко, П. Грабовський.

Вони неодноразово вказували на наявність гострих соціальних суперечностей в історії українського народу XVII—XVIII ст., осуджували жорстоке економічне і політичне гноблення народу пануючими класами — українськими і російськими поміщиками, польською шляхтою. Революціонери-демократи співчували боротьбі народних мас України проти соціального і національного гніту і різко критикували дворянсько-буржуазну історіографію, яка фальсифікувала історію українського народу.

За доби імперіалізму буржуазна історіографія переживала глибоку кризу. Дальший розвиток наукового соціалізму і поширення його ідей серед широких народних мас, зростання міжнародного революційного робітничого руху — все це ще більше посилювало реакційність світової буржуазії, її страх перед могутньою силою пролетаріату.

З особливою ненавистю буржуазія ставилася до марксистської теорії класової боротьби, що довела не-

¹ О. Левицький, Очерки народної життя в Малороссии во второй половине XVII ст., К., 1902.

минучість краху капіталізму, встановлення диктатури пролетаріату і перемоги соціалізму. Ідеологи буржуазії всіляко замовчують і заперечують гостру класову боротьбу всередині кожної нації і посилено пропагують класовий мир, класову гармонію. Це знайшло яскравий вияв у писаннях українських буржуазних націоналістів, і зокрема в українській націоналістичній історіографії. Прагнучи перешкодити класовій боротьбі українських робітників і селян проти «своїх» капіталістів і поміщиків, українські націоналістичні історики почали посилено пропагувати «споконвічний демократизм» української нації, ідею «національної згоди і гармонії», які нібито завжди були властиві українському народові. Фальсифікуючи історію України, вони ставили своєю метою відірвати трудящих України від інших народів і насамперед від великого російського народу. Націоналістичні «теорії» стають ідеологічною зброєю буржуазії в боротьбі проти революційного руху робітників і селян.

В українській історіографії ХХ ст. найбільш реакційні погляди пропагував буржуазно-націоналістичний історик, ідеолог української буржуазії М. Грушевський. У своїх працях — багатотомній «Історії України-Руси», «Ілюстрованій історії України», «Очерках истории украинского народа» і т. д. — він фальсифікував історію українського народу, пропагував ідеологію українського націоналізму. Для його історичної концепції характерне заперечення глибоких історичних зв'язків російського і українського народів, твердження про якусь «західну орієнтацію» України, про «споконвічний демократизм» і «безкласовість» українського народу, негативне ставлення до російського народу. Реакційні погляди М. Грушевського поділяли його послідовники.

Погляди М. Грушевського щодо державного ладу України XVII—XVIII ст. найбільш повно і систематично викладені в його синтетичній праці «Очерк истории украинского народа»¹.

М. Грушевський в цілковитій суперечності з історичною дійсністю, фальсифікуючи історію українського народу, намагається зобразити українську адміністрацію демократичними, справді народними органами

¹ М. Грушевский, Очерк истории украинского народа, изд. 3-е, К., 1911.

управління. За його твердженням, це була «державна... організована на конституційних виборчих засадах». В той час як історичні документи розповідають про свавілля та насильства старшинської адміністрації над народними масами, М. Грушевський намагається приписати українській старшинській адміністрації «принципи вільного обрання, суверенності народу та відповідальності перед ним», «принципи виборності і колегіальності козацьких чинів, широкої участі в їх управлінні козацьких мас, що можуть кожної хвилини зажадати від них звіту, змістити і притягти до суворої відповідальності»¹.

Пропагуючи в інтересах української буржуазії ідею «єдності» експлуататорів і експлуатованих, М. Грушевський замовчує спільність класових інтересів українських і російських феодалів у придушенні і визиску народних мас. Всіляко обілюючи і вихваляючи українських феодалів — цих гнобителів і визискувачів українського народу, Грушевський намагається перекласти всю вину за тяжке становище українського народу тільки на російський царизм. В цілому праці М. Грушевського спотворюють історію українського народу XVII—XVIII ст.

З неправильних методологічних позицій розглядала старшинську адміністрацію і О. Єфіменко². Як і О. Лазаревський, вона вважала, що визвольна війна знищила попередні соціальні відносини і встановила демократичний лад. Старшинську адміністрацію О. Єфіменко всупереч історичним фактам змальовувала як демократичні загальнонародні органи управління, що нібито відбивали інтереси всього суспільства.

В цілому дворянська і буржуазна українська і російська історіографія була неспроможна дати справжній науковий аналіз адміністративно-політичного устрою XVII—XVIII ст. Відбиваючи ідеологію пануючих, експлуататорських класів, дворянські і буржуазні історики замовчували основне — його класовий, феодальний характер і його роль у визиску і гнобленні народних мас. Навіть кращі представники буржуазної історіогра-

¹ М. Грушевський, Очерк истории украинского народа, стор. 263.

² А. Ефименко, Южная Русь. Очерки, исследования, заметки, т. I, II, СПб, 1905.

фії не могли піднятися вище нагромадження історичних фактів і дослідження окремих питань.

Політичну історію України, зокрема історію української державності, фальсифікувала також і польська великодержавно-шовіністична історіографія, яка намагалась зобразити Україну диким і відсталим краєм, а її народ, що століттями вів героїчну визвольну боротьбу, руйніниками і грабіжниками. Польські шовіністи всіляко замовчували існування української державності і силкувалися довести, що тільки польське панування могло забезпечити українському народові економічний і політичний розвиток.

* * *

Нову еру в історичній науці відкрила теорія наукового соціалізму, створена К. Марксом і Ф. Енгельсом і розвинута далі, за доби імперіалізму і пролетарських революцій, В. І. Леніним. Марксизм-ленінізм вчить, що в основі розвитку людського суспільства лежить розвиток продуктивних сил і виробничих відносин. «Сукупність цих виробничих відносин,— підкреслює К. Маркс,— становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі»¹.

Класики марксизму-ленінізму дали чітку характеристику кожній з великих епох в історії людства — докласовому суспільству, рабовласницькій, феодальній і капіталістичній формаціям. Економічним базисом феодальної формації є феодальний спосіб виробництва, основними рисами якого є панування натурального господарства, наділення безпосереднього виробника засобами виробництва, зокрема землею, і прикріплення його до землі, особиста залежність селянина від поміщика і низький, рутинний стан техніки². Як під-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. I, К., 1955, стор. 300—301.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 156—157.

креслює В. І. Ленін, форма держави за феодалізмом могла бути різною — монархія, республіка, — але панували завжди лише поміщики-кріпосники; селяни-кріпаки не мали ніяких політичних прав.

Зростання визиску і покріпачення породжувало протест селянських мас. Уся доба кріпосного права сповнена боротьбою селянства проти феодального гніту. Гостра класова боротьба між експлуататорами і експлуатованими є однією з найважливіших і характерних рис феодального суспільства.

Класики марксизму-ленінізму створили справді наукову теорію держави і права. На відміну від буржуазних ідеологів, що прагнули всіляко затушувати класову суть держави, зобразити її надкласовою, загальнонародною організацією, — класики марксизму-ленінізму чітко і ясно вказали, що держава виникає з появою класів; отже, вона є історичною категорією. В класовому суспільстві держава є політичним знаряддям в руках економічно пануючих класів для придушення і експлуатації пригноблених класів. Ф. Енгельс так визначив класову суть держави: «...антична держава була, насамперед, державою рабовласників для придушення рабів, феодальна держава — органом дворянства для придушення селян-кріпаків, а сучасна представницька держава є знаряддя експлуатації найманої праці капіталом»¹.

На відміну від буржуазних ідеологів, які при визначенні суті держави висували на перший план несуттєві і неспецифічні ознаки, класики марксизму-ленінізму показали, що характерним, визначальним для держави є утворення державного апарату, політичної влади, що стоїть над народом. Армія, поліція, суд в'язниці — найважливіші і невід'ємні знаряддя влади, держави. «Ця особлива публічна влада, — зауважує Ф. Енгельс, — необхідна тому, що самодіюча збройна організація населення зробилась неможливою відколи суспільство розколось на класи... Ця публічна влада існує в кожній державі. Вона складається не тільки з озброєних людей, але й з речових додатків, тюрем і примусових установ

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. II, К., 1955, стор. 277.

усякого роду, які були невідомі родовому устроєві суспільства»¹.

Головна функція держави в класовому суспільстві — рабовласницькому, феодальному, капіталістичному — полягає в тому, щоб тримати в узді визискувану більшість населення, придушувати опір трудящих. Разом з тим для держави класового суспільства характерна і зовнішня функція — боротьба за розширення своєї території за рахунок інших країн або захист території своєї країни від зовнішніх нападів. Ця функція не є головною, але вона якнайтісніше зв'язана з внутрішньою функцією. Зовнішня політика держави є продовженням її внутрішньої політики.

Виняткове значення має також вчення марксизму-ленінізму про право. Право — це сукупність юридичних норм, законів, що регулюють відносини між людьми. Норми права встановлюються державою і мають примусово обов'язкову силу. Ленін відзначав, що «право є ніщо без апарату, здатного *примувати* додержувати норм права»², тобто без держави.

Система правових відносин не існує сама по собі. Вона є виразом певних економічних, виробничих відносин, які ця система закріплює юридично, законодавчо. К. Маркс у «Передмові до критики політичної економії» відзначив, що «правові відносини, так само як і форми держави, не можуть бути пояснені ні з самих себе, ні з так званого загального розвитку людського духу, що, навпаки, вони кореняться в матеріальних життєвих відносинах... і що анатомію громадянського суспільства слід шукати в політичній економії»³.

В усіх антагоністичних суспільствах право відбиває, закріплює відносини панування і підлеглості, диктатуру певного класу, його керівну роль в суспільстві. Зміни в процесі розвитку права зумовлюються, за словами Енгельса, «мінливими потребами громадянського суспільства, пануванням того чи іншого класу, а кінець кінцем — розвитком продуктивних сил і відносин обміну»⁴. Все це повністю стосується й феодального права.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори т. II, стор. 276

² В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 428.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. I, стор. 300.

⁴ Там же, т. II, стор. 342.

Справжня наукова розробка питань історії України, в тому числі питань адміністративно-політичного устрою України в період феодалізму, почалась лише після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, з встановленням Радянської влади.

Молода радянська історична наука розвивалася в складних умовах. Поряд з розробкою питань історії українського народу на базі наукової методології марксизму-ленінізму доводилось вести нещадну боротьбу з проявами ворожих марксизму-ленінізму буржуазних теорій і особливо проти українського буржуазного націоналізму. Слабкість марксистських історичних кадрів у перші роки Радянської влади, з одного боку, і активна діяльність українських буржуазних націоналістів, з другого,— спричинились до того, що з'явився ряд праць, які пропагували націоналістичні погляди на історію України XVII—XVIII ст.

Деякий час на Україні поширювались псевдонаукові писання М. Яворського, що являли собою буржуазно-куркульську фальсифікацію історії України і не мали ніякої наукової цінності. М. Грушевський, який у 1925 р. повернувся на Україну, і його «школа» (М. Василенко, Л. Окиншевич, О. Грушевський та ін.) розгорнули активну діяльність, опублікувавши, зокрема, чимало праць про суспільно-політичний устрій Лівобережної України XVII—XVIII ст. Хоч у поглядах цих істориків є окремі відмінності, але всі вони дотримувались буржуазно-націоналістичної концепції. «Школа» Грушевського виходила з того, що після повалення польсько-шляхетського панування на Україні «козацькою шаблею» нібито було скасовано старі порядки і встановлено новий, демократичний лад. Польсько-шляхетська адміністрація поступилася місцем перед новими, як вони твердили, «демократичними органами управління», що були обрані самим українським народом і захищали його інтереси. Ці історики вороже ставилися до російського народу, покладаючи на нього відповідальність за утиски і насильства, що їх чинив царський уряд.

У своїй багатотомній «Історії України-Руси»¹, як

¹ М. Грушевський, Історія України-Руси, К., т. IX, 1926, 1931; т. X, ч. I, 1936.

і в інших працях, М. Грушевський розглядав старшинську адміністрацію як організацію загальнонародну, надкласову, а політику російського уряду щодо України змальовував тільки в негативному світлі, вбачаючи в ній чи не головну причину тяжкого становища українського народу.

Ряд праць з історії державно-політичного устрою України XVII—XVIII ст. було написано Л. Окиншевичем. У своїх найбільших за обсягом дослідженнях — про генеральну раду і про генеральну старшину¹ — автор зібрав певний фактичний матеріал, в значній мірі архівний. В цих працях охарактеризовані функції названих органів старшинської адміністрації. Основну увагу Л. Окиншевич приділив історико-юридичній стороні питання; проте роль української адміністрації як органу класового панування українських феодалів автор обійшов. В багатьох питаннях Л. Окиншевич повторює націоналістичні твердження про нібито народний характер управління на Україні в XVII—XVIII ст.

Значний фактичний матеріал з питань суспільно-політичного устрою України XVII—XVIII ст. зібраний в працях М. Слабченка, що друкувались як у дореволюційній, так і в радянській час². Автор стоїть на позиціях буржуазної методології, хоч і називає себе марксистом. Як і інші буржуазні історики, М. Слабченко розглядає старшинську адміністрацію як народну владу і майже не показує її ролі в посиленні визиску і закріпаченні народних мас. М. Слабченко в поглядах на державний устрій України XVII—XVIII ст. виходить з неправильних позицій. Період до 80-х років XVII ст. він зображає як «мережу дрібних вільних господарств», а суспільний лад у цілому характеризує як демокра-

¹ Л. Окиншевич, Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст., «Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права», вип. I, К., 1926; Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст., «Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права», вип. VIII, К., 1929 та ін.

² М. Е. Слабченко, Малорусский полк в административном отношении, Одесса, 1909; його ж, Организация хозяйства Гетманщины от Хмельниччины до мировой войны, ч. I, Хозяйство Гетманщины в XVII—XVIII ст., М., т. I, 1922; т. II, 1922; т. III, 1923; т. IV, 1925; його ж, Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. та ін.

тичний. Звідси впливають і такі дивовижні твердження автора, які не мають нічого спільного з історичною дійсністю: «Щоб усунути небажаного гетьмана, кожен міг зібрати партію невдоволених ясневельможним, зібрати раду, і на ній обрати нового гетьмана більшістю голосів»¹. До того ж і науковий апарат праць М. Слабченка мало задовільний — посилення неточні і часто зовсім не відповідають джерелам, на які автор посилається.

Цілком виразний націоналістичний характер мають праці І. Джиджори². У статтях, присвячених відносинам царизму і гетьманської влади, він розглядає зібраний ним матеріал під одним кутом зору — насильств і утисків царського уряду на Україні. Джиджора замовчує визиск народних мас старшиною, її насильства над народом.

Цікавий матеріал з історії судочинства XVII—XVIII ст. на Лівобережній Україні зібрав в Харківському та Чернігівському архівах І. Черкаський. Ним опубліковані змістовні наукові повідомлення, що стисло, у вигляді тез, викладають наслідки досліджень (без посилань на джерела). Йому ж належать значні за обсягом праці з окремих питань українського права та судочинства — копний суд, залишки панського (домініального) суду та ін³. С. Іваницький-Василенко надрукував статтю

¹ М. Слабченко, *Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.*, стор. 59, 85.

² І. Джиджора, *Реформа Малоросійської колегії на Україні в 1722—1723 рр.*, «Ювілейний збірник на пошану проф. М. Грушевського», Львів, 1906; його ж, *Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки*, К., 1930; його ж, *Україна в першій половині 1738 р.*, «Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка» (далі: «ЗНТШ»), т. 69.

³ І. Ю. Черкаський, *Звідомлення про командировання до Чернігова в серпні року 1926*, «Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права», вип. III, К., 1927; його ж, *Звіт про відрядження до Харкова року 1927*, «Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права», вип. VI, 1929; його ж, *Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI—XVIII вв.*, «Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права», вип. V, 1928; його ж, *Поволення над трупом забитого*. «Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права»; вип. I, 1926; його ж, *Сліди домініального (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII—початку XVIII ст.*, «Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права», вип. II, К., 1926.

з питань опіки над малолітніми в джерелах магдебурзького права¹, Н. Мірза-Авакянц опублікувала наслідки досліджень полтавських судових книг².

У всіх цих працях зібрано новий фактичний матеріал і зроблено ряд цікавих висновків. Проте всім їм властиві серйозні хиби — автори ідеалізують суспільний лад України XVII—XVIII ст. і не розкривають класового, феодального характеру української державності.

Українській державності часів Богдана Хмельницького присвячений ряд дуже цінних за своїм фактичним матеріалом досліджень І. Крип'якевича³. У своїй новій великій монографії «Богдан Хмельницький» (1954)⁴ автор розкриває класовий, феодальний характер української державності і вказує на наявність буржуазно-націоналістичних збочень у своїх попередніх працях про українську державу XVII ст.

Вихід у світ перших синтетичних праць з історії українського народу, створених колективом радянських істориків, — короткого курсу історії України і нарису історії України⁵ — знаменував собою значний крок вперед на шляху наукової розробки соціальної і політичної історії українського народу, хоч у цих книгах були й серйозні хиби. В розробці радянською історіографією питання про українську державність XVII ст. значна роль належить М. Н. Петровському, який у своєму дослідженні про визвольну війну 1648—1654 рр.⁶ виразно

¹ Сергій Іваницький-Василенко, Закони про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західної Русі й гетьманщини, «Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права», вип. I.

² Н. Ю. Мірза-Авакянц, Нариси з історії суду в Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. I. Роль громади в судовій практиці (відбитки з «Наукового збірника науково-дослідчої катедри історії української культури», № 2—3).

³ І. Крип'якевич, Студії над державою Богдана Хмельницького, I. Рада; II. Генеральна старшина, «ЗНТШ», т. 138—140; III. Державні межі; IV. Дороги, «ЗНТШ», т. 144—145; V. Гетьманські універсали; VI. Суд, «ЗНТШ», т. 147; VII. Військо; VIII. Полковники, «ЗНТШ», т. 151, та ін.

⁴ І. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, К., 1954.

⁵ «Історія України. Короткий курс», К., 1940; «Нарис історії України», Уфа, 1942.

⁶ М. Петровський, Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654), К., 1940.

підкреслив феодальний, класовий характер української державності часів Богдана Хмельницького. В. І. Пічета в невеликій лекції про українську державність XVII—XVIII ст.¹, правильно розкривши її класовий характер, помилково назвав Україну державою, що перебувала у васальній залежності від російського царя.

В книзі С. В. Юшкова² дано, хоч і дуже стисло, струнку і більш-менш повну характеристику суспільно-політичного устрою України XVII—XVIII ст. Проте не можна погодитись з його характеристикою суспільних відносин на Україні того часу. Автор вважає, що в результаті визвольної війни 1648—1654 рр. феодальні відносини на Україні були повністю ліквідовані. «Звільнене українське козацтво і селянство,— пише він,— перетворилось на вільних виробників. Україна стала свого роду островом серед феодального світу»³. Викликає заперечення і твердження автора про те, що Україна являла собою «централізовану державу», республіку, що перебувала у васальній залежності від російського царя.

Всі згадувані вище праці розглядали це важливе питання лише в загальних рисах; спеціальних досліджень з цієї проблеми не було. Першим великим вкладом в цьому напрямі, як вже говорилося, була монографія К. О. Софроненко про Малоросійський приказ Російської держави⁴. Питанням формування української державності в XVII ст. присвятив добру і змістовну статтю А. П. Ткач⁵.

Загальна оцінка української державності XVII—XVIII ст. дана в колективній синтетичній праці україн-

¹ В. І. Пічета, Козацкое государство на Украине (XVII—XVIII вв.), М., 1945 (видано на правах рукопису).

² С. В. Юшков, История государства и права СССР, ч. I, изд. 2-е, М., 1947.

³ Там же, стор. 445. Трете видання автор значно виправив, але повторив думку про те, що клас українських феодалів виник і оформився на початок XVIII ст. (С. В. Юшков, История государства и права СССР, ч. I, изд. 3-е, М., 1950, стор. 392).

⁴ К. А. Софроненко, Деятельность Малороссийского приказа Русского государства во второй половине XVII—начале XVIII века, «Вестник Московского университета», 1957, № 2.

⁵ А. П. Ткач, Складывание украинской государственности в период народно-освободительной войны 1648—1654 гг., «Наукові записки Київського Державного Університету ім. Т. Г. Шевченка», т. XIII, вип. V, К., 1954.

ських істориків «Історія Української РСР», т. I¹. Автори цієї праці виходять насамперед з визнання класового характеру держави в класовому суспільстві. З ліквідацією польсько-шляхетського панування на Україні політична влада перейшла до рук українських феодалів — козацької старшини і української шляхти та вищого духовництва. Нові органи управління — гетьманська, полкова і сотенна адміністрація, суд, військо — являли собою українську державність, що зароджувалась. Історичні умови склалися так, що ця державність не розвинулась у суверенну державу. Зовнішньополітичні обставини — агресія шляхетської Польщі на заході і Туреччини на півдні — унеможливили існування окремої української держави. Від часу Переяславського акту (1654 р.) Україна ввійшла до складу Російської держави і становила частину її.

В складі Російської держави Україна з другої половини XVII і до другої половини XVIII ст. змогла зберегти досить широку автономію. Протягом довгого часу тут продовжували існувати система особливого адміністративного управління, суду, а також збройні сили — козацьке військо. Ці елементи української держави були феодальними за своїм класовим змістом.

Разом з тим в адміністративному відношенні Україна підлягала верхній владі російського царя. Політика російського царизму на Україні зводилася до поступового обмеження автономії і до все більшого поширення тут влади російських установ. В основі цієї політики лежали класові інтереси російського поміщицтва, яке прагнуло до безпосередньої участі у визиску народних мас України.

У своїй політиці підкорення України, як і інших національних окраїн Росії, царський уряд виходив з прагнення ще сильніше економічно і політично поневолити пригноблені народи. Це було частиною загальної кріпосницької політики царизму, спрямованої на посилення експлуатації і гноблення народних мас. Здійснюючи цю політику, царизм вмів використовувати залежність українських феодалів від царської монархії, їх заінтересованість у підтримці з боку сильного російського уряду. Українських і російських феодалів об'єднували спільні

¹ «Історія Української РСР», т. I, К., 1955.

інтереси пануючого феодального класу, який прагнув до посилення експлуатації і дальшого закріпачення народних мас.

На протязі XVIII ст. українські поміщики домагалися скасування всіх обмежень автономії, запроваджуваних царським урядом, і дальшого розширення своїх привілеїв. Знаючи волелюбні прагнення українського народу, який віками боровся проти гнобителів, старшина прикривала свої вимоги гучними фразами про «старі вольності». Але в той час як народні маси справді боролися проти зростаючого гніту царизму, старшина в дійсності хотіла тільки зміцнити своє політичне панування, щоб монополюю визискувати трудящих України.

Щодо форми, в якій існувала в XVII ст. українська державність, то ми вбачаємо в ній різновид олігархічної республіки. Про це свідчить виборність, хоч і цілком формальна, всіх головних посадових осіб, у тому числі й гетьмана. Це зближує адміністративно-політичний устрій України XVII—XVIII ст. з устроєм тогочасної Польщі, яку Ф. Енгельс характеризував як «дворянську республіку»¹.

* *
*

Випускаючи в світ це дослідження, автор змушений був, зважаючи на обсяг, дещо скоротити текст, зокрема огляд джерел та історіографію, характеристику соціально-економічного розвитку, а також ряд питань, що не були предметом спеціального дослідження автора. З тих же міркувань стисло викладено і ілюстративний фактичний матеріал. Назви населених пунктів у переважній більшості подані так, як вони називалися в ті часи. Автор вважав одним з своїх важливих завдань введення в науковий оборот нового документального матеріалу з архівних джерел; посилання на літературні джерела зменшені. У більшості випадків автор намагався зберігати термінологію доби, цитуючи джерела і скорочуючи кількість переказів.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. 2, стор. 10.

РОЗДІЛ І

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ XVII — ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVIII ст.

Переяславська рада 8 (18) січня 1654 р. здійснила вікові прагнення українського народу — Україна возз'єдналась з братньою Росією. Величезне прогресивне значення возз'єднання України з Росією для політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів особливо яскраво виступає при порівнянні становища українських земель, які були в складі Російської держави (Лівобережжя, Слобідська Україна і Запорозжя), з правобережними і західними українськими землями, що продовжували лишатися під владою шляхетської Польщі, султанської Туреччини, австрійських і угорських феодалів.

Українські землі, які ввійшли до складу Російської держави, дістали більш сприятливі умови для економічного і культурного розвитку. Ліквідація тяжкого іноземного панування, що сковувало розвиток продуктивних сил цих земель, ослаблення феодального гніту, а також посилення економічних і культурних зв'язків з більш розвиненими центральними районами Росії позитивно впливали на розвиток Лівобережної України і Запорозжя. До того ж у складі Російської держави українські землі були краще захищені від безперервних іноземних вторгнень. Все це зумовило значно швидший, порівняно з правобережними і західноукраїнськими землями, розвиток Лівобережної України після возз'єднання з Росією.

В кінці XVII — першій чверті XVIII ст. продовжувало розвиватися сільське господарство Лівобережної України, в якому провідна роль належала хліборобству. Селяни і козаки освоювали запустілі землі, викорчувували ліси, розорювали цілині степи. Багато нових земель було зайнято під посіви, зокрема на півдні.

Освоєнню нових земель на Лівобережжі сприяло масове переселення селянства з Правобережної України в зв'язку з агресією шляхетської Польщі і султанської Туреччини. Зокрема, велика хвиля переселень припадає на час після спустошень, вчинених турками на Правобережній Україні в 1670 р. За словами літописця, народ «многими купами и таборами зо всех поветов собирався и болесними серцами, а слезоточительними очима вечне з своїми красними тамошними селениями и угодиями пожегнавшись, що живо на сюю Дніпра сторону переберался, и где улюбя, по розних сегобочних полках Украинно-Малороссийских для жития своего изберал и заседал месца»¹. Нові поселення виникли в ці роки на півдні Лівобережжя і на Слобожанщині. Багато втікачів з російських повітів також оселялось на Україні².

На новоосвоюваних землях підсічна і переложна системи землеробства поступово замінювались трипільям. Землю орали сохами і плугами. В плуг запрягали шість, інколи чотири воли. Селяни, що в переважній більшості не мали волів для повної упряжки, об'єднувались для обробітку землі по кілька господарів. Поступово плуг удосконалювався; з XVIII ст. поширюється особлива його конструкція під назвою «важкий український плуг». Удосконалювались і інші знаряддя землеробства; у бороні дерев'яні зуби замінювались залізними. Із збільшенням кількості худоби зростала площа угноюваних ланів.

Незважаючи на деяке удосконалення техніки землеробства і на цій основі певне підвищення врожайності, в цілому остання ще залишалася низькою; до того ж великої шкоди завдавали стихійні лиха — посу-

¹ «Летопись Величка», т. II, стор. 355—356.

² «Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России» (далі: «АЮЗР»), т. IX, СПб, 1877, стор. 856—857.

ха, морози, поводи, град та ін., а також досить часті нальоти сарани, яка знищувала врожаї. Так, сарана знищила більшу частину врожаю в 1690 р. Як повідомлялося в одному з донесень у Москву, «саранча всю выела хлеб и траву»¹. В 1691 р. полтавський полковник Ф. Жученко в листі до гетьмана скаржився, що «новый хлеб саранча поела, а старого мало у кого осталось»². Досить часті згадки про спустошення, заподіяні сараною, і в пізніші роки³.

Дуже велике поширення на Лівобережній Україні, зокрема в північній і центральній частинах, мали конопля і льон. Прядиво знаходило збут не лише на Україні, але й вивозилось до Росії, а також за кордон, зокрема до Англії.

Здавна на Лівобережній Україні, головним чином в південних полках, культивувався тютюн. Згадки про посіви тютюну (левади) досить часті в джерелах. За часів Петра I була зроблена спроба перетворити південну частину Лівобережжя в район високоякісного тютюництва. В 1718 р. за наказом царя до гетьмана Скоропадського з цією метою був надісланий французький майстер. Поблизу Ромен було відведене місце для зразкових плантацій⁴. До тютюнових плантацій приписувались селяни. Так, Каплунівська сотня була приписана «к табачным заводам и оные там всякою работою упражнялись».

З посівів тютюну сплачувався спеціальний податок, так звана тютюнова десятина. Збирався він спочатку виключно з селян, пізніше Малоросійська колегія зробила спробу поширити його і на інші верстви населення. Десятину сплачували натурою. З 1723 р. Малоросійська колегія зажадала, щоб десятина збиралася грошима, з розрахунку 60 коп. за пуд. !

¹ Центральний державний архів давніх актів СРСР у Москві (далі: ЦДАДА), ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 261, 100 зв.

² Там же, арк. 137 зв.

³ Там же, арк. 383 зв.; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 81; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 27 зв.

⁴ «Материалы для отечественной истории. Издал М. Судниенко» (далі: М. Судниенко, Материалы для отечественной истории), т. II, К., 1855, стор. 93.

Про поширення посіву тютюну на Лівобережній Україні можуть дати уявлення такі цифри. В 1723 р. з усіх лівобережних полків було зібрано близько 10 тис. (9345) пудів тютюнової десятини, що дозволяє припустити (дуже умовно), що весь збір тютюну доходив до 100 тис. пудів.

Значне місце в господарському житті Лівобережжя здавна займало вівчарство. По селах і містах були «мирские стада»¹, для яких відводились пасовища. На початку XVIII ст. вівчарство зробило значний крок вперед. Зважаючи на сприятливі природні умови на Україні — м'який клімат, наявність добрих пасовищ і т. д., — російський уряд вжив заходів до розведення на Україні високоякісних порід овець. У полки послали виписаних з Польщі та Сілезії спеціальних іноземних вівчарів («овечьи надзиратели»), обов'язком яких було навчати жителів методам розведення високоякісних овець і стрижіння вовни². При продажу вовни високої якості надавалися певні пільги³. Вживались заходи до підготовки досвідчених вітчизняних вівчарів.

В дальшому було вжито нових заходів для розвитку вівчарства на Лівобережжі. У господарів, що мали овець, вибиралася краща частина поголів'я і відправлялася в спеціальні отари, або заводи. Крім того, всім господарям «давали регламенты», щоб «по оным содержать своих овец»⁴.

Тільки в одному Лубенському полку в 1724 р. налічувалося понад 15 тис. господарів, що мали овець⁵. Для нагляду за вівцями та інструктажу вівчарів встановлювались спеціальні посади — «отборных овец овчаров», «комиссаров овчарных заводов» і т. д.⁶. В черв-

¹ В. Модзалевский, Генеральный судья Иван Чарныш и его род, К., 1904, стор. 38.

² Дневник Якова Марковича, ч. I, стор. 134; «Чтения в Обществе истории и древностей», кн. I, М., 1859, стор. 326.

³ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 503.

⁴ «Дневник Якова Марковича», ч. I, стор. 143—144.

⁵ Там же, стор. 128.

⁶ В. Модзалевский, Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорнуской, Куренской и Варвинской сотен (далі: «Очерки по истории Лохвицкой и других сотен»), К., 1906, стор. 34.

ні 1724 р. видано було новий царський указ про розвиток вівчарства на Україні. В ньому вказувалося, що попередні укази виконуються не сумлінно і нові правила вівчарства не дістали належного поширення. В указі наводився приклад російського вівчарства і вівчарства на Слобідській Україні, де продаж високоякісної вовни давав значні доходи. Знову підтверджувались попередні розпорядження; майстрів, які мали навчати жителів розведенню овець, наказано було утримувати за рахунок царської казни¹.

Деякі зрушення за ці роки сталися і в конярстві. В 1712 р. полковникам дано було розпорядження створювати в своїх полках зразкові кінні заводи, що було успішно здійснено. Велике поширення на Лівобережній Україні мало розведення волів. Вони збувались як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках (в Польщі і Сілезії). Зростає поголів'я коней, волів, корів, овець, свиней, кіз, кількість свійської птиці.

Лівобережна Україна славилася високим розвитком садівництва, городництва, бджільництва. В тогочасних документах, зокрема в актах купівлі-продажу нерухомого майна, дуже часто згадуються, крім орної землі, сади, пасіки, городи тощо². В ставках розводили рибу³. Поширене було на Лівобережжі і полювання на лосів, серн, кабанів, про що є згадки в джерелах⁴.

Потреби населення в промислових виробках на межі XVII—XVIII ст. задовольнялись дрібним виробництвом міста і села. У великих містах — Києві, Ніжині, Новгород-Сіверську, Стародубі, Чернігові — зосереджувалось багато ремісників — шевців, кравців, кушнірів,

¹ «Киевская старина», 1890, март, стор. 541—542.

² Державна публічна бібліотека УРСР (далі: ДПБ УРСР), відділ рукописів, II, № 18 371—940, арк. 183, 201 (1688 р.); ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 27 684 (1699 р.); ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 22 700 (1703—1704 рр.); ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 533—596 (1704 р.); ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 888 (1687 р.).

³ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 888 (великі рибні ставки в господарстві Л. Полуботка, Переяславський полк, 80-ті роки XVII ст.).

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 758, 759, 760, 761; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 581; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 105 зв., 129; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 97, арк. 111.

гончарів, ковалів та ін. В селах було поширене чимбарство і виробництво сукна та полотна. Ремісники у великих містах об'єднувались в цехи. Цехові організації дбали про придбання сировини, виготовлення і збут продукції, боролися з конкуренцією, відстоювали цехові привілеї. Повноправними членами цеху були найбільш заможні ремісники — майстри («братчики»); підмайстри («молодчики») перебували на підлеглому становищі. Членами цеху не могли стати незаможні ремісники, що працювали у майстрів.

Велику роль в економічному житті Лівобережної України відігравали також різні галузі промисловості по переробці продуктів сільського господарства — млинарство, гуральництво, виробництво олії, полотна, сукна тощо.

Промисловість на Лівобережній Україні мала феодально-кріпосницький характер; вона базувалась на феодальному способі виробництва. Для заснування промислових підприємств потрібна була земля, що становила власність феодалів. Тому гетьмани, видаючи універсали на побудову різних промислових підприємств, зазначали, на якій саме землі — власній, чи наданій у володіння, вони влаштовуватимуться.

На промислових підприємствах Лівобережної України широко застосовувалася праця залежних селян. Гетьманські універсали, дозволяючи влаштовувати промислові підприємства, одночасно наказували селянам працювати на тих підприємствах. Нерідко власникові надавався спеціальний дозвіл на заселення слободи чи хутора з тим, щоб селяни працювали на промислових підприємствах.

Так, генеральний обозний І. Ломиковський одержав гетьманський універсал з дозволом «рудню построить и при ней ведлуг своей потребе рудников посадити, а для помочи всякой работизне, в той же рудне отправляющейся, так же на своем грунте у Микиты Цволги козака жителя Бутовского в вершине той же рудки...» заселити дві слободи¹. За гетьманським універсалом 1690 р. стародубський полковник М. Міклашевський дістав дозвіл «завести для роблення железа дві рудни»

¹ ДГБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 215.

і при одній з них «слободку осадити килко десят дворов людей»¹.

Однією з найважливіших галузей господарства було млинарство. Найчастіше зустрічались вітряні і водяні млини. Останні влаштовувались на греблі або на річці. Були ще так звані «вешняки», що діяли лише під час весняної повені. Млинами володіла переважно старшина, яка мала кошти на побудову греблі, землю і могла використовувати для млинарства працю селян і козаків. Часто власниками млинів були козаки, рідше — купці і зовсім рідко — селяни. Інколи млини належали кільком власникам, з яких кожен володів певною частиною млина (половиною, третиною, чвертю).

До млинів завжди належали певні угіддя — орні землі, сінокоси, різні будівлі², інколи при млинах засновувався спеціальний хутір або слобода. Млин часто згадується в джерелах «з хутором тамошним и пахотными и сенокосными грунтами»³. Наприклад, третина млина в с. Лискові (Стародубський полк) продавалась «зо всем пахотным и сенокосным до того приналежающим грунтом, двором, огородом, гумном и стоячим будинком»⁴.

На побудову млина був потрібний гетьманський універсал. Після закінчення будівництва видавався новий універсал на право експлуатації млина. Нерідко разом з цим підтверджувалось право на володіння людьми, що оселялися навколо млина⁵. Збір за помел збіжжя мав назву «військової мірочки», бо третина його йшла до військового скарбу⁶.

Млинарство на Лівобережжі велося на високому рівні. В Росію з України запрошувалися майстри по влаштуванню млинів на греблях і байдаках. В грудні 1713 р. Головкін передав гетьману Скоропадському на-

¹ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 371—940 (1693 р.).

² Згадки в актах купівлі-продажу різних угідь при млинах досить часті — ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 27 985 (1688 р.); ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 533—96 (1708 р.); ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 913 (1687 р.).

³ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 371—940 (1693 р.), арк. 206—207.

⁴ Там же, (купча на ім'я Ференсбаха, 1690 р.).

⁵ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, 18 371—940, арк. б/н; № 18 913—34; № 37; № 18 533—596; № 29 985 (універсал Мазепи, 5/VII 1688 р.).

⁶ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 659—83.

каз Петра I, «дабы приискав в малороссийских городах трех человек мельников, которые делают на больших реках плавные мельницы на стругах, да пять человек, которые делают на малых реках обыкновенные мельницы... прислать сюда в С. Питербурх, конечно, марта к 1 числу будущего 1714 года, которым здесь давано будет жалованье»¹.

Одною з важливих і найбільш прибуткових галузей старшинського господарства було гуральництво. Горілку продавали на внутрішньому ринку², а також у значній кількості вивозили за кордон — в Польщу, Сілезію, Крим.

Давньою галуззю промисловості на Україні було селітроваріння. Селітрени майдани згадуються в джерелах і попередніх століть. Ця галузь промисловості порівняно швидко розвивалась в кінці XVII і особливо на початку XVIII ст., коли тривали війни, які вела Російська держава, дуже збільшили попит на селітру.

Зустрічаються згадки про рудні, де витоплювали залізо і виробляли деякі залізні вироби. Володіли ними переважно старшина і монастирі. На заснування рудні також потрібний був гетьманський універсал³. В 1708 р. дозвіл на заснування рудні біля своєї слободи Величківської дістав С. Лизогуб⁴. Відома рудня К. Лизогуба в Городинській сотні Чернігівського полку⁵. Три рудні належали вдові С. Полуботка в Любецькій сотні Чернігівського полку⁶. З рудень брали частину заліза до військового скарбу. Рудні являли собою переважно невеликі підприємства, але серед них бували й значні. Так, про рудню, що належала генеральному обозному І. Ломиковському, сказано в тогочасному описі: «завод

¹ «Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі: «Чтения в Обществе истории и древностей»), кн. 1, 1847 (листи графа Головкина до гетьмана Скоропадського), стор. 8.

² Є згадки про досить поширений в ті часи продаж горілки в кредит — ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 363.

³ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 215.

⁴ А. Лазаревский, Обзорение Румянцевской описи Малороссии, вып. I, Чернигов, 1866, стор. 59.

⁵ Там же, стор. 82 (перша половина XVIII ст.). Про старшинські рудні див також «Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года», Чернигов, 1914, стор. 32.

⁶ Там же, стор. 50, 55, 56, 61.

немалый, и хоромное строение... и работничьи дворы, и кузни построены»¹.

В джерелах згадуються паперові «заводи», які належали старшині і монастирям. Серед власників цих заводів зустрічаються старшинські родини, наприклад, Полуботка (в Любецькій сотні Чернігівського полку), і великі монастирі — Києво-Печерська лавра².

Російський уряд був заінтересований у збільшенні виробництва селітри. Характерний, зокрема, царський указ 1713 р., який вимагав, щоб «в малороссийских городах всяких чинов людям селитренные заводы размножить и селитру... варить без остановки, чтоб селитры было в выварке многое число»³. З кожної виварки десята частина селітри йшла до військового скарбу. Старшина неодноразово зверталась до російського уряду з проханням про скасування цього збору.

Зважаючи на важливість виробництва селітри для військової справи, російський уряд вимагав, щоб вся вироблювана на Україні селітра вивозилась тільки на російські артилерійські склади. Перші розпорядження щодо цього були зроблені ще в 1700 р. Пізніше вони були підтвержені; зокрема, указом 1714 р. категорично заборонявся продаж селітри за кордон.

Дуже поширене було виробництво поташу, особливо в багатих лісами північних полках Лівобережжя. В джерелах дуже часті згадки про поташні буди, якими володіли старшина і монастирі, а також багате козацтво.

Важливою галуззю господарства Лівобережної України було виробництво скла — так зване гутництво. Гути містились переважно на півночі Лівобережжя і належали майже виключно старшині та монастирям. Україна славилася високим рівнем розвитку скляного виробництва. На гутах у великій кількості вироблялись різні скляні вироби — листове скло, посуд з білого, зеленого і кришталевого скла. Посуд прикрашався рослинним орнаментом.

На Лівобережній і Слобідській Україні в кінці XVII—першій чверті XVIII ст. продовжували роз-

¹ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 215—219.

² А. Лазаревский, Обозрение Румянцевской описи Малороссии, вып. I, стор. 54, 56, 61.

³ «Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое», т. V, стор. 49.

виватись феодально-кріпосницькі відносини, на які певний вплив мала кріпосницька політика російської дворянської монархії. Швидко зростає велике феодально-старшинське і монастирське землеволодіння.

Старшинське землеволодіння існувало в кількох основних формах. Так зване «зуполное владение» являло собою володіння на правах повної власності. Ці землі могли бути об'єктами купівлі, продажу, спадкування, обміну тощо. Питома вага «зуполного» володіння в кінці XVII—на початку XVIII ст. помітно зростає; все частіше гетьманські універсали віддають маєтності в повну власність старшині. В листі до царя у лютому 1690 р. Мазепа ставить як одне з головних завдань гетьманської влади зміцнення і розширення старшинського землеволодіння¹. Цю ж політику проводили й полковники. Чернігівський полковник Я. Лизогуб в універсалі 1690 р. підкреслював, що козацька старшина і багате козацтво повинні так само вільно і безперешкодно володіти маєтностями, як шляхта.

Прикладами роздачі земельних володінь у повну власність може бути надання Мазепою у 1705 р. седнівському сотнику Домонтовичу с. Камки «в зуполную моц и владение»² або підтвердження універсалом Скоропадського в 1709 р. знатному військовому товаришу Олексі Черняку віддання «в зуполное и спокойное владение» сіл Кам'янки і парафії Ольшанської. Цікаво, що в окремих випадках села віддавались навіть «в вечистую (тобто вічну) посесию» (універсал Мазепа стародубському полковнику Міклашевському в 1704 р.)³.

Другу групу старшинських володінь становили тимчасові володіння. При цьому строк, на який земельне володіння видавалося, не вказувався, а визначався загальною формулою: «до ласки нашей рейментарської і військової». Іноді зазначалось, що маєтність надається для підтримки господарства («ку вспартю домови»). Важко сказати, чому в тих або інших випадках надання

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 773, 773 зв.

² «Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка», стор. 544—545.

³ А. Лазаревский, Люди старой Малороссии. Лизогубы, Милорадовичи, Миклашевские и Свечки (далі: Люди старой Малороссии), «Киевская старина», 1882, август, стор. 246.

володіння було тимчасовим. Найчастіше це траплялося, коли: володіння було ранговим чи спірним; той, кому воно віддавалося, не мав підстав для одержання маєтності в повну власність; надалі передбачалося це володіння відібрати для гетьмана або для інших осіб.

Тимчасові володіння, як правило, надавались гетьманами. Так, Скоропадський у 1709 р. дав менському сотнику Г. Васильевичу сс. Величківку і Хвесківку «для wsparтя господарского». Полковники, хоч і значно рідше, але також надавали старшині у тимчасове володіння села з полкових рангових земель. Стародубський полковник Т. Олексійович віддав полковому хорунжому Т. Улезко с. Пакторівку з умовою, що володіння надається у власність «до ласки самого ясневельможного добродєя, его милости, пана гетмана, тудєж войсковой и моей»¹. Ніжинський полковник Жураковський віддав полковому обозному Шрамченку с. Топчіївку «для wsparтя господарства»².

Для кінця XVII—початку XVIII ст. характерне збільшення володінь на засадах «зуполного володіння». До того ж поступово зникає відмінність між «зуполними» і тимчасовими володіннями; трапляються випадки, коли в тексті одних і тих же універсалів ті ж самі володіння визначаються по-різному. В гетьманському універсалі 1700 р. на с. Звеничів (Чернігівський полк) сказано, що воно надається власниці-вдові «до ласки нашей и войсковой» і одночасно зазначено, що власниця може це село «в такой зуполной мети диспозиции и владзи, в якої и небожчик муж ей за живота своего мевал»³.

Зростанню «зуполних володінь» сприяло те, що всі куплені, даровані, одержані в спадщину і т. д. володіння вважались «зуполними», і це завжди фіксувалось у відповідних актах. Новий власник мав право, як незмінно підкреслювалось в актах купівлі-продажу, набути «самоу, малжонци, потомкам и жодным крєвним пожитковать вечными часы, або теж продати, да-

¹ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 371—940, арк. 169.

² «Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка», стор. 140; численні документи про надання «ку wsparтю» — ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 371—940, арк. 166 (1687 р.), 172 (1688 р.), 182—183 (1688 р.), 192 (1688 р.) та ін.

³ «Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка», стор. 278.

ровати, замінити и як хочай на пожиток свой власний обернут»¹. Царський уряд у своїх грамотах теж підкреслював недоторканність земельних володінь².

Найбільшими земельними власниками Лівобережжя були гетьмани (Мазепа, Скоропадський, Полуботок), генеральна старшина, полковники, а також вище духовництво. Стародубський полковник М. Міклашевський, наприклад, одержав чимало маєтностей ще в 70-х роках XVII ст. До цих володінь приєдналися села, надані Мазепою в 1687 і 1688 рр. (Кочерги і Волокитки), в 1691 р. (Кам'яні Озера і Нижнє) і в 1693 р. (Воргон і Понорівка). На початку XVIII ст. М. Міклашевський був одним з найбільших власників всього Лівобережжя, який мав у своїх маєтках млини, гути, рудні, гуральні та ін.³

Великим власником був миргородський полковник Д. Апостол. Його численні володіння — гетьманські надання, купівлі, заселені слободи і хутори — кілька разів підтверджувались царськими грамотами (1690, 1710 і пізніших років)⁴.

Величезними володіннями відомий також чернігівський полковник П. Полуботок. Крім земель, успадкованих ним від батька (колишнього переяславського полковника), значні маєтності він дістав за роки свого чернігівського полковництва. Лише за одною царською грамотою від 22 грудня 1708 р. він одержав у довічне володіння м. Любеч, сс. Виблі, Підгорне, Піски, Нові Млини, Кувечичі, Домишлин, Орлівку, Казилівку, Коруківку, Оболонне, Городище, Савинці, Криски, Старі і Нові Боровичі, Андрушичі, Слобідку-Загребельку. Після зради Мазепа Полуботок одержав царську грамоту на маєтності в Сумському та Лубенському полках. За цими двома грамотами у володіння Полуботка передавалося більше 2000 дворів⁵; згодом в його маєтностях налічувалось 3 200 дворів.

Серед пануючого на Україні класу феодалів певне

¹ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18371—460 (1687 р.).

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 797, 927 зв.

³ А. Лазаревский, Люди старой Малороссии, «Киевская старина», 1882, август, стор. 243—253

⁴ А. Лазаревский Очерки малороссийских фамилий, «Русский архив», кн. 1, 1875, стор. 91—97.

⁵ А. Лазаревский, Павел Полуботок, «Русский архив», кн. 1, 1880, стор. 139—141, 146.

місце займала українська шляхта, що з'явилася ще в попередній період. Такі давні українські шляхетські родини, як Борозни, Рубці, Ворони, Хмелевські і багато інших, в кінці XVII — на початку XVIII ст. зберігали привілейоване становище і збільшували свої земельні володіння. Наприклад, Мазепа універсалом від 9 листопада 1688 р. закріпив за шляхетською родиною Сулим маєтності, якими вони володіли раніше¹.

Значну групу земельних володінь становили так звані рангові маєтності. Під такою назвою були відомі володіння, які давались старшинським, а також деяким іншим урядовцям (війтам, бурмистерам, а з другого десятиліття XVIII ст. і російським військовим чинам) «на ранг», тобто на посаду, що її займав урядовець. Таким чином, за своєю суттю рангові маєтності були тимчасовим володінням; вони надавались урядовцям лише на час їх перебування на посаді. Проте урядовці нерідко продовжували володіти цими маєтностями і після залишення посади, а іноді й зовсім перетворювали їх у свою повну власність.

До гетьманських рангових володінь входили ряд сіл і навіть цілі волості в різних частинах України. Кожному з чинів генеральної старшини належали рангові села. В усіх десяти лівобережних полках також були рангові села, якими володіли полковник і полкова старшина — суддя, обозний, осавул і т. д. Полкові рангові маєтності дуже часто залишались в постійному володінні старшини. Так, переяславський полковий суддя І. Берло, ідучи у відставку, одержав універсал полковника Томари, в якому після стереотипних фраз про «безпрестанно ронение праці» зазначалось, що Берло, «хочай и уряду судейства полкового переяславского на себе не маєт, однак, самое достоинство велит ему всякий показати ку его ж пожиткови респект», тому «село Панфили, в сотне Яготинской лежачое, якое и за уряду судейства мел во владении теперь ему ж... сим нашем ствержаем універсалом...»². Відомі також рангові володіння сотенної старшини³.

¹ «Сулимовский архив», К., 1884, стор. 24.

² А. Лазаревский, Очерки, заметки и документы по истории Малороссии, стор. 99.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича («Ведення» по полках Лівобережжя по склад старшини).

Кінець XVII і початок XVIII ст. на Лівобережній Україні характеризуються дальшим зростанням монастирського землеволодіння. Українським православним монастирям — великим земельним власникам (Густинському, Києво-Печерському, Мгарському, Ніжинському, Красноострівському, чернігівському Єлецькому, Видубицькому і багатьом іншим) підтверджувались старі володіння і надавались нові.

¹Чернігівський Єлецький монастир, який придбав багато маєтностей в другій половині XVII ст., одержав підтверджувальні грамоти на всі ці володіння від гетьманів Мазепи (21 грудня 1687 р.) і Скоропадського (12 травня 1712 р.) ¹. Нові маєтності за часів гетьманування Мазепи дістали гадяцький Красногорський монастир, ніжинський Рождественський, батуринський Крупицький і багато інших ².

Про співвідношення старшинського і монастирського землеволодіння деяке уявлення дають матеріали генеральних слідств. Питома вага монастирських маєтностей, як видно з цих матеріалів, була значно більшою в північних полках (в Чернігівському вона досягала 68% всіх володінь, в Київському — 62%), ніж в південних (в Переяславському полку — 26%, в Прилуцькому, Миргородському і Полтавському ще менше).

В другому десятилітті XVIII ст. значно зростає кількість російських поміщиків на Україні. Якщо раніше російських поміщиків тут майже не було, то із зміцненням позицій царизму на Україні швидко зросло і російське дворянське землеволодіння.

Одне з перших місць за кількістю маєтностей на Україні належало всесильному Меншикову. В 1709 р. він одержав за гетьманським універсалом дві багаті волості — Ямпільську і Почепську (в останній налічувалось до 150 поселень), пізніше — Храпівську волость, а також Мглинську, Бакланську і значну частину Стародубівської полкової і Почепської сотень. Про розміри володінь Меншикова на Україні можуть дати уявлен-

¹ «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 162—165.

² «Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка», стор. 23—24; «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 109—110, 222—224 та ін.

ня такі цифри: в 1727 р. у нього було конфісковано 4 міста, 187 сіл, 14 слобід і 1 волость. Маєтностями на Україні володіли й інші російські вельможі — Г. Долгорукий, Г. Головкін, П. Шафіров, Б. Шереметев та ін.

Старшинські і монастирські землеволодіння зберігали в кінці XVII — на початку XVIII ст. свій привілейований характер. Це виразно зафіксовано в «Коломацьких статтях» 1687 р.: «А генеральной бы старшине и знатных и заслуженых особ маетностям, ото всяких войсковых поборов быти свободным и ничего с них в скарб войсковой не имать»¹. Таке становище лишалось незмінним і в усі наступні роки. Правда, в деяких розпорядженнях царської адміністрації 1710—1720 рр. давались вказівки стягати збори і повинності, «не обходя никого», але це фактично не виконувалось. До того ж старшина і монастирі домагались гетьманських універсалів, які звільняли їх володіння від частини, інколи значної, загальних зборів і повинностей. Такі універсали в джерелах зустрічаються досить часто.

Значну групу маєтностей становили так звані вільні військові маєтності. Формально ці землі і села вважались вільними і входили до фонду володінь Війська Запорозького, а по суті являли собою державну феодальну власність, якою розпоряджались гетьман і генеральна старшина. Ці заселені землі були фондом для роздач володінь старшині, що провадились гетьманами.

Вимагає пояснення питання про відношення вільно-військових сіл до ратуш, оскільки в матеріалах генеральних слідств є згадки про те, що вони знаходились «в ведомстве ратуш», «прислушали к ратуше». Ці вказівки в генеральних слідствах породили ряд неясностей. Деякі автори (наприклад, І. Лучицький) вважали, що поряд з ратушними існували села, які не належали містам, але зобов'язані були відбувати особливі повинності на ратуші². Висловлювалась також думка, що вільні військові села, які «прислушали рагуше», мо-

¹ «Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским» (далі: «Источники малороссийской истории»), ч. I, М., 1858, стор. 310.

² И. Лучицкий, А. Лазаревский, Описание старой Малороссии. Том первый. Стародубский полк. Выпуск I и II (рецензия), «Университетские известия», К., 1889, № 12, стор. 291—297.

жуть бути беззаперечно віднесені до категорії ратушних сіл. Слід визнати правильною точку зору В. Мякотіна, який вважав, що згадки в слідствах про ратуші зовсім не змінюють загального характеру цієї категорії володінь. Ратуша була найбільш близьким до таких сіл органом адміністрації, до складу якого входили і представники сотенної адміністрації. Це дуже переконливо підтверджується словами старшини Лубенського полку: «А что тые ж села названи ратушними, такое название произийшло не по существу дела, но толко потому, что одни от тех сел прежде отдачи владелцам, а другие и до днес не отданные, сотенная и городовая ратушами ведающая старшина содержуя в своем видении, а не владении, собирали и собирают с оних сел на компанию месячную плату, також кому, по указам надлежит подводи, да посполитими оных сел жителми косят сена на случающиеся наезды и протчая»¹.

Ще з більшою ясністю думка про неналежність цих сіл до ратуші сформульована в іншому місці старшиною того ж полку: «Местечка, села и деревне Лубенского полку, которые в ревизии офицерской написани быт при ратушнем владении и названи ратушними, тые все, як и вишшеозначенные, которые суть за владелцами в роздаче при ратушнем владении и ратушними селами никогда не были и ныне не суть ратушними, но толко называются ратушними и до ратушей надлежащими не по существу, но потому, что понеже не отдани владелцам. Того ради сотенная и городовая ратушами ведающая старшина, оные села имея в своем видении, а не владении, собирают на компанию месячную плату, и куда надлежит по указам дают з тих же сел подводи, да на арматные войсковые коне и на наезды косят сено, мости подчиняют, гребле гатят шарварками и протчая»².

Подібні свідчення про військові села давали старшина і старожили м. Бакланів (Стародубський полк), с. Сваркова (Ніжинський полк), м. Воронкова і ближчих до нього сіл, міст Борисполя, Баришівки, Басані, сс. Рудяків, Селичівки, Дернувки, Селища, Коржів Руд-

¹ «Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку», «Український архів», т. IV, стор. 1.

² Там же, стор. 31.

ницького, Сезенків, Власівки та ін. (Переяславський полк)¹.

Ці досить часті вказівки слідств дають можливість зробити висновок, що вільні військові села, будучи загальною державною власністю, підлягали старшинській адміністрації — сотенній, полковій і гетьманській і здебільшого безпосередньо підпорядковувались ратушам, яким вони «прислуживали».

Поряд з старшинським і монастирським слід поставити козацьке землеволодіння. Заможна верхівка козацтва наближалась до старшини; вона мала значні за розміром господарства, різні землі і угіддя і нерідко використовувала працю наймитів. Дуже великим був прошарок середнього і збіднілого козацтва. Земельні угіддя, якими володіли козаки, вважались їх власністю. Вони могли передавати їх у спадщину, продавати та обмінювати. Наявність землі у козака мала забезпечувати несення ним своїм коштом військової служби, тому гетьманський уряд вживав деяких заходів, щоб запобігти втраті козаками «грунтів». Проте це не могло затримати процесу розорення і зuboжіння козацтва.

Серед інших категорій земельних володінь певну групу становили спільні володіння сільських громад (насамперед такі угіддя, як ліси, степи, сінокоси). Інколи цими угіддями користувались спільно дві громади, іноді навіть з двох сусідніх сотень. Володіння двох громад часто не були розмежовані. В Переяславському полку, наприклад, жителі Канівської і Іркліївської сотень розорали степ «и владеют оным без поделу общественно». Спільно володіли дві сотні і лугом понад Дніпром, «по давней займе и стародавнему бесспорному владению».

В Кропив'янській сотні вільними землями спільно володіли міста Кропивна, Богушева Слобідка, Чехівка, сс. Панське, Чернобай, Крупенське, Богодухівка та ін. За поясненням сотенного кропив'янського уряду, тут орали, косили сіно, рубали ліс всі жителі — козаки,

¹ «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», «Український архів», т. I, стор. 495; «Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка», стор. 24; «Генеральное следствие о маєтностях Переяславского полка», стор. 11, 12, 13, 15, 17 та ін.

«державці» (власники), їх підсусідки і посполиті в громадському порядку, міняючись місцями¹.

Згадуються також в середині XVIII ст. землі громадського користування і на півночі Лівобережжя, зокрема в Чернігівському полку. У Конотопській сотні, наприклад, великим ратушним степом користувались жителі всієї сотні².

В спільному користуванні жителів кількох сіл часто перебували і ліси. Біля слободи Ількучі, в Седнівській сотні Чернігівського полку, був вільний ліс, в якому «хто схоче, на пристойных местцах и сеножать зробіть»³. Рішення генерального суду 1691 р. вказує на те, що жителі містечок Сосниці і Мени, сс. Чорнотичів, Козляничів та ін. спільно користувались вільною пущею, що знаходилась поблизу. Цим рішенням знищувались всі межові знаки, поставлені окремими особами⁴. Володіння сільських громад підтверджувались гетьманським універсалом або полковницьким листом. В цих документах вказувалися і межі володінь. У спірних випадках справу розглядав суд. Рішення генерального суду було вже незаперечним документом⁵.

Володіння сільських громад весь час невпинно зменшувались; їх загарбували полкова і сотенна старшина та багате козацтво. Наприклад, під час проведення перепису в Переяславському полку з свідчень старшини і старожилів виявилось, що в першій половині XVIII ст. «многне з панов старшины полковой переяславский и значкових того полку товарищей, за позволенем... панов полковников, позанимали себе хутора в степу переяславском, в сотне Яготинской»⁶.

Полковники самовладно розпоряджались землями громадського користування на території полку. Вони під-

¹ Д. Багалей, Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII вв., «Киевская старина», 1883, декабрь, стор. 573.

² А. Лазаревский, Села Конотопского уезда, «Записки Черниговского губ. стат. комитета», кн. 2, стор. 189—193.

³ А. Лазаревский, Обзорение Румянцевской описи Малороссии, вып. I, стор. 89—90.

⁴ Там же, стор. 132—134.

⁵ ДІБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 533—96. (З документів по Стародубському полку, Мглинській сотні, володіння І. Романовського).

⁶ Д. Багалей, Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII вв., «Киевская старина», 1883, декабрь, стор. 589.

тверджували ці володіння своїми листами. В 1699 р. стародубський полковник М. Міклашевський дозволив жителям слободи Будищі Баришівської користуватись сінокосами у зазначених межах¹. Він же у 1703 р. своїм листом підтвердив межі володінь слободи, створеної мглинським сотником І. Романовським².

При цьому полковники допускали великих зловживань. Лубенський полковник Зеленський видав лист чигирин-дїбровському сотнику Булюбашу, на підставі якого останній захопив величезні земельні володіння на південному узбережжі р. Сули. Незважаючи на цілковиту безпідставність цього акту, новий лубенський полковник Савич підтвердив пізніше його своїм листом³. В 1689 р. лубенський полковник Л. Свічка захопив великі земельні володіння в Пирятинській сотні Лубенського полку. Він домігся від «чинов пирятинской сотни» згоди на продаж йому майже за безцінок тих земель, що простяглися на десятки верст по узбережжю р. Сухої Орлиці⁴. Багато громадських земель захопив і лубенський полковник Зеленський⁵.

Крім згаданих вище категорій земельних володінь, існували й інші, але питома вага їх була зовсім незначною. В містах земельні ділянки належали окремим цехам. Тому у випадках продажу, купівлі, обміну і т. д. власником цих володінь виступає все «цехове товариство, від старшого до меншого». Так, продаж новгородським шевським цехом «пляцу» в кінці XVII ст. проводив «ставши очевисто Гаврило Богдаш, цехмистр шевський, зо всею старшою и меншою того цеху братею»⁶.

Відома також така категорія земель, як «вольнозостающие» ґрунти, тобто землі, які в силу тих або інших причин залишились без власника (смерть власника без спадкоємців, виїзд за межі Лівобережжя тощо). Інколи такі землі лишалися вільними тривалий час. При складанні Рум'янцівського опису козаки Золотоніської сотні

¹ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 533—96.

² Там же (документи за 23 липня 1703 р.).

³ А. Лазаревский. Из истории сел и селян Левобережной Малороссии, «Киевская старина», 1891, ноябрь, стор. 226—227.

⁴ А. Лазаревский, Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв., «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XI, стор. 48—49.

⁵ Там же, стор. 50.

⁶ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 072.

Переяславського полку заявили, що вони більш ніж п'ятдесят років тому (тобто на початку XVIII ст.) зайняли вільні землі по р. Кропівні, і ніхто з власників за цей час не з'явився¹.

Питома вага міщанського землеволодіння була дуже невеликою. Міщани володіли невеликими «пляцями» в межах міста. Великі маєтності іноді мала багата верхівка міського населення — купецтво. Проте випадки надання земельних володінь купецтву гетьманами дуже рідкі. Один з перших таких універсалів був виданий Мазепою 26 травня 1688 р. «обивателю Стародубському Спиридонову (Шираю) на с. Синин»². Значно частіше багаті міщани скуповували земельні ділянки у міщан, селян, міст. Так, у 1688 р. полтавський купець Андрій Керебердянський купив у міста «грунт з сіножаттю і нивою»³.

* *
*

Джерела зростання феодално-старшинського землеволодіння в кінці XVII ст. різноманітні. З них одним з найважливіших були роздачі маєтностей гетьманською владою. На Лівобережній Україні лишався великий фонд вільних військових маєтностей, з якого і провадились такі роздачі. Повна картина гетьманських надань, на жаль, не може бути відновлена, оскільки багато універсалів до нас не дійшло. В 1938—1940 рр. науковим співробітником Інституту історії АН УРСР Є. М. Черкаською була зроблена спроба підсумувати земельні надання за гетьманства Мазепи. Картотека, складена нею головним чином на основі друкованих джерел і частково рукописних матеріалів, налічувала понад 1000 земельних універсалів, виданих Мазепою. Проте і вони, мабуть, далеко не вичерпували земельних роздач того часу.

Інтенсивна роздача маєтностей провадилась і за часів гетьмана Скоропадського. За дуже неповними даними, в 1708—1722 рр. було роздано 122 села з 3703 селянськими дворами із загальної кількості 155 сіл з 4550

¹ Д. Багалей, Займанщина в Левобережній Україні XVII—XVIII вв., «Киевская старина», 1883, декабрь, стор. 585—586.

² А. Лазаревский, Очерки, заметки, документы по истории Малороссии, V, стор. 48.

³ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 935, № 147.

дворами, що були «пожалувані» з 50-х років XVII до 30-х років XVIII ст.

Роздача військових сіл старшині різко погіршувала становище селян у цих селах; вони ставали «підданими» своїх нових державців. Гетьманська влада неодноразово обіцяла припинити ці надання, «угождаючи тому, дабы посполство пререкания не чинило». Але роздачі продовжувались, і Мазепа в донесеннях до Москви змушений був визнавати, що «о маетностях, разным особам данных... происходят меж народом посполитым вопль и пререкания...»¹.

Як показують підрахунки проф. М. Петровського, Мазепа за роки свого гетьманства роздав і підтвердив значно більше володінь, ніж його попередник гетьман І. Самойлович. Так, у Чернігівському полку Мазепа роздав 48 маєтностей, тимчасом як Самойлович лише 27. В одному порівняно невеликому Лубенському полку Мазепа роздав 89 сіл і підтвердив володіння 14 селами. Широко відоме надання Мазепою маєтностей Прилуцькому полковнику Д. Горленку. В 1694 р. гетьман віддав йому сс. Сєргіївку, Ковтунівку і Яблунівку, в 1699 р. — с. Білошапки, в 1701 р. — с. Ярошівку, в 1703 р. — Мамаївку, в 1705 р. — сс. Калюжинці і Понори, в 1706 р. — с. Вечірки².

Роздачі маєтностей старшині провадились не лише гетьманами, а й полковниками. Ця практика, що встановилась ще в попередні десятиліття, продовжувалась і в розглядуваний час. Прилуцький полковник Д. Горленко віддав с. Юськівці полковому хорунжому Лисаневичу, полковник Нос, цього ж полку, подарував село псалковому хорунжому Носенку. Такі роздачі були нерідкі³. Лише по одному Лубенському полку відомо про надання в 1709 р. полковником Савичем с. Москалівки значковому товаришу П. Зарудному, с. Левченки — полковому хорунжому Кривокобильському, сс. Новаки і Клепачі — полковому сотнику Г. Кулябку і бун-

¹ «Чтения в Обществе истории и древностей», кн. 1, 1859, стор. 5.

² Про земельні володіння Д. Горленка див. «Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XI; А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, К., 1902.

³ «Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XI стор. 13—15.

чуковому товаришу Ф. Марковичу. В цьому ж полку полковник Савич віддав ряд володінь чигирин-дівровському сотнику І. Булюбашу¹. В земельних документах кінця XVII—початку XVIII ст., як правило вказувалися лише межі володінь; кордони лісових ділянок, наприклад, в документі 1699 р. визначались так: ліс, «стоячий за гаткою, з одной сторони од Павлового Чорномазового леса, по левой сторони идучи в лес, а з другой теж сторони од Трегубенковского леса, а концем досягающий через болото до Гонозовщины»².

Користуючись тяжким становищем розореного, зuboжілого селянства й рядового козацтва, старшина скупувала їх земельні ділянки. Збереглося багато документів про масове скуповування землі старшиною. Проте дуже рідко мова йшла про справжній, вільний продаж. У переважній більшості випадків це був вимушений продаж, коли людина, що заборгувалась або попала в тяжке становище, змушена була продавати свою землю за безцінь.

Поряд із скуповуванням ґрунтів розорених селян і козаків дуже частими були випадки примусового загарбання земель старшиною і багатим козацтвом. Одним з найбільш поширених засобів загарбання земель було відбирання за борги різного нерухомого майна — орної землі, сінокосів, садів, гайків і т. д. В 1688 р. в Полтавському полку багатий власник Ф. Марченко відібрав за дрібний борг (8 золотих) у селянина ниву³. У козака М. Бурша кредитор-орендар відібрав у 1685 р. гай⁴. Зустрічаються випадки, коли кредитори привласнювали всі «ґрунти», що належали селянину або козаку.

Для загарбання селянських і козацьких ґрунтів старшина не гребувала нічим. У козака М. Матвієнка, що перебував у кримському поході 1687 р., під час його відсутності була відібрана орна земля⁵. Мглинський сотник І. Романовський, щоб загарбати земельні володіння родини Харченків, спровокував у 1683 р. судову

¹ «Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку», «Український архів», т. IV, стор. 23, 48, 58.

² ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 22 696.

³ ДПБ УРСР, відділ рукописів, № 18 659—83.

⁴ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 27 681.

⁵ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 371—940, арк. 163/1: № 18 215—19.

справу проти них. За його вказівкою мглинський сторож Лукаш «учинил потворне» справу «о помазании будинкове его, п. сотникових ново тогда набудованих, некоюсь кровию, будто от них ставшиесе...»¹. Обвинувативши, таким чином, родину Харченків, сотник домігся їх ув'язнення і «помененными грунтами дармо, без жодной заплаги завладел». Не задовольняючись цим, сотник загарбав і інші земельні ділянки, що належали Харченкам. У Чернігівському полку військовий товариш Мандрика спровокував в 1700 р. обвинувачення селянки Чернишової у крадіжці мотка вовни і, скориставшись цим, загарбав частину її землі. На загарбану землю був складений підписаний лжесвідками акт про «добровольний и непримушоный» продаж².

Тогочасні документи дуже часто містять згадки про брутальні заходи, до яких вдавалася старшина з метою загарбання землі. В джерелах є скарги селян на знатного військового товариша Полтавського полку Ф. Жученка. Селяни і козаки писали в 1702 р., що Ф. Жученко, руйнуючи всі межі, проклав нову дорогу через їх садиби, пасіки та інші угіддя і насильно знищив огорожу. Разом з своїми підручними він почав руйнувати садиби відсутніх козаків, ув'язнив їх сім'ї, прагнучи оволодіти їхніми грунтами³. До таких же брутальних насильств вдавалася старшина і для збільшення кількості залежних селян. В 90-х роках XVII ст. під час сутички двох державців — Голуба і Маковського (Ніжинський полк) останній наїхав на створену Голубом слободу, «разорил всех людей, а где которых и были, и печи поразбивал, и хаты пороскидавши, перевозил на Грузское (свое село. — В. Д.)»⁴.

Нерідко старшина і багаті власники силою захоплювали козацькі і селянські грунти. Жителі сс. Вільшанки і Смоленки (Ніжинський полк), як видно з рішення генерального суду 1693 р., скаржилися, що військовий товариш «п. Иван Биховець сам собою меж полями і сеножатыми на певних местцах новые копцы ставил...»

¹ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 659—83.

² Там же.

³ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 27 687. Полтавська рагушна книга, № 7576, 22 квітня 1702 р.

⁴ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, К., 1893, стор. 390.

і що «Іван Биховець, неслухне пол и сеножатий себя был замерил, и копцами новими починил на них знаки». Не задовольняючись цим, І. Биховець загарбав землі с. Топчіївки: «приречоний п. Иван Биховець и села Топчеевка жителей потревожил, кладучи сего лета на их полях сам собою копце новие на приглашение себе ширцие грунты»¹. Силою відбирав селянські землі і мглинський сотник І. Романовський. Мешканець м. Мглина Г. Грошков у своїй скарзі на сотника зазначав, що Романовський загарбав його сінокіс «насилно, страшачи его киевым боем и туремным вязением, пяному ему в дому своем чотири талери грошей за пазуху заложивши»².

Таким чином, земельні володіння старшини зростали за рахунок розорення і зубожіння селянських і козацьких мас. Багатий фактичний матеріал щодо цього зібраний в працях О. М. Лазаревського, зокрема в його тритомному «Описании старой Малороссии». Винятково цінний і мало використаний ще дослідниками матеріал містять збірники документів (з колишнього зібрання О. М. Лазаревського) у відділі рукописів ДПБ УРСР — акти старшинських родин Ломиковських, Скоруп, Чарнишів, Полуботків, Галаганів та ін.³.

* *
*

Кінець XVII — початок XVIII ст. характеризується дальшим розвитком феодально-старшинського господарства на Лівобережній Україні. Головними галузями його були хліборобство і скотарство. При обробітку землі старшина широко використовувала працю залежних селян, особливо в гарячу пору польових робіт — під час сівби, сінокосу, збирання врожаю тощо. Одержане зерно йшло на задоволення потреб маєтків, а також вивозилось на ринок чи перероблялось на горілку.

Важливою галуззю старшинського господарства було скотарство. В старшинських господарствах і монастирських маєтностях налічувались сотні і навіть тисячі

¹ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 881—95, № 26 (червень 1693 р.).

² ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 588—96.

³ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 50 527—593; № 52 195—330, № 52 610—720; № 52 810—883; № 53 122—252

толів різної худоби. Частина худоби відправлялась на ринок, в тому числі і на зовнішній. Особливо поширеною була торгівля волами. В старшинських і монастирських маєтностях існували гуральні, в яких викурювалась горілка.

Широко було розповсюджено в старшинських господарствах виробництво поташу на поташних будах. На півночі порівняно часто в старшинських господарствах зустрічались і скляні гуті. В південних полках досить поширені були селітряні майдани. Виробництво селітри займало значне місце в старшинському господарстві. Серед власників селітряних майданів були представники майже всіх старшинських родин. «То все особы знатные оную строят...», — доносив Мазепа в Москву в 1701 р.¹

Більшість млинів на Лівобережжі також належала старшині. Млинарство становило важливу і прибуткову галузь старшинського господарства. В старшинських господарствах часто бували і рибні ставки. Чимало ставків, зокрема, налічувалося в господарстві Л. Полуботка в Переяславському полку — в Бубнові, Домонтові, Харланові². Дуже поширене було в старшинських господарствах і бджільництво.

В описах старшинських маєтностей, заповітах, майнових поділах, пізніших ревізіях маєтностей і т. д. постійно згадуються ці різні галузі господарства. В господарстві Л. Полуботка, крім численних орних і сінокосних земель, згадуються пасіки, гуральні та ін.³ Під час поділу майна померлого в 1715 р. переяславського полковника Томари дві його дочки одержали серед іншого майна по 70 коней, 100 голів рогатої худоби, 400 овець, 100 свиней, по 20 бочок горілки і т. д.⁴ Чернігівський полковий суддя В. Томара після своєї смерті залишив «при жене своей пожитков движимых и недвижимых, яко то сел, деревень, хуторов, мельниц, рошей, лесов, пахатной земли, сенокосов, лошадейного

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 108 зв.

² ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 888.

³ Там же.

⁴ А Лазаревский, Материалы для истории общественного и частного быта в Малороссии XVIII века, «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XI, отд. III, стор. 64.

заводу, рогатого скота, овец, всего не малым числом: винокурные и броварные заводы с котлами»¹. Із заповіту колишнього старосанджарівського сотника С. Маджари видно, що в його господарстві були, крім орної землі, пасіки, млини, броварня, фільварк з гуральнею, ліс під Новими Санджарами, дві хати в містах і т. д.²

Старшинське господарство базувалось на визиску залежних селян, які обробляли старшинську землю, збирали врожай, косили сіно, рубали дрова і виконували всі інші сільськогосподарські роботи. Праця залежних селян широко використовувалась і в інших галузях господарства — селяни будували і лагодили греблі, різні споруди, прокладали та ремонтували шляхи, вивозили старшинську продукцію на ринок і т. д. Крім своїх безпосередніх «підданих», старшина, особливо урядова, широко притягала до «підданських» робіт і інше селянське населення цієї місцевості, а нерідко також козаків і міщан.

Крім праці залежних селян, старшина використовувала також і найману працю, особливо у спеціальних галузях свого господарства — на будах, гутах, руднях тощо. Так, у гетьманському універсалі 1708 р., виданому генеральному обозному І. Ломиковському на заснування рудні, зазначалося, що рудню будуватиме за контрактом майстер з своїми помічниками³. Збереглися різні договори на виконання робіт у старшинському господарстві за наймом. Поряд з цим зустрічаються вказівки на те, що старшина інколи застосовувала найману працю в сільському господарстві і домашніх роботах. У скарзі козаків полкової сотні Гадяцького полку на свого полковника згадується, що козацьких вдов примушували виконувати на полковницькому дворі чорні роботи разом з найманими робітниками⁴.

Старшина збагачувалась також за рахунок торгівлі на ринку внутрішньому (базари, ярмарки) і зовнішньому. Українські феодали нерідко мали свої торгові приміщення — крамниці, лавки, склепи, виряджали тор-

¹ А. Лазаревский, Обзорение Румянцевской описи Малороссии, вып. I, стор. 123.

² ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 935/235.

³ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 215, 18 219.

⁴ «Киевская старина», 1882, март, стор. 484.

гові валки; в джерелах згадуються спеціальні прикажчики¹, челядники тощо.

Із зростанням багатства старшини посилювались і її політична сила, її влада над народними масами. Це виявлялось у дальшому відокремленні старшини від маси рядового козацтва. Верхівка козацтва оформлюється в привілейовану групу, так зване значкове військове товариство. Вищою верствою цієї групи було бунчукове товариство. Звання бунчукового товариша надавалось гетьманом. Бунчукові товариші користувались особливими привілеями. Вони не підлягали місцевій — полковій і сотенній — адміністрації, знаходились під «гетьманським бунчуком» (звідси і їх назва). Під час військових походів бунчукові товариші перебували при гетьмані. Другу, нижчу верству верхівки становили так звані значкові товариші. Це була привілейована група у сотнях. Значкові товариші підлягали не сотенній адміністрації, а полковнику, «знаходились під полковим значком» (малим полковим прапором).

Багаті старшинські родини на протязі десятиліть удержували в своїх руках полкову і сотенну владу (Апостоли — у Миргородському полку, Горленки — у Прилуцькому, Лизогуби — у Чернігівському, Забіли — у Борзенській сотні, Шрамченки — в Олишівській і т. д.). Створювались, таким чином, своєрідні полкові і сотенні «династії».

Діти старшин діставали, як правило, добру освіту. Вони навчались у школах Лівобережжя, нерідко мали спеціальних домашніх учителів та вихователів. Переважна більшість з них здобувала і вищу освіту, головним чином у Київській академії, а також в колегіях Чернігова, Полтави та інших міст. В списку студентів Київської академії 1727 р. зустрічаються прізвища представників майже всіх відомих старшинських родин.

Козацтво на протязі всього цього часу лишалось окремим станом, що зберігав певні права і привілеї. Головним обов'язком козацтва вважалось несення військової служби. Вони були людьми особисто вільними, звільнялись від податків і повинностей. У всіх гетьманських універсалах і полковницьких листах поряд із згадками про повинності посполитих (міщан і селян)

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 602.

завжди вказувалось, що козаки мають «зоставатись при своїх вольностях». Козаки підлягали козацькій адміністрації — сільському і курінному отаманам, сотенній, полковій і гетьманській владі.

Проте козаки далеко не повністю звільнялись від поборів і повинностей, як це посилено підкреслювала українська націоналістична історіографія, намагаючись зобразити тодішній лад «демократичним», «народним». На козацтво поширювалось чимало грошових зборів — вони давали «ральці» старшині і державцям, продукти і гроші на утримання полкової і сотенної адміністрації, військової музики, сторожів, пошти, платили збори з тютюнових ділянок і пасік¹, а також несли на собі тягар непрямих податків.

Численними були повинності, що їх виконували козаки. На них у значній мірі лягало несення поштової служби. Як загальне правило, їх залучали до важких робіт по лагодженню укріплень, шляхів і гребель. Дуже тяжкою була і підводна повинність². В донесенні чернігівського полковника Малоросійській колегії за 1722 р. зазначено, що козаки «едны з конми и возами, а другия пешие з сокерами и заступами выправлены были по давнему обыкновению (підкреслення наше. — В. Д.) на греблю Новомлинскую для справленья»³.

Але найбільше козацтво страждало від утисків старшини і державців, які систематично примушували рядове козацтво виконувати нарівні з селянами різноманітні роботи. В джерелах є багато скарг на полтавського полковника Черняка, ніжинського — Жураковського, переяславського — Димитрашка-Райча, київського — Танського, гадяцького — Милорадовича і багатьох інших. Приклад полковників наслідували інші чини полкової адміністрації і сотенні урядовці. Взагалі в тогочасних джерелах дуже багато згадок про насильства та утиски старшини над козаками⁴.

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 2832/3069.

² Про неї часті згадки в джерелах — ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк 759, 899 зв.; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 103, арк. 192.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 2832/3069, арк. 1—1 зв.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 758 зв. Характерний в цьому відношенні лист генерального оса-

Господарство найзаможніших козаків мало багато спільного з господарством старшини. Багате козацтво володіло різними земельними угіддями — орними землями, сінокосами, рибними озерами, а також млинами, пасіками, броварнями і т. п. В господарстві найзаможніших козаків була велика кількість худоби. Так, в одній з судових справ 1688 р. козак П. Матвієнко визнавав, що завдав збитків багатому козаку П. Буцькому, «в его грунтах лес зрубавши зимою для покормлення коз, которых было леком двесте, а челед моя рубала той его п. Петров лес человека чотырьох»¹.

Разом з тим дуже значною була маса збіднілих козаків. Показові щодо цього дані про диференціацію козаків (а також селян) у Київському і Стародубському полках². У 1723 р. у Київському полку налічувалось 3232 чоловіки козацького населення. Ревізори поділили його на такі категорії: «грунтовие и можлие» — 1677, «негрунтовие и пешие» — 806, «вдовы можлие» — 68, «вдовы мизерние» — 159, «куренчики» — 188, «протекциональные» — 122, «в подданстве наидуючися» — 170, «боярско-служачие» — 14, «спродавшиеся своим державцам» — 33. Таким чином, близько половини козаків (за винятком двох груп — «грунтовые и можлие» і «вдовы можлие») становили збіднілі козаки. В Стародубському полку з 6826 козаків лише половина мала можливість відбувати службу з своїм конем — «казаки кгрунтовие», «конно служить могущие». Решта являла собою збідніле і рзорене козацтво — «убогие малокрунтовие», «убогие безкрунтовие».

Це розшарування козацтва було юридично оформлено універсалом Мазепи 2 березня 1701 р. глухівському сотнику А. Турянському, в якому наказувалось зробити «перебор» козаків чотирьох засеймських сотень (глухівської, кролевецької, коропської і воронізької) і виділити з них заможних козаків («виборное и переборное

вула С. Бутовича, що визнає ці зловживання; ДПБ СРСР, відділ рукописів, збірник Маркевича, № 19/23. Величезний матеріал щодо цього наведений у працях О. Лазаревського.

¹ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, 18 935/160.

² Ці дані взяті автором з фондів кол. Центрального архіву давніх актів у Києві із збірників Археографічної комісії, над якими автор працював у 1938—1940 рр. В роки Великої Вітчизняної війни фонди ЦДАДА у Києві загинули. Дані ці використовувались і іншими авторами.

товариство»), які, власне, і повинні були нести військову службу і завжди бути до неї готовими. Решта козацтва, так зване «подлейшее товариство», вже не несло само військової служби, а повинно було лишатися «в домах» і тільки подавати допомогу «виборному і переборному товариству»: «всякое всегда до подъему належитое чинити вспомогательство». Їх обов'язком було забезпечувати виборних кіньми, провіантом, фуражем.

Старшина користувалась тяжким становищем розореного і зубожілого козацтва і поневолювала його. Однією з найбільш поширених форм закабалення козаків було примусове «переписування» козаків у селянство, що нерідко чинили впливові власники маєтностей і урядовці. Відомий своїми насильствами А. Лизогуб перетворив на селян козаків с. Погрібки¹. «Переписував» козаків у селяни і генеральний писар С. Савич². В джерелах часто зустрічаються скарги козаків на перетворення їх у селян.

Не задовольняючись цим, старшина інколи перетворювала козаків, які заборгувались їй, на своїх «підданих». Бунчуковий товариш І. Мирович перевів у 1722 р. «в подданскую тягость» козаків Глухівської сотні Каленика і Микиту за «долг полчварта рубля и в пяти рублях клячу, ими от него взятую...»³.

Селянство, один з головних антагоністичних класів феодального суспільства, становило основну масу населення Лівобережної України. За своїм соціальним становищем селяни являли собою клас дрібних виробників, що володіли засобами виробництва, були прикріплені до землі і перебували в особистій залежності від феодала. Хоч у багатьох випадках ця залежність селянина від державця була незначною, проте вона мала феодальний характер. Слід мати на увазі відому вказівку В. І. Леніна про те, що форми і ступені позаекономічного примусу «можуть бути найрізноманітніші, починаючи від кріпацького стану і кінчаючи становою неповноправністю селянина»⁴.

¹ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 102, 106; М. Судиненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 14.

² «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 98.

³ Там же, стор. 100.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 157.

Для характеристики селянського господарства на Лівобережжі одним з найбільш складних і найменш розроблених питань є питання про селянське землеволодіння і селянське землекористування. Аналіз уривчастих і певною мірою випадкових відомостей у джерелах дозволяє зробити такі висновки. Безперечно, що частково землі перебували в особистому володінні селян. Численні «кгрунти», «кгрунтики», «дільниці» являли собою особисту власність селян і були об'єктами купівлі та продажу. Походження цих земель різне. Селяни за правом заїмки освоювали пустирі, вирубували ліси, осушували болота. Ці землі становили їх власність і переходили у спадщину. Власністю селян були і землі, куплені ними.

Проте питома вага таких володінь незначна. В основному селяни сиділи на землях свого державця — старшини або монастиря. Власник одержував село з усіма належними йому землями — орними, сінокосними та іншими угіддями.

Відомостей про кількість землі, що припадала на один селянський двір, майже не збереглося. Це пояснюється, з одного боку, тим, що до нас дійшло дуже мало зведених даних про селянське землекористування, а з другого — тим, що в численних актах купівлі-продажу, заміни, успадкування і т. д. ніколи не визначається розмір земельного володіння, а тільки вказується його місцезорозташування, характер угіддя і межі¹.

Крім ділянок на правах особистого володіння і «державських» земель, селяни користувались також лісами, луками, степами та ін., що становили власність окремих сільських громад.

Селянство Лівобережжя не являло собою єдиної щодо заможності групи. Про це переконливо свідчать дані ревізії 1723 р. по двох північних полках — Київському і Стародубському. Цифровий матеріал, наведений нижче, має той недолік, що він відноситься до посполитих взагалі, тобто і до селян, і до міщан, до того ж він охоплює, очевидно, далеко не всіх посполитих.

¹ Інколи розмір угідь вимірювався часом — «ехалем две години и 10 минут, а вперек четверть часа» (в листі гадяцького полковника М. Милорадовича за 1720 р.) — ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 45 (51).

В Київському полку, за цією ревізією, налічувалось 8480 посполитих, що поділені ревізорами на такі групи (термінологія документа): «грунтовние и можлие» — 3604, «средние, гендлями бавлячися» — 262, «огородники мизерние» — 3886, «вдовы грунтовие» — 91, «вдовы мизерние» — 435,⁵ «подсуседки» — 156, «под протекциєю» — 46. В 1721 р. в Київському полку було «достаточных», тобто більш-менш заможних посполитих, 1563 (39,2%), а «убогих» — 2421 (60,8%)¹.

Дуже показові також дані по Стародубському полку. Щоправда порівняння роботи важко, бо ревізори в кожному полку вживали свій поділ на категорії. В Стародубському полку, де налічувався 24 541 посполитий, названі такі категорії: «можних гендлиових в городах и уездах грунтових з посполитими» — 4387, «середних грунтових» — 8400, «малокрунтових убогих» — 2264, «бобылей з мешчанами убогими» — 9303, «подсуссдков посполитих» — 179, «дворам наслуговуючих» — 18. Навіть не маючи більш точного визначення становища кожної групи, за їх назвами можна судити, що переважну більшість (тобто всі групи за винятком «можних» «середних») становили збіднілі посполиті.

Звичайно, становище окремих груп селян мало певні відмінності. Велику за своєю чисельністю групу — значно більшу, ніж інші, — становили селяни старшинських маєтностей. Вище вже згадувалось, що становище селян у маєтностях на правах «зуполного владения», «до ласки войсковой» и «ку вспарти домови», а також у рангових особливо не різнилося. У всіх земельних універсалах про селянські повинності говориться у стереотипних виразах, на зразок такого: «Звиклое послушенство отдавати без жодной спреки и одмовы». Повинності селян на свого «державця» у цих маєтностях являли собою дуже строкату картину. Майже в кожному селі, в кожній маєтності існувала своя номенклатура данин і повинностей. Проте можна відмітити їх певні спільні риси.

В першому десятиріччі XVIII ст. для так званих державських маєтностей півночі Лівобережжя і його центральної частини характерною формою експлуата-

¹ С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. четвертая, т. XVI—XX, стор. 938.

ції селянства стає панщина. Види цієї панщини були ще надзвичайно різноманітні. Дуже часто вона складалась з великої кількості різних «работизн». Від типового «послушенства», поширеного в перші десятиріччя після визвольної війни, нові види панщини відрізнялися не тільки значно більшим розміром, а й тим, що їх мали відбувати на основних сільськогосподарських роботах — оранці, сівбі, збиранні врожаю, молотьбі тощо, в той час як раніше «послушенство» поширювалось переважно на такі роботи, як заготівля дров, побудова гребель, косіння сіна. Ці зміни були зв'язані з дальшим зростанням великого феодално-старшинського господарства, збільшенням панської риллі. У селах гетьмана Скоропадського формою експлуатації була інколи виключно панщина (с. Кочурівка в Ніжинському полку).

Кількість панщинних робіт неухильно зростала. На початку XVIII ст. для півночі і центра Лівобережжя звичайною нормою стала дводенна панщина. Про це свідчить відомий універсал Мазепи в листопаді 1701 р. на ім'я веркіївського (Ніжинський полк) сотника С. Афанасійовича. У відповідь на скарги селян на надмірні утиски гетьман наказував державцеві «абы не болшей, але толко два дне в тиждень роботу его панщизною отпраовали, а иншие дне на свои оборочалы потребы, и в рок по полосмачкы овса от рабочей тварини давали; надшо жадних датков и повинностей не мает, и не повинен будет он, пан сотник, вимагати»¹ Відоме і інше свідчення про дводенну панщину — розпорядження чернігівського архієпископа Максимовича 1704 р. про те, що селяни після закінчення «слободних» років «должны будут катедре дела и послугы отбувати два дня в тиждень без всяких поборов»². Таким чином, дводенна панщина вважалась нормою. В південних полках згадки про панщину значно рідші.

В другому десятилітті XVIII ст. питома вага панщини ще більше зростає. Універсали нерідко зобов'язують селян відбувати всі роботи на свого власника. За універсалом Скоропадського 1709 р., адресованим війту с. Онушек, місцеві посполиті зобов'язувались «во все-

¹ «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 169.

² В. А. Мякотин, Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв., т. I, вып. II, Прага, стор. 94.

ких роботизнах чинити послушенство»; «абисте без жадной вимовки и спреки... тос ж во всех роботизнах его домовых отдавали послушенство и в належитых приказаниях его ж поволними были». Грошові і натуральні збори в універсалах зовсім не згадуються. Відбування селянами панщини у вигляді різних «роботизн» вважалося їх неухильним обов'язком, і кожний власник мав право примушувати селян до цього.

До «роботизн» у державських маєтностях приєднувались різні натуральні і грошові збори. Серед натуральних найбільш поширеним був збір різним збіжжям, птицею та ін. Характерним для становища селян у державських маєтностях було те, що вони менше притягались до виконання так званих загальнонародних повинностей. Власники маєтностей домагались від гетьмана, а інколи і від полковників універсалів на звільнення своїх селян від значної частини загальних зборів і повинностей.

Гетьманська влада, полкова і сотенна адміністрація суворо наказували селянам виконувати всі повинності на своїх власників. В універсалі, адресованому селянам сс. Лютеньки, Борків, Соколівки і Загрунівки, що відмовлялись виконувати панщинні роботи на свого власника — вдову гадяцького полковника Бороховича, Мазепа писав: «Грозно всем приказуем, абысте по прежнему во всем ей, Бороховичевой, были послушны и належити повинности уищали без отречения...»¹.

Становище селян у монастирських маєтностях було близьким до становища державських селян, але мало їм певні відмінності. Як і там, селяни відбували всілякі роботи і сплачували різні збори. Головна відмінність полягала в тому, що церковні феодали, користуючись своїм впливом, часто домагались універсалів, які ставили їх маєтності в особливі умови. Селяни тут менше притягались до різних загальних повинностей, і монастирі мали можливість збільшувати їх експлуатацію на свою користь.

В 1707 р. Мазепа заборонив притягати до загальних «роботизн й подачек» селянське населення с. Максаків (власність Максаківського монастиря). Це ще в

¹ «Генеральное следствие о маєтностях Гадяцкого полка», стор. 35.

більш категоричній формі було підтверджено гетьманом Скоропадським в 1709 р. «Дворцы» Максаківського монастиря оголошувались «от всех войскових и посполи-тих налогов свободными»¹. Подібні розпорядження були зроблені і щодо Києво-Печерського, Омбиського, Мгарського та інших монастирів. |

Становище селян-слобожан у старшинських і монастирських маєтностях майже не відрізнялось від становища звичайних селян. «Слободи» давалися на обмежений час — 1—3, рідше — 5 років; після цього селяни потрапляли в повну залежність від власника. Універсали, що дозволяли феодалу заселення слободи, одночасно підтверджували і його право на стягнення поборів і повинностей з селянського населення. Наприклад, в одному з гетьманських універсалів 1702 р. писалось: «Ствержаем тие поменение слободки оному зо всеми до них потребними кгрунтами, то ест: лесами, полями розробленими и дубровами, и сенокосами у вичность, ведлуг давного ограничення, позваляючи з них всякие пожитки привращати, а от людей послушенство и повинност звиклую отбирати на себе»².

Значну групу селянства Лівобережжя становило селянське населення вільних військових сіл. Характерною особливістю тут було те, що селяни не підлягали якомусь приватному власнику, не виконували на нього робіт і не сплачували податків. Як загальне правило, селяни платили в таких селах загальний збір, що звався стацією і стягувався частково натурою, частково грошима, а також окремі грошові збори (показанщина, покуховне, столове), збори на полкових і сотенних служителів (на адміністрацію, артилерійську прислугу, сторожів, музику, ратушні витрати); вони обслуговували пошту (утримання коней, підвод і ямщика) і несли витрати на утримання війська. Про таке становище селянства у військових селах свідчать і генеральні слідства, зокрема Прилуцького полку³.

¹ «Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка», стор. 604—605.

² «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», «Український архів», т. I, стор. 87.

³ «Генеральное следствие о маєтностях Прилуцкого полка», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XI, стор. 9—10.

Разом з тим в окремих військових селах були й відмінності у становищі селян. В одних селах на гетьманську адміністрацію збирався головним чином грошовий збір, диференційований в залежності від заможності двора, в інших на гетьманську адміністрацію і ратушу стягались виключно натуральні збори або вимагалось виконання різних робіт на ратушу.

Крім того, селян військових сіл дуже часто примушувала до виконання «роботизн» полкова і сотенна адміністрація. Як виявилось під час проведення генерального слідства в Стародубському полку на початку XVIII ст., селян с. Гринева «с прочими войсковыми селами полковник, на тот час будучий, Миклашевский, старшини полковия, на полковие разние работизни употребляли»; селян с. Соловина «полковник Миклашевский и протчая старшина на полковие и городовие разние употреблялы работизни»¹.

Не задовольняючись цим, полковники і сотники разом з іншими урядовцями нерідко примушували селян працювати на себе, давати різні продукти і навіть встановили грошові збори. Стародубський полковник Миклашевський, наприклад, примушував селян військових сіл працювати на «свій полковничий двір»; таке ж становище було і в Переяславському полку, де старшина селян «до дворов полковничих в малих работизнах потягала» і де «для кошения сена и привозу дров до двору полковничого тамошние посполитые люде употребляются»². В Прилуцькому полку селяни військових сіл сплачували полковнику спеціальний грошовий «чинш», у Стародубському на початку XVIII ст. платили так звану «козаччину»³.

Значну частину селянського населення Лівобережжя становили підсусідки. Основна маса їх складалась з людей, які не мали власного господарства і жили у дворі більш заможного власника. Широко відоме визначення підсусідків, дане в ревізькій книзі Ніжинського полку за 1736 р.: «Подсоседки козачие, которые в чу-

¹ «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», «Український архів», т. I, стор. 427, 428.

² «Генеральное следствие о маєтностях Переяславского полка», стор. 25, 31.

³ «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», «Український архів», т. I, стор. 329.

жих хатах живут, своего грунта не имеют, кормлячись з зажону и другой роботизни»¹. Але це визначення далеко не вичерпує різновидів підсусідків. Частина підсусідків, як переконливо доведено В. Мякотіним, продовжувала вести своє окреме господарство і навіть жити у своєму власному дворі.

Основною метою підсусідства було прагнення зубожілого селянства уникнути тяжких поборів і повинностей. Підсусідки, що вважались несаможитливими господарями, відбували ці повинності в значно меншому розмірі. Перехід у підсусідки являв собою одну з форм протесту селянських мас проти зростаючого феодального гніту і зокрема проти численних поборів та повинностей. Це було спільне, що об'єднувало різні групи підсусідків; проте між ними існували й істотні відмінності.

Велику групу становили так звані державські (тобто старшинські) підсусідки; здебільшого вони не мали власної садиби і землі і жили різними «роботизнами».

Досить значну групу підсусідків склали селяни або козаки, які, продавши свій двір більш заможному власнику, лишалися жити на старому місці і вести окреме господарство. Головною метою такого формального переходу в підсусідки було прагнення позбутися тяжких повинностей. О. Лазаревський розповідає про один з випадків, коли козак, «видячи безсходную под сотнею тяжесть; поддался в протекцию жиючому в том селе бунчуковому тов. Якову Затыркевичу, кой Затыркевич и других козаков до того к себе принимал и содержал в протекции и защищении своем, об'являя, что якобы он скупил их и отцеве моему велел сказывать, что ему проданся; почему отец мой всем и об'являл тое, якобы он спроданся ему во вечность; од якого времени он, Затыркевич, и владел ими, как подданными своими, а писал в ревизиях своими подсосудками...»².

Разом з тим існувала група підсусідків, яка мала свої двори і житла, але не мала орної землі. Становище

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 88.

² Там же, стор. 283. Матеріали ці запозичені О. Лазаревським з ревізійної книги Ніжинського полку 1736 р., але, як видно з її змісту, вони характерні і для попередніх років.

таких підсусідків, як свідчить зібраний В. Мякотиним матеріал, визначається в описах так: «Живет особою хатою, купленною на денги свои, а не в козацком дворе, грунтов никаких больше не имеет, наидовался в ведомстве сотников мринских...»; або «захожий, купивши хату на волном местцу... построил дворик небольшой...».

Існування різних груп підсусідків було загальним правилом, про що свідчить універсал Мазепи 1696 р., де згадуються підсусідки як ті, «которые в своих, люб в козацких дворах мешкаючи, поля свои, сеножати и иншыи угодя мают...», так і ті, «которые, в дворах козацких мешкаючи, на чужые кгрунта, своих не маючи, з плугами, серпами, косами для заробку ходят...».

Нарешті, існувала і така своєрідна група підсусідків, яка жила заробітками в чужих господарствах і в той же час здавала в оренду свої ґрунти — підсусідки, «которые люб в подсуседках у козаков живут, а свои грун-та особно пашут албо пущают оные иным людем себе в прибель...»¹.

Слід відзначити, що підсусідки старшинські і монастирські перебували в значно більшій особистій залежності від власника, ніж інші групи. Вони вважались «підданими» своїх господарів. Бездвірні і безгосподарські підсусідки працювали тільки в маєтках свого власника.

В іншому становищі перебували козацькі підсусідки. Вони також були залежні від свого господаря — заможного козака. Разом з тим, як правило, вони зобов'язані були відбувати повинність старшинській адміністрації, найчастіше — сотнику. Під час проведення генерального слідства старшина Мринської сотні (Ніжинський полк) серед іншого показала, що в кінці XVII і на початку XVIII ст. всі козацькі підсусідки «віддавали послушенство» сотникам². Універсал Скоропадського ніжинському сотнику І. Троцькому наказує посполитим і козацьким підсусідкам відбувати повинності сотнику. Гетьманські універсали зобов'язували козацьких підсусідків відбувати «послушенство» також монастирям і старшині. Так, універсали Скоропадського 1709 і 1714 рр.

¹ В. А. Мякотин, Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв., т. I, вып. 3, стор. 74—102.

² «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 72.

ніжинському полковому осавулу І. Тарасовичу підтверджували право останнього «от посполитих того села людей и казацких подсосудков всякие повинности і послушенства отбирати...»¹.

Нарешті, існували і так звані мужицькі, тобто селянські підсусідки. З універсалів видно, що вони також змушені були відбувати повинності і «послушенства» старшині: гетьманські універсали наказували «подсоседкам как козацким, так и мужицким... быть послушными и до всяких послушенств неспречными».

Оскільки перехід селян у підсусідки загалом дуже зменшував кількість дворів, що несли тягар повинностей і поборів, гетьманська адміністрація видала ряд універсалів, які забороняли перехід у підсусідки. В 90-х роках XVII ст. це було зроблено по відношенню до маєтностей монастирів — Максаківського, Новгород-Сіверського та інших, а також Чернігівської митрополії. На початку XVIII ст. гетьманські універсали називають ці заборони «давним войсковым постановлением». Уряд вживав і більш дійових заходів для обмеження переходу селян у підсусідки, наказуючи підсусідкам, які продовжували вести своє господарство, відбувати всі звичайні селянські повинності, а отже, повернутися в стан залежних селян. Такі універсали були, зокрема, видані в 1689², 1701 і 1710 рр.

Важливим моментом для характеристики становища різних груп селян на початку XVIII ст., і насамперед в старшинських і монастирських маєтностях, є обмеження селянських переходів. Як вже вказувалось, у дворянсько-буржуазній історіографії була дуже поширена думка про те, що в ході визвольної війни нібито були ліквідовані попередні соціальні відносини і селяни стали цілком вільними. Вплив цих поглядів помітний і в згадуваних вище працях радянського дослідника С. Юшкова.

В дійсності ж, хоч юридично право переходу не було скасоване, але вже в кінці XVII і в перші роки XVIII ст. воно дуже обмежувалось. Селянам заборонявся вихід

¹ «Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка», стор. 151.

² А. Лазаревский, Малороссийские посполитые крестьяне, К., 1908, стор. 70.

на слободи, перехід у підсусідки і козаки, продаж і купівля ґрунтів без дозволу власника.

Про зростання особистої залежності селян та прикріплення їх до землі свідчать і нерідкі факти віддання окремих селян у володіння старшині. В 1699 р. гетьман Мазепа підтвердив сотнику І. Уласовичу володіння 27 селянами в с. Голубичах (Чернігівський полк)¹. В 1700 р. чернігівський полковник Ю. Лизогуб віддав полковому хорунжому Якубенку трьох селян у с. Даничах «в спокойное владение и тяглое послушенство». Пізніше (1709 р.) універсал Скоропадського підтвердив «трома тими посполитими чоловіками... непременно зуполное владение»².

В 1704 р. Мазепа пропонував чернігівському наказному полковнику: «Абы ваша милость трох человек свободных... пану Ивану Силичу отвел в подданство... для wsparтя господарства и приказал всякое належитое посполитое отдавати послушенство». Одночасно з цим ще трое селян були відібрані «спод владзи» іншого власника і передані Силичу³.

В 1707 р. чернігівський полковник П. Полуботок видав універсал сотнику П. Стефановичу, в якому, посилаючись на універсали колишніх чернігівських полковників Я. і Ю. Лизогубів, підтвердив володіння сотником кількома селянами в с. Голубичах: «Меет он, пан сотник... спокойне тими килкома человеками владети и всякую от них отбирати повинность»⁴. Між власниками маєтностей інколи виникали конфлікти за право володіння селянами. Один з гетьманських універсалів 1704 р., що розв'язував такий конфлікт, віддав селян позивачу «в зуполное владение»⁵. В гетьманських універсалах досить часто згадується про купівлю селян з ґрунтами, хоч звістки ці не зовсім ясні⁶.

¹ «Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка», стор. 293—294.

² Там же, стор. 286—288, 290.

³ Там же, стор. 396—397.

⁴ Там же, стор. 338—340.

⁵ «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку, «Український архів», т. I, стор. 254.

⁶ В універсалі Скоропадського 1709 р. зазначено про «скупленых две мужиков з кгрунтами» («Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», «Український архів», т. I, стор. 252).

Значну роль у справі загального обмеження селянських переходів відіграв універсал Скоропадського 1721 р., адресований старшині Стародубського полку. Цим універсалом старшині наказувалось суворо стежити, щоб селяни не переходили в інші полки, сотні і села і не переселялись в слободи без дозволу старшинської адміністрації. Старшинські урядовці повинні були затримувати і відправляти на попереднє місце жителя «перехожан», які не мали дозволу на перехід. При цьому у «перехожан» могли відбирати худобу, а їх самих ув'язнювати. Хоч такі універсали тоді посилались в окремі полки і не поширювались на всю Україну, це було серйозним кроком на шляху поступового закріпачення селян, яке протягом ряду десятиліть здійснювалось українськими феодалами.

Процесу закріпачення селян сприяли кабальні боргові зобов'язання. Відомі випадки, коли за одержані у борг гроші селяни і навіть збіднілі козаки зобов'язувались бути «вічними підданими» своїх кредиторів.

Для соціально-економічного розвитку Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. характерним є значний розвиток міст. За підрахунками В. О. Романовського на Лівобережжі було 36 міст¹. Переписні книги 1666 р. налічують ще більше міст, відносячи до них всі, навіть дрібні промислово-торгові центри, навіть якщо в них і не було міського самоврядування. Дані перепису 1666 р. свідчать про значний розвиток ремесла і торгівлі в лівобережних українських містах ще в 60-х роках XVII ст.

Серед міст України головну роль відігравав Київ, який був економічним, політичним і культурним центром усіх українських земель. У ньому в значній мірі зосереджувалась торгівля між Лівобережжям і Правобережжям. Тут знаходилися вищий учбовий заклад всієї України — Колегія (перетворена в 1701 р. на Академію), друкарня, школи. Відбудова і значне розширення оборонних споруджень, а також географічне положення робили Київ важливим стратегічним пунктом. На півночі Лівобережжя визначними містами були Старо-

¹ В. А. Романовский, Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века), «Воссоединение Украины с Россией», М., 1954, стор. 397.

дуб — значний центр російсько-української торгівлі, а також західної і північно-західної зовнішньої торгівлі, Чернігів і Ніжин. Великим містом на півдні вважалася Полтава — центр південної торгівлі і стратегічний пункт на так званому Муравському шляху.

Стародуб відіграв особливо важливу роль у російсько-українській торгівлі. Крім зернових культур на Стародубщині вирощували коноплю і льон, дуже поширеними були різні промисли. Багато прядива, олії, меду, воску і різних дерев'яних виробів збувалось на ярмарках¹. Російські і закордонні, особливо польські, купці скуповували на Стародубщині горілку, тютюн, прядиво, мед, віск та інші товари², збували різні хутра (соболів, куниць, білок), оброблену шкіру, залізні виробу³.

Російський уряд прагнув тримати під своїм контролем українську торгівлю і підпорядкувати її інтересам російських поміщиків і купців. Царські укази зобов'язували українську старшину і купців вести торгівлю через російські північні і північно-західні порти. Це подовжувало торгові шляхи, але гарантувало українських купців від насильств і утисків з боку польських і литовських панів і урядовців⁴. До того ж українські купці часто повністю або частково звільнялись від мит⁵. Російський уряд наказував суворо карати за порушення указів про торгівлю (провіз недозволених товарів тощо)⁶.

Зростанню економічних зв'язків між Лівобережною Україною і центральними районами Росії сприяв постійний обмін майстрами-фахівцями. З Росії приїздили ливарники, випалювачі цегли, будівельники та ін.⁷

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 555 зв., 556, 561

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 132.

³ Там же, арк. 101.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 93 зв., 114 зв. та ін.; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 953 зв.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 558; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 119 зв.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 101, арк. 129; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 596.

⁷ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 33—33 зв.; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 120 зв., 289, 118 зв.

До Росії відправлялись майстри селітроварники, млинарі, будівники волоських хат¹.

Склад населення міст Лівобережжя в той час був дуже строкатим. Значну частину його навіть у великих містах становили селяни, які жили в місті, але займались переважно чи виключно сільським господарством. Другу групу міського населення складали міщани, які займались промислами, ремеслом, торгівлею. Яскраві дані про співвідношення цих двох груп, що в документах об'єднуються під назвою посполитих, є в переписних книгах 1666 р. Поряд з селянами і міщанами у містах жило чимало козаків, які становили окрему досить значну групу міського населення. Козаки вели своє землеробське господарство і займались промислами і торгівлею.)

В містах йшов процес розорення і зuboжіння міщан. Поступово вони попадали в кабалу до міських багатіїв і старшини. Цьому сприяв наступ українських феодалів на міста. В джерелах, наприклад, згадується, що в м. Стародубі міщанин Шаповал змушений був за безцінок віддати на сплату боргу полковнику М. Міклашевському свій двір².

Міста Лівобережжя поділялись на кілька груп. Одну групу становили магістратські міста, що користувались магдеб.рзьким правом (правом самоуправління). Право це було надано ряду міст ще за литовсько-польського панування. Після воз'єднання України з Росією ці права і привілеї магістрацьких міст неодноразово підтверджувались царськими грамотами і гетьманськими універсалами. 17 вересня 1687 р. магдебурзьке право було підтверджено Києву, Стародубу, Чернігову. Міста домагались підтвердження своїх прав царськими грамотами. Наприклад, Чернігівський магістрат домігся цього у 1690 р., Ніжинський — в 1698 р.³.

Другу групу становили ратушні міста, які мали міське управління — ратуші, але не користувались маг-

¹ ЦДАДА. ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 95, 258, 907, 907 зв., 908, 916.

² «Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года», стор. 115.

³ «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 352—362; «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 91—97.

дебурзьким правом. Ці міста в більшій мірі залежали від старшинської адміністрації. Нарешті, чимало було значних поселень міського типу з розвинутими ремеслами і торгівлею, які не мали свого окремого міського управління.

В містах України широко розвивалося ремесло. В другій половині XVII і на початку XVIII ст. було відомо багато ремісничих спеціальностей. Обробкою металу займались ковалі, слюсарі, пушкарі, шабельники, котлярі, цінники; обробкою дерева — теслярі, бондарі, стельмахи; обробітком шкіри — кушніри, лимарі, шаповали, чоботарі, шевці. Особливо багато спеціальностей було в галузі виробництва харчових продуктів — пекарі, гречаники, мельники, крупники, олійники, м'ясники, сальники, хлібники, калачники, пирожники, ковбасники, пивовари (броварі), медівники, солодовники, винники, бражники та ін., а також у будівництві — каменярі, штукатурури, малярі, гонтарі. Відомий ряд спеціальностей по будівництву річкових суден — передовники, кормщики, конопатчики, робітники по підйому с'ругів тощо. Виробництвом тканин і одягу були зайняті кравці, ткачі.

Ремісники об'єднувались в цехи, що почали виникати на Україні ще в XIV—XV ст. Цехи існували по всіх значних містах Лівобережжя, зокрема в Києві, Полтаві, Стародубі, Ніжині, Переяславі. Протягом другої половини XVII ст. кількість цехів у містах значно зростає. Так, в кінці XVII ст. в Переяславі вже відомий цілий ряд цехів, що недавно виникли¹. Цехи згадуються і в невеликих за розмірами містах.

Зростання товарно-грошових відносин сприяло посиленню купецтва. На Лівобережжі складалась багата верхівка купецтва, типовими представниками якої були стародубські купці С. Ширай, Д. Скорупа та ін. Ця верхівка відігравала велику роль у міському управлінні. Наприклад, у м. Стародубі провідні урядовці магістрату були одночасно і найбільшими торговцями.

Проте, хоч головні міста Лівобережної України, в тому числі всі полкові центри, продовжували формально користуватись правом міського самоуправління, вони все більше і більше попадали під владу старшини. Це

¹ Універсал Мазепи м. Переяславу від 6 травня 1692 р., «Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII—XVIII вв.», К., 1890, стор. 135—136.

зумовлювалось зростанням її економічної могутності і політичної сили. Міське управління дуже часто було неспроможне протистояти втручанню в його справи старшини. Вона захоплювала міські землі, порушувала правила торгівлі, притягала населення до різних повинностей і грубо втручалась у міські справи.

Фінансову систему Лівобережжя можна охарактеризувати лише у найбільш загальних рисах¹. З населення Лівобережжя збирались податки. Встановити точну і більш-менш повну картину цих зборів при сучасному стані джерел майже неможливо. Насамперед, збори дуже часто поширювались лише на певні групи населення, причому система стягання зборів дуже часто змінювалась — від них звільнялись повністю або частково на певний час різні групи населення. З другого боку, існувало багато зборів, які мали місцевий характер і встановлювались полковими, міськими і навіть сотенними управліннями. Такою ж строкатістю відзначається і порядок використання зібраних грошей та продуктів — частина їх йшла до військового генерального скарбу, частина — до полкового, сотенного і міського скарбів.

Оподатковувались і притягались до виконання повинностей всі групи населення, крім козацької старшини, шляхти і духівництва. Головний тягар цих зборів падав на селян і міщан.

З грошових зборів одним з найбільш поширених був збір на утримання гетьмана, полкової і сотенної адміністрації. Крім сіл, з яких спеціально збирались гроші на гетьманську адміністрацію («на гетьманську булаву»), різні збори і «датки» стягались і з іншого населення. Збори на полкову і сотенну адміністрацію, а також на полкову музику мали більш загальний характер. Вони стягувались, як це можна бачити з матеріалів «Ведений» 1720 р., з усіх селян і нерідко з козаків по всіх полках.

Другим загальним збором був збір на утримання війська — так звана стація. Цей збір стягувався з усіх селян. Неодноразово робилися розпорядження оподатковувати ним і підсусідків. Податок збирався грошима і натурою (провіант, фураж, одяг та ін.). Близькою до стації за своїм характером була тяжка для населення

¹ Цінний вклад у це питання вніс В. Романовський — «Очерки по истории государственного хозяйства Украины во второй половине XVII в.» (рукопис).

повинність утримувати на квартирах війська, забезпечуючи їх приміщенням, паливом та ін. До числа поширених повинностей, що дуже негативно позначались на господарстві селян і міщан, належав обов'язок давати підводи для транспортування провіанту, фуражу, військового спорядження, різних вантажів тощо.

Населення зобов'язане було також брати участь у різних роботах оборонного характеру, що згадується в гетьманських універсалах: так, в універсалі 1687 р. київському магістрату зазначалось: «а ведаем и тое добре же на всей вселенной в местах своих мешкаючии люде спольное целости своее спольным коштом и спольною працою стерегут и оборонят»¹.

Загальнопоширеною повинністю була участь селян, міщан і козаків у різних роботах — спорудженні і ремонті гребель, міських укріплень, шляхів, мостів тощо. Встановлений порядок лагодження гребель, шляхів і мостів через залучення населення на обов'язкові роботи — «шарварки» підтверджений універсалом гетьмана Д. Апостола 1727 р., в якому гетьман зазначає, що і при його попередниках — «антецессорах» «гребле з млынами гачованы и поправлюваны были прежде... шарварком, т. е. уездными людмы, тие и теперь гатить и поправлять по прежнему»². Гатити греблі зобов'язували жителів і універсали гетьмана Скоропадського³.

Дуже тяжкими для населення Лівобережної України були збори натурою і частково грошима на утримання розташованих тут російських військ. До 1708—1709 рр. ці побори були незначними і збиралися на російські гарнізони в українських містах-фортецях і на російські війська, які перебували на Лівобережжі у зв'язку з військовими діями проти турецько-татарських військ. З 1708—1709 рр. становище різко змінилось. З того часу на Лівобережжі постійно перебувала значна кількість російських військ (понад десять полків). На населення покладався обов'язок забезпечувати їх квартирами, паливом, провіантом і фуражем. Продукти звозилися до великих провіантських магазинів. Такий великий мага-

¹ «АЗР», т. V, стор. 213.

² М. Судненко, Матеріали для отечественной истории, т. I, стор. 5.

³ «Летопись занятий Археографической комиссии», вип. XVII, стор. 76.

зин, куди поступав провіант з усіх полків, відомий, наприклад, у Гадячі¹.

Загальнопоширеним збором були й так звані ральці — дачі грошима або натурою старшинській і міській адміністрації з боку селян і козаків кілька разів на рік. Формально ральці вважались подарунками, але в дійсності вони були обов'язковим збором на користь адміністрації. Ральці продовжували існувати, хоч у другому десятилітті XVIII ст. їх кілька разів забороняла гетьманська адміністрація.

Крім того, існувало багато зборів, відомих нам лише за назвою, про які важко сказати щось певне. Так, неодноразово згадується в джерелах збір під назвою «мазепщина». Характерно, що навіть сучасники не завжди могли точно визначити ті чи інші податки. Російські урядовці, наприклад, не могли встановити характер збору під назвою «квитове» і запитували про це у 1722 р. старшину. Остання у своїй відповіді теж допускала кілька можливих значень цього терміну².

Для сільського населення, як правило, побори і повинності встановлювались в кожному випадку окремо. Універсали і матеріали слідства показують велику їх строкатість. До того ж на окремі села покладалися спеціальні збори і повинності — на генеральну артилерію, військову музику, ладан для церкви і т. д.

Дуже поширені були збори на церкву. В джерелах згадуються збори на висвячення церков, що збиралися з усієї сільської громади, збори з одружуваних (вперше, вдруге і втретє вступаючих до шлюбу), так звані «столовые деньги» на духовництво (по 2 коп. з парафіяльного двору), «проїзний збір» на митрополита та ін. Крім цих загальнопоширених зборів, окремі села сплачували спеціальні збори — на ладан тощо.

Становище народних мас значною мірою погіршували різні непрямі побори, що здорожчували предмети споживання. З товарів, що ввозились на Лівобережжя і вивозились за його межі, стягувались мита довізне — індукта і вивізне — евекта. Розміри цих мит можна тепер визначити лише приблизно — вони становили

¹ ДГІБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4958/5227.

² «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 116.

близько 2% вартості товару. За стягуванням цих мит наглядали спеціальні збирачі, так звані фактори, що, в свою чергу, підлягали екзактору. Загальні розміри індукти і евекти були дуже значними: наприклад, Мазепа, за твердженням Д. Бантиш-Каменського, діставав лише від індукти до 50 тис. золотих щорічно¹.

Другим великим торговим збором був орендний збір. Про розміри його свідчить як велика сума грошей, що надходила до гетьманського скарбу з оренд, так і глибоке незадоволення ним народних мас. Щорічні надходження до гетьманського скарбу від оренд становили до 100 тис. золотих². Оренди досить часто згадуються у джерелах другої половини XVII ст. В гетьманських універсалах кінця XVII ст. є неодноразові згадки про «винные аренды, тютюнные и дегтевые». Як можна бачити з документів, оренда мала кілька форм. Одною з них було віддання у відкуп всіх зборів на певній території. В такому разі відкупщик вносив до гетьманського скарбу встановлену на рік суму і протягом року сам стягував з населення встановлені збори з продажу дьогтю, тютюну, горілки тощо. Відкупщиками могли бути як окремі особи, так і міське управління. Про це виразно свідчить універсал Мазепи 1698 р. Прилуцькому полку. З нього видно, що старшинська рада в 1697 р. вирішила, щоб «аренда всюду по городах и городках не поединковым особам була запродована, але всюди всеми обще жителями була содержана, так и тепер тое постановление заховуем». Оренда в Прилуцькій сотні за цим універсалом була віддана міському управлінню саме на таких умовах: «в зуполном заведованю, ко лучшей своей выгоде и общему мескому пожитку...» за 1500 золотих, строком на один рік.

Разом з цим слід назвати і таку поширену форму оренди, як віддання у відкуп права монопольного продажу в певній місцевості одного або кількох товарів протягом року. Гетьманським універсалом 1691 р. дозволено новгородському архімандриту «завести монастирський горельчаний і тютюний шинки». Шинкування було дозволено виключно монастиреві, всім іншим особам воно заборонялось під загрозою суворих

¹ Д. Н. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. I—III, стор. 577.

² Там же.

покарань — конфіскації майна, «под утратою всім худоби»¹.

В 1686 р. оренда по містах і селах Лубенського полку (шинки горілчані, дігтярні і тютюнові, а також млини), надана «всім сполне обывателем...», давала на рік 17 тис. золотих². В інших полках вона була менша і давала в середньому 10 тис. золотих.

Оренди, що приводили до значного подорожчання товарів широкого вжитку, лягали важким тягарем на населення і викликали велике невдоволення. Літопис Самовидця вважає оренди однією з головних причин заворушень: «аренди, стацие великие, затыговал людей кормлением — барзо на людей трудность великая была от великих вимислов»³.

Незважаючи на те, що старшина за гетьманства Мазепи під впливом народного невдоволення скасовувала оренди і посилала про це повідомлення до Москви, фактично оренди продовжували існувати, і навіть розмір їх лишався майже незмінним. До 1687 р. в м. Прилуках збиралося орендних близько 900 золотих на рік; в 1690—1697 рр. середня сума збору становила 800 золотих на рік⁴.

Царський уряд, прагнучи залучити на свою сторону український народ під час вторгнення шведських загарбників, скасував оренди. Цей демагогічний засіб мало поліпшив становище народних мас України, на плечі яких ліг тягар нових зборів і повинностей на користь старшини і царського уряду.

Дуже поширеними були також збори з гуральництва: «показанщина» — податок з викурюваної горілки і «покуховне» — податок з проданої горілки. З млинів бралися до військового скарбу так звана військова частина, а також податки, що мали назву «покабанщина» і «поколювщина»⁵. З пасік стягувалася «пчольна десятина»:

¹ М. Е. Слабченко, Организация хозяйства Гетманщины от Хмельниччины до мировой войны, ч. I. Хозяйство гетманщины в XVII—XVIII столетиях, т. IV. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины, стор. 208.

² «АЗР», т. V, стор. 189.

³ «Летопись Самовидца», стор. 169.

⁴ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 109—110.

⁵ «Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку», «Український архів», т. IV, стор. 114. «Поколювщина» — військова частина з млинів, «покабанщина» — річний збір з мельників.

За своїм характером до цього збору близька і тютюнова десятина, тобто стягнення десятої частини урожаю тютюну. Збиралась вона натурою, інколи грошима за ринковою ціною тютюну. Тютюнова десятина накладалась не на всі полки. Дуже часті про неї згадки в документах по Гадяцькому полку. З виробленого дьогтю стягувалась так звана дьогтева, або дігтярна, десятина теж натурою або грошима.

Особливо великою за кількістю і різноманітною за своїм складом була група торговельних зборів. Переважна більшість з них мала місцевий характер і місцеві назви; для кожного міста торговельні збори підтверджувалися царськими грамотами і гетьманськими універсалами. Разом з тим можна назвати цілу групу поширених по всій Україні торговельних зборів.

При переправі через річку стягувалося так зване перевозове. Цей збір давав значні кошти гетьманському скарбу. З одного лише Переволочанського перевозу збиралось кілька тисяч золотих на рік¹. До перевозового близькі ще два торговельні збори — «погребельний» (за перевіз через греблі) і «мостовий».

Дуже поширеними були вагові і мірні збори. В царській грамоті Ніжинському монастирю 1698 р. підкреслено: «а имати с того весового с пуда по 4 денги, с ведра по две денги... и чтоб купци и торговие люды товаров своих всех продающихся негде в домах особлих кантарами и безменами не висилы, а весили-б на весу ратушном, с платежем повинности; и медов пресных, и питейных никаким прыватним ведром не мералы, кроме ведра ратушного, от которого належашую на ратуш дачу всяк невозбранно давати повинен...»². Існували також численні вагові і мірні збори від хліба («померное» и «весчее»), від продажу воску, жиру, металів, вовни; від голови бика («поводное»). Стягувався збір з торгового місця («от приезжих за место»), з торгової комсри, з різниць, «пропускные» з возів.

Дальша доля зібраних грошей і натуре була різною. Такі збори, як індукти і евекти, орендні гроші, стація, повністю йшли до гетьманського скарбу; значна

¹ Д. Эварницкий, Источники для истории запорожских казаков, т. I, Владимир, 1903, стор. 282—291.

² «Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка», стор. 94—95.

частина їх витрачалась на утримання війська. Решта зборів надходила частково до гетьманського, частково — до полкового і сотенного скарбів. Переважна більшість торговельних зборів у містах йшла на міське управління.

Про витрати грошей з гетьманського скарбу збереглися лише окремі звістки. Так, у часи гетьманства Мазепи більша частина скарбу, за гетьманськими донесеннями у Москву, витрачалась на утримання війська і військової артилерії¹. Про стан гетьманського скарбу в 20-х роках XVIII ст. збереглися більш докладні відомості².

* * *

*

В кінці XVII — на початку XVIII ст. на Лівобережній Україні йшов розвиток феодально-кріпосницьких відносин. На цьому соціально-економічному базисі підносились політична надбудова — адміністративно-політичний апарат, що виник ще в середині XVII ст. і продовжував, хоч і з певними обмеженнями, існувати в кінці XVII — на початку XVIII ст. В адміністративно-політичному відношенні Лівобережна Україна становила окрему частину Російської держави, яка в тодішньому листуванні звалась «гетьманським регіментом». Вища влада на цій території належала лівобережному гетьману, що підпорядковувався російському цареві. Дорадчим органом при гетьмані була рада генеральної старшини.

Територія Лівобережної України в адміністративному відношенні поділялась на десять полків; полки, в свою чергу, ділились на сотні. Нижчою ланкою цього поділу була курінна і сільська адміністрація. Формально всі посади старшинської адміністрації вважались виборними; в дійсності виборність ця була номінальною, і всі посади займали виключно представники старшинської верхівки і багаті козаки. Лівобережна Україна мала свою систему права і судоустрою, що склались ще в попередні десятиліття. Продовжували існувати і окремі збройні сили українського народу — козацьке

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 62.

² Відомість про стан військового скарбу в 1723 і 1724 рр. — ДПБ СРСР, відділ рукописів, № 2825/3062.

військо, безпосереднє командування яким здійснювала козацька старшина.

Основним завданням цієї державно-політичної надбудови було тримати в покорі пригноблені народні маси. Разом з російським царизмом українська старшинська адміністрація придушувала зростаючий опір народних мас Лівобережної України феодальному визиску.

Посилення феодально-кріпосницького гніту породжувало протест широких мас селянства, рядового козацтва та міщанства. Кінець XVII — початок XVIII ст. характеризуються зростанням боротьби народних мас України проти своїх гнобителів.

Частина селян шукала порятунку від гніту в тому, що оселялась на створюваних старшиною і монастирями слободах. Користуючись тяжким становищем російських і українських селян, старшина запрошувала втікачів на слободи, оселявала в заздалегідь збудованих невеликих хатах, давала їм незначну позику і на дуже короткий час (3—5 років) звільняла від повинностей, з тим щоб надалі перетворити у цілком залежних селян.

Масові втечі на слободи зменшували число залежних селян і «тяглих дворів» взагалі. Гетьманська адміністрація, захищаючи інтереси феодальної верхівки, обмежувала кількість слобід, дозволяючи їх заселяти тільки на підставі спеціальних універсалів. До того ж, як рідко порушуване правило, всі гетьманські універсали, що дозволяли старшині створювати слободи, забороняли приймати до цих слобід селян, що перейшли з інших місцевостей Лівобережжя; власник мав право селити тут вихідців з польських володінь. В універсалі гетьмана Скоропадського одному з державців Стародубського полку Чорнолузькому поряд з дозволом створити слободу зроблене таке застереження: «варуем еднaк тoе, aбь он, пан Чорнолузький на тую свою слободку некого з поближних и делних старинних сел, крoме людeй з загринице приходячих не приймавал...»¹.

¹Разом з тим гетьманська влада суворо наказувала полковій і сотенній адміністрації не дозволяти лівобе-

¹ «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», «Український архів», т. I, стор. 210.

режним селянам оселюватись на слободах. Показовий в цьому відношенні універсал Мазепи 1706 р., адресований полтавському полковнику, з наказом «такових легкомислних людей, котории от повинностей оставивши свои... жилища для полегки... на таковые слободы уходят, не только переймал, грабил, забирал, вязенем мордовал... киями бил, леч... без пощадения вешати росказовал тих зась... так козаков як и посполитих людей, котории уже на мененнии... слободы перейшовши, меет и повинен будет сам пан полковник з старшиною своею, туда зехавши, оттоль зогнати, на першое их мешканя повернути и слободи тие, неслушне заведении, скасовати...»¹.

Переселення на слободи мало поліпшувало становище селян. Після пільгових років вони перетворювались на цілком залежних людей. Характерний щодо цього універсал Мазепи 1702 р. чернігівському полковому осавулу С. Бутовичу, де підкреслено, що останній має право осілими «людмы ако совершений державца... владети»².

В цей період посилювався перехід селян у підсусідки. Проте в зв'язку з категоричною заборонаю переходу в підсусідки з боку гетьманської адміністрації селяни втрачали і цю можливість часткового звільнення від тяжких зборів і повинностей.

Частина селян шукала виходу в тому, що намагалась записатись до козацьких реєстрів і таким чином уникнути тяжких загальних зборів і повинностей. Гетьманська адміністрація неодноразово забороняла приймати селян до козацьких полків. Таке рішення, зокрема, прийняла старшинська рада в 1688 р.³ В 1690 р. наказано було переглянути під цим кутом зору склад охотницьких полків⁴. Такі перегляди дуже часто проводилися і пізніше⁵.

Незважаючи на суворі заборони, селяни продовжували вписуватись до козацтва і відмовлялись від вико-

¹ В. А. Мякотин, Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв., т. I, вып. 2, стор. 100.

² «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 512.

³ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 72, арк. 58.

⁴ «АЗР», т. V, стор. 242—243.

⁵ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 133, 136—137.

нання повинностей. Згадки про це зустрічаються в гетьманських джерелах і на початку XVIII ст. Селяни с. Макова (Ніжинський полк) в 1708 р. відмовилися виконувати повинності на свого власника Ф. Ольшанського, проголосили себе вільними і почали «до реєстровного козацького вписатися компуту, до которого з давних час не належали»¹. В сс. Полова і Левках (Прилуцький полк) селяни в 1708 р., «не хочачи обитель св. Густынской належитого отдавати послушенства, в реестр козацький повписувалися»².

Гетьманські універсали рішуче забороняли селянам самовільний вступ до козацтва. В маєтностях крупницького Батуринського монастиря, де багато селян самовільно вписалися до козацтва, гетьман дозволив ігуменові «всякого противного... грабиты и вязенем до того послушенства притягати». Таких самих заходів сільській адміністрації наказано було вжити і до селян с. Тростянка (Ніжинський полк): «Такових позволяем вам грабити и до належитих посполитих работизн потягаты и примушаты»³.

Продовжуються в ці роки і такі форми селянської боротьби проти феодально-кріпосницького гніту, як відмовлення від виконання повинностей на власника та захоплення панського майна. На жаль, до нас дійшла лише незначна частина архівних матеріалів того часу. Відголоски цієї боротьби ми знаходимо в гетьманських універсалах і полковницьких листах, які погрожують селянам за невиконання повинностей суворими карами. Досить часті згадки про це в документах кінця XVII ст.: «повинность и вшелякое послушенство, як звиклось несет, без отмови и спротивности жадной одавати»; відбувати повинність під загрозою «войскового каранья» і т. д.⁴.

Відмовлення від виконання феодальних повинностей продовжувалось і на початку XVIII ст. В 1706 р. від-

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 357.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 179.

³ «Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка», стор. 228—229, 282 (універсали Скоропадського 1710 і 1713 рр.).

⁴ «Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка», стор. 276 (лист чернігівського полковника Я. Лизогуба 1688 р.); стор. 249 (універсал Мазепи 1694 р.).

мовились від виконання повинностей селяни сс. Лютьєнки, Бірок, Соколівки і Загрунівки. Гетьман видав спеціальний універсал, в якому наказував їм в усьому бути покірними власникові¹. Лубенський полковник Савич в універсалі 1709 р. наказував селянам с. Мокіївки, щоб вони «вшелякое от себе послушенство в домових потребах отдавали конечно и во всем ему были поволними, мети того хочем и пилно приказуем, а непослушних карати позволяем»; «без всякого упору отдавати послушенство и повинност под каранем приказуем»². В Чернігівському полку селяни сіл, належних глухівському Петропавлівському монастирю, відмовлялись «попрежнему... належитое подданское отдавати послушенство». Універсал згадує також і «бунтовщические поступки» селян³.

В усі ці роки мала місце і така форма опору селян зростаючому феодальному гніту, як потрави посівів старшини, вирублення лісів, захоплення худоби та іншого майна. В універсалі Скоропадського 1709 р. вдові полковника Новицького серед інших є і таке розпорядження: «А особно сурово упоминаем, абы як козаки, так и посполитие оных сел обиватели не смели ей, п. Новицкой, в гаях, лесах оних кгрунтах чинити спустошеня, кгда и за тии починеннии шкоди на которого доведется, мусят учинити нагороду». Подібні розпорядження і суворі накази виконувати повинності «под строкгим каранем», «без жадной спреки и вымовки» і т. д. зустрічаються і в ряді інших універсалів за часів гетьманства Скоропадського⁴. Відомі випадки, коли селяни захоплювали угіддя монастирів, їх ґрунти і шляхи⁵.

¹ «Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка», стор. 35.

² «Генеральне слідство про маетності Лубенського полку», «Український архів», т. IV, стор. 95, 139.

³ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 470.

⁴ «Генеральне слідство про маетності Лубенського полку», «Український архів», т. IV, стор. 157; «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 403 (універсал Мазепи 1707 р., чернігівському полковнику з наказом охороняти «дуброву» сотника В. Томари); стор. 513 (універсал Скоропадського 1710 р., з приводу охорони майна генерального осавула С. Бутовича) і багато інших.

⁵ «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 464 (універсал Скоропадського 1710 р. про заборону селянам с. Виблів перетинати монастирські шляхи).

Одною з поширених форм протесту селянських мас проти феодального гніту були переселення і втечі. Чимало селян тікало на Запорожжя, поповнюючи ряди запорозького козацтва. Досить частими були і переселення на правобережне Придніпров'я, на ту його частину, яка вважалась за угодою 1686 р. нейтральною смугою між Російською державою і Польщею. Численні втікачі з Лівобережжя і Слобідської України, що оселялись тут, почували себе порівняно вільними від панського гніту. На Фастівщині в 1690 р. було багато вихідців з російських володінь¹.

! Великі групи селян-втікачів переходили на правобережну Наддніпрянщину в 1688—1690 рр. Мазепа доносив у Москву, що «изнутри слободских полков некоторые люди из своих поселений поднявсь начали иттить будто на житло к реке Днепру, а на то имеют замысл утить на ту сторону Днепра». Гетьман розсилав в усі полки свої універсали, наказуючи старшині ловити втікачів, «а упорных и в тюрьму сажать и жестоко наказывать». Він клопотався також про спеціальний царський наказ, який би заборонив переселення із Слобідської України².

Незважаючи на всі заборони і перешкоди, переходи на правий бік Дніпра продовжувались. Восени 1691 р. в одному лише полку С. Палія налічувалось 3000 чоловік, не рахуючи «жилих людей», тобто селян³. Переселення відбувались і в наступні місяці і роки⁴.

Частина селян в останні роки XVII ст. переходила і до російських повітів. Як повідомлялося в гетьманському донесенні в Москву 15 березня 1701 р., «прошлыми недавними годами жители разние малороссийские, одни для убожества своего и голодного времени, другие для разных тяжестей посполитых от кормления компаний и сердюков и на их давания месячной дачи зашли было в Рыльский уезд на житье под розные помещики»⁵.

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 59, арк. 139 зв.; про втікачів з Переяславського полку див. Д. Э в а р н и ц к и й, *Источники для истории запорожских казаков*, т. I, стор. 680.

² ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 72, арк. 23.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 33, 54, 55, 56—60.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 67, 126; ф. Справи малоросійські, 1693 р., № 24.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 515 зв.

Втечі селян особливо посилювались в перші роки XVIII ст. Це було зв'язано з подіями на Правобережній Україні, де розпочався великий визвольний рух. На деякий час ця територія стала вільною від польсько-шляхетської влади: значно зменшились феодальна залежність і повинності селян. Все це приваблювало сюди численних утікачів з Лівобережжя.

В гетьманських донесеннях початку 1701 р. повідомлялось, що «на ту сторону Дніпра всяких чинов жители идут непрестанно». Навесні 1701 р. через Дніпро рушив загін у 200 чоловік. З метою боротьби проти селянських втеч були розставлені караули з компанійських полків, щоб утікачів «на ту сторону не пущать»¹. За Києвом (біля Василькова) стояв піхотний полк на чолі з ротмістром І. Ростковським². В січні—лютому 1701 р. два охотницькі кінні і один піхотний полки були виставлені на правому березі Дніпра біля Чигирина, щоб затримувати і повертати втікачів з Лівобережжя і Слобідської України: «взяв от Орельского городка Орла по самый Переяслав тою стороною Дніпра прилежную свою иметь на таковых беглецов сторожу»³.

В гетьманських донесеннях до Москви на початку 1701 р. є деякі дані про кількість таких утікачів: протягом зими 1699/1700 р. (під час «зимнего пути») ці полки повернули назад близько трьох тисяч втікачів. І все ж багатьом «перехожанам» вдавалося перейти Дніпро. В останні роки XVII і в перші роки XVIII ст. в джерелах постійно згадуються вихідці з Лівобережжя на правому березі Дніпра. Нерідко втікачі вступали в бій з вартовими. Так, у 1701 р. великі ватаги втікачів, проти яких виступало «компанейщиков знатное число», «учинили с теми посылщики бой и прошли за Днепр силно»⁴.

Особливого розмаху селянські втечі за Дніпро набували в 1702—1704 рр., коли визвольний рух на правобережній Наддніпрянщині досяг найвищого рівня⁵. Старшинська адміністрація, захищаючи інтереси українських

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 264.

² Там же, арк. 263 зв.

³ Там же.

⁴ Там же, арк. 515 зв.

⁵ Там же, арк. 537.

феодалів, вживала всіх заходів до припинення селянських втеч. Вздовж дніпровського узбережжя були поставлені посилені караули. Втікачів карали смертю¹. З свого боку, царський уряд наполягав на найсуворіших заходах боротьби проти переходів за Дніпро².

Селянські втечі і переселення продовжувались і в наступні роки. Проте кількість їх помітно зменшується. Частково це пояснювалось суворими заборонами і покараннями, до яких у ті роки вдавалася старшинська адміністрація. Але основною причиною було те, що Правобережна Україна після Прутської угоди знову повністю підпала під владу шляхетської Польщі; визвольний рух на правобережній Наддніпрянщині був придушений, зруйновано і Запорозьку Січ, що довгі роки була притулком для втікачів з Лівобережжя.

Поряд з цими формами протесту народних мас Лівобережної України проти феодально-кріпосницького гніту все частіше виникали відкриті прояви стихійного обурення селян і рядового козацтва, що нерідко переростали у повстання. Одне з найбільших народних повстань спалахнуло в 1687 р. на Лівобережній Україні. Воно почалось в Гадяцькому і Прилуцькому полках, де козаки розправились з своїми гнобителями — старшинськими урядовцями. Одночасно з виступом козаків почався широкий селянський рух у більшості полків Лівобережжя — в селах і містечках Переяславського, Гадяцького, Прилуцького, Стародубського, Лубенського, Миргородського і Чернігівського полків.

Українські літописи, сучасні подіям, відбили народний характер повстання. Лизогубівський літопис, наприклад, зауважує, що «чернь и мужики панов своих, а паче ариндаров, грабовали, а иных мучили, в смерть забывали, по городам и в войску»³. Про це ж розповідає і літопис С. Величка: «Зо всех полков городових войска казацкого многие своеволци... отъехали самоволне з обозу в доми свои и як в дорозе, так и в домах и полках своих, учивши крамолу и бунт и других в домах зостававших легкомыслных людей з собою до тоей ж своеволи заохотивши, не тилко арендаров, але и инших

¹ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1703 р., № 6.

² ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, № 94.

³ «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», стор. 34.

можних людей і крамарев невинних безумне брали і имение их между себе розшарповали...»¹. Великий розмах цього народного повстання засвідчений багатьма джерелами².

Повстання мало яскраво виражений антифеодальний характер. В Гадяцькому полку селяни с. Лютеньки в двадцятих числах липня захопили худобу, що належала гадяцькому полковнику Бороховичу. Селяни с. Русаківки напали на володіння Мгарського монастиря. В Переяславському полку повстали селяни в маєтностях великого феодального власника Л. Полуботка в сс. Іванкові, Ходоркові, Шелехівці, Бубнові, Ірклієві, Домантовому, Басані і в містечках Яготині і Переяславі. Судова справа ясно вказує на роль селян у цьому русі. Пасіка поблизу с. Трипілля була зруйнована «през мужиков». В с. Шелехівці «разные люди» пасіки «побили и забрали мед»; в тому ж селі «мужики» зруйнували будинки багатіїв; 400 «осмачок» проса «окололеснечих сел мужики забрали». В м. Яготині було захоплено «жителями» 300 голів овець і т. д.³. Повсталі селяни нападали на маєтки і інших представників старшини — І. Сулими, Д. Максимовича⁴.

Цей великий народний рух був жорстоко придушений старшиною при допомозі царських військ. Повстанців ув'язнювали, катували, вшали, відбирали у них худобу, під виглядом штрафів грабували селянське майно⁵.

Проте, незважаючи на жорстокі розправи і заходи, що їх вживала старшина для унеможливлення подібних виступів (рішуча заборона прийняття селян до козацьких полків, розташування військ у неблагонадійних місцях тощо), народні рухи виникали і в наступні роки. В 1688 р. гетьманські агенти повідомляли, що в півден-

¹ «Летопись Величка», т. III, стор. 53.

² А. Ригельман, Летописное повествование о Малой России, ч. III, М., 1847, стор. 3; «Летопись Самовидца», стор. 169; «Летопись Густынского монастыря», М., 1848, стор. 64.

³ ДПБ УРСР, відділ рукописів, № 18 888, арк. 2—4, 8.

⁴ Там же, арк. 1; «Сулимовский архив», стор. 25—26.

⁵ «Летопись Величка», т. III, стор. 54; «Летопись Самовидца», стор. 169; «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», стор. 34; А. Ригельман, Летописное повествование о Малой России, ч. III, стор. 4; «Сулимовский архив», стор. 26.

них полках ширились заклики до виступів проти старшини і гетьмана.

Надзвичайна напруженість обстановки на Лівобережжі влітку 1688 р. змусила старшину звернутись по допомогу до царського уряду. Останній вжив заходів до придушення селянського руху. Зокрема, командуючому російськими військами на Україні Б. Шереметеву наказувалось в інструкції: «Есть ли, от чего боже сохрани, в малороссийских городах от своевольных людей какое злое дело вносится учнет, тогда б он... с теми великих государей ратными людьми с того места шел в малороссийские города до самого Переяслава или где своевольные люди явятца, не отписываясь о том к великим государям»¹. Російський уряд, з свого боку, наказував гетьману і старшині нещадно придушувати повстання, використовуючи для цього наймані (компанійські та сердюцькі) полки та російські війська².

Заворушення влітку 1688 р. в різних полках, особливо в Лубенському і Миргородському, примушувало гетьманський уряд весь час тримати напоготові наймані війська. Разом з тим гетьман наполегливо домагався збільшення кількості розташованих на Україні російських стрільців, «чтоб для опасения от своевольных людей было при помощи больше надежды»³.

Значною була в 1688 р. участь лівобережних селян у рухах на Запорожжі. Прибуття селян-втікачів на Запорожжя загострювало тут боротьбу між старшиною і голотою. Селяни і козаки-втікачі з Лівобережжя, як свідчив гетьманський лазутчик, різко висловлювали своє невдоволення старшиною: «То учинить хотят, клейноты войсковые отобрать, ибо про то войско не ведало, а отобрать клейноты, всю генеральную старшину отставить, ибо они де сами себя одни другого поставлют, а мы иного себе гетмана и старшину генеральную поставим»⁴.

Старшина Запорожжя, як видно з донесень гетьманських лазутчиків, була дуже занепокоєна цими народними заворушеннями, правильно вбачаючи в них виступ проти старшинського панування і гетьманського уряду: «атоманы куренные и старейшие (товариство, сошедше-

¹ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 72, арк. 41.

² ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 61.

³ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 72, арк. 41.

⁴ Там же, арк. 56.

ся на курень кошевого новопоставленого) говорили то, что негораздо молодое товариство говорят о его милоти господине гетмане, что хотят, как ему, так и старшине генеральной учинять, будет много в городех смятения»¹.

Старшина радила гетьману роздати бідності трохи грошей (щоб «гетман... потешил бы казною денежною нашу голтепу хотя малым чем»), проте головним засобом придушення заворушень у полках вона вважала надіслання військ, з допомогою яких можна було б «устрашити и уняти таких наприятних голов запорожских намерения»².

Заворушення відбувались у 1688 р. і в монастирських володіннях Лівобережжя. Як свідчить лист стародубського полковника Т. Олексійовича, сотникам було наказано «ускромляти своеволцев по селах, а особливо навоуписных в маестностях превелебности вашей козаков»³.

Нова хвиля заворушень пройшла по Лівобережній Україні влітку 1689 р. Антистаршинські виступи відбулись також і серед козаків Гадяцького і Полтавського полків, що перебували в поході. Значні заворушення в козацькому війську, зокрема в Миргородському полку, мали місце навесні 1690 р. Частина козаків у зв'язку з скрутним економічним становищем самовільно поверталася з походу додому. Старшина жорстоко розправлялася з повсталими. Серед заходів покарання було й повернення козаків у «тягле послушенство», тобто на становище селян. Царський уряд грамотою від 13 жовтня 1690 р. наказував суворо розправлятися з повстанцями: «Унимать, и наказывать, и карать смертию по правам своим и по Уложению». Незважаючи на суворість розправ, антистаршинські виступи спостерігалися і в кінці 1690 р.⁴

Збереглися відомості і про антистаршинські виступи

¹ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688, р., № 72, арк. 56.

² Там же, арк. 56, 57.

³ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 351—362, арк. 24 (серпень 1688 р.).

⁴ ЦДАДА, ф. Малоросійські справжні акти, № 667 (лист миргородського полковника Д. Апостола гетьману, травень 1690 р.); А. Ригельман, Летописное повествование о Малой России, ч. III, стор. 9.

в 1691 р. в різних полках Лівобережжя (Київський, Лубенський, Полтавський). Ще на початку 1692 р. продовжувались розправи з учасниками рухів у козацькому війську.

Протест народних мас проти феодально-старшинського гніту знайшов свій вияв в 1692—1695 рр. у численних виступах селян і збіднілих козаків на півдні Лівобережжя. Повстанці захоплювали старшинське майно, відмовлялись від виконання феодальних повинностей і розправлялись з урядовцями.

В 1695 р. заворушення на Лівобережжі настільки поширились, що, як повідомляв польський королівський секретар Домінік Вільчек в листі від 24 серпня 1695 р., Мазепа наказав позабирати всі гармати з козацьких полків і поставити біля свого шатра, який вдень і вночі охороняло 500 сердюків і компанійців. На кожній зупинці війська ставились дві шибениці, щоб залякати повстанців¹.

Заворушення серед козацького війська мали місце і в наступному 1696 р. Становище козацтва значною мірою погіршувалось частими військовими походами, під час яких козаки несли великі витрати на харчування і озброєння і надовго відривались від власного господарства. Значні заворушення на цьому ґрунті сталися, зокрема, в козацькому війську під час облоги Азова в 1696 р. Козаки, за їх власними словами, «многие... гладом тают, истинно де многие милостыни просили...»². В тому ж році козаки Київського полку скинули з гетьманства полковника К. Мокієвського. Після слідства, проведеного генеральним хорунжим Ю. Лизогубом, активні учасники заворушення були жорстоко покарані. Частині з них вдалося втекти.

В кінці XVII і перші роки XVIII ст. в листуванні царського і гетьманського урядів дуже часті згадки про народні заворушення на Лівобережній Україні і прояви різкого невдоволення народу зростанням феодально-кріпосницького гніту.

¹ «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», стор. 271.

² «Дрежня российская вивлиофика», ч. XVI, М, 1791, стор. 271; про незадоволення козаків розповідає і «Летопись Величка», т. III, стор. 384.

Окремі повстання проти старшини спалахнули в с. Воронкові Переяславського полку та в інших місцях. Становище в 1702 р. було настільки серйозним, що гетьман вважав небезпечним сконцентрувати всі козацькі полки в одному місці (що передбачалось зробити в зв'язку з загрозою вторгнення кримської орди). Запитані з цього приводу полковники теж вважали, що відхід полків з місць їх постійного перебування може сприяти сильним заворушенням селянства¹. Гетьман змушений був просити царський уряд про збільшення кількості російських військ, які перебували в Батурині².

Селяни-втікачі з Лівобережжя, що перейшли на Запорожжя, брали активну участь в антифеодальних виступах запорозької бідноти («убогих харпаков») проти старшини і поміщиків. Це виявилось, зокрема, під час походу запорозьких козаків на північний захід для участі в боротьбі проти Швеції в 1701—1702 рр. По дорозі козаки-бідняки («голтепа»), не маючи провіанту, силою захоплювали продовольство в маєтках старшини і поміщиків Лівобережжя. Великі сутички сталися в Почепі і Мглині, де козаки із зброєю нападали на старшинські будинки³. Козаки нападали і на маєтки російських поміщиків, захоплюючи їх майно⁴.

Різке погіршення становища широких мас селянства, рядового козацтва і міщанства в першому десятилітті XVIII ст. викликало великі народні повстання в Російській державі. Найбільше з таких повстань спалахнуло в пониззях Дону в 1707—1708 рр.; його очолив козак К. Булавін, що був отаманом на соляних промислах у Бахмуті. Боротьбу почали селяни, що прагнули позбутися все зростаючого феодального гніту. До них приєдналися донське козацтво, обурене утисками з боку царизму, а також кріпаки Тамбовського і Козловського повітів. Боротьба ця мала яскраво виражений антифеодальний характер.

Селянсько-козацький рух поширився і на Україну. На початку 1708 р. К. Булавін прибув на Запорожжя,

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 86, арк. 875.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 1—2, 452.

³ Там же, арк. 289 зв.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 86, арк. 290.

щоб підняти на боротьбу українське козацтво. Народний рух, що розгорнувся на Україні, охопив значну територію, головним чином Слобідську Україну і Запорозжя. Царський уряд кинув на придушення повстання значні сили; активну участь у придушенні руху взяла також і українська козацька старшина.

Боротьба проти феодального гніту поширилась на Лівобережну Україну. Повстання проти старшини в другій половині 1708 р. охопило південні полки — Лубенський, Полтавський, Гадяцький, Миргородський, Прилуцький і Переяславський. Пізніше рух перекинувся і на північні полки. В своєму листі до російського уряду Мазепа підкреслював як великий розмах повстання («таковий мятеж умножается во всех полках»), так і народний характер його. В повстанні брали участь, як писав гетьман, «гултяи» і «все посольство», «бунтовщики». Найбільш значні виступи сталися в Лубнах, Стародубі, Мглині, Сосниці, Гадячі. Повсюди старшина шукала у гетьманського уряду захисту від повстанців. В Стародубі повстанці захопили майно війта і забили близько 50 орендарів і торговців; були вчинені численні напади на будинки старшини в Лубнах і на гетьманський замок у Гадячі. Повстанці захоплювали майно старшини і багатіїв.

В той час на Лівобережжі діяли два великі загони повстанців. Один, під проводом Перебийноса, налічував до 800 чоловік і складався з українців і втікачів з російських повітів. Другий, під проводом Молодця, налічував до 1000 чоловік. Ці загони безперервно поповнювались новими повстанцями. В гетьманському донесенні в Москву зазначалось, що до повстанських загонів «и теперь, как вода, гультайство плывет отсюда...»¹.

Великий розмах народної боротьби відмітив у своїх записках Б. Куракін, що побував восени 1708 р. в ряді міст і сіл Лівобережжя: «Во всех местах малороссийских и селах были бунты и бургомистров и других старшин побивали»².

Відкритий перехід Мазепи і частини старшинської верхівки на сторону шведів викликав нову хвилю антистаршинської боротьби на Лівобережжі. Наприклад, у

¹ «Источники малороссийской истории», ч. II, М., 1859, стор. 165.

² «Архив кн. Ф. А. Куракина», кн. I, СПб., 1890, стор. 282.

Полтаві після звістки про перехід Мазепи на сторону шведів, як скаржилась старшина, «собрались мужики в город и старшину били и грабили, и от того купцы и знатные люди выбегали из города вон в иные места»¹. На Лубенщині повсталі розгромили садиби полковника Зеленського і полкового осавула Петровського. У володінні вдови охотницького полковника Новицького селяни порубали ліс².

Дальше розорення і зубожіння народних мас приводило до нових виступів проти феодально-кріпосницького гніту. Селяни продовжували відмовлятися від виконання повинностей і зі зброєю нападали на старшинські маєтки. В 20-х роках XVIII ст. на Лівобережжі селянський рух охопив Стародубський, Чернігівський, Лубенський і Ніжинський полки.

В цілому кінець XVII — перша чверть XVIII ст. характеризується дальшим загостренням боротьби народних мас проти посилення феодального гніту, що набирала різних форм і нерідко виливалась у відкриті повстання.

Історичні факти, таким чином, викривають брехливість націоналістичних вигадок про «класову гармонію» в українському суспільстві і переконливо свідчать про вперту, неухильно зростаючу боротьбу трудящих України проти своїх гнобителів — українських і російських поміщиків і проти знаряддя їх класового панування — старшинської і царської адміністрації.

¹ «Киевская старина», 1883, март, стор. 598—599.

² А. Л., К истории Мазепиною замысла, «Киевская старина», 1899, февраль, стор. 80.

РОЗДІЛ ІІ

ЦЕНТРАЛЬНІ ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ. ВЛАДА РОСІЙСЬКОГО ЦАРЯ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ. МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ПРИКАЗ

Як відомо, питання про державно-правове становище України після 1654 р. займало неабияке місце в українській дворянській і буржуазній історіографії. Майже всі представники її зображали Лівобережну Україну другої половини XVII — першої половини XVIII ст. як окрему державу, яка перебувала у васальній залежності від російського царя. Ігноруючи той беззаперечний факт, що Росія являла собою єдину централізовану державу, до складу якої тоді і пізніше входило немало територій, що зберігали в тій чи іншій мірі автономне управління, буржуазні українські націоналісти, ставлячи своєю метою ідеологічне обґрунтування відриву України від Росії, всіляко розписували «особливий» шлях розвитку України, яка нібито була окремою державою, в силу випадкових обставин силоміць приєднаною до Росії.

Ця схема, про яку ми згадуємо лише в найзагальніших рисах, лягла в основу і націоналістичних концепцій з історії України кінця XVII — першої чверті XVIII ст. Незважаючи на відмінності в деталях, всі представники буржуазно-націоналістичної історіографії вважали Лівобережну Україну, яку вони іменували «Гетьманщиною», в кінці XVII — першій половині XVIII ст. окремою державою, яка перебувала у васальній залежності від російського царя.

В дійсності, як уже зазначалося вище, Україна

становила частину Російської держави, хоч порівняно з іншими окраїнами Росії вона зберігала в кінці XVII—першій чверті XVIII ст. в державному відношенні незрівнянно більшу автономію — гетьманську владу, особливий адміністративно-політичний устрій, суд, окремі збройні сили — козацьке військо та ін.

Після воз'єднання України з Росією верховна влада на Лівобережній Україні, як і в усій Росії, належала російському царю. Це знаходило свій вияв у царському титулі: «Царь, государь и великий князь, всея Великия и Малыя и Белья России самодержец». У розглядуваний нами період спочатку царювали вдвох Іван і Петро (1682—1696), а потім Петро (1696—1725).

Царській владі Лівобережна Україна підлягала в адміністративно-політичному та військовому відношеннях. Звичайно чинність законів, які існували і вводилися в Російській державі, на Україні поширювалась додатковими розпорядженнями. Царські укази, що стосувалися України, наприклад з питань російсько-української торгівлі, широко публікувались. Їх прибивали, зокрема, на стовпах у Москві¹, а також в українських містах.

Старшинська адміністрація на Україні діяла під безпосереднім наглядом і контролем царського уряду. Як царська влада, так і гетьманська адміністрація проводили одну й ту ж кріпосницьку політику пануючого феодального класу, заінтересованого в дальшому закріпаченні селянських мас. Цим і пояснюється єдність дій царської влади і гетьманської адміністрації.

В кінці XVII і в перші роки XVIII ст. царський уряд ще порівняно мало втручався у внутрішній устрій Лівобережної України. Про це, зокрема, свідчить відповідь царського уряду на одне з донесень гетьмана Мазепи на початку 1692 р., в якому гетьман докладно пояснював, як збираються і куди витрачаються орендні гроші. Царський уряд відповів, що він не вимагає від гетьмана подібних пояснень, бо згідно з царськими указами «не токмо те зборы, но и всякие порядки и устроения в малороссийских городах ведает он, гетман»².

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 597.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 112

Право гетьмана керувати внутрішніми справами України в загальних рисах підтверджувалося і царською грамотою від 5 січня 1710 р., за якою гетьману дозволялося «всякие воинские и гражданские в Малой России дела управлять по войсковым правам, по прежнему обыкновению и постановленным пунктах...»¹.

Відмовляючись від прямого і безпосереднього втручання у внутрішні справи України, царський уряд одночасно спрямовував діяльність гетьмана і всієї старшинської адміністрації в потрібному йому напрямі. На Україну посилались царські грамоти і окремі розпорядження, сюди регулярно приїжджали царські послы, які особисто давали гетьману різні вказівки і знайомилися з становищем на Україні.

Зносини з царським урядом були справою гетьмана і генеральної старшини. При безпосередніх переговорах гетьмана з представниками царського уряду генеральна старшина і полковники були присутні лише на загальних церемоніях (зустрічі, молебні, обіди, проводи). Переговори в державних справах велися вже в значно вужчому колі генеральної старшини. На поїзду навіть представників старшинської верхівки до царського двору потрібний був дозвіл гетьмана².

Найважливіші питання обговорювалися гетьманом і царським представником віч-на-віч. Під час приїзду стольника Циклера на початку 1692 р. розмови відбувалися, як зазначено в статейному списку, «на єдине»³. У другому місці списку вказано, що гетьман і Циклер розв'язували справи «поговоря между собою приватно»⁴. Такі ж секретні переговори велися гетьманом з дяком Б. Михайловим у березні 1701 р. Як підкреслюється в статейних списках, «Борис же гетману и кавалеру говорил в тайне наодине ж»⁵; «апреля в 9 день был Борис у гетмана и кавалера на тайном разговоре в другой ряд»⁶.

¹ ДПБ СРОР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 2435/2641, арк. 2.

² М. Судиненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 60.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 43 зв.

⁴ Там же, арк. 35 зв. — 36.

⁵ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 30.

⁶ Там же, стор. 33.

Коло питань, які підлягали обговоренню гетьмана і царського представника, визначалось статейним списком, який привозив царський посланець. Тому в джерелах є неодноразові вказівки на те, що царський представник і гетьман вели розмову по списку¹.

Царський уряд дуже довіряв гетьману Мазепі, що полегшило останньому здійснення його зрадницьких планів. Таке довір'я пояснювалось тим, що царський уряд вбачав в українських феодалах свою соціальну опору на Україні. Російських і українських феодалів об'єднували спільні інтереси феодального класу, заінтересованого у зміцненні свого панування над народними масами. До того ж Мазепа вміло обманював царя і його міністрів, приховуючи свої справжні наміри і виставляючи себе вірним слугою російського царизму. Донесення Мазепи в Москву були сповнені грубих лестощів. Так, у 1692 р., звертаючись в одному з листів до російських царів, що, як відомо, на той час не відігравали особисто ніякої ролі, Мазепа писав: «Бы, великие государи, помазанники и наместники божии, имея от господа бога в сердцах своих влияющую превысокую мудрость и межи всеми земными преизящнейший ум...»².

Царю належало право зміщувати гетьмана, призначати нові гетьманські вибори і затверджувати новообраного гетьмана. Влітку 1687 р. під час повернення козацького війська з першого кримського походу верхівка старшини, незадоволена надзвичайно користолюбним і самовладним гетьманом І. Самойловичем, подала царю чолобитну про його усунення. Виклавши свої скарги на гетьмана, старшина закінчила свою чолобитну проханням: «У превысочайшего престола вашего царского пресветлого величества падше, просим конечной его гетманской перемены»³. Чолобитна була подана 7 липня. Вже 22 липня була одержана царська грамота про усунення Самойловича від гетьманства.

В царській грамоті з цього приводу зазначалось: «Великие государи по их челобитию гетману Ивану Са-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 33 зв.

² Там же, арк. 1182 зв.

³ «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 304.

Мойловичу, буде он им, старшине, и всему войску не угоден (быть) гетманом не указали и указали у него великих государей знамя и булаву и всякие войсковые клейноты отобрав, послать ево в великорусские города». В іншому місці грамоти вказувалося, що царі Самойловичу «гетманом быть не указали и тот уряд с него снять повелели»¹. Царський представник на Лівобережжі князь В. В. Голіцин закликав до себе старшину і повідомив про царський наказ щодо усунення гетьмана Самойловича. Слідом за тим «тот... указ... и всему войску об'явлен и великих государей, их царского пресветлого величества, та выше помянутая грамота им прочтена»².

Відібрані від усунутого гетьмана знаки гетьманської влади віддавалися царським представникам. Так, клейноди Самойловича були передані присутньому на раді фактичному правителю Російської держави боярину Голіцину³.

За царським указом був усунутий у 1708 р. від гетьманства зрадник Мазепа. Маніфести Петра I до українського народу від 27 і 28 жовтня повідомляли про зраду Мазепи і наказували старшині прибути на вибори нового гетьмана⁴. За встановленим порядком царський представник спочатку усно сповіщав про царський дозвіл обрати нового гетьмана, після чого дяк читав царську грамоту, яка дозволяла провести вибори⁵.

Такого ж порядку дотримувався царський уряд і під час проголошення у листопаді 1708 р. гетьманом І. Скоропадського. Царський представник князь В. Долгорукий спочатку усно оголосив полковникам та старшині, що з'їхалися, царський дозвіл на обрання нового гетьмана, а потім полковникам читали царську грамоту з цього приводу, надіслану з глухівським сотником⁶.

¹ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1687 р., № 20, арк. 4—4 зв. (чернетка).

² «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 305.

³ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1687 р., липень, № 17, арк. 3 зв.

⁴ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 172—173.

⁵ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1687 р., № 20, арк. 7.

⁶ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 178—179.

Дозвіл царського уряду був обов'язковою умовою для проведення виборів гетьмана. Це незмінно підтверджувалось у «Статтях». Зокрема, в «Коломацьких статтях» 1687 р. в статті шостій вказувалося: «Били челом великим государем, их царскому величеству, старшина и войско запорожское, когда изволением Божиим случитца гетману смерть или ино что, чтоб великие государи пожаловали их, велели им обирати гетмана по их правам... И великие государи, и великая государыня, их царское пресветлое величество, пожаловали, велели о обирании гетмана быть по прежним их правам и вольностям, с ведома их великих государей, их царскаго пресветлого величества; а без челобитья и без указу великих государей, их царскаго пресветлого величества, им, старшине, и всему войску запорожскому, гетмана не обирать, так же из гетманства не отставливать...»¹.

Категорично заборонялися вибори гетьмана без дозволу царського уряду і в більш пізніх так званих «Решительных пунктах» 1728 р., в другій статті яких зазначено: «Без указа его императорского величества в гетманы не обирать и не отставливать»².

Поряд з цими офіційними положеннями, що визначали права царської влади щодо зміщення і виборів гетьмана, царський уряд завжди брав через своїх представників участь у виборах безпосередньо, забезпечуючи обрання бажаної для себе кандидатури.

На Коломацькій раді 1687 р. царський уряд представляв ряд осіб, які займали видне місце у державному управлінні Росії, зокрема князь В. Голіцин, бояри Шеїн, Долгорукий, Щербатов, князь Д. Борятинський, Змієв, думний дяк О. Українцев та дяки розрядів³. На Глухівській раді у листопаді 1708 р. головним царським представником був боярин Г. Долгорукий. Його супроводжували дяк Посольського приказу М. Радостамов з двома под'ячими⁴. Поряд з офіційною метою — при-

¹ «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 311.

² «Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое», т. VIII, стор. 76.

³ «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 307.

⁴ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 177.

сутністю на раді і оголошенню царської грамоти про усунення гетьмана і дозвіл обрати нового — ці представники повинні були забезпечити обрання бажаної для царизму кандидатури.

Збереглися свідчення про те, що після усунення Самойловича питання про обрання нового гетьмана обговорювалося у шатрі боярина В. Голіцина при участі старшинської верхівки. Тут і було вирішено поставити гетьманом Мазепу. Головну роль у виборі кандидатури відіграв саме В. Голіцин, якому Мазепа дав великий хабар¹.

Попереднє обговорення кандидатури на гетьманство відбулося і напередодні виборів у листопаді 1708 р. В перших числах листопада за царським маніфестом на раду до Глухова прибули полковники стародубський — І. Скоропадський, чернігівський — П. Полуботок і наказні полковники ніжинський — Л. Жураковський і переяславський — С. Томара. Близькій стольник князь Г. Долгорукий увечері 3 листопада сам на сам розмовляв з кожним з приводу виборів². Очевидно, в ході цих попередніх переговорів і виявилися дві найбільш імовірні кандидатури — стародубського полковника І. Скоропадського та чернігівського полковника П. Полуботка. За свідченням Ригельмана, Петро I, що приїхав до Глухова 4 листопада, відхилив кандидатуру Полуботка, сказавши при цьому: «Этот очень хитер; он может Мазепе уравниваться»³. Результат виборів, таким чином, був вирішений наперед на користь Скоропадського.

5 листопада полковники знов поодинці були закликані до Г. Долгорукого. Вони, як свідчить офіційна записка царського уряду, заявили, що будуть «во всем чинить по царському произволению»⁴. 6 листопада відбулася рада, на якій гетьманом був проголошений

¹ Н. Устрялов, *История Петра Великого*, т. I, СПб, 1858, стор. 356. Дуже цікаві дані про цей хабар наводить Д. Бантиш-Каменський в «Истории Малой России», ч. I—III, стор. 563—564.

² «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 177—178; «Избрание в гетманы полковника стародубского, тут же и присяга его», стор. 177—178.

³ А. Ригельман, *Летописное повествование о Малой России*, ч. III, стор. 50.

⁴ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 178.

І. Скоропадський. Характерно, що в очах сучасників поставлення Скоропадського було призначенням, а не обранням. Навіть дочка Скоропадського в своєму більш пізньому (1722 р.) проханні до царського уряду зберегти за нею права на батьківську спадщину прямо заявляла: «Отец мой з полковництва стародубского взят и изделан гетманом в 1708 г.»¹.

Про царський дозвіл на обрання нового гетьмана і скликання з цього приводу ради сповіщалося по всіх полках через спеціально посланих людей². На підставі царського указу в усі полки і сотні розсилалися гетьманські універсали про скликання ради. В окремих випадках раду скликав безпосередньо царський уряд. Наприклад, Глухівська рада 1708 р. була скликана за розпорядженням Петра I і сповіщення полковникам про неї були розіслані за особистим підписом царя³. Це пояснюється умовами, при яких відбувалася Глухівська рада, — вторгнення шведських військ на територію України і зрада частини старшинської верхівки. У жовтні 1708 р. разом з Мазепою на бік шведів перейшли генеральний обозний І. Ломиковський, генеральний суддя Чуйкевич, генеральний писар Ф. Орлик, обидва генеральні осавули — М. Гамалія та А. Гамалія, генеральний хорунжий І. Сулима, генеральний бунчужний Ф. Мирович і кілька полковників (прилуцький, лубенський, миргородський та ін.).

В силу всіх цих причин справу скликання ради цар взяв у свої руки. Слідом за опублікуванням маніфесту про зраду Мазепи 29 жовтня були відправлені листи за підписом Петра I до всіх лівобережних полковників, в яких сповіщалося про зраду Мазепи і наказувалося прибути до Глухова на раду. 30 жовтня такі листи були відіслані полковникам, які перебували з козаками на правому березі Дніпра — київському, гадяцькому і білоцерківському⁴.

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1842/2026, арк. 1 зв.

² ЦДАДА, ф. Малоросійської експедиції сенату, № 79—1806, арк. 20—23.

³ «Чтения в Обществе истории и древностей», кн. 1, М., 1859, стор. 172.

⁴ И. И. Голиков, Деяния Петра Великого, т. XI, изд. 2-е, 1839, стор. 127; ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1708 р., № 73,

Виборча рада відбувалася за таким порядком, що встановився протягом попередніх десятиліть. Бояри, які представляли царський уряд, піднімалися на поміст. спочатку усно оголошували про царський дозвіл обрати нового гетьмана, а потім доручали дяку прочитати відповідну царську грамоту. Слідом за цим боярин, що проводив вибори, звертався до поблизу стоячої генеральної старшини і полковників із запитанням, кого вони бажають обрати гетьманом. Старшина, заздалегідь підготовлена, називала бажану царському уряду кандидатуру. Сотники і полкова старшина підхоплювали назване ім'я. Слідом за цим новопоставленого гетьмана піднімали на підвищення і боярин проголошував його обраним.

Рядове козацтво, яке було присутнім на раді, фактично ніякої участі у виборах не брало, зовсім незначну роль відігравала полкова і сотенна старшина. В цьому розумінні дуже характерний акт про обрання Мазепи на гетьманство в 1687 р., в якому після підписів присутньої старшини сказано: «А вместо полков, на службе монаршой их царского пресветлого величества остающихся на Запорожью, Чернеговского, Переяславского, Прилуцкого, Миргородского, охотничьих конных Новицкого и Пашковского и пехотных Яворского и Герасимового... и пехотных Иванеевого и Кожуховского, за самых тех полковников, за старшину их полковую, за сотников и за атаманов коренных и за всю чернь, рядовое товариство, я, Василий Кочубей, писарь войсковый еeneralный, власною рукою подписуюся»¹. Такий же формальний характер мали підписи на виборах гетьмана І. Скоропадського. Так, миргородський полковник Д. Апостол, який, як відомо, на короткий час перейшов з Мазепою до шведів, підписав акт обрання після свого повернення на батьківщину через місяць після ради. Тоді ж підписали акт інші старшини, які повернулися разом з ним².

арк. 1—3 (чорнова копія указів до київського, гадяцького і білоцерківського полковників про обрання нового гетьмана).

¹ «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV. М., 1828, стор. 560.

² «Чтения в Обществе истории и древностей», кн. 1, 1859, стор. 182.

До офіційної церемонії затвердження новообраного гетьмана відносилось і вручення йому знаків гетьманської влади, так званих гетьманських клейнодів. Їхній перелік і порядок зберігання подано, зокрема, і в згаданих вище «Коломацьких статтях» (стаття шоста), де говориться про те, щоб у військо до гетьмана були прислані «войсковые клейноты, знамя, булава, печать и литавры», які наказувалось «держать в береженьи»¹.

Знаки гетьманської влади виготовлялися в Москві і звідти посилалися на Україну. В 1708 р. Скоропадському після обрання вручили такі клейноди: бунчук, прапор, булаву та «печать Малороссийского края». Остання була виготовлена за зразком попередніх гетьманських печаток². У гетьманській резиденції зберігалось кілька гетьманських булав. У листопаді 1708 р., як свідчать джерела, там було чотири булави. Одну з них Мазепа віддав шведському королю в Горках³. Три булави були взяті Меншиковим разом з іншими гетьманськими клейнодами при вигнанні мазепінців з Батурина. Наявність кількох гетьманських булав може бути пояснена, на наш погляд, тим, що булави давалися наказним гетьманам. До того ж разом з новими клейнодами у гетьманів зберігалися клейноди і їх попередників. Після смерті Скоропадського 28 серпня 1722 р. представники Малоросійської колегії і генеральна старшина всі ці клейноди, «числом 15, зложили в особное хранилище за своими печатми, там же в дому гетманском, крепкую над тим утвердивши кустодию»⁴.

Як вище зазначалося, гетьманські клейноди вручалися новообраному гетьману царським представником. У 1687 р. на Коломацькій раді князь В. Голіцин узяв булаву та інші клейноди, що лежали, за свідченням П. Гордона, на невеличкому столику, застеленому дорогими покривалами, і вручив їх новообраному гетьма-

¹ «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 311;

² «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 267.

³ Ця подія згадується шведськими істориками — Адлерфельдом та ін. Клейноди, передані Мазепою шведам, були пізніше привезені в Росію Д. Горленком.

⁴ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 97.

ну¹. В листопаді 1708 р. гетьманські клейноди Скоропадському вручав князь Г. Долгорукий². Тодішні вороги Російської держави — Польща, Туреччина та її васал Кримське ханство, підтримуючи всіляких авантюристів, які проголошували себе «гетьманами», також видавали їм клейноди. Так, авантюрист і демагог Петрик, ставленник кримських феодалів, одержав від хана «бунчук, булаву и много значков легких»³.

Обрання гетьмана затверджувалося царською грамотою. Царський уряд вважав доцільним широко оповіщати по Україні про обрання нового гетьмана. Наприклад, по всіх містах і селах України повідомлялось про затвердження гетьманом Мазепи, а потім Скоропадського⁴. Це пояснювалось тим, що царський уряд, спираючись у своїй політиці визиску і пригноблення народних мас на старшинську адміністрацію, намагався всіляко підтримати авторитет новообраного гетьмана.

Таким чином, усунення гетьманів від посади і їх обрання відбувалися під безпосереднім контролем царського уряду. Церемонія виборів на раді по суті прикривала поставлення на гетьманство бажаного для царизму кандидата, висунутого українською феодалською верхівкою — козацькою старшиною.

Збереглося мало даних про затвердження царським урядом генеральної старшини. Проте і наявні дані дозволяють говорити про те, що обрання і переобрання генеральної старшини також проводилися за санкцією царського уряду.

Під час Коломацької ради 1687 р. старшинська верхівка погоджувала з боярином В. Голіциним новий склад генеральної старшини, обраної слідом за тим на раді. На жаль, нам відомий лише новий розподіл генеральних старшинських посад, але зовсім не відомі подробиці обговорення цих кандидатур у шатрі В. Голіцина. Характерна у цьому відношенні і стаття одинад-

¹ Н. Костомаров, Мазепа и мазепинцы, «Исторические монографии и исследования», кн. VI, т. 16, стор. 391.

² «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 179.

³ ЦДАДА ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 621, 632, 656 зв. Там же цікаве свідчення про зовнішній вигляд бунчука: «Белый, под золотом, покрыт зеленой тафтой».

⁴ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 2.

цята «Коломацьких статей» 1687 р., яка забороняла зміщати генеральну старшину без санкції царського уряду¹.

В документах збереглися й інші відомості щодо цього. Царський уряд у ряді випадків пропонував гетьману призначити наказного гетьмана для командування військами, які відправлялися в похід, а самому залишатися в Батурині. Зокрема, навесні 1692 р. гетьману було наказано у зв'язку з небезпекою внутрішньої «смути» залишитись у Батурині, а з військом відправити наказного.

Контролюючи і спрямовуючи діяльність гетьманської адміністрації, царський уряд в кінці XVII — першому десятилітті XVIII ст. ще порівняно мало втручався безпосередньо у внутрішнє життя Лівобережної України, зокрема в її економіку.

На Україні продовжувала існувати стара система збору податків, і нам не відомі будь-які акти російського уряду, які б скасовували існуючі або встановлювали нові податки. Певним винятком на цьому фоні є царські грамоти окремим містам Лівобережної України, які підтверджували їхні права і привілеї, в тому числі перелічували різні збори на користь міста. Однак усі ці грамоти в основному тільки підтверджували встановлену раніше систему оподаткування. Проводилися також певні обмеження в торгівлі на півдні з Запорожжям та Кримським ханством. Деякі зміни в цьому відношенні були внесені в другому десятилітті XVIII ст. в зв'язку з розташуванням російських військ на Україні.

Політика царського уряду щодо феодално-старшинського землеволодіння в ці роки зводилася майже виключно до підтвердження царськими грамотами володіння маєтками. Але траплялися, хоч і дуже рідко, випадки роздачі володінь на Україні безпосередньо царським урядом.

Нема також і царських указів, які б стосувалися становища селян на Україні. У царських грамотах на маєтності про селянські повинності здебільшого або не згадувалось зовсім або писалось у найзагальнішій формі («владеть и всякие доходи имать»; «владеть... как о том в выше изображенных ему гетманских универсалах

¹ «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 314.

изображено» и т. д.)¹. В царській грамоті 1695 р. після переліку сіл вказано: «Буди которие посполитие люде из давних лет в войсковой росписе не написани и на нашей великих государей службе в походах не были, послушание и повинность отбывать»².

* *
*

Царю, який був верховним главою збройних сил всієї Російської держави, належала і вища військова влада на Україні. Лівобережне козацьке військо становило частину російської армії і перебувало під верховним командуванням царя. Це знаходило своє відбиття і в самому найменуванні лівобережного козацького війська: «Его царского пресветлого величества войска запорожское». Чисельність лівобережного козацького війська встановлювалася за згодою з царським урядом і фіксувалася в «Статтях», які затверджувалися при поставленні нового гетьмана.

Цар затверджував гетьмана — воєначальника, що стояв на чолі козацького війська, а також полковників. Уже в кінці XVII ст. поставлення полковників проводилося лише з санкції царського уряду. Пізніше царський уряд сам став призначати полковників, причому не тільки з середовища козацької старшини, а й з російських офіцерів. Одночасно з цим посилюється контроль царизму за поставленням сотників, а з початку XVIII ст. сотники призначалися царськими указами.

Воєнні дії українського козацтва відбувалися за завданням і планами російського командування. Царськими указами визначалася чисельність козацького війська, яке виступало в похід, час і порядок його виступів, напрям і маршрут просування, порядок постачання продовольством, несення козаками розвідувальної, сторожової та гарнізонної служб тощо.

Судова влада російського царя на Україні була менш значною, ніж в інших галузях. У другій половині XVII ст.

¹ «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 258, 280, 294 та ін. (царські грамоти на маєтності 1690, 1718, 1719 рр.).

² Там же, стор. 120 (царська грамота на маєтності Т., Ю. і М. Забілам 1695 р.).

російський уряд ще відносно мало втручався в справу суду на Лівобережній Україні. Однак про вироки в найважливіших справах гетьман і старшина доносили в Москву. Царський уряд у ряді випадків сам визначав міру покарання за ті чи інші провини. Іноді українців, що вчинили злочини за межами України, судив російський суд; здебільшого ж їх перепроводжували на Україну. В дальшому втручання російського царизму в справу суду посилюється.

Царю належало верховне право затвердження і вищих церковних сановників на Україні. Так, у 1714 р. гетьман через канцлера Г. Головкина просив у царя дозволу на обрання архімандрита Києво-Печерської лаври¹. Головін повідомив про згоду царя і переслав до лаври відповідну царську грамоту. Лаврі надавалося право обрати трьох кандидатів, одного з яких царський уряд затвердить архімандритом². У тому ж 1715 р. обрання архімандрита Києво-Печерської лаври було проведено. Так само за царською грамотою обиралися у 1715 р. три кандидати на Переяславське єпископство³. У 1720 р. царською грамотою гетьмана Скоропадського було повідомлено про призначення ієромонаха Созонта намісником у чернігівський Троїцький Іллінський монастир⁴.

Одночасно з обранням гетьмана складалася і нова редакція «Статей», що визначали становище України у складі Російської держави. В період, що розглядається, такі статті склалися тільки один раз — після скинення Самойловича і поставлення Мазепи. Ці «Статті», що відомі під назвою «Коломацьких», були затверджені у липні 1687 р.

У своїй основі вони повторювали попередні, зокрема статті, затверджені при поставленні на гетьманство Многогрішного і Самойловича. Ці статті підтверджували права і привілеї українських феодалів — старшини.

Так, перша стаття констатувала у загальних словах

¹ М. Судненко, Матеріали для отечественной истории, т. II, стор. 234—235.

² Там же, стор. 401.

³ Там же, стор. 251.

⁴ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 136.

попередні автономні права України: царі «пожаловали... гетмана и старшину, и полковников, и все войско запорожское, и народ малороссийской, правами и вольностями их прежними...». Це було оформлено також і спеціальною царською грамотою. У другій статті підтверджувалась наявність у містах Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині і Острі російських воевод і ратних людей «для обороны от неприятелей и чтоб впредь в малороссийских городах замешания и измены ни от кого никакия не было...». В третій статті визначалась плата гетьману, генеральній, полковій і сотенній старшині та рядовим козакам, для чого встановлювалися збори з усіх маєтностей. Від зборів звільнялися маєтності церковні і старшинської верхівки¹.

Хоч «Статтями» була передбачена плата старшині, проте в розглядуваній нами час вона не видавалася. Уся старшина, яка мала маєтності, не одержувала плати, бо володіння маєтностями з лихвою компенсувало відсутність її. Рядовим козакам гроші видавалися лише під час походів, та й то не завжди. Постійну плату одержувала лише старшина, яка не мала маєтностей, а також численні полкові, сотенні і ратушні служителі.

Дуже цікава для вивчення розвитку феодално-кріпосницьких відносин на Україні четверта стаття. Вона передбачала вшанування «заслуженных» з старшини «честью дворянской», а також непорушність володіння маєтностями, на які видані царські грамоти.

Стаття шоста підтверджувала вже охарактеризований вище порядок усунення гетьманів і обрання нових лише з дозволу царського уряду. Стаття п'ятнадцята трактувала права і привілеї козацтва. Статті шістнадцята і двадцята передбачали спільні дії російських і українських військ проти зовнішніх ворогів.

Ряд статей закріплював привілеї старшини і її панування над народними масами. Статті восьма і дев'ята передбачали взаємну видачу поміщиками російських і українських біглих селян. Статті тринадцята і сімнадцята визначали заходи боротьби з «шатостями» і «мятежами».

Десята, одинадцята і дванадцята статті передбачали

¹ «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 308—309.

заходи боротьби з державною зрадою. Частина статей (вісімнадцята, дев'ятнадцята, двадцять перша) була присвячена окремим питанням: про російські гроші на Україні (так звані чехи), майно колишнього гетьмана Самойловича та ін.¹

В цілому «Коломацькі статті» 1687 р. були важливим джерелом права на Україні. Визначаючи становище України у складі Російської держави і основи її адміністративно-політичного устрою, вони загалом підтверджували попередні «Статті», обмежуючи, однак, права старшини і посилюючи владу російського царизму.

При обранні Скоропадського в 1708 р. «Статті» не були складені, що в певній мірі можна пояснити обставинами воєнного часу. Але вирішальну роль тут відіграла загальна тенденція царського уряду, який проводив політику поступової ліквідації автономії України і більш тісного включення її в систему адміністративно-політичного устрою Російської держави. Автономні права України лише в найзагальніших рисах були підтверджені царською грамотою 5 січня 1710 р., яка затверджувала Скоропадського на гетьманстві.

В наступні роки царський уряд зробив ряд кроків у справі дальшого обмеження автономії України. Ці заходи здійснювалися царизмом дуже поступово, щоб запобігти різким сутичкам з старшиною. Після обрання І. Скоропадського гетьманська резиденція була перенесена з Батурина до Глухова, ближче до російських кордонів. Новим серйозним кроком у цьому ж напрямі було встановлення влітку 1709 р. при гетьмані посади царського резидента, який наглядав за діяльністю гетьманської влади і контролював її. 29 липня 1709 р. царською грамотою Скоропадського було повідомлено, що до нього призначається стольник Ізмайлов «для рішення, с общего совета, государственных дел»².

Царська грамота 1715 р. встановлювала новий порядок поставлення на посади полкової старшини і сотників, який забезпечував вирішальну роль у цих призначеннях царської адміністрації³. У відповідь на пода-

¹ «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 317—319.

² «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 116.

³ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 275—276.

ні гетьманом і старшиною у 1710, 1718 і 1722 рр. прохання з приводу різних питань адміністративного устрою України було видано ряд розпоряджень царя, які встановлювали нові порядки в управлінні Україною¹.

Новим і найбільш істотним обмеженням автономії України було утворення за указом Петра I від 29 квітня 1722 р. так званої Малоросійської колегії, нового органу управління Україною. Колегія ця складалася з шести російських офіцерів і президента — бригадира С. Вельямінова. Утворення колегії в царському указі мотивувалося різними непорядками в управлінні Україною і насильствами старшини над народом. Справжньою причиною цієї реформи була політика централізації, що її проводив царський уряд. Головним завданням колегії був контроль за діяльністю гетьмана і генеральної старшини. Незабаром в міста Лівобережжя були призначені коменданти, що наглядали за місцевою старшиною.

Українська старшина, невдоволена заборонаю виборів гетьмана і заснуванням Малоросійської колегії, протестувала, вимагаючи збереження автономії. Ці прагнення старшинської верхівки нерідко були зв'язані з сепаратистськими планами відриву України від Росії. Давні вороги Російської держави шляхетська Польща і султанська Туреччина посилено намагалися використати старшинську опозицію у своїх агресивних цілях.

Українські буржуазні націоналісти, перекручуючи і фальсифікуючи історію України цього періоду, прагнули зобразити старшину як захисницю всього українського народу. Націоналісти всіляко замовчували той безперечний факт, що старшина була визискувачем і лютим ворогом народних мас, що вона демагогічними вимогами автономії і «старих вольностей» прикривала вузькокласові цілі — зміцнити своє привілейоване становище і монополю експлуатувати трудящих України.

Царський уряд рішуче придушував виступи старшини. Політика централізації, що її проводив царизм, диктувалась інтересами пануючих класів і здійснювалась брутальними, насильницькими методами.

¹ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 264—266, 281—283, 288—290, 314—316.

Для управління Україною існував спеціальний орган російського уряду — Малоросійський приказ. Приказ цей був створений, як відомо, не зразу після входження України до складу Росії. В перший час після возз'єднання, з 1654 по 1663 рік, царський уряд управляв Україною через Посольський приказ. У складі цього приказу була спеціальна Канцелярія по малоросійських справах, в якій і зосереджувалося все зв'язане з Україною. Самостійний приказ в справах України був утворений у 1663 р. під назвою «Приказ Малыя России»; його прийнято звичайно називати Малоросійським приказом¹. Головним завданням приказу був контроль за діяльністю гетьманського управління і здійснення політики царизму на Україні. Малоросійський приказ підпорядковувався царю.

Малоросійський приказ був головним, але не єдиним органом царського уряду, зв'язаним з управлінням Україною. До українських справ були причетні також Посольський приказ, що відав зовнішніми зносинами Російської держави, і Розрядний приказ, який відав збройними силами. Останньому, наприклад, були підпорядковані усі найважливіші міста-фортеці на Україні (Київ, Чернігів, Ніжин, Переяслав)².

Контроль за діяльністю гетьманського управління здійснювався насамперед у тому, що гетьман повідомляв Малоросійський приказ про всі свої заходи по поточному управлінню Україною. В ряді випадків гетьман спочатку просив санкцію царського уряду і лише по одержанні її здійснював ті чи інші заходи. Це вважалось необхідним, зокрема, при усуненні або призначенні генеральної старшини і полковників³.

До приказу направлялися постійні донесення гетьма-

¹ Акад. О. Малиновський, Огляд архівних матеріалів з історії західно-руського та українського права, що переходять в Дрєвлєхранилищі Московського Центрального Архіву, «Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права»; вип. II.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 101, арк. 48—48 зв., 105 зв.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 613, 30 зв. (про повернення стародубському полковнику Міклашевському його уряду).

на про всі військові справи — сторожову службу, воєнні дії козацьких військ, зміни у розташуванні козацьких полків, звістки про дії ворожих військ тощо. Царський уряд цим забезпечував постійний контроль за всіма діями козацького війська і його дислокацією.

Так само докладно гетьман інформував царський уряд з усіх зовнішньополітичних питань. До Малоросійського приказу посилалися гетьманські донесення про добуті за кордоном лазутчиками вісті, про всіх посланців, які приїздили з-за кордону, з обов'язковим прикладенням копій усього, зв'язаного з цим, листування тощо¹.

Таким чином, царський уряд через Малоросійський приказ контролював також і всі зовнішньополітичні дії гетьманського управління. Малоросійський приказ давав гетьману вказівки і завдання, спрямовані на здійснення зовнішньополітичної лінії російського уряду².

Гетьманське управління інформувало Малоросійський приказ про найважливіші судові справи, про спалахи епідемічних захворювань і заходи, які у зв'язку з цим вживалися, піймання і допити шпигунів, злочини урядових осіб, боротьбу з сараною і т. д.³.

Контроль за діяльністю гетьманського управління і його ланками здійснювався не лише шляхом листування. На Україну систематично приїжджали посланці російського уряду, уповноважені не тільки знайомитися з діяльністю гетьманського управління, а й вести від царського уряду переговори з різних питань і давати вказівки.

Поряд з таким контролем за діяльністю старшинської адміністрації Малоросійський приказ здійснював

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 180 зв., ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 832 та ін.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 108—109 (надсилання на Україну матеріалів про зовнішню політику Російської держави в 1692 р.), арк. 330, зв. 331 (вказівка в 1692 р. на те, що і раніше посилались копії документів про зовнішню політику); ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 316 (надсилання дипломатичної інформації на Україну російськими представниками за кордоном) та ін.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, зрк. 439 зв., 449, 441 (про піймання шпигунів); ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 223 зв., 230, 333—334 та ін. (про епідемії); ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 3, арк. 8 (про злочини київського війта Тадрина) та ін.

ряд інших заходів, спрямованих на проведення політики царизму на Україні. Приказ насамперед стежив за тим, щоб на посади генеральної старшини і полковників призначалися особи, які за своїм становищем і діяльністю були бажаними царизму.

Однією з важливих сторін діяльності Малоросійського приказу було зміцнення на Україні великого феодалного землеволодіння. Як ми вже говорили, царський уряд спеціальними грамотами підтверджував за українськими феодалами їхні земельні володіння, а також через Малоросійський приказ наділяв їх новими Трохи згодом, у другій половині розглядуваного періоду (1710—1720 рр.), на Малоросійський приказ пскладалося також завдання сприяти зростанню російського дворянського землеволодіння на Україні.

Малоросійський і Розрядний прикази за власним розсудом розміщували на Україні російські війська, керівництво якими зосереджував у своїх руках Малоросійський приказ. Через приказ призначалися воєводи. У віданні Малоросійського приказу знаходилося також утримання російських військ на Україні (доставка і видача їм натуральної та грошової плати)¹. Російські війська на Україні одержували гармати, ручну вогнепальну зброю і всі необхідні припаси (порох, свинець та ядра) через Малоросійський приказ². Останній дбав і про обмундирування російських військ на Україні³, про складання списків поранених і лікування їх тощо.

Важливою галуззю діяльності Малоросійського приказу були заходи по відновленню і розширенню фортифікаційних споруд на Україні, по організації поштового зв'язку, будівництву мостів.

В Малоросійському приказі зосереджувалися судові справи про різні злочини, вчинені українцями на території Російської держави⁴, а також справи російських

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 98, арк. 52, 67 (про видачу гарнізонам «годового денежного и хлебного жалования»).

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 934 (про видачу військам пороху, свинцю і ядер).

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 103, арк. 53 зв. (про відправку в різні українські міста сукна для гарнізонів).

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 275 зв. (справа кобищанського сотника Мандрики).

жителів, які обвинувачувалися у яких-небудь діях проти гетьмана і старшини¹. Сюди ж відправляли всіх українців, які потрапляли з тих чи інших причин на територію Росії, якщо вони підлягали поверненню на Україну (втікачі з України, ті, хто повернувся з полону, і т. д.).

Малоросійський приказ здійснював усю повсякденну роботу по забезпеченню зносин між царським урядом і гетьманським управлінням. У Малоросійському приказі писалися грамоти, які посилалися від імені царя на Україну. Царські грамоти на Україну скріплювалися особливою печаткою². Приказ відправляв гонців, постачав їх підводами, проїзними листами, а в деяких випадках і охороною³. Папери, які надсилалися на Україну, скріплювалися печаткою Малоросійського приказу. Опис її наведений К. Софроненко: «...Серебряную середнюю печать орел с короною, а по правую сторону великого государя боярин и воеводы и ратные люди, а по левую сторону малороссийские ратные же люди на знак гетманской обиранья, а посреди их стол, а на столе булава, а в середине орла воин на коне в руках держит копьё, а под конем змии, а подпись на нем такова ж, что и на средней государственной печати, какова в Посольском приказе»⁴.

В Малоросійський приказ поступали з України різного роду папери — донесення, чолобитні та ін. Донесення спочатку розглядалися в приказі дяками, які потім докладали про них наблизеним царя. Рішення царського уряду направлялися на Україну у вигляді грамот. По чолобитних проводилися розслідування, результати яких звичайно повідомлялися гетьману. По різних проханнях приказ виносив відповідні рішення, зокрема видавав проїзні грамоти, які дозволяли провіз товарів та ін.

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 545, 799, 700 зв. (покарання російських службових осіб за проханням гетьмана).

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 303 зв., 418 зв.

³ Численні копії і оригінали таких грамот є у книгах Малоросійського приказу, зокрема в книзі № 120.

⁴ К. Софроненко, Деятельность Малороссийского приказа Русского государства во второй половине XVII века (докторська дисертація. Рукопис).

З свого боку, гетьманське управління мало своє постійне представництво в Москві. Це було передбачено вперше восьмим пунктом «Глухівських статей» 1669 р. Таке представництво створено було в зв'язку з необхідністю полегшення і прискорення зносин між гетьманським управлінням і царським урядом.

У цьому пункті, що починається з викладу чолобитної української старшини, яка просила, щоб не було свавілля і безпорядків у розміщенні на квартирах і забезпеченні підводами російських урядовців, що направляються на Україну, вказувалося: «Великий государь, его царское пресветлое величество, указал, для своих государских всяких дел, быть выбранному, кого гетман и старшина и все войско сее стороны Днепра выберут, и жити ему указал великий государь на Москве погодно, на особом устроенном дворе и при нем человеком пяти или шести, чтоб гетману о делех и об обидах на воевод и ратных людей или иных каких дел что есть в малороссийских городех, писати к выбранному, а выбранный будет приносить те письма приказным людям, а те приказные люди станут доносить до великого государя»¹. Далі у статті передбачався порядок доставки пошти на підводах, які висилалися російськими воеводами, до Путивля і до Москви².

Кількома роками пізніше за царським указом 31 березня 1677 р. у Москві був побудований спеціальний Малоросійський двір. Він знаходився поблизу Ільїнських воріт і виходив на Великий і Малий Златоустинський провулки³. Очевидно, звідси і походить назва вулиці, на якій був побудований цей двір («Малорасейка», «Маросейка»).

Контроль за діяльністю гетьманського управління здійснювався також і місцевими органами царизму на Україні — воеводами. Головним завданням воевод було командування російськими гарнізонами в українських містах-фортецях. Поряд з цим вони стежили за діяльністю місцевої — полкової і старшинської — адміністрації і становищем на території полку взагалі. Во-

¹ «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 221.

² Там же.

³ С. А. Белокуров, О Посольском приказе, «Чтения в Обществе истории и древностей», кн. 3, 1906, стор. 85; план садиби двору див. стор. 84.

ни відправляли до Москви донесення — так звані отписки, в яких повідомляли про події, які відбувалися на Україні, про діяльність гетьманської і місцевої старшинської адміністрації та ін.

* *
*

Підсумовуючи наведений вище матеріал, слід відзначити, що на протязі всього розглядуваного періоду верховна влада на Україні належала російському царю, якому підлягали гетьман і генеральна старшина. Органом царизму, що здійснював безпосереднє управління Україною, був Малоросійський приказ (до 1717 р.), а згодом — колегія закордонних справ і сенат. В кінці XVII — на початку XVIII ст. влада царя на різні галузі управління поширювалась нерівномірно. Царизм держав під своїм безпосереднім контролем всі зовнішні зносини гетьманської адміністрації, а також дії лівобережного українського козацького війська. Менше втручався царський уряд у судові справи Лівобережжя і його економічне життя.

Друге десятиліття XVIII ст. позначилось посиленням наступом царизму на автономію України. Це було наслідком здійснюваної царським урядом централізаторської політики. Влада гетьмана обмежувалась спочатку царськими резидентами, а потім Малоросійською колегією і комендантами, призначуваними до українських міст. Значно посилилось втручання царизму і в усі галузі управління Україною.

Ця політика царизму зустрічала опір старшини, заінтересованої в повному збереженні свого привілейованого становища і в монопольному визиску трудящих України. Але незважаючи на ці суперечності, породжені боротьбою за право визиску українських народних мас, в основі політики царського уряду і гетьманської адміністрації лежали спільні інтереси пануючого феодального класу. Російські поміщики і українські феодали прагнули закріпити свої права і привілеї, збільшити визиск народних мас і посилити їх закріпачення. Спільними зусиллями українські і російські феодали придушували опір народних мас. Цим класовим інтересам і служив апарат державного управління на Україні.

Разом з тим слід відзначити, що існування елементів української державності, хоч і феодальної за своїм класовим змістом, було прогресивним явищем в історії українського народу. Це — невід'ємна частина його політичного і національного розвитку, його політичної історії. Обмеження, а згодом і повна ліквідація елементів української державності були виявом реакційної політики царизму, його прагнення ще сильніше економічно і політично поневолити пригноблені народи.

РОЗДІЛ ІІІ

ГЕТЬМАНСЬКА ВЛАДА. ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА

Безпосередня вища влада на Україні належала гетьману. На протязі ряду десятиліть дворянська і буржуазна історіографія зображала українських гетьманів демократичними ватажками українського народу; особливо багато зусиль до цього докладали українські націоналісти.

Всупереч історичній дійсності націоналісти зображали українських гетьманів виборними проводирями, безкорисливими захисниками інтересів українського народу. Вони всіляко замовчували той факт, що українські гетьмани були великими феодалами, які наживали багатства на експлуатації тисяч залежних і пригночених селян.

Перекручуючи історичні факти, націоналісти твердили, нібито апарат управління Україною, підвладний гетьману, відрізнявся незвичайною простотою, демократичністю і був зовсім незначним за розмірами. Історичні факти викривають цю фальсифікацію націоналістів.

Гетьмани були перш за все найбільшими землевласниками Лівобережної України. У володіннях Мазепа на Україні на кінець його гетьманства налічувалося понад 100 тис. залежних селян. Крім того, більше 20 тис. кріпаків він мав у сусідніх повітах Росії. Таким же великим поміщиком був І. Скоропадський, що змінив його на посаді гетьмана. Скоропадському на-

лежало понад 20 тис. дворів і більше 100 тис. селян¹. Зберігся досить докладний опис володінь гетьмана Скоропадського².

Гетьманські володіння складались насамперед із значної кількості рангових володінь — цілих волостей і окремих сіл. Кілька суміжних сіл складали так звані «староства», «ключи» и «дворцы». Відомий ряд староств, які об'єднували по кілька гетьманських сіл. Так, до складу Городиського староства (Бахмацька сотня Ніжинського полку) входили гетьманські сс. Городище, Бахмач, Курінь³. До Підлиповського староства, або «дворца», входили гетьманські сс. Підлипове, Попівка, Гути і Стара⁴.

Царськими грамотами гетьманам надавалися нові земельні володіння. Не задовольняючись цим, гетьмани самовладно захоплювали і перетворювали на свою власність все нові і нові села. Мазепа в 1708 р. відібрав у Крупицького монастиря х. Обмочів з багатими риболовецькими озерами і с. Кочурівку в Ніжинському

¹ Після ліквідації гетьманства було складено опис гетьманських вслодінь за часів Мазепи, Скоропадського, Апостола і Розумовського, в якому наведені точні дані про кількість залежних селянських дворів у них. Дані ці зведені в таблицю, з якої видно, що Мазепа і Скоропадський володіли такою кількістю дворів:

	Мазепа	Скоропадський
В Ніжинському полку	3585	4340
Київському	422	697
Переяславському	1239	899
Гадяцькому	4241	4055
Стародубському	8626	8385
Прилуцькому	297	779
Чернігівському	1244	306
Полтавському	—	111
Лубенському	—	310
Разом	19 654	19 882

(Фотокопія цього важливого документа опублікована в I томі «Історії УРСР», К., 1955, стор. 376).

² ДІБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1842/2026.

³ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 182.

⁴ Там же, стор. 240.

полку¹. Скоропадський забрав «на свою особу» с. Липовицю в Прилуцькому полку².

Одним з найбагатших гетьманських володінь вважалось Ямпільське староство (в Ніжинському полку). Крім м. Ямпіль до нього входили сс. Порохонь, Орлівка та Усок. Під час гетьманства Мазепи тут діяли 12 млинів, скуплених гетьманами у попередніх власників або збудованих ним³. У старостві були великі поля і сіножаті (для косіння лише одного з сінокосів при урочищі Залоззі висилалось по 300 косарів), шинки і комори.

У Прилуцькому полку гетьманські володіння — сс. Дубовий Гай, Ковтунівка, Сергіївка, Вечурка та ін. складали Дубогаївське староство⁴. В джерелах згадуються гетьманські пасіки⁵, гетьманські селітрени майдани з найманими робітниками⁶ і т. д.

Селяни сіл, що належали гетьманам, сплачували збори продуктами і грошима і змушені були працювати на гетьманське господарство. Про це свідчать дані по цілому ряду гетьманських володінь. Так, про с. Карильське (Батуриńska сотня Ніжинського полку) в описі 1726 р. говориться: «При владении Мазепы, до двора его у год платили толко денежной оклад з двора, у кого имелись рабочие лошади и воли; и с тих узималось от лошаде и от вола по 14 коп. и *всякую роботизну* до двора его гетмана отбували...». В с. Краснопіллі «до разорения г. Батурина, на ратуш Батуриńska збиралось: от рабочей лошаде по 25 коп. да от пары волов по тому ж... на каждый год... да к тому ж *всякую работу* отбували... Во владении бывшего гетмана Скоропадского з оного села збиралось: от рабочей лошади по 30 коп да от пары волов по тому ж; да с пашенних земель от

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 273—274, 480.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 184.

³ З них 3 було побудовано при Самойловичі, 2 — при Мазепі. Крім того, Мазепою були скуплені у різних власників 7 млинів. Про Ямпільське староство див. А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 500—501.

⁴ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 184.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 205 зв.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 61—61 зв.

сохи осипного хлеба: ржи по полчетверику да овса по тому ж в год, в котором четверику великороссийской меры по 6 четвериков... так же и *всякую работу* до двора... работают...»¹.

Гетьманські володіння давали великі прибутки. Лише з одного Ямпільського староства при Мазепі, як зазначає сучасник, «до шкатулы гетманской доходит грошей в год пятнадцать тысяч золотых»². Гетьмани одержували прибутки з десяти міст Гадяцького полку і кількох волостей — Шептаківської, Ропської, Биховської та Самбірської. Гетьмани забирали собі значну частину орендного та індуктного зборів. За свідченням Кочубея, Мазепа брав собі з цих зборів 50 тис. золотих³. На користь гетьманів йшли також збори з окремих міст та сіл. Так, з Стародубського полку в 1721—1722 рр. збирались стація і показанщина «на двор рейментарский»⁴.

У гетьманів зосереджувались значні багатства. Деяке уявлення про них дає відомий опис майна гетьмана І. Самойловича⁵. Мазепі належали ще й численні багатства (золото, срібло, дорогоцінності тощо), що становили його особисту власність.

Слід відмітити також і те, що гетьмани, щоб збільшити прибутки від своїх володінь, користуючись своєю владою, звільняли своїх підданих від усяких інших «общенародных» повинностей і поборів. Наприклад, щодо селян с. Обмочова, яке належало гетьманам (Батурицька сотня Ніжинського полку), в універсалі Мазепи від 14 березня 1708 р. було зроблено таке розпорядження: «Отдаляем от Обмочева села пятнадцать человека посполитых до того нашего двора, до которых так его мл. о. архимандрит... яко и войт обмочевский не повинни будут ни в чем втручатись»⁶.

Для управління таким великим господарством у

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 316, 318 (підкреслено нами. — В. Д.).

² Там же, стор. 501.

³ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 108.

⁴ «Диарнуш», стор. 38.

⁵ «Русская историческая библиотека», т. VIII, СПб, 1884, стор. 949—1204.

⁶ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 274. Село Обмочів належало Крупицькому монастирю.

гетьманів існував цілий штат. Серед управляючих згадуються «маршалки» гетьманського двору. Таким «маршалком» при Скоропадському був А. Кондзеровський, який одержав від гетьмана с. Світличне (Прилуцький полк)¹. У джерелах 1713 р. згадується «маршалок» двору рейментарського «пан Иван Васильевич»². Окремими господарствами управляли «господарі». При Мазепі «господарями» Гадяцького замку були Тимофій, а потім Василь Чуйкевичі³. «Господарі», очевидно, були заможними людьми. В джерелах є згадка про двір гетьманського «господаря» С. Целюрика⁴ в Батурині.

Спеціальні гетьманські «дозорці» контролювали надходження доходів у гетьманський скарб від зборів з торгівлі, млинів, переправ та ін. На користь гетьмана йшла половина зборів з конотопських, підлиповських, сарнавських, веревських, озарицьких та старанських млинів (в Конотопській сотні Ніжинського полку). За цими зборами наглядав особливий «дозорца конотопських млинов панских». У 1680 р. таким дозорцем був Ф. Сулима, в 1691 р. — Ю. Хоревич. За описом Батуринської волості 1726 р., з млинів «половинная часть» йшла на користь гетьмана⁵.

При гетьманах знаходились також «дворяни» для різних доручень («при боку гетманском»). Деякі з них виконували певні функції. «Гетьманський дворянин» Я. Долинський, наприклад, «и при ратуши Батуринской шафарем был»⁶. Відносно інших у джерелах є згадка про те, що вони були «дворянами», «служителями» (Покотило, Ребриковський тощо)⁷.

«Гетьманські дворяни», як правило, були заможними людьми, нерідко володіли селами. «Гетьманський дворянин» Р. Висоцький одержав с. Ярошівку (в Прилуцькому полку)⁸, Ребриковський — залежних селян

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 378.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 182.

³ Там же, стор. 30.

⁴ Там же, стор. 257.

⁵ Там же, стор. 212.

⁶ Там же, стор. 245.

⁷ Там же, стор. 167, 181, 258—259.

⁸ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 253.

в с. Тиниці. «Дворянами» при гетьмані І. Самойловичі були два сини багатого купця-грека І. Томари¹.

Гетьманів оточував великий по́чет, до складу якого входили люди різних станів, які виконували різні обов'язки. На зразок польських королів і вельмож гетьмани запроваджували у себе придворні чини. Так, збереглися відомості про те, що у Мазепи був «кравчий»². В універсалі Мазепи 1701 р. є згадка про гетьманського конюшого³.

Серед численних слуг та по́чету гетьмана згадуються управителі його замків («господарь замка батуринського») ⁴; один з заступників господаря замка гадяцького І. Кореневський був представником гадяцького замка на судовому засіданні в 1691 р.⁵ Серед слуг відомі «покоевые рейментарские»⁶; це були, як можна уявити по аналогії з польським королівським двором, пажі при гетьманському дворі. При гетьманах знаходився так званий «войсковый капеллан». За гетьманства Скоропадського «войсковым капелланом» був М. Бугаєвський, який «в 1720 году определен при резиденции гетманской в звание войскового капелланства» і залишався на цій посаді і пізніше при Малоросійській колегії⁷. Мазепа мав власного кухаря, який, мабуть, очолював штат кухонної челяді і був при гетьманському дворі особою немаловажною. Цей кухар мав у Батурині свій «двор» **з садом, городом і «дворовым строением»**⁸.

Збереглися відомості про різних ремісників, які працювали на гетьманський двір, — ковалів, слюсарів, теслярів та ін.⁹, а також про гетьманських лікарів¹⁰.

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 60—61.

² «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 4 (с. Дорогинкою «владели... полковник Нежинский Яков Жураковский и Мазепин кравчий, а после гетман Мазепа...»).

³ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 373.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 898.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 782.

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 171/155.

⁷ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии т. II, стор. 344.

⁸ Там же, стор. 259.

⁹ Там же, стор. 258—259.

¹⁰ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 509.

Є згадка про гетьманських челядників¹. Майстрові с. Митченків (Батуринська сотня Ніжинського полку) — «кузнецы и слюсары, плотники и кравцы» — до 1709 р. «делали на Батуринский запас всякие своего ремесла работы, а окладу никакого с них не было»².

Особлива челядь гетьмана складалася з козаків. Наприклад, на козаків с. Попівки було накладено нагляд за гетьманським обозом спочатку лише під час руху війська в поході, а пізніше і в звичайний час. Частина цих козаків відала великими обозними возами, які називалися в той час «палубами», тому козаки ці іменувалися «палубничими». Козаки, які доглядали возових коней, називалися «конюшевцями». За описом 1711 р. в с. Попівці показані «поповские казаки: рейментарские палубничие — 46 дворов и конюшевцы — 29 дворов». Козаки с. Попівки не брали участі в походах, бо «ходили на гетьманських палубах»³. В пізніших описах «палубничими» були козаки, які «перед тим сотенные были, а за гетманов, в войсковых походах до палубов рейментарских наслуговали» (1726 р.).

Палубничі об'єднувались у курінь і мали свій прапор («знак праперковий»), який давав їм гетьман. Службу при гетьманському обозі козаки виконували до смерті Скоропадського; вони звертались до Полуботка з проханням залишити їх при обозі. Кількість гетьманських «палубничих» досягла у 1723 р. 80 чоловік⁴. Гетьманські «палубничие» були не тільки в с. Попівці. Серед різних груп селян с. Обмочева Батуринської сотні згадуються «палубщики», «которые были у изменника Мазепы и у покойного гетмана Скоропадского на послугах, куди гетманы поедут, за ними вожували их гетманские палубы (экипажи) вместо повозников, а окладу с них некакова не биралось — 48 человека»⁵.

До категорії гетьманських слуг належали також

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 184.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 277.

³ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 116.

⁴ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии т. II, стор. 229—231.

⁵ Там же, стор. 274—275.

і селяни, зайняті в гетьманському полюванні. До них відносяться так звані вовкогони. В с. Обмочеві, як свідчить опис Батуринської волості 1726 р., «у изменника Мазепы и у гетмана Скоропадского были волкогоны, которые на них, гетманов, ловляли вовков и прочих зверей, а окладу с них не бирано никакого — 21 человек».

При гетьмані була також і генеральна військова музика, до складу якої в 1723 р. входили п'ять трубачів, двоє сурмачів і один довбиш. Останній у поході бив у казани (литаври), прикріплені до шиї коня. Трубочі і сурмачі грали на трубах і сурмах¹. На утримання цієї музики до 1708—1709 рр. виділялись грошові збори з с. Нових Млинів і з присілків: Пекарьова, Кнутів, Қостирьова, Рижків (Ніжинський полк)². Музиканти одержували грошову плагу, одержу та борошно (натурою або грошима — «борошенными деньгами») ³.

Під час поїздки гетьмана до Москви в 1689 р. його супроводжували вісім гетьманських «дворян» (з яких кожний мав по козаку, що йому прислужував), а також 70 дворових людей, 50 драгунів і 12 музикантів⁴. У 1705 р. з гетьманом до Москви їхав численний почет на 200 підводах. Крім генеральної старшини і полковників з їх слугами при гетьмані були канцелярист, конюший, аптекар, лікар, музиканти, «дворяни», дворецький, покойові слуги, скарбник, челядники і хлопці⁵.

Значною за своїми розмірами була й охорона гетьмана. До неї входили козаки так званих засеймських сотень Ніжинського полку, що становили гетьманську гвардію. Вони не були підвладні полковнику. Про це свідчить і пізніший (1728 р.) універсал Д. Апостола, за яким засеймські сотні були прийняті «по прежнему под бунчук». «Полковник нежинский, — говорилося в цьому універсалі, — до них дела не имеет и до пол-

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии т. II, стор. 293.

² «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 67.

³ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 293.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 51 (про подорож гетьмана до Москви).

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 509—509 зв; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 100, арк. 47; ЦДАДА, ф. Малоросійські справжні акти, 1705 р

кового правління оных не привлекает»¹. Після перенесення гетьманської резиденції у Глухів ці сотні в походах становили особистий гетьманський конвой; козаки засеймських сотень знаходилися під гетьманським бунчуком².

До категорії козаків, що служили при гетьмані, слід віднести й козаків, які були за гетьманським розпорядженням «отказаны от полка, а прелучены до бунчука гетманского». Так було зроблено в 1695 р. з козаками Ямпільської сотні Ніжинського полку³.

При гетьманах в їх резиденції в Батурині, а потім у Глухові знаходилась охорона з піших козаків, що називалися жолдаками. Про походження жолдаків як збройної охорони гетьманів говориться в одному з донесень Полуботка до Сенату (1722 р.): «Прежних времен за прежде бывших гетманов опроч частных служителей их гетманских были в услугах дому их же жолдаки, на стороне мешкающие, которые, помесячно приездачи, переменою в дворе гетманском варту отбывали и до всяких недалеких посилок тут же в городе или в самом дворе отправуемых употребляемы были вместо жолнеров».

При Мазепі було 80 жолдаків, пізніше кількість їх зменшилась до 50, а потім до 30. Жолдаки утримувались на кошти «войськового скарбу». Вони одержували грошову плату 1 крб. на рік і хліб. На чолі жолдаків стояв отаман, якому плагили 4 крб. на рік. Жолдакам видавали форму — верхній грубошерстий одяг білого кольору. При Скоропадському жолдаки утворили окреме поселення на березі р. Сейму, коло с. Старої. Це поселення дало початок с. Жолдакам⁴.

На Україні перебували й стрілецькі війська, що несли охорону гетьмана і тих, хто жив у його резиденції. Це були російські стрільці, послані з Москви, або ті, що жили поблизу кордонів України — в Путивлі. Стрільці були надійною охороною гетьмана на випадок народних

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 50.

² М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. I, стор. 145.

³ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 500.

⁴ Там же, стор. 221—222.

виступів. Відомо щодо цього яскраве свідчення сучасника, священика І. Лук'янова, якого вразили страх гетьмана перед народними масами і його особливе благовоління до стрільців: «Только он крепок стрельцами московскими: на карауле все они стоят; тут целый полк стрельцов живет, Анненков полк с Арбату. И гетман он есть стрельцами — та и крепок, а то бы его хохлы давно уходили, да стрельцов бояться; да он их и жалует: безпрестани им корм, а без них не ступит»¹. Згадки про стрільців як особисту охорону гетьмана досить часті в тодішньому листуванні між гетьманом і царським урядом². Характерні також і визнання самого Мазепи в листі до царського уряду про ненависть до нього народу: «Издавна их проклятого обычая... растут бунты, не на иного кого, вперед точию на голову гетманскую»³.

Ось чому гетьмани й були заінтересовані у збільшенні кількості стрільців. До нас дійшли певні цифрові дані про кількість стрільців⁴. Відомо, що це число гетьмани вважали недостатнім і в наступні роки Мазепа неодноразово порушував клопотання про збільшення стрілецької охорони. Так, восени 1701 р. Мазепа просив царя встановити йому постійну охорону в 1000 стрільців. 500 чоловік мали нести службу в Путивлі, 500 — у Батурині, змінюючись по черзі кожні півроку. Сім'ї і господарства стрільців знаходились у Путивлі⁵. Неодноразові прохання Мазепи про збільшення кількості стрільців до 1000 чоловік і укомплектування стрілецького війська шляхом відчислення хворих та непридатних до служби і заміни їх придатними були задоволені.

Гетьмана охороняли також наймані (охотницькі) кінні і піші полки — «компанейци» та «сердюки». Охотницькі полки виконували головним чином поліцейські

¹ «Путешествие в святую землю священника Иоанна Лукьянова», «Русский архив», кн. 1 (1863), изд. 2-е, стор. 35.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 278, 452 зв.; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 822 та ін.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 272.

⁴ ЦДАДА, ф. Малоросійські справжні акти, 1688 р., № 61.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 548; подібні клопотання пізніше: ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 575.

функції: вели «борьбу» з «шатостями и изменами». Ці полки, які перебували на утриманні у гетьмана, формувались у значній мірі з випадкових елементів, мало зв'язаних з місцевим населенням, в основному з вихідців з Правобережної України, волохів та ін. Мазепа неодноразово підкреслював, що з боку рядового козацтва городових полків можна завжди чекати «шатостей», «смятения» та «непостоянства». На протилежність цьому охотницькі полки він вважав своєю надійною опорою. В своїх донесеннях до Москви в 1688 р. Мазепа підкреслював, що в боротьбі з «малодушними» та «непостоянними» він цілком може розраховувати на наймане військо: «Охотницкого regimentу моего полки конные и пехотные суть мне надежны»¹.

Серед гетьманської охорони в джерелах згадуються також і драгуни².

* *
*

Гетьман здійснював безпосередню вищу адміністративну владу на всій Лівобережній Україні; в адміністративному відношенні йому в певній мірі підлягало і Запорозжя. Від імені гетьмана і за його підписом видавались різні розпорядження адміністративно-політичного характеру. Звичайною формою таких розпоряджень були так звані гетьманські універсали, рідко — гетьманські «листы»³.

¹ Гетьманські універсали мали певний диплом. У верхній частині універсалу ставилось ім'я і титул гетьмана, що видав його (наприклад, «Иоанн Скоропадский, гетман войска его царского пресветлого величества»), далі вказувалось, кому адресовано універсал, викладався зміст розпорядження, попереджалося про кару за його невиконання. В кінці універсалу проставлялися дата і місце видання документа, а також особистий підпис гетьмана. Останній відомий в таких двох варіантах: «Иоанн Скоропадский, гетман войска его царского величества рукою власной» і без зазначення імені геть-

¹ ЦДАДА, ф. Малоросійські справжні акти, 1688 р., № 50.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 101, арк. 23.

³ В 1701 р. в джерелах згадуються гетьманські «упоминательные и запретительные письма» (ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 133 зв.).

мана — «Звышменованный гетман рукою власной». До універсалу прикладалась гетьманська печатка.

Гетьманські універсали розсилалися по полках. В необхідних випадках полкова влада посиляла копії їх по всіх сотнях. Як правило, в універсалах давалася вказівка про розсилання копій по сотнях: «абы везде копиями по сотнях розосланы». В окремих випадках текст універсалу вписувався до ратушних книг. Мабуть, це не було обов'язковим правилом і покладалось на розсуд полкових властей. Так, у записі генеральної військової канцелярії за грудень 1722 р. сказано, щоб надіслані універсали «кому здається за слушность, в книги ратушние актикованы были»¹.

Універсали, що призначались для широкого опублікування, доводились до відома всього населення — козаків, селян, міщан і мали звичайно відповідні звернення: «Всему православному христианскому народу духовного и мирского чинов в городе(х) и во всех местах и селах того полку обретающемуся...»². Така широка публікація проводилась, зокрема, тоді, коли мова йшла про обмеження і заборону селянських переходів, розшук та піймання втікачів — селян і солдатів, нові правила торгівлі та ін.

В джерелах збереглися відомості про те, як саме робилася в таких випадках публікація. Універсал Скоропадського, що забороняв селянські походи, був відправлений у листопаді 1721 р. в Стародубський полк з наказом у копіях «во все сотне полку тамошнего, а сотники во все села сотне своей, державские и ратушние, розослати и опубликовать в церквах, теж и в грамотах, або з части оные вчитовано, приказати...». Після такого оголошення ніхто не мав права відговорюватися незнанням універсалу³. Гетьманський універсал 1722 р., виданий на виконання царського наказу про розвиток вівчарства на Україні, оголошувався в Чернігівському полку «общенародно, в соборной церкви, по службе божой, перш вчитанием, а потом молебным пением и пушечною стрелбою». Так само універсал був обноро-

¹ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 107.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 982 зв

³ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 306.

дуваний і в усіх сотнях полку¹. Іноді на універсалі робилась помітка або припис про те, що він повинен бути прочитаний перед усіма козаками: «Абы был при зобра- нью всего товариства того полку вголос ретельне про- читаный»². Так, у тексті універсалу про роздачу річ- ної плати зроблена помітка: «Теды бысте ваши милости все на едно местце зобравшия и сей наш универсал вычитавши...»³.

Деякі універсали не підлягали оголошенню. В того- часному листуванні майже не зустрічається написів про таємність повідомлення, про те, що воно призначалось тільки для того, кому адресоване. Однак в кінці іноді бувала така приписка: «Сей наш лист мей в. м. в спря- ту, жебы леда хто не читал его»⁴. Збереглися відомості про те, що в окремих випадках таємні повідомлення передавались усно, «с словесной информации»⁵. Поряд з офіціальними універсалами та листами гетьмани іноді відправляли одночасно полковникам і приватні листи⁶.

За невиконання гетьманських універсалів або за по- рушення зроблених в них розпоряджень встановлюва- лись різні покарання. В універсалі Скоропадського про заборону селянських переходів (листопад 1721 р.) ука- зано: «Иж бы в преступлении сего указа нашего некто отнюдь неведением не отговаривался, а за небрежение и преслушание оного повелимо, одним уряды отнять, другим штраф знатный грошный до скарбу платити, у третьих набытки все забрати, протчим зась преступ- никам оного увечье на здоровю киевым боем учинити, и ово в турмах, ово кайданах вязеньем без пощады трапити, непременно уже неотпусно декляруем»⁷.

За своїм змістом гетьманські універсали охоплюють найрізноманітніші сторони управління Україною і до-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 2832/3069. Донесення чернігівського полковника П. Полуботка, 1722, арк. 1.

² «АЗР», т. V, стор. 181 (універсал гетьмана київській пол- ковій старшині, 1684 р.).

³ Там же, стор. 242 (гетьманські універсали охотницьким пол- ковникам, 1690 р.).

⁴ Там же, стор. 176 (гетьманські універсали 1684 р. охот- ницькому полковнику І. Новицькому про виділення конвою для посланців).

⁵ Там же, стор. 243.

⁶ «Диариуш», стор. 27, 28.

⁷ «Источники малороссийской истории», т. II, стор. 306—307.

силь повно відображають діяльність гетьманського уряду. Велику групу становлять універсали, зв'язані з розвитком феодального господарства — роздача та підтвердження земельних володінь, підтвердження купчих, заповітів, поділів землі та іншого майна.

Загибель основних архівів Гетьманщини — гетьманського, полкових та сотенних, з яких збереглись лише випадкові уривки, — є причиною того, що до нас дійшла лише незначна частина універсалів з питань військових і поточного управління. Однак з наявних документів видно, що в універсалах гетьманів з військових справ містилися накази полковникам про виступ у похід, завдання, які давалися окремим полкам і загонам, розпорядження про несення сторожової та караульної служби, розквартирування козацьких військ, їх поставання, збирання відомостей про ворожі війська та ін.¹ Значна частина гетьманських універсалів містила розпорядження з питань поточного управління Україною — призначення полковників, полкової старшини, сотників, війтів та інших урядовців, розпорядження про проведення розслідувань, прийом та проводи посланців тощо.

Відомі і так звані «подорожні універсали», які являють собою щось подібне до відкритого проїзного листа. Більш рідкими є закордонні «подорожні універсали», аналогічні пізнішим закордонним паспортам.

Особливе значення для характеристики діяльності гетьманського уряду мають універсали, зв'язані з розвитком феодального господарства. Гетьманські універсали перш за все охороняли і закріплювали феодальну власність на землю — основу феодального способу виробництва. До нас дійшла величезна кількість гетьманських земельних універсалів. Ці універсали збереглись в значно більшій мірі, ніж інші. Це пояснюється тим, що власники маєтків — старшина і монастирі зберігали їх особливо старанно, знімали з них численні копії і нерідко навіть вписували у ратушні книги.

За характером гетьманські земельні універсали можна поділити на кілька категорій. Переважну більшість

¹ Відомі, наприклад, універсали Мазепи 1689—1690 рр., що призначали полковника І. Новицького старшим над іншими охотницькими полковниками — ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 59 115, 59 116.

їх становлять універсали, які надають або підтверджують земельні володіння. Головним фондом роздачі земельних володінь були так звані «свободные войсковые маетности». Роздачі проводились також за рахунок володінь, відібраних у інших власників (особливо широко це практикувалось після подій 1708—1709 рр., коли відібрані у мазепінців володіння широко роздавались гетьманом Скоропадським).

Серед гетьманських земельних універсалів переважають універсали, які підтверджують маетності за власниками на правах «зуполного владения». Менше універсалів, які підтверджують рангові і тимчасові володіння. Відомі гетьманські універсали, які віддають у володіння частину села (універсал Скоропадського 1717 р. значному військовому товаришу В. Богдановському на половину с. Курилівки)¹. Гетьманськими універсалами встановлювались кордони земельних володінь (універсал Мазепи 1707 р. Шептаківській сотні Стародубського полку)². Універсалами гетьманів містам роздавались села і підтверджувалось володіння ними (універсали Мазепи і Скоропадського м. Чернігову на підтвердження володіння селами)³.

Збереглись численні гетьманські універсали, які охороняли земельні володіння старшини і монастирів. Наприклад, універсал Мазепи 1688 р., який підтверджував володіння київського Печерського дівочого монастиря, суворо забороняв козакам, селянам і міщанам самовладно користуватися цими землями, орати їх і косити на них сіно⁴.

Пильно охоронялось також право володіння старшини і монастирів місцями рибної ловлі. Універсал Мазепи 1688 р. наказував відповідним властям охороняти місця рибної ловлі, що належали Лубенському і Мгарському монастирям⁵. Гетьманські універсали підтверджували також володіння сінокосними угіддями. На-

¹ «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 133.

² ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 58 449; аналогічний універсал Мазепи — № 58 250.

³ «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 365—368.

⁴ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 50.

⁵ Там же, стор. 51, 52.

приклад, універсал Скоропадського 1716 р., адресований полковнику і полковій старшині Гадяцького полку, попереджає про недоторканість луків під р. Бодаквою, які належали М. Гамалії¹.

Гетьманські універсали забороняли рубання лісу у володіннях старшин та монастирів. Гетьман Самойлович у 1687 р. наказував полтавському полковнику та іншій старшині, щоб «войсковые люди» не сміли самочинно рубати ліс у володіннях Мгарського монастиря під Будищами, а також у лісі Ковжичі². В 1692 р. гетьман видав охоронний універсал військовому товаришу Солонині, яким заборонялось рубання лісу в його володіннях³. Універсал Мазепи 1707 р., що підтверджував володіння виблівського сотника В. Томари, спеціально застерігав про недоторканність належного йому лісу, забороняючи під загрозою суворих кар «особливе дуброви до ґрунту Чортковського належной (которой для бережения позволилисмо ему двор построить, там же и человека держати) пустошити»⁴.

Гетьман Скоропадський підтвердив універсалом право чернігівського дівочого монастиря на користування перевозом через р. Десну, погрожуючи тим, хто перешкоджатиме монастирю в цьому, суворими карами⁵.

Гетьманські універсали, що охороняли земельні володіння старшини та монастирів, погрожували порушникам суворими карами. В багатьох випадках в універсалах говорилося взагалі про суворі кари; визначення кари покладалось на місцеву владу — полковників і сотників. В інших випадках порушнику за універсалом загрожував великий штраф — до 1000 талерів. Іноді винні в порубці лісу повинні були сплатити власникові збитки в подвійному розмірі, як вказано, наприклад, у гетьманському універсалі великобудиській старшині 7 липня 1708 р.⁶.

До цієї ж категорії належать численні гетьманські

¹ «Летопись занятый Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 80.

² Там же, стор. 48; «АЗР», т. V, стор. 221.

³ «АЗР», т. V, стор. 251.

⁴ «Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка», стор. 403.

⁵ Там же, стор. 464.

⁶ «Летопись занятый Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 62.

універсали, що підтверджують купчі, головним чином старшинської верхівки, перехід володінь у спадщину, поділи майна, одержаного старшиною в посаг, розмежування у спірних випадках та ін. Так, гетьманський універсал 1714 р., адресований старшині Переяславського полку і сотникам гельм'язівському, кропив'янському, домонтовському, підтверджував купчі переяславського полковника С. Томари¹. Гетьманськими універсалами 1716 р. підтверджувались купчі пирятинського сотника С. Вакуленка², 1714 р. — генерального бунчужного Я. Лизогуба³, 1717 р. — С. Тарановського⁴.

За універсалами гетьманів проводились розслідування про спірні межі володінь. Результати розслідувань затверджувались гетьманом, який остаточно встановлював межі. При цьому в універсалі вказувалось, щоб усі «войскового и посполитого чину всякие люде, заховуючи выше изображенную в грунтах их состоящую границу и предел... жадною мерою через оную не вступалы и до грунтов паней Бутовичовой ограниченных, не интересовалися к кривде ея, под винами тысячи талярей, варуем и грозно приказуем...»⁵.

Гетьманськими універсалами підтверджувались володіння, що дісталися власнику в посаг. У вересні 1716 р. Скоропадський підтверджував за значковим товаришем Лубенського полку І. Вакуленком маєток, одержаний останнім у придане за дружиною⁶. Гетьманські універсали затверджували поділ майна між спадкоємцями⁷. Досить часті гетьманські підтвердження володінь у випадках зміни власників у складі однієї родини. Коли, наприклад, власник потрапляв у полон або вмирав, володіння підтверджувались за його дружиною або іншою ріднею⁸. Документи свідчать, що за такі універсали гетьманам давали великі хабарі. Усунутий

¹ «Летопись занятый Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 76.

² Там же, стор. 80.

³ «Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка», стор. 538—539.

⁴ Там же, стор. 573—574.

⁵ Там же, стор. 521.

⁶ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 552—553.

⁷ «Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка», стор. 496—497.

⁸ «Летопись занятый Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 59, 61, 63 та ін.

від полковницької посади М. Міклашевський для одержання універсалів на підтвердження своїх володінь подарував Мазепі похідну палатку і 100 талерів грошима¹. Вдова Міклашевського за підтверджувальний гетьманський універсал віддала Мазепі срібний сервіз ціною в 1000 талерів².

Окрему групу становлять гетьманські універсали, що дають дозвіл на заняття якою-небудь спеціальною галуззю господарства. Такий дозвіл нерідко містився в універсалах, що надавали або підтверджували земельні володіння, а інколи і в окремих універсалах. До цієї групи належать насамперед універсали на побудову гребель і млинів. Так, універсал Скоропадського 1710 р. дозволяв С. Бутовичу побудувати млин³.

Побудова греблі і млина без дозволу гетьмана або полковника вважалась незаконною. Відомі гетьманські універсали, в яких наказувалося знищувати самовільно побудовані млини. Універсал Скоропадського 1716 р. дозволяв пирятинським мірошникам силою зруйнувати млин Л. Свічки⁴. Поряд з дозволом будувати млини іноді надавався і спеціальний дозвіл селити людей при греблях⁵.

До цієї ж групи слід віднести і гетьманські універсали на монополне право займатися певним промислом. Так, «бобровницкому атаману» Г. Івановичу, що очолював бобровників, в 1723 р. був виданий спеціальний універсал, «позволяющий оному, волное ловлене водних звёрков бобров в речках Соже, Ипуте, Беседе, Судосте, Ивоте, Убеде, Десне и по яких колвек речках, в чиих-небудь маестностях, духовних, свецких владелцов будучих»⁶. На заснування рудень, поташних буд та на заняття іншими промислами також необхідний був гетьманський дозвіл.

Поряд з цим гетьманські універсали забороняли займатися окремими промислами, які становили чиюсь

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 31.

² Там же, стор. 31—32.

³ «Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка», стор. 513.

⁴ «Стороженки. Семейный архив», т. VI, стор. 548.

⁵ «АЗР», т. V, стор. 231.

⁶ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 99—100.

монополію. В 1687 р. гетьманським універсалом київським козакам було заборонено торгувати горілкою¹.

На створення і заселення слобід також потрібний був гетьманський універсал. В ряді випадків ці універсали підтверджували видані раніше полковничі листи. В універсалах вказувалось, де саме і на чийй землі дозволяється засновувати слободи; нерідко визначалась і кількість дворів у слободі, а також якими людьми їх заселяти². Універсалом Мазепи 1705 р. городнянському сотнику А. Стаховичу було дозволено створити слободу при умові не заселяти її селянами-втікачами: «Людми заграничними, а не тутешними малоросийскими, оседлости свои меючими, тое селище, колко может на оном поместитися, осадити»³. В універсалі Скоропадського 1708 р., який дозволяв М. Долинському заснувати слободу поблизу р. Лосці, зроблено таку вказівку: «Варуючи того пишно, абы на тую его слободку з сел околичних иишие не переходилы люде»⁴. Універсал Скоропадського 1710 р. дозволяв знатному товаришу військовому В. Полонецькому створити слободу біля свого хутора з обов'язковою умовою, «абы пан Полонецкий при том своем хуторе не ииших яких осажовал людей, толко заграничних литовских...»⁵.

Слободи, засновані без гетьманського або полковницького дозволу або з порушенням вказаних умов, могли бути силою зруйновані. Скоропадський погрожував у 1711 р. седнівському сотнику, що коли той «важил вперед на тих грунтах осажовати людей, то роскажемо всех тих людей одтоль розогнати и, по прежнему, местце пустое учинити...»⁶.

Гетьманськими універсалами дозволялось заселення певних володінь. У 1695 р. Мгарському монастирю було дозволено оселити вільних людей на монастирській землі під Ковжижею⁷.

¹ «АЗР», т. V, стор. 218—219.

² Наприклад, універсал Мазепи М. Міклашевському 1704 р. — ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 59 125.

³ «Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка», стор. 567.

⁴ Там же, стор. 663.

⁵ Там же, стор. 611—612.

⁶ «Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка», стор. 518.

⁷ «АЗР», т. V, стор. 274.

Одним з важливих заходів гетьманської влади в справі зміцнення феодальної власності на землю була заборона продажу селянами своїх ґрунтів без дозволу державців.

На протязі першої чверті XVIII ст. на Лівобережній Україні встановлювався такий порядок, при якому залежні селяни, переходячи на нове місце проживання, повинні були все своє нерухоме майно віддавати державцеві, а з собою брати лише те, що можна було вивести або винести. На 20-ті роки XVIII ст. старшині вже вдалося добитися того, що продаж землі «державськими подданными» без дозволу державців став неможливим. Гетьманська влада прагнула узаконити цей порядок. Заборона купувати землю у тих селян, які переходили до іншого власника, була підтверджена гетьманом у листопаді 1721 р.: «Урядникам городовим и сельским и того смотрети пилно надлежит абы никто у прочан, уходить з Малой России, чили куда на слободу, тайно намеривших, плецов и кгрунтов скуповать не важился, бо по исходе прочанина и гроши того пропадут, и кгрунт отбежский купленный, одобран будет...»¹.

Мабуть, це і мала на увазі генеральна старшина, відповідаючи в 1723 р. на питання Малоросійської колегії про права українських селян: «Когда поддании живут несходно без владелцов ведома кгрунтов своих и других угодий продавать не меют, а як где не похотя хто з села в иное место поидет, тих угодия владелцам остаются, и волно им иного, кого хотя, на оних сажать»².

Старшина зобороняла селянам продавати свої землі. Наприклад, селянам с. Погрібків, яке належало конотопському сотнику А. Лизогубу, було наказано, щоб вони: «кгрунта свои посполитие, в Погребках будучие... некому з (посполитых) без ведома державского не продавали и никто бы у них куповати не важился, ибо хочай хто и купит, кошт его пропадет напрасно»³.

Малоросійська колегія в 1727 р. з приводу чолобитної одного з підданих графа Головкина селянина с. Чуй-

¹ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 306.

² «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 136.

³ Там же, стор. 122—123 (1722 р.).

ківки А. Горленка запитала військову генеральну канцелярію, чи «в Малой России преж сего бывало ли, ныне имеется ли таксе обыкновение, ежели чей кто подданный из подданства пойдет жить к другому в подданство, а после, ево останется купленной двор и грунта и пожитки, и те пожитки и грунта тому подданому отдаются ль или те владелцы, за которыми они жили в подданстве оное оставляют у себя?».

Запит цей був висланий 5 січня 1727 р., і генеральна військова канцелярія відповіла на нього надзвичайно швидко — вже 16 січня. Очевидно, зважаючи на повну ясність становища, питання не викликало особливих труднощів. Генеральна військова канцелярія без усяких застережень відповіла, що в «Малой России из старе» була свобода переходів, але «когда з единого села или деревни перейдет подданой в село или деревню другого владелца, а в селе или деревне первого владелца останутся его подданные и грунта, двор и другие угодия купленные или некупленные, то оному владеть ему, живучи у другого владелца, не свободно и не возможно, токмо ежели выходячи от своего владелца первого может що з движимых пожитков унести или увезти з собою, то при нем останется без отнятия»¹.

Цей порядок, що встановився на Лівобережжі, знайшов своє відбиття і в юридичному збірнику 30-х років XVIII ст. — «Правах, по которым судится малороссийский народ»: «Если би какова владелца подданное волнии люди в земле владелческой куди проч пойдуть по своей свободе похотели, и пошли, таковые люде своему владелцу землю свою со всем строением и все недвижимия именния и засеянный хлеб оставлять имеют...»².

Гетьманськими універсалами селяни віддавались у володіння власникам. В 1720 р. гетьман Скоропадський віддав І Булавковні «городиских и в Корнеевце приселку мешкающих людей в послушенство...»³. Відомі гетьманські універсали, які підтверджували володіння залежними селянами. Так, універсал Д. Апостола підтверджував володіння «при хуторе его пана Часника, прозиваемом Часниковка, мешкающих и определенных

¹ «ЗНТШ», т. 70 стор. 169, 170.

² «Права, по которым судится малороссийский народ, изд. проф. Князьковским», К., 1879 (розд. IV, арт. 8, п. 2), стор. 52.

³ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 555.

ему во владении — Грицька, Василя и Федора Сиройденков, Семена Марченка, Олексу Хюменка, Евтуха и Пивовара, також Кошового, и Кузму и Василя Кривого...»¹. Універсали Мазепи 1699 і 1707 рр. підтверджували за власниками Уласовичем та П. Стефановичем володіння кількома залежними селянами в с. Голубичах².

Гетьманськими універсалами та полковничими листами віддавались у власність державців і підсусідки. Листом ніжинського полковника Л. Жураковського в 1716 р. були віддані глухівському сотнику Ф. Тарасовичу козацькі підсусідки в с. Переходівці³. В 1718 р. це було підтверджено гетьманським універсалом.

Гетьманські універсали суворо охороняли право феодалів на експлуатацію залежного селянського населення, що проживало в їх володіннях. Зокрема, відомий ряд універсалів, які забороняли людям «так духовного, яко и свецкого войскового и посполитого стану» приймати до себе в підсусідки «підданих» цих сіл⁴.

Гетьмани видавали також численні універсали, в яких наказували селянам без «жодной противности» і «одмовки» виконувати повинності на своїх володільців. Такі накази, як правило, мали місце у гетьманських універсалах на земельні володіння. Так, у гетьманському універсалі чернігівському полковому осавулу В. Устимовичу від 10 травня 1690 р. сказано: «Войт, зась, великоцкий з мужамы и все на преречоних в Любечщине наданных и купленных грунтах оселие люде, абы оному, без жадного спротивленства, належитую повинность и вшелякое послушенство отдавалы, кроме козакков, которие при своих козацких волностях мают зоставати, мети хочем и приказуем»⁵. У ряді випадків зазначалося, що в разі невиконання наказу будуть застосовані суворі покарання.

¹ «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 278—249, 250—251.

² «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стр. 292—294.

³ «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стр. 152—154.

⁴ Там же, стор. 106 (універсал ніжинському Красноострівському монастирю).

⁵ «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 491.

Гетьманські універсали, які надавали або підтверджували земельні володіння, завжди наказували населенню сіл (крім козаків, про яких незмінно робились відповідні застереження) бути покірними своїм власникам: «Войт... зо всем посполством... повинен всякое оному, яко державце своему, подданское отдавати послушенство, мети хочем и рейментарско приказуем...»¹. Часто в універсалах зустрічались і «грозные упоминания»: «Жеби ему ж, пану Пироцкому, по прежнему отдавали повинность и послушенство, пилно и грозно тут же упоминаем»²; «Абы вшелякое послушенство и повинность призвоитую без противности жадной ему, пану Кандибе, отдавали, сурово приказуем»³ і т. д.

Наказ виконувати повинності давався селянам і при переході володіння до рук іншого державця або при підтвердженні володіння за сім'єю померлого державця. Таке розпорядження є, наприклад, в універсалі Скоропадського від 28 березня 1721 р., який підтверджував володіння за вдовою колишнього переяславського полкового судді І. Берла⁴. Поряд з універсалами, що наказували селянам віддавати належне «послушенство», гетьман інколи посилав «войтови... зо всеми тамошними посполитыми людьми... приватные листы».

Вище вже вказувалося, що гетьманські універсали, як правило, не визначали конкретно селянських повинностей. Володільцям надавалось або підтверджувалось право «от посполитих людей, в тих селах мешкающих, всякое послушенство и повинность отбирати, и от всех грунтов, до оних належащих, як в своем меются положеню, обиклие, по своей воле, користи и пожитки взимати...»⁵. Винятком з цього був відомий універсал Мазепи веркіївському сотнику Афанасійовичу (листопад 1701 р.), який встановлював дводенну панщину⁶.

Іноді гетьманські універсали визначали, які саме по-

¹ «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 131 (універсал Скоропадського ніжинському полковому осавулу Г. Романовському, 1714 р.).

² Там же, стор. 148 (1709 р.).

³ Там же, стор. 220 (1688 р.).

⁴ А Л а з а р е в с к и й, Очерки, заметки, документы по истории Малороссии, т. V, стор. 110.

⁵ «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 90 (універсал Скоропадського, 1718 р.).

⁶ Там же, стор. 168—169

винності селяни і підсусідки повинні виконувати на власників. Так, універсалом 1687 р. було наказано тим, хто проживає при монастирях та в монастирських дворах, відбувати міські повинності поряд з міщанами¹. Універсалом 1717 р. київському полковнику доручалося залучати до міських повинностей селян, які жили під покровительством монахів, міщан, що вступали до козацтва, і цехових ремісників². У 1718 р. монастирським підданим с. Ярославки було наказано відбувати повинності на монастир³. Універсал Скоропадського 1714 р. прилуцькому полковнику і журавському сотнику підтверджував, що підсусідки А. Свічки, «в том селе мешкающие, повинни купно с посполитыми людьми вистачати месячное и когда валная какая укажет потреба, в подводах чинити помощь...» (тобто виконувати підводну повинність)⁴.

Гетьманськими універсалами визначався і порядок стягнення зборів або звільнення від них населення тих чи інших сіл⁵. В 1720 р. гетьман Скоропадський наказав брати «винничное от казанков» в маєтностях ніжинського війта не для військового скарбу, а на користь власника⁶. Підтверджуючи за олишівським сотником Л. Шрамченком володіння с. Смолянкою і наказуючи «тяглим людям» віддавати «послушенство», гетьман Мазепа попереджав, щоб сотник «не заступал тих своих тяглих людей от станцей компанейских и иных войсковых людей»⁷. Універсал Скоропадського полтавському полковникові встановлював порядок стягнення різних зборів з окремих сіл⁸.

Нерідко в універсалах про відбування повинностей вказувались міри покарання непокірних. Підтверджуючи в 1713 р. с. Березанку за ніжинським полковим обозним А. Шрамченком, гетьман писав, що піддані

¹ «АЗР», т. V, стор. 212—213.

² «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 48.

³ Там же, стор. 83.

⁴ «Стороженки. Семейный архив», т. VI, стор. 545.

⁵ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 48, 57—58, 63, 66, 69, 74, 76—77 та ін.

⁶ «Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка», стор. 135.

⁷ Там же, стор. 139.

⁸ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 58 161.

«должны пану обозному подданическое послушенство, в чом надлежит, яко державцєви своему, отдавати. А мел би хто в послушенстве противним знайдоватися, такових за доводом слушним, позволяем карати и до послушенства нахиляти...»¹. В інших випадках наказувалось відбувати повинності без «жадної спреки... под сорокою карностию...»² або «под неласкою нашою и войсковим каранем, грозим и упоминаем...»³.

Нерідко самі власники звертались до гетьмана з проханням примусити селян виконувати повинності: «Покорно прошу вашу вельможность прежний свой универсал вновь подтвердить и накрепко тем крестьянам приказать, дабы они впредь того ослушания не чинили и работу свою исправляли»⁴. Гетьман і генеральна старшина посилали представників старшинської адміністрації для проведення розслідувань у справах про відмову підданих від виконання повинностей і для «вгамування» непокірних селян. Безпосереднє ж примушення селян до виконання повинностей покладалося на місцеву — полкову, сотенну, та сільську — владу. До непокірних застосовувалися «каранє на телє» та «в'язення». Генеральна старшина в 1722 р. зверталась до наказного стародубського полковника з спеціальним «листом» про втихомирення «ослушных» селян с. Витемлі⁵.

Універсали погрожували суворими карами тим селянам, які відмовлялись від виконання повинностей. Селяни с. Тростянки, «ставши при упоре», не хотіли власникові «жадного отдавати послушенства и повинностей». Гетьман Скоропадський в універсалі 1710 р. з приводу цього писав: «Пилно и грозно вам всем приказуем, абисте, отставивши свою упорчивость, всякие... тяглые отдавали повинности и послушенства». Непокір-

¹ «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 142.

² «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 313.

³ Там же, стор. 532.

⁴ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 232 (лист канцлера Г. Головкина гетьману Скоропадському з приводу відмовлення селян с. Куликівки в Чернігівському полку працювати на свого власника священника Дворецького, 1714 р.).

⁵ «Журнал, «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 102.

них, і зокрема тих, хто самочинно перейшов до козацтва, дозволялось «грабити и до належитих посполитих работизи потягаты и принушаты...»¹.

Характерна в цьому відношенні розсилка в липні 1722 р. генеральною старшиною в усі полки універсалів «з грозним увещеванием, чтоб так старшина всякого чину, як и чернь, в прежнем найдовалися состоянии, то есть жадного пред себе не заберали б легкомислства; а хто бы мел яковое вчинати самоволие, то таковой всяк взискан будет до резиденции гетманской в Глухов и значное на теле понесет каране...»². В 1723 р. генеральна військова канцелярія у відповідь на скаргу знатного військового товариша С. Забіли про непокірність його підданих, які вписалися до козацтва, відправила наказ борзненському сотнику, щоб він «в козацтво якобы вписавшихся, а з подданства вибиваючихся, привернул в тяглость мужицкую, хлопецкую, ему по прежнему». В разі дальшої відмови від виконання повинностей було наказано «оных, под час торгу, и киями програть»³.

Одним з важливих завдань гетьманської адміністрації було придушення опору селян. У відповідь на все зростаючий гніт та закріпачення багато селян залишали насиджені місця і йшли в інші полки або й за межі Лівобережної України. Особливо частими були переходи на правий берег Дніпра — Правобережну Наддніпрянщину і на південь — Запорожжя. За Вічним миром 1686 р. смуга землі, що прилягала до правого берега Дніпра, вважалась нейтральною територією і мала лишатися незаселеною. Але в наступні роки тут оселились вихідці з різних частин України. Користуючись тим, що на цю територію формально не поширювалась влада польсько-шляхетської адміністрації, козаки і селяни знову заселяли запустілі села і містечка. Становище народу тут було значно легшим, ніж на Лівобережжі, і незмірно кращим, ніж на правобережних землях, що перебували під ярмом польських панів. Цим і пояснювались численні переходи лівобережних селян на правий

¹ «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 232.

² «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 92—93.

³ Там же, стор. 121.

берег Дніпра в кінці XVII — першій чверті XVIII ст. Менш значними були переходи селян на Запорозжя.

Гетьманська адміністрація і підвладні їй полкові та сотенні чини, захищаючи інтереси власників, боролись з селянськими переходами. В цьому старшинській адміністрації допомагав царський уряд. Російські феодали, в свою чергу, були заінтересовані в припиненні втеч російських селян і в поверненні втікачів їх власникам — поміщикам. Це мало для царського уряду тим більше значення, що кількість російських селян-втікачів була дуже значною. В Росії панувало кріпосне право з панщиною, оброком і тяжкою сваволею поміщиків. Тому тисячі селян тікали на південні окраїни Російської держави, в тому числі — на Лівобережну Україну.

В кінці XVII — на початку XVIII ст. на Лівобережній Україні переходи селян з полку в полк і з сотні в сотню обмежувались ще тільки частково. Заборонявся вихід «державських» селян на слободи. Гетьманські універсали, як вже говорилося, неодноразово наказували заселяти слободи тільки «зайшлими» або «лезними» людьми, але не селянами, що тікали з старшинських або монастирських маєтностей. Заборонявся також вступ селян у козацькі полки. Велику роль у справі закріпачення селян, і зокрема в обмеженні селянських переходів на Лівобережній Україні, відіграв універсал Скоропадського 1721 р. Хоч він був адресований старшині Стародубського полку, але за значенням він далеко виходить за межі полку. В ньому викладені основи політики старшинської адміністрації щодо селянських переходів у другому десятилітті XVIII ст.

Вказавши, що багато жителів Лівобережжя, прагнучи позбутися тяжких зборів і повинностей, переходять, незважаючи на попередні укази щодо цього, з України на слободи, гетьман категорично забороняв не тільки вихід за межі Лівобережжя, а й перехід «из единого в другой полк, чыли з города и з села в село, и в якую слободку, на мешканье жадною метою переноситися и переходить не дерзали бы, чого старшина городова и сельская, також п. п. державце обоего стану городничие, дозорци и сельские старосты, накрепко смотрети и пилновати имеют...».

В універсалі вказані й заходи боротьби з селянськими переходами. Міські та сільські урядовці і все насе-

лення «єдин другого, сусєд сусєда и всяк себе оберегаючи, повинни надзирати» і доносити про всіх, хто переходить або збирається перейти на інше місце. Отаманам і війтам наказувалось затримувати перехожан «на греблях, на мостах, у царинах и посредь села», відбирати їх майно, забивати в колодки та садовити в тюрми¹, повідомивши про затриманих вищу владу.

В багатьох царських наказах і гетьманських універсалах говориться про заходи боротьби проти селянських переходів і втеч. Саме в цьому найбільш яскраво виявилась спільність дій царського уряду і гетьманської адміністрації². Царський уряд посилено боровся з втечами селян з російських повітів на окраїни Російської держави. Він наказував воєводам розшукувати і затримувати втікачів і повертати їх власникам — російським поміщикам. Царський уряд настійно вимагав від гетьмана і старшинської адміністрації розшуку і повернення збіглих російських селян та солдатів. Про втікачів з Росії постійно згадується в джерелах кінця XVII ст.³. Збереглися донесення про повернення гетьманським урядом солдатів-втікачів до Москви⁴. В 1706 р. з України в Москву була послана велика група російських солдатів-втікачів⁵.

Накази про повернення збіглих російських селян та солдатів давались неодноразово в кінці XVII і в першому десятилітті XVIII ст. Особливо багато таких розпоряджень було в 1710—1720 рр. В 1710 р. царська грамота наказувала гетьману Скоропадському розшукувати і повертати на старі місця проживання росіян втікачів⁶. Збереглися відомості про те, що в 1714 р. багато солдатів з російських полків, розташованих на Україні, втекли і оселились по українських містах і селах⁷.

¹ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 305—306.

² Згадки про спільні дії царської і гетьманської адміністрації в справі розшуку біглих — ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 78 зв., 198 зв.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 552 зв (735 втікачів з полку Чубарова).

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 103, арк. 31.

⁵ Там же, арк. 31 зв.

⁶ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 117.

⁷ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 440—441.

Поряд з розпорядженнями загального характеру царський уряд посилав конкретні накази гетьману про повернення кріпаків, що втекли від тих або інших власників і переховувалися в українських містах і селах. У березні 1700 р. на Лівобережжя була відправлена царська грамота про розшуки і повернення кріпаків і «задворных людей» І. та Я. Опухтіних¹. Аналогічні грамоти були послані в 1709 р. гетьману Скоропадському з привсду розшуку та повернення збіглих селян стольнику Д. Шеншину². Царською грамотою 1710 р. наказувалось повернути селян-втікачів державних вотчин, у 1711 р. — селян В. Опухтіна³. Відомі випадки і безпосереднього звернення російського уряду до полковників з вимогою видачі збіглих російських селян.

Царською грамотою від 8 травня 1713 р. гетьману було наказано розіслати універсали «малороссийского народа, ко всякого чину, жителем» про заборону переховувати у себе збіглих солдатів і селян та про передавання їх російським урядовцям — фельдмаршалу Б. Шереметеву та київському губернатору князю Д. Голіцину⁴. Перехід через Дніпро в окремі періоди (наприклад, у 1713 р.) заборонявся під загрозою жорстоких репресій, аж до смертної кари⁵.

В наступні роки царський уряд і гетьманська адміністрація продовжували спільно боротися проти селянських переходів. Канцлер Г. Головкін у 1714 р. писав гетьману, що в зв'язку з численними втечами селян з Брянського та інших повітів гетьман повинен поставити караули на Дніпрі, затримувати втікачів та відсилати їх до київського губернатора. Царський уряд з проханням про повернення втікачів звертався і до польського короля⁶. Караули на Дніпрі, що затримували і повертали втікачів з України, виставлялись постійно на протязі

¹ «Летопись занятый Археоргафической комиссии», вып. XVII, стор. 1С8.

² Там же, стор. 116, 117.

³ Там же, стор. 120, 121.

⁴ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 274—275.

⁵ М. Судинко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 375.

⁶ «Материалы для истории Южнорусского края в XVIII ст. (1715—1774)», стор. 3

цілого ряду років, як це видно з листа канцлера Г. Головкина до гетьмана в червні 1714 р.¹

Селянські переходи на Правобережжя продовжувались і в 1715 р. Занепокоєний повідомленнями про масові переходи лівобережних селян на правий берег Дніпра, російський уряд наказував гетьману вжити найсуворіших заходів для припинення цього. Г. Головкин у листі до гетьмана від 9 липня 1715 р. повідомив про заходи, що їх мав вжити гетьманський уряд для припинення селянських втеч². У березні 1715 р. Д. Голіцин нагадував гетьману царський наказ про заборону переходів селян з лівого на правий берег Дніпра, а також оселення російських втікачів на півдні³.

З приводу збіглих російських селян канцлер Г. Головкин писав гетьману в липні 1715 р., що поверненню в Росію підлягають і ті селяни, які викупились від своїх поміщиків і мають відповідні документи, бо «надлежит им жить в великороссийских городех и платитъ против других всякие подати»⁴.

Наприкінці березня 1715 р. Д. Голіцин попереджав гетьмана, що за царським наказом усіх втікачів з Росії належить повертати їх власникам, стягуючи з тих, у кого вони жили, «пожилі гроші» — 5 крб. за кожний прожитий збіглими рік. Поверненню підлягали і ті російські втікачі, які одружились на Україні з українками і служили в козаках; але з останніх в Росію мали повертати лише тих, які жили на Україні з 1700 р. і пізніше⁵. В наступному було вказано віддавати власникам тільки тих збіглих росіян, що жили на Україні з 1710 р. і пізніше⁶.

Приблизне уявлення про розміри селянських втеч можна скласти з листа київського губернатора Д. Голіцина до гетьмана Скоропадського в січні 1716 р., де зазначається, що до 1715 р. в Росію з України було повернено близько 10 тис. втікачів⁷. У 1717 р. для розшуку та повернення власникам селян-утікачів був посланий

¹ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 66.

² Там же, стор. 246—248.

³ Там же, стор. 67—69.

⁴ Там же, стор. 247.

⁵ Там же, стор. 67—68.

⁶ Там же, стор. 72.

⁷ Там же, стор. 75.

з Києва спеціальний комісар. Гетьман також мав виділити для цього комісарів¹.

Багато російських селян, повернених власникам, знову тікали на Україну². В 1720 р. царською грамотою гетьману Скоропадському наказувалось розіслати по всіх полках розпорядження про повернення на попередні місця проживання збіглих російських солдатів, драгунів, матросів і рекрутів³. В 1721 р. гетьману було послано царську грамоту і 290 друкованих примірників наказу для розсилки по полках і сотнях про повернення збіглих «дворцових», поміщицьких, архієрейських та монастирських селян власникам і стягнення з тих, хто переховував утікачів, «пожилих грошей»⁴. В 1723 р. старшина подавала прохання царю про скасування плати «пожилих грошей» за переховування втікачів-росіян після повернення їх власникам⁵.

Розшук, затримання та повернення власникам утікачів було справою всієї старшинської адміністрації — від сільської влади до гетьмана. Ловінням збіглих займались «польные сторожа», які одержували за це певну плату, а також козацькі роз'їзди. Кількість козаків у роз'їздах була незначною, але в разі необхідності (боротьба з селянськими заворушеннями, розшуки важливих «злочинців» тощо) вона значно збільшувалась. В Чернігівському полку було 385 роз'їзних козаків⁶.

Вдень на околицях міста стояла «мейская», або «пляцовая», сторожа. Вздовж Дніпра і на південних кордонах Лівобережжя знаходилися форпости, одним з головних завдань яких були розшуки і затримання втікачів: «Форпостами на границе заведаяючи, а сами оние одправуюючи люде, згола ни единой души в слободы, или за границу, отсюда для житла запускающейся, не пропускали б, и пропускать не велели, леч таковых, як выше означено, прочан переймуючи, все имение их забирали бы

¹ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 87—88.

² Там же, стор. 94.

³ «Летопись занятий Археологической комиссии», вып. XVII, стор. 137.

⁴ Там же, стор. 140.

⁵ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 109.

⁶ Филарет, Историко-статистическое описание Черниговской епархии, т. V, стор. 182.

и оных самых до городов отсылати повелеваем»¹. Влітку 1712 р. на Дніпрі втікачів затримували гетьманська старшина і російські війська².

Сотенні та сільські урядовці, винні в пропуску втікачів, зазнавали за це кари. За універсалом Скоропадського 1721 р., вони «за недопилнованье и пропуск оных прочан, великие на теле и худобе отнесут по розыску каранье безотпусно...»³.

Опір селян феодальній експлуатації часто виливався у досить значні заворушення. Поганий стан українських архівів за ці роки не дає змоги подати жовну картину народної боротьби проти гнобителів. Найбільш значними з народних рухів описуваної нами епохи були, як вже зазначалось, повстання 1687 і 1707—1709 рр.

Не торкаючись решти питань зв'язаних з історією цих рухів і викладених вище, вкажемо лише на те, що придушення повстання 1687 р. було справою безпосередньо гетьманського уряду. Як вказує сучасник подій літописець С. Величко, «всех тих своеволников по городах и селах велено от гетмана старшинам зискovati, ловити и до крепкого вязеня отдавати, потом розиски чинити»⁴.

Як завжди, і в придушенні цього руху старшина спиралася на царські війська.

В усі наступні роки старшина неодноразово зверталась до царського уряду по допомогу в боротьбі проти народних рухів. Царський уряд, виражаючи інтереси феодалів-кріпосників, незмінно допомагав старшині в придушенні антифеодальних виступів селянських мас України. В наказах російським воєначальникам на Україні постійно підкреслювалась необхідність рішучої боротьби з виступами «своевольных людей». В царських грамотах воєводам наказувалось всіляко «остерегать того, естьли в малороссийских городех от своевольных людей где какие явятца шатости»⁵. У вільний від воєнних дій час російські війська розташовувались у міс-

¹ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 306 (універсал Скоропадського 1721 р.).

² М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 359

³ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 306.

⁴ «Летопись Величка», т. III, стор. 54.

⁵ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські 1688 р., № 72, арк. 42.

цях, де була найбільша небезпека селянсько-козацьких заворушень. В разі необхідності російські воєводи повинні були направити війська проти повсталих, не чекаючи спеціального розпорядження московського уряду¹.

Старшина разом з царськими військами брала участь у придушенні руху під проводом К. Булавіна. Про це згадується в царській грамоті Мазепі про посилку плати з Сибірського приказу за розгром повстання². Російські полки виконували також поліцейські функції — боротьба з селянськими переходами, придушення рухів у Запорозжжі та ін.³.

Після заснування Малоросійської колегії старшина неодноразово зверталась до неї по допомогу в придушенні народних рухів, зокрема у вересні 1722 р. в зв'язку з виступом селян, що відмовлялись виконувати повинності на користь своїх власників Карпеків⁴.

Літопис С. Величка дає змогу уявити, які покарання застосовувала гетьманська адміністрація до повсталих селян. Так було після придушення руху 1687 р.: «Покоторих розисках едним вишнейшим руки и ноги пола-мано, другим голови неистовие оттинано, третих на ши-беницях вешано, четвертих на худобах карано, з пятих глупство киями вигоняно»⁵.

* *
*

Гетьману належало право остаточного затвердження на посадах полкової і сотенної старшини. За наказом гетьмана новопоставленому полковнику вручались знаки його влади — полковничий пернач, військовий прапор і печатка. Полковник затверджувався на посаді гетьманським універсалом. Призначення полковників проводилось за згодою і з санкції царського уряду, а з початку XVIII ст. почало оформлятися і царською грамотою.

Гетьман затверджував також поставлену на посади сотенну старшину. Новопоставлений сотник та інші члени

¹ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 72, арк. 41.

² «Источники малороссийской истории», ч II, стор. 156.

³ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 16.

⁴ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца», кн. XII, стор. 101.

⁵ «Летопись Величка», т. II, стор. 54.

сотенної старшини одержували гетьманський універсал. З санкції гетьмана їм вручались сотенні клейноди — корогва (військовий прапор) і печатка. В джерелах збереглися відомості про пряму участь гетьманів у призначенні полкової і сотенної старшини. З листів прилуцького полковника Галагана до гетьмана в жовтні 1714 р. видно, що останній дав «устное... панское розказание» зберегти за М. Мовчаном чини полкового осавульства, а пізніше наказав (уже універсалом) залишити на посадах другого полкового осавула Панкевича і полкового писаря¹. Гетьманськими універсалами затверджувались також наказні (тимчасово виконуючі обов'язки) чини старшинської адміністрації. Рідше зустрічаються відомості про затвердження гетьманом нижчих старшинських чинів — курінних атаманів та вйтів.

Гетьман здійснював і вищу судову владу на Лівобережній Україні. Йому належало право затвердження рішень і вироків усіх судових інстанцій — від нижчих і до генерального суду. Численні згадки в судових справах свідчать про те, що по важливих справах гетьман обов'язково затверджував рішення нижчих судових інстанцій, в тому числі полкового суду та міських урядів². При відсутності гетьмана судові рішення і вирокі затверджувались наказним гетьманом. Так, у квітні 1690 р. рішення генерального суду затверджував генеральний хорунжий І. Ломиковський, що був у той час наказним гетьманом³. Зокрема, гетьман обов'язково затверджував смертні вирокі. Наскільки можна бачити з судових справ, смертний вирок не виконувався до повернення гінця, посланого до гетьмана.

Генеральний суд розглядав справи за розпорядженням гетьмана. Нерідко й в полковому та міському судах справи слухались за безпосередньою вказівкою гетьмана. Гетьман сам призначав осіб з генеральної старшини для участі в засіданнях суду, для ведення розслідувань та ін.

Гетьманський уряд проводив станову політику, яка була спрямована насамперед на зміцнення привілейо-

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 37.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157.

³ А. Лазаревский, Обозрение Румянцевской описи Малороссии, вып. II, Чернигов, 1867, стор. 294—295.

ваного становища феодальної верхівки козацької старшини. В кінці XVII—першій чверті XVIII ст. в особливу привілейовану групу виділяється верхівка старшини—так зване бунчукове товариство. Звання «бунчукового товариша» підтверджувалося гетьманським універсалом¹. Привілейоване становище бунчукових товаришів охоронялося гетьманською владою і в наступні роки. В березні 1723 р. гетьманська канцелярія наказувала лубенському полковнику, щоб він до Самоїдовича, «под бунчуком знайдуючогося», «жадного не имел дела и до полковой его службы не притягал бы, але знайдовался бы он под протекцією гетманскою»².

Своїми універсалами гетьмани узаконювали привілейоване становище старшини та її право на володіння маєтками і наслідування їх. Показовим щодо цього є універсал чернігівського полковника Я. Лизогуба від 13 вересня 1690 р., що встановлював рівність прав старшини і шляхти на земельні володіння. Універсал наказував «жебы ровне и спокойне з шляхтою и всякие люде яких хто може кождие... в своем ограничению лежащие пустующие кгрунта поседали, разробляли и ку пожиткове своему без жодних заводов и турбации приводили нынешним власти войсковим слушным правом».

Одним з привілеїв старшинської верхівки, який оформлявся юридично, було право мати в слугуванні козаків-курінчиків, які звільнялися від усіх інших обов'язків. Право користування курінчиками надавалось гетьманським універсалом. Наприклад, гетьманським універсалом від 30 січня 1713 р. на підтвердження с. Юсківців за знатним військовим товаришем В. Селецьким останньому дозволялось взяти в слугування 10 козаків з цього села³.

Поряд з тим гетьманськими універсалами охоронялись станові права козацтва. В усіх гетьманських універсалах на земельні володіння незмінно вказувалось, що козаки залишаються при своїх правах. Права ці полягали у звільненні від підданських «работизн» і «общенарод-

¹ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 120.

² Там же.

³ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 73.

них» (тобто звичайних для усіх селян і міщан) зборів та повинностей.

Гетьманський уряд проводив політику, спрямовану на все більше підпорядкування міст старшинській адміністрації. Права і привілеї міст підтверджувались гетьманськими універсалами і царськими грамотами. За цими привілеями населення міст звільнялося від ряду загальних зборів і повинностей, встановлювався порядок стягнення торговельних і деяких інших зборів.

Влада гетьмана поширювалась також на міське управління. Місцеві урядовці зобов'язані були виконувати розпорядження гетьманів про прийняття на постій російських військ, видачу їм провіанту, про стягнення натурального і грошового зборів на гетьманський скарб, про відрядження людей на роботи. Гетьман затверджував вищі чини міського управління — вйтів і бурмистерів, призначав тимчасових вйтів (наприклад, у 1722 р. після смерті стародубського вйта Злотникова)¹.

Гетьманськими універсалами визначались податки і повинності міського населення. Гетьмани могли зменшувати або й зовсім скасовувати на певний час натуральні повинності населення тих або інших міст. Так, універсалами Мазепи 1706 р. і Скоропадського 1713 р.² зменшувалися повинності борзненських міщан.

Гетьману була підвладна й церква. Своїми універсалами гетьмани підтверджували за монастирями та духовенством земельні володіння і надавали їм нові. В цих універсалах селянам і всьому залежному населенню наказувалось «без жадной спреки и вымовки» відбувати належне «послушенство». В разі відмови селян від виконання повинностей на користь монастирів і духовенства гетьмани погрожували непокірним суворими карами. Універсал І. Скоропадського 1710 р. нижинському Красноострівському монастирю на підтвердження володіння сс. Талалаївкою, Мильниками та ін. містив в кінці традиційне розпорядження селянам про ретельне виконання повинностей: «Пилно приказуем, аби владению всех тих добр и в отбираню в них належных користей ему, отцу игумену, и висилаючимся на тое от

¹ «Диариуш», стор. 60.

² «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 242—244.

него послушником, нехто з старшини и черне войскових и посполитих людей жадной и найменшой перешкоди и перепони чинити не важился. Войти зась помянутих сел, Талалаевки и Милников, з посполитими людми (опроч казаков, которые ненарушне при своих волностях заховани битъ меют) всякую подданскую належитость и послушенство до тоей красноостровской обители отдавати непременно»¹. В 1719 р. Скоропадський видав підтверджуючий універсал чернігівському Єлецькому монастирю на всі його маєтності, де теж вказував, щоб «войти зась помянутих сел з тамошними громадами повинны... належитую подданскую отдаваты повинность, послушенство и повиновение...»².

Нерідко монастирі ставилися в привілейоване становище. Їм видавалися гетьманські універсали, за якими селяни в їхніх володіннях звільнялись від будь-яких поборів і повинностей. За розпорядженням гетьмана монастирям у ряді випадків надавалось монопольне право стягнення різних зборів у своїх володіннях.

Поряд з цим гетьмани розпоряджались і безпосередньо церковними справами, призначаючи або підтверджуючи призначення осіб духовної ієрархії. Гетьман І. Самойлович універсалом від 10 березня 1684 р. затвердив Сільвестра Головчина в сані ігумена київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря³. В 1699 р. Мазепа своїм універсалом підтверджував ігуменство в Петропавлівському монастирі (Ніжинський полк). З універсалу видно, що затвердження гетьманом вважав необхідним і сам ігумен: «Просил (новопризначений ігумен Мелетій. — В. Д.) нас о подтвержательный себе на тое игуменство універсал; яко теды и мы знаем г. о. игумена з давных лѣт статечне живучого, благоразумного и в иноческом житии добре искусного и побожного, так охочо склонившися на тое жаданье, ствержаем ему тое игуменское начало сим нашим гетманским універсалом»⁴.

Можна вказати і на інший подібний випадок. Скоро-

¹ «Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка», стор. 104—105.

² Там же, стор. 164—165.

³ «АЗР», т. V, стор. 175.

⁴ А. Л а з а р е в с к и й, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 469.

падський в січні 1720 р. видав універсал про поставлення в ніжинський Благовіщенський монастир нового архімандрита — Шостаковського на місце М. Ільницького, переведеного в інший монастир. Гетьман наказував: «На місці зась его превелебности отца Модеста велелисмо отцу Шостаковскому, намёснику того монастыра, правление вручити, в чом законники монастыря тамошнего ведаючи тое архипастирское состоявшееся определение, не повинни своей показовати противности»¹. В зв'язку з тим, що переведення Ільницького затяглося, Шостаковський не став архімандритом, проте з наступних універсалів Скоропадського та з листування його з монастирем видно, що гетьман давав розпорядження «абысмо его мил. отцу архимандриту своему всякое повиновение и належитую венерацию воздавали...»².

Характерно, що розпорядження синоду розсилались не безпосередньо церковним властям на Україні, а через гетьмана³.

В джерелах часто згадуються традиційні з'їзди старшини. Старшина регулярно збиралась у гетьманській резиденції — Батурині, а з 1708 р. в Глухові. З'їзди ці приурочувались звичайно до різдвяних та пасхальних свят. Старшина, що збиралася на різдвяні свята, зустрічала тут і новий рік. Звідси часті згадки в джерелах про новорічні з'їзди старшини. На з'їздах була присутня генеральна старшина і полковники. Це був постійний склад ради. В окремих випадках кількість учасників ради значно збільшувалась. Так, при розгляді питання про оренди на раді, крім генеральної старшини і полковників, були присутні представники міської верхівки. Відомості про з'їзди старшини дійшли до нас за багато років.

З'їзди старшини беруть свій початок з XVII ст., з часів визвольної війни, коли такі наради були досить частими. В наступні десятиліття вони дедалі більше набували характеру дорадчого органу при гетьмані.

¹ Мова йде про нового архімандрита Тихорського, див. А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 71—72.

² Там же, стор. 75.

³ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 140, 142.

З'їзди старшини зовсім не виражали волі народу, як про це писала українська націоналістична історіографія. Гетьманський уряд скликав їх, щоб у дальшому полегшити і прискорити здійснення своїх заходів, ознайомитись з становищем на місцях. Дуже зручним для старшини було й те, що ухвали, прийняті радою, можна було зобразити як волевиявлення народу. По суті ж усі справи, які розглядала старшина, вирішувались наперед гетьманом і правлячою верхівкою.

* * *

*

На кінець XVII ст. Лівобережна Україна, як частина Російської держави, не мала самостійних зовнішніх зносин з іншими країнами. Зовнішні зносини були прерогативою російського уряду. Це знайшло своє відображення і в сьомому пункті «Коломацьких статей».

При поставленні гетьманом Мазепи старшина звернулася до царського уряду з проханням, «чтоб повелено было им от окрестных государей всякие присыльные листы принимать и прочитать, а, прочитав, до великих государей отсылать и от себя им к нам писать». Проте це прохання було відхилено на тій підставі, що «и прежним гетманом ни с которыми государи таких ссылок чинить не велено...»¹. «Коломацькі статті» підтверджували, що «и ныне гетману и всей старшине к польському королю и к иным государям и к крымскому хану ни о чем не писать и не посылать». Одержані з-за кордону листи наказувалось відсилати до Москви, а «от себя им против тех писем ни к кому ничего не писать»².

В дійсності справа стояла трохи інакше. Зберігаючи за собою прерогативу зовнішніх зносин, царський уряд у той же час дозволяв у необхідних випадках гетьману та старшині листуватися з сусідніми державами. Але це листування гетьман, генеральна старшина, а в окремих випадках і полковники вели під контролем російського уряду, а нерідко й за прямим його розпорядженням. Так, царським указом від 4 лютого 1705 р. гетьману було наказано «с нынешним ханом крымским, Селим

¹ «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 312.

² Там же.

Гиреем, иметь писменные пересылки и посылать нарочных своих к нему посланных для проведывания». Одночасно гетьману наказувалось послати хану таємно, ніби від себе, соболів для роздачі на подарунки¹.

В описувані нами роки з України в різні держави неодноразово відправлялись з відома, а часто і за прямим розпорядженням російського уряду гінці і посланці. Найбільш широко велось листування з польськими урядовцями. Це пояснюється рядом причин. У кінці XVII ст. Польща була союзником Росії по антитурецькій коаліції. В роки Північної війни територія Польщі стала ареною воєнних дій проти шведських військ. Все це викликало необхідність частого листування з різних питань. Але справа була не лише в цьому. Численні посланці і гінці, яких відправляв Мазепа, та посланці, що приїжджали з Польщі, мабуть, возили не лише офіціальні листи, про які Мазепа повідомляв до Москви, але й таємне його листування з польськими магнатами. Можливість офіціальних зносин широко використовувалась Мазепою для прикриття своїх ворожих дій. Характерним щодо цього є лист Мазепа в 1705 р. до Москви, в якому він повідомляв, що до нього безперервно пишуть польський і литовський гетьмани «через почту и гонцов»².

Зносини Мазепа з польською адміністрацією і окремими магнатами були надзвичайно інтенсивними. В 1690 р. він активно листувався з польським коронним гетьманом³. В 1691 р. посланці з України їздили до польського коронного гетьмана⁴. В 1704 р. Мазепою був відправлений гонець у Польщу, який віз листи з України до російського посла в Краків⁵. В 1705 р. Мазепа безпосередньо листувався з лютим ворогом українського народу гетьманом Сенявським⁶.

В донесеннях у Москву Мазепа кілька разів зізнався в надзвичайній інтенсивності свого листування з польськими магнатами. Розуміючи, що ці посилені зно-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 101, арк. 33.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 581.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 266.

⁴ Там же, арк. 123 зв.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 97, арк. 48 зв.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 245.

сини не можуть не привернути увагу російського уряду, він намагався змалювати справу так, ніби його листування було головним чином відповіддю на потік листів з боку польських та литовських магнатів.

Джерела свідчать, що українські урядовці підтримували зовнішні зносини не лише з Польщею, а й з Туреччиною та її васалом — Кримським ханством. Відомо, що взаємини України з Туреччиною і Кримом дуже непокоїли російський уряд. У всіх «Статтях» при поставленні гетьманів особливо підкреслювалось, що Україні забороняється вести зносини з Польщею і Туреччиною. Але зв'язок старшини з цими країнами все-таки не припинявся. В розглядуваний нами період порівняно широко велося листування з Кримом і з Білгородським ханством, рідше — з Туреччиною.

¹ В 1692 р. Мазепа листувався з мултянським господарем¹, в 1701 р. — з білгородським ханом². В 1701 р. гетьманські посланці відправилися в Крим до хана³. Того ж року мултянський господар звернувся до гетьмана з листом, в якому просив дозволу найняти на службу 150 козаків⁴. У 1701 р. Мазепа одержав листа від кримського хана і турецького султана⁵. Наступного року гетьманський посланець був у Юсуї-наші сілістрійського⁶. В 1705 р. гадяцький полковий обозний їздив як посланець від гетьмана до кримського хана⁷. В тому ж 1705 р. велося листування між Мазепою, з однієї сторони, та турецькими і татарськими адміністраторами — сілістрійським пашею і беєм бендерським — з другої⁸. Листування охоплювало найрізноманітніші питання — торгівлю, прикордонні інциденти, проїзд посланців, церковні справи та ін.

Всі ці зносини велися під контролем російського уряду. Гетьман повинен був повідомляти в Малоросійський приказ про зміст усіх одержаних ним листів і обов'язково пересилати оригінали їх, а також копії посла-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 59 зв.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 855, 856.

³ Там же, арк. 830.

⁴ Там же, арк. 1089.

⁵ Там же, арк. 897.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 262.

⁷ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 368.

⁸ Там же, арк. 239, 293.

них ним у ці країни листів. Не виключена можливість, як уже говорилося вище, що і в зносінах з Туреччиною та підвладними їй країнами Мазепа переслідував свої, глибоко ворожі російському і українському народам цілі і частину листування вів таємно від російського уряду.

Російський уряд одержував через Україну різні відомості з зовнішньополітичних питань. Звичайно він повідомляв гетьмана і старшину, які відомості треба здобути і що для цього слід зробити. Так, у 1705 р. Мазепі було наказано зв'язатися з волоцьким господарем для з'ясування ряду справ¹.

Відправляючи за дорученням царя своїх представників за кордон, гетьмани видавали їм спеціальні «подорожні» універсали. Цікавим зразком такого посвідчення є універсал Скоропадського, виданий олишівському сотнику Л. Шрамченку, відрядженому в 1708 р. до сілистрійського паші в справі про Мазепу: «Всяким рейменту нашого по обох сторонах Днепра застаючим старшинам, тут же ясневелможным господарам, их милостем и воеводам земель Мулдавской и Мултанской, так же и в державе наяснейшего солтанова величества турского их милостем, паном беям, акгам, пашам и супашам и всяким началным и подначалным в городах и селах обретаючимся людем при залеценю нашей поволности ознаймуем иж в певных и пилных делех, посылаем до ясневелможного его мил. п. Юсуп-серескера, паши Силистрийского, умисльного нашего посланного п. Леонтия Шрамка, сотника Олишевского; прето оному абы всяуда в той дорозе... доброволный чинен пропуск и учинность, якобы мел потребовати, высведчено велце о тое их милостей панов владетелей земель Мулдавской и Мултанской, и властей всяких в области наяснейшего солтанова величества турского для сполного между обома народами покою, упрошаем, обещаючи в подобных окказиях нашего соседскою взаем нагорожати приязню. Старшинам зась рейменту нашого по обоих сторонах Днепра обретаючимся, пилно приказуем, жебы тому нашему посланному, з людми при нем будущими,

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 234, 235.

звичайної живности, а для коней корму, не боронено и подвод з проводниками з потребу вистачано...»¹.

Російський уряд посилав з Москви на Україну до відома гетьмана та генеральної старшини копії польських грамот та іншого листування з Польщею². Відомі випадки, коли дипломатичні матеріали надсилались на Україну російським дипломатичним представником у Варшаві Г. Долгоруким³. Пересилання на Україну копій договорів та листування між царським урядом та Польщею не було нововведенням. Як видно з листування Мазепи з Малоросійським приказом, такі копії посилались на Україну і раніше⁴. Про це згадується і в пункті сьомому «Коломацьких статей»: «А каковы вечные договоры у царского пресветлого величества с королевским величеством польским постановлены, и с тех договоров списки к прежнему гетману от великих государей посланы и ныне они в войсковой канцелярии обретаются»⁵.

При цьому царський уряд неухильно підкреслював, і козацька старшина погоджувалась з тим, що зовнішні зносини є прерогативою російського уряду. В 1692 р. на широкій нараді, де були присутні генеральна старшина, полковники і знатні військові товариші, було висловлено ряд міркувань з питань наступної кампанії проти татар, але проблеми зовнішньої політики не зачіпалися, оскільки їх вирішувала російська дипломатія⁶.

З свого боку, гетьман і старшинська адміністрація пересилали одержані ними відомості з зовнішньополітичних питань російському уряду, зокрема відомості, здобуті лазутчиками. В 1691 р. в Москву були відправлені оригінали допитів захоплених на півдні «язиків»⁷. На основі повідомлень з України в 1701 р. смоленським

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии т. II, стор. 103.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 108 зв. — 109.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 316 зв.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 330 зв. — 331.

⁵ «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 312.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 328.

⁷ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 502 зв.

воеводам було наказано посилити розвідку за рубежем ¹. В 1705 р. з України до Москви була відправлена «сказка» гетьманського посланця, що повернувся від сілістрійського сераскера ². Усі відомості, одержані від лазутчиків і «язиків», а також самі лазутчики і «язики» відправлялись до Москви, де вони повторювали свої свідчення ³. Так, у 1692 р. повторно в Москві давали показання «язики», захоплені в Білгородщині ⁴.

У другому десятилітті XVIII ст. становище значно змінилося. Зрада частини старшинської верхівки на чолі з Мазепою і загальне посилення централізаторської політики царизму зумовили значне обмеження царським урядом зовнішніх зносин гетьмана і старшини. За гетьманства І. Скоропадського царський уряд неодноразово підкреслював, що гетьману і старшині ведення зовнішніх зносин суворо забороняється.

У січні 1715 р. в листі до київського губернатора канцлер Г. Головін нагадав, що «самому ему гетману от себя в Крым и в другие места без имянного... указу не о чем не писать, понеже по договорным статьям, которые постановлены с прежними гетманы, по которым они в подданство Ц. В-ва приняты, постановлено гетманом ни посланников, ни гонцов из окрестных ни из которых государств к себе не принимать и от себя не посылать и пересылок ни с которыми государи не чинить...» ⁵.

Взагалі згадки про зовнішні зносини гетьмана і старшини у другому десятилітті XVIII ст. в джерелах зустрічаються значно рідше.

* *
*

Обов'язки гетьмана міг виконувати тимчасовий, так званий наказний, гетьман. Наказне гетьманство мало кілька форм, які значно різнились одна від одної.

Наказний гетьман призначався, коли вмирав або

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 832.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 254.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк.

372 зв.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 502 зв.

⁵ «Материалы для истории Южнорусского края в XVIII ст. (1715—1774)», стор. 3.

був відсутній гетьман, що стояв при владі. В такому випадку наказному гетьману тимчасово належала повнота влади постійного гетьмана. Так, після скинення Самойловича на короткий час наказне гетьманство було доручено генеральному обозному Борковському¹.

У розглядуваний нами період можна відмітити лише єдиний випадок тривалого наказного гетьманства такого роду, а саме: наказне гетьманство П. Полуботка у 1722—1723 рр. В попередні роки необхідність в такому наказному гетьманстві не виникала. Після усунення Самойловича і після зради Мазепи зразу ж були обрані нові гетьмани. Становище змінилось після смерті Скоропадського у липні 1722 р. Як вже говорилося, царський уряд з початку XVIII ст. настійно проводив політику централізації державного управління і ліквідації автономії України.

У відповідь на прохання, які подавались гетьманом та старшиною в 1710, 1718, і 1722 рр. з приводу різних питань адміністративного устрою України, вийшов ряд розпоряджень царя, що встановлював нові порядки в управлінні Україною в напрямі дальшого обмеження її автономії². Важливим кроком у цьому напрямі було створення восени 1722 р. Малоросійської колегії у складі шести російських офіцерів на чолі з бригадиром Вельяміновим. Створення колегії, що контролювала дії гетьмана, значно обмежувало автономію України, і зокрема владу гетьмана.

Однак царський уряд прагнув до повної ліквідації гетьманського управління. Після смерті Скоропадського генеральна старшина звернулася до царського уряду з проханням визначити, хто управлятиме Україною «до определения нового гетмана». В цьому зв'язку згадувалось, що «при смерти своей покойный ясневельможный правление дел поручил его млти пну Павлу Полуботку, полковникове чернеговскому». Отже, старшина, як і раніше, не мала права вирішувати питання про обрання гетьмана без дозволу царської влади. За розпорядженням царського уряду 8 серпня в усі полки Лівобережжя були розіслані універсали про те, що «прав-

¹ «Летопись Самовидца», стор. 168—169.

² «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 264—266, 281—283, 288—290, 314—316.

ление дел малороссийских содержит п. полковник черниговский»¹.

Вибори нового гетьмана, таким чином, не були дозволені. Царська грамота від 10 листопада 1722 р. надавала право чернігівському полковнику П. Полуботку та іншій старшині тимчасово, до обрання нового гетьмана, управляти Україною²). Протягом 1722—1723 рр. старшина неодноразово порушувала питання про проведення виборів гетьмана, але царський уряд, виходячи з політики ліквідації автономії України, відхиляв усі ці клопотання.

Така політична обстановка в значній мірі визначила права та компетенцію наказного гетьмана в ці роки. Наказний гетьман був значно більш залежним від генеральної старшини, ніж обраний гетьман. По суті, Україною управляла в цей час рада генеральної старшини на чолі з наказним гетьманом. Рада вирішувала усі справи, від її імені розсилались універсали і листи. Характерно, що й підписувались усі найважливіші документи, за дуже рідкими винятками, не лише наказним гетьманом, а й іншою генеральною старшиною, найчастіше писарем і осавулом³. Але влада наказного гетьмана в ці роки обмежувалась не тільки радою генеральної старшини. Новим явищем в адміністративно-політичному устрої України було те, що тепер поряд з гетьманом і дедалі більше над ним стояла Малоросійська колегія. Усі найважливіші рішення старшина приймала разом з колегією. Папери все частіше відправлялись за подвійними підписами — старшини і «колегиатов». Так, у липні 1723 р. «за подписом рук коллегиацких и старшини енеральной» було розіслано розпорядження про призначення в усі полки ревізорів для перевірки списків козацтва⁴. Досить часто навіть універсали на полковництво і сотництво видавались за цими подвійними підписами.

Малоросійська колегія була вищим органом по від-

¹ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 93.

² «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 151.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 430 (504), 15/15, 17/17 та ін.

⁴ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 133.

ношенню до наказного гетьмана та генеральної старшини. Колегія нерідко видавала розпорядження, які суперечили інтересам старшини і з якими старшина не погоджувалася. Характерно, що старшина погрожувала непокірним скаргою в колегію, як вищий орган управління Україною. Так бувало у випадках, коли викликані генеральною старшиною полкові або сотенні урядовці не прибували у Глухів або не виконували розпоряджень старшини. Отже, влада наказного гетьмана в 1722—1723 рр. була значно більш обмеженою, ніж влада гетьмана у звичайний час.

Незрівнянно більш поширеною була інша форма наказного гетьманства — тимчасове заміщення відсутнього (здебільшого у зв'язку з поїздкою до Москви) гетьмана ким-небудь з генеральної старшини. У 1689 р. під час поїздки Мазепи і генеральної старшини до Москви наказним гетьманом був генеральний писар Вуяхевич¹, в 1690 р. — генеральний суддя С. Прокопович². В 1702 і 1707 р. обов'язки наказного гетьмана виконував генеральний суддя В. Кочубей³.

Однак найбільш поширеною формою наказного гетьманства було доручення кому-небудь з старшини командування частиною козацького війська, яке відправлялося в похід або на роботи. Таке наказне гетьманство доручалось генеральній старшині і (значно частіше) полковникам.

Наказний гетьман у таких випадках призначався гетьманським універсалом. У 1701 р. наказним гетьманом був чернігівський полковник Є. Лизогуб⁴. У лютому 1722 р. гетьман Скоропадський універсалом доручив наказне гетьманство на каналних роботах полтавському полковнику І. Черняку⁵. Пізніше призначення наказного гетьмана для великих воєнних походів стає справою царя. Так, наказуючи послати 10 тисяч козаків до Царицина, канцлер Г. Головкін повідомив гетьмана, що

¹ Н. Костомаров, Мазепа и мазепинцы, «Исторические монографии и исследования», кн. шестая, т. шестнадцатый, стор. 410.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 51, арк. 220—248.

³ ЦДАДА, ф. Малоросійської експедиції сенату, № 6/1733; «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 61—62.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 198.

⁵ «Диариуш», стор. 27.

за царським розпорядженням наказне гетьманство доручається миргородському полковнику Д. Апостолу¹.

* *

*

Важливу роль в адміністративно-політичному устрої Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. відіграла генеральна старшина, що являла собою верхівку адміністративного апарату і складала раду при гетьмані.

До вищої генеральної старшини входили: генеральний обозний, який відав артилерією козацького війська; генеральний суддя, що очолював суд; генеральний підскарбій, якому підлягали фінансові справи (в розгляді нами роки посада генерального підскарбія існувала лише номінально і не була заміщена, про що докладніше буде сказано нижче); генеральний писар, що відав діловодством і зовнішніми зносинами; генеральні осавули (їх звичайно було два), які виконували функції інспекторів військової справи і в певній мірі — ад'ютантів гетьмана; генеральний хорунжий і генеральний бунчужний, функції яких були близькі до функцій генеральних осавулів.

Формально посади генеральної старшини вважалися виборними, в дійсності ж ця виборність у кінці XVII — першій чверті XVIII ст. була цілком номінальною. Питання про призначення окремих представників старшини на ту чи іншу генеральну посаду вирішувалося у вузькому колі старшинської верхівки і кінець кінцем визначалося гетьманом і царським урядом. Посади генеральної старшини, які вважалися виборними «вольними голосами, по давньому казацкому обычаю», в дійсності займали представники найбагатших і найвпливовіших старшинських родин.

Якщо призначення гетьманів, полковників і сотників хоч іноді прикривалося інсценуванням обрання «вольними голосами», то генеральна старшина завжди призначалася царським урядом і гетьманом. На заміщення і призначення генеральних старшин треба було обов'язково мати згоду царського уряду. Про це виразно свід-

¹ М. Судненко, Матеріали для отечественной истории, т. II, стор. 273.

чить одинадцятий пункт «Коломацьких статей»: «Гетману старшини генеральної без воли и указу их царского пресветлого величества, не описався к ним, великим государем, с уряду никого не переменять же...»¹.

Це ж було підтверджено і в інструкції стольнику А. Ізмайлову, призначеному в 1709 р. резидентом при гетьмані: «Смотреть... и пресерегать, чтоб гетман никого из старшины и из полковников без указу великого государя и не описався не останавливал и вновь выбирал в генеральную старшину». Генеральну старшину мали вибирати «общим советом» і списки обраних надсилали до царя, який указами затверджував їх². «Коломацькими статтями» заборонялося ставити на уряди поляків та інших іноземців³.

Істотні зміни в порядок заміщення посад генеральної старшини були внесені царською грамотою від 28 березня 1721 р., за якою старшина лише висувала по два кандидати на вакантні в цей час посади генеральних обозного, судді та осавула; потім списки посилались до колегії іноземних справ, яка й затверджувала одного з кандидатів на посаді⁴.

Всі відомі нам представники генеральної старшини кінця XVII — першої чверті XVIII ст. були великими землевласниками і володіли селами з сотнями і навіть тисячами залежних селян. У своїх селах генеральна старшина виділяла й спеціальних управителів-старост. У с. Пальчику, що належало генеральному писареві С. Савичу, старостою був І. Савицький. Є згадки про старосту с. Синеколодзя, яким володів генеральний суддя І. Чарниш⁵.

Зростанню багатств генеральної старшини сприяло й те, що вона поряд з гетьманом одержувала цінні дарунки від російського уряду, які звалися «царським жалуванням». У ці роки в джерелах немає згадок про виплату генеральній старшині постійної грошової плати, проте вона регулярно одержувала «царське жалування»

¹ «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 314.

² «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 229.

³ Там же.

⁴ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 142.

⁵ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 98, 108.

соболями, дорогими тканинами тощо¹. В 1692 р. стольник Циклер привіз «царське жалування»: генеральній старшині — дорогі тканини і соболів, а полковникам — атлас і соболів². У 1690 р. гетьман одержав шубу соболеву під золотим і срібним оксамитом з чотирма золотими, алмазними і яхонтовими гудзиками, вартістю у 800 крб.; генеральна старшина — дорогої тканини по 6 аршинів і по 2 пари соболів³. «Царське жалування» генеральній старшині висилалося в лютому 1722 р. «за верную службу и за прошлогодний поход»⁴. Крім того, представники старшини, які приїздили до Москви, одержували гроші і продукти, так званій «корм» від царя⁵.

Поряд з великими річними роздачами «жалування» старшині (гроші, хутра, дорогі тканини та ін.) провадилися й поточні роздачі. У фонді «Справи малоросійські» за березень 1716 р. збереглося «Ведение» про прийняття стольником Ф. Протасьєвим від думного дяка А. Вініуса грошової казни для роздачі в Малоросії⁶.

Зростанню багатств генеральної старшини сприяло й дуже поширене хабарництво. Збереглися, наприклад, відомості про великі хабарі, що їх брав генеральний суддя І. Чарниш.

Після смерті того чи іншого генерального старшини його сім'я зберігала своє привілейоване становище і земельні володіння, в тому числі нерідко й рангові. Привілейоване становище сімей генеральної старшини закріплювалося «оборонними» гетьманськими універсалами. Так, в універсалі Мазепи, виданому в 1706 р. вдові й синам генерального обозного В. Борковського, вказувалося, що ця сім'я утримується «в особливом нашом распекте»⁷.

Гетьманськими універсалами і царськими грамотами за сім'ями колишніх генеральних старшин підтверджу-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 311 зв., 312, 313 зв., 316, 317 зв.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 35.

³ Там же, арк. 1091, 1093, 1094, 1094 зв.

⁴ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 122.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 1129 зв. — 1130.

⁶ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, № 18 (запис одержань і витрат).

⁷ «Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка», стор. 434.

валися їх володіння. За вдовою генерального осавула С. Бутовича гетьманським універсалом 1718 р. і царською грамотою були закріплені володіння її покійного чоловіка. Гетьманським універсалом 1721 р., адресованим полковникам київському, переяславському, стародубському та іншим, підтверджувалися права вдови генерального хорунжого І. Сулими на володіння рядом сіл і хуторів¹.

Генеральна старшина підпорядковувалась гетьману. В часи ж так званого міжгетьманства (коли попередній гетьман зміщений або помер, а новий не обраний) роль старшини значно зростала і вона керувала Україною. Збереглося розпорядження В. Голіцина за 1687 р. про те, щоб після скинення гетьмана Самойловича справами управляла генеральна старшина. Після смерті Скоропадського генеральній старшині на чолі з чернігівським полковником П. Полуботком було доручено управляти Україною. У зверненнях полковників вищий орган влади на Україні в ті часи визначався так: «Мосце п. полковнику Черниговский з старшиною епералною»². Чернігівський єпископ І. Журавський адресував свої листи наказному гетьману П. Полуботку і всій генеральній старшині³. Донесення російському уряду наказний гетьман підписував звичайно разом з писарем і осавулом⁴.

Проте і при обраному гетьмані роль генеральної старшини була дуже великою. Всі найважливіші питання гетьман вирішував разом з нею.

¹ Генеральна старшина звичайно перебувала в Батурині. Про це є свідчення в усіх джерелах, зокрема в описах прийомів російських посольств. Правда, згадуються окремі випадки, коли генеральної старшини не було в Батурині, але це виняток із загального правила. Так, у січні 1691 р., коли приїхав російський посол Циклер, «гетьмана и генеральной старшины в Батурине ни-

¹ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 86; ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 59127 (універсал Мазепи 1705 р. про охорону земельних володінь вдови генерального обозного В. Борковського).

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 158.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 2493/2701 (1723 р.).

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1827/2010.

ково не було, а был гетман и старшина в городе Коропе, который от Батурина в трех милях»¹.

Генеральна старшина брала участь у походах всього козацького війська або його більшої частини². В 1723 р. у листуванні з російським урядом генеральна старшина посиалася на те, що за давнім звичаєм вона відправлялася в похід з належними військовими клейнодами — прапором, казаном та ін., а також з артилерійським запасом³.

Переважна більшість генеральної старшини, а іноді вся вона була присутньою на прийомах послів від російського уряду. Статейні списки російських посольств, які виїздили на Україну, передбачали, що на прийомі послів буде присутня і генеральна старшина⁴. У статейних списках часто згадується, що генеральна старшина, нерідко разом з полковниками, зустрічала російських послів, бувала на прийомах, обідах, проводах послів та ін.⁵ Так, під час приїзду російських послів у 1691 р. на прийомі були присутні генеральні судді, писар і два осавули⁶. Представники генеральної старшини супроводили гетьмана в його поїздках до Москви. В окремих випадках з гетьманом їздила майже вся генеральна старшина. Так, у 1702 р. гетьмана до Москви супроводили генеральні обозний, суддя, писар, осавул і бунчужний.

Представники генеральної старшини, найчастіше обозний і суддя, заміщали тимчасово відсутнього гетьмана, виконуючи обов'язки наказного гетьмана. Генеральна старшина виконувала й інші функції — проводила слідства («розиск») у важливих справах, вирішувала різні суперечки та ін. Після закінчення слідства складались так звані «розыскные письма», де викладались результати розслідування для гетьмана, який виносив остаточне рішення⁷. Треба зазначити, що проведення таких розслідувань доручалось і іншим особам

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 720.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 135 (1692 р.).

³ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн XII, стор. 138.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 23 зв.

⁵ Там же, арк. 240 зв., 246, 419, 419 зв., 464; 468 та ін.

⁶ Там же, арк. 242 зв.

⁷ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 162.

з старшинської верхівки — осавулові генеральної артилерії, батуринському сотнику та ін¹.

Першою особою після гетьмана був генеральний обозний. Офіційно він видав артилерією козацького війська, зокрема так званою генеральною артилерією, яка перебувала в гетьманській резиденції Батурині. Йому підлягала також полкова і сотенна артилерія. Генеральний обозний найчастіше заміщав гетьмана під час його відсутності, виконуючи обов'язки наказного гетьмана. Так було, зокрема, після скинення гетьмана Самойловича, коли «увесь порядок військовий поручено обозному... Василю Борковському»². На прийомах гетьманом послів, а також під час переговорів з ними завжди був присутній і генеральний обозний³. Генеральний обозний, як і інші особи генеральної старшини, проводив розслідування у важливих справах, засідав у суді, брав участь у військових походах та ін.

Важливе місце в старшинській ієрархії займав генеральний суддя. Він очолював суд на Лівобережній Україні. З листування старшини з царським урядом видно, що суддя був найважливішою фігурою після гетьмана і генерального обозного. Не випадково царський уряд присвоїв генеральному судді В. Кочубею одне з вищих придворних звань — звання стольника⁴. Генеральні судді жили поблизу гетьманської резиденції і належали до осіб, які завжди мали бути при гетьмані. Клейнодом судді була палиця — «леска». Про неї згадує С. Величко, розповідаючи про призначення Кочубея на посаду генерального судді: «Гетман... велел зискати з скарбцу леску судейскую чорную гибановую, просто в сребро оправную»⁵.

Обрані на посаду генеральні судді, як і інші старшини, зміщалися гетьманським розпорядженням або самі «складали з себе уряд». В 1690 р. генеральний суддя М. Вуяхевич, обраний архімандритом, «склав з себе уряд» «и за уряд генерального судейства войскового нам гет-

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 188—189.

² «Летопись Самовидца», стор. 168—169.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 467; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 35 та ін.

⁴ ЦДАДА, ф. Малоросійські справжні акти, 1700, № 30.

⁵ «Летопись Величка», т. III, стор. 554.

ману, старшине и всему войску, челом ударя, выехал»¹.

Обов'язки генерального судді так охарактеризовані у відомій праці О. Шафонського: «От судов ратушных шла апелляция к тем, где присутствовал полковник, а от сих к гетману, который их своему войсковому генеральному судье и судовому писарю в рассмотрение поручал». Іноді генеральний суддя «от гетмана нарочно для разбора какого в землях спора посылаем был где он на спорном месте... дела разсматривал»².

Часто обирались два генеральні судді. Наскільки можна гадати з відомих нам джерел, один з них був старшим, головним генеральним суддею. У розглядувані нами роки джерела згадують двох генеральних суддів. Так, у 1690 і 1691 р. генеральними суддями були М. Вуяхевич і С. Прокопович. Після того як В. Кочубей склав з себе генеральне писарство, старшинська рада призначила його генеральним суддею, причому попередній генеральний суддя Прокопович залишився другим суддею³. Пізніше генеральними суддями були Кочубей і Чуйкевич; останній теж був другим, молодшим за рангом, суддею. Що наявність двох суддів була звичайним правилом, свідчить те, що в 1690—1692 і 1702 рр. «царське жалування» одержували обидва судді⁴.

Генеральні судді належали до багатой старшинської верхівки. Про земельні володіння В. Кочубея, який протягом ряду років був генеральним суддею, може дати уявлення царська грамота 1708 р., що повертала його сім'ї відібрані при Мазепі володіння⁵. Царською грамотою підтверджувались численні володіння (сс. Борки, Сватки, Ціпки, Сари, Крутьки, Аксютинці, Пустовійтівка, Митченки і Подолів) за генеральним суддею І. Чарнишем⁶. Генеральні судді мали рангові маєтно-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 772 зв.

² А. Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание, стор. 87.

³ «Летопись Величка», т. III, стор. 554.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 606—606 зв., 726; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 311 зв., 313 зв.; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 2 зв.

⁵ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 206.

⁶ «Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка», стор. 267—280.

сті. Так, суддя Туранський володів ранговим селом Аксютинцями.

В генеральному суді розглядалися численні апеляції по рішеннях нижчих судових інстанцій — сотенних і полкових судів. Сторона, незадоволена рішенням нижчої інстанції, апелювала до вищої і доходила таким чином до генерального суду. Наскільки можна бачити з документів, цим користувалися лише багатії, що давали численні хабарі і тому вигравали справу.

Генеральний суддя, як і інші чини генеральної старшини, міг призначатися наказним гетьманом. Так, у червні 1690 р. наказним гетьманом був генеральний суддя С. Прокопович. Кілька разів за відсутності Мазепи наказним гетьманом був генеральний суддя В. Кочубей¹. Генеральні судді особисто проводили «розыск» по важливих справах. У 1690 р. генеральний суддя С. Прокопович разом з російським стольником Спешневим вели розслідування в справі про вбивство російськими стрільцями кількох запорожців².

Генеральних суддів посилали в Москву в справах козацького війська і Лівобережної України. Так, у 1690 р. рада старшин і полковників вирішила відрядити до Москви «о известных наших войсковых делах донести» і «воздати должное благодарение» генерального суддю М. Вуяхевича: «По общему нашему гетмана, старшины, полковников, всего войска запорожского, посылает в царствующий великий град Москву войскового генерального судию Михаила Вояхевича с товарищи, дав ему инструкцию, в которой все дела и челобиття наши изображены»³. Генеральні судді поряд з іншою вищою старшиною брали участь у прийомах послів, дипломатичних переговорах тощо.

Не збереглося відомостей про існування в ті роки посади генерального підскарбія. Очевидно, цей впливовий чин, який ішов у старшинській ієрархії слідом за генеральним обозним і генеральним суддею, зали-

¹ Наприклад, у 1707 р. — «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 61—62.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 59, арк. 41, 79.

³ ДПБ УРСР, відділ рукописів, колекція Київського університету, № 228 (97/V), арк. 46—47; 50—81 (інструкція М. Вуяхевичу).

шався не заміщеним протягом тривалого часу. З джерел видно, що військовим скарбом тоді видав безпосередньо гетьман. Мазепа, наприклад, сам розпоряджався всіма прибутками та видатками¹.

У своєму повідомленні 9 березня 1728 р. гетьман Апостол указував, що підскарбія не було і при гетьмані Скоропадському, який, за словами Апостола, «войскового подскарбного не держал...»².

В іншому донесенні царському урядові гетьман Апостол висловився ще більш категорично про стан фінансів за часів гетьманства Мазепи і Скоропадського: «Сколко с означенных городов и принадлежащих к нам сел и деревен яких доходов и куда збирались о том в генеральной войсковой канцелярии не известно и справится не почему, понеже тие доходы собственно ведомы были во дворе гетманском, а генеральная войсковая канцелярия оными доходами не ведала».

До того ж часу відноситься й важливе свідчення про те, що гроші гетьманського скарбу зберігалися в склепі Скоропадського³. Після смерті гетьмана спеціальні посланці 20 серпня 1722 р. виявили там 6358 крб. Збереглися відомості, що військовим скарбом у 1723 р. під час наказного гетьманства Полуботка видав глухівський отаман Ємельянович. 13 травня 1723 р. він видав гроші старшинським представникам, що їхали до Петербурга⁴. Характерно, що в інструкціях резидентам при гетьмані, де були вказівки з фінансових справ, нема згадок про гетьманського підскарбія⁵.

Генеральний писар був важливою фігурою серед генеральної старшини. Поряд з генеральним обозним його можна поставити в ряд осіб, що безпосередньо управляли Україною. Не випадково саме на цей чин призначалися особи, які відігравали важливу роль у політичному житті Лівобережної України. Так, посаду

¹ «Киевская старина», 1903, январь, стор. 94—99.

² ДПБ УРСР, відділ рукописів, колекція Київського університету, № 231 (99/1), арк. 174. Цікаво, що Апостол вважав за можливе з'ясувати лише через російських офіцерів, що проводили ревізію, скільки прибутків збиралось на Україні (там же, арк. 174 зв).

³ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 95.

⁴ Там же, стор. 129—130.

⁵ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 228—231.

генерального писаря займали Вуяхевич, який виконував за відсутності Мазепи обов'язки наказного гетьмана, В. Кочубей — один з найвпливовіших і найбагатших представників старшини.

Генеральні писарі мали численні володіння. За генеральним писарем С. Савичем гетьманськими універсалами і царською грамотою 1718 р. були підтверджені села, хутори, млини, ліси, сінокоси тощо у Чернігівському, Ніжинському, Стародубському і Лубенському полках¹. Генеральні писарі володіли також ранговими маєтностями. На ранг генерального писаря у Ніжинському полку, наприклад, належали с. Курінь та ряд інших сіл².

Атрибутом писаря була військова печатка, яка прикладалася до паперів, що виходили з військової канцелярії³. Російський уряд в одному з пізніших указів (1720 р.) зазначав, що прикладати печатку до паперів повинен сам генеральний писар⁴. Коли в 1714 р. Максимович, який був серед купки емігрантів-старшин «генеральним писарем», повернувся до Росії, він привіз і віддав російським урядовцям свою печатку. В 1720 р. у справі про заснування на Україні військової канцелярії згадується про дві гетьманські печатки — військову і кабінетську⁵.

До сфери діяльності генерального писаря, як вказувалося вище, належали діловодство і зовнішні зносини. Його безпосереднім обов'язком було ведення дипломатичного листування, відправка і прийом посольств та ін.

У віданні генерального писаря перебувала військова канцелярія. В описувані роки, як і в попередні десятиріччя другої половини XVII ст., у документах неодноразово згадується про неї. Військова канцелярія знаходилася в гетьманській резиденції. В ній зберігалися всі важливі документи, в тому числі царські грамоти та укази. Документи лежали «в сундуках, и в ящиках, и в шафах». Штат канцелярії складався з стар-

¹ А. Лазаревский, *Обозрение Румянцевской описи Малороссии*, вып. II, стор. 309—313.

² «Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка», стор. 65—66; про рангові маєтності на посаду генерального писаря див. «Диариуш», стор. 70.

³ «Летопись Величка», т. III, стор. 553.

⁴ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 298.

⁵ Там же.

ших канцеляристів і підписків канцелярських. Першим заступником генерального писаря був «реент військової канцелярії». У 1702 р. «реентом» генеральної військової канцелярії був В. Чуйкевич¹. Очевидно, саме ця посада малася на увазі в джерелах, коли мова йшла про «старшого канцеляриста» або «старшого писаря»².

Серед канцеляристів були люди заможні, які мали нерухоме майно. Канцелярист Троцький у 1722 р. володів хутором, лісами, сінокосами, млинами³. Канцеляристу К. Радичу за гетьманським універсалом були надані у володіння с. Карасинівка і млин на Козелецькій греблі, закріплені за ним пізніше і царською грамотою. Канцелярист С. Шабельниченко в 1697 р. володів у Переяславському полку лісами і луками⁴. Канцеляристи залишались на своїх посадах інколи дуже тривалий час⁵. На них відводились і рангові маєтності⁶.

Крім своїх безпосередніх обов'язків, канцеляристи військової канцелярії брали участь у судових розслідуваннях і виконували інші доручення⁷. В 1701 р. є згадка про те, що гетьманський канцелярист був «в посылке»⁸.

В ряді документів говориться про козаків, які обслуговували військовою канцелярію. Архів військової канцелярії охороняли спеціальні «доглядачі» та окрема стрілецька варта.

В інструкції царського уряду російському дяку Нікітіну наказувалося запропонувати гетьману, щоб він «канцелярию из большого города перенес в замок, где сам живет для того, что в ней милость есть их царского величества государственные дела к охранению войска запорожского и приказу Малороссийского, а в дали от него,

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 30.

² Там же, стор. 45.

³ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 110.

⁴ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 18, 56.

⁵ Канцелярист Дубяга згадується в 1701 і в 1708 рр.— ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 353; «ЗНТШ», т. 92, стор. 60—61.

⁶ «Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка», стор. 66.

⁷ «Диариуш», стор. 9.

⁸ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 564.

гетмана, бытия им непристойно и от пожару и от всекого иного приключающегося злого случая опасно». Військова канцелярія згадується в універсалі Мазепи у 1706 р.¹ і в листі канцлера Г. Головкина до гетьмана І. Скоропадського в квітні 1714 р.². В гетьманській канцелярії особливого порядку, мабуть, не було, про що можна судити з царського указу на ім'я Скоропадського від 17 листопада 1720 р.: «А дабы не могло последовать какого воровства для того велено ему, гетману, сделать особую канцелярию, в которой бы мог генеральной писарь сидеть и канцеляристы писать письма и держать оных в добром порядке и учинить записныя книги...»³.

Генеральній військовій канцелярії належало у Ніжинському полку с. Бужанка. Необхідне приладдя для генеральної військової канцелярії (папір, смола, лінійки, віск та ін.) придбавалося за рахунок військового скарбу. Всім необхідним канцелярію постачав екзактор — збирач податків.

¹ Діловодство велося українською мовою. В «Диариуше» за 1722 р. відмічені випадки, коли листи, що йшли з військової канцелярії до центральних російських урядових установ, перекладалися одночасно російською мовою⁴. Генеральний писар особисто писав, нерідко в присутності гетьмана, найважливіші таємні листи. В. Кочубей у лютому 1708 р., виправдуючись з приводу нападок на нього Орлика, писав, що, будучи протягом 12 років генеральним писарем, він постійно докладав «до пресветлого престола монаршаго и до синклиту о делех войсковых» і «неколи за мои письма жадное оттоль панове не было примовки и его милость моим писарством контентовался»⁵.

¹ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 50 608, арк. 41/45 («Велелисмо выдати з канцелярии войсковой сей наш универсал»).

² М. Судиенко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 230.

³ «Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на девятнадцать частей. Собрано в правительствующем сенате по Малороссийской экспедиции 1786 года» (далі: «Экстракт»), Чернигов, 1902, стор. 6. Про зловживання в гетьманській канцелярії свідчить царська грамота 1720 р. на ім'я гетьмана Скоропадського — «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 138.

⁴ «Диариуш», стор. 56.

⁵ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 149.

В обов'язки писаря входило прийняття грамот, а також виголошення на старшинській раді в присутності гетьмана і за його розпорядженням актів, грамот та інших важливих документів. Так, В. Кочубей приймав і виголошував царські грамоти, привезені у грудні 1689 р. стольником Циклером¹, у липні 1690 р. — дяком Посниковим, у грудні 1691 р. — стольником Тащицевим², на початку 1691 і в 1692 рр. — Циклером³, у 1692 р. — І. Спешневим⁴, стольником І. Таракановим⁵ і в січні 1697 р. — Циклером. Генеральний писар читав такі документи як перед гетьманом, так і на гетьманських прийомах посланців російського уряду.

Писарі були люди добре освічені, знали канцелярську справу і володіли звичайно іноземними мовами. Генеральний писар відігравав визначну роль у старшинській раді. Очевидно, він разом з гетьманом попередньо обмірковував і в певній мірі готував питання, які стояли на старшинській раді. Як уже згадувалося, на ньому лежав обов'язок оголошувати на раді найважливіші документи. Звідси можна зробити висновок, що писар, поряд з гетьманом, заздалегідь був знайомий з справами, які розглядала генеральна старшина.

Як і інші представники генеральної старшини, писар іноді брав участь у засіданнях генерального суду. Генеральному писарю доручались різні розслідування. В 1722 р. писар С. Савич розслідував справу про земельні суперечки між старшинськими родинами Міклашевських і Ольшанських⁶.

Рідше, ніж інші представники старшини, генеральний писар командував загонами козаків. Це, на наш погляд, можна пояснити тим, що писаря для тимчасової заміни було важче знайти. В цьому зв'язку слід нагадати, що для таємного листування вживався шифр

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 111, арк. 184.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 59, арк. 468; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 726; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 420 зв.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 722 зв., 729; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 35 зв.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 419 зв.

⁵ Там же, арк. 464 зв.

⁶ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 462—463.

(«цифирный ключ»). Шифрування і розшифрування таємного листування було справою генерального писаря¹.

До 1720 р. не було випадків, коли б генеральний писар сам підписував універсали від імені гетьмана або без його відома. Це вперше почав практикувати писар С. Савич, який зробив таким чином немало зловживань. Царський указ гетьману від 17 листопада 1720 р. забороняв писареві підписувати універсали ім'ям гетьмана і наказував під час гетьманської «болезни, когда тебе самому невозможно будет писать, тогда всякие случающиеся листы, универсалы и письма, которых удержат и до другого время умедлит немочно, велеть тебе, подданому нашему, читав самому или выслушав, подписывать генеральному писарю одному и то не твоим, подданного нашего именем, как до сего времени чинено, но таким образом: «с повеления» или «по приказу» твоему, подданного нашего, «подписал генеральной писарь, Семен Савич», дабы под именем твоим, подданного нашего, не могло никакое письмо явиться подписанное, в котором иногда ты, подданной наш, и сам не можешь ведать, а иному, никому, кроме его, генерального писаря, никаких в делах нашего царского величества и войсковых листов, писем и универсалов, не подписывать»².

Писар обов'язково брав участь у переговорах між гетьманом і російськими представниками. Якщо він з якоїсь причини не був присутній на переговорах, його докладно інформували про хід і наслідки їх³.

Генеральні осавули за рангом становили середній ступінь у вищій старшинській адміністрації. В розглядувані нами роки було два генеральні осавули. Як і в попередні десятиріччя, один з них вважався старшим, першим осавулом, другий в деяких актах звався «підосавульним». Генеральний осавул мав штат челяді; в джерелах згадується «челядь генерального осавула»⁴. Для виконання доручень до генерального осавула були прикріплені козаки його куреня, звільнені від інших обов'язків⁵.

¹ «Основа», 1862, листопад (лист Орлика до С. Яворського).

² «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 298.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 59, арк. 618.

⁴ Там же.

⁵ «Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка», стор. 518.

Генеральні осавули по багато років займали посаду. Так, В. Жураковський був генеральним осавулом з 1710 до 1724 р.¹

Як і інші чини генеральної старшини, осавули були великими землевласниками. Вони мали села з залежними селянами, різні угіддя, млини тощо. Генеральному осавулу І. Бутовичу належали х. Сгуринський, сс. Боромика, Старосілля, Кузьмичі, Черевки, Карпильське, слободи Солонівка, Сміч, сільце Хотівль з належними до них млинами та угіддями. Генеральний осавул А. Гамалія за царською грамотою одержав сс. Середицу-Буду та Сем'янівку «с людьми посполитыми» та з усіма угіддями². Царською грамотою від 15 березня 1689 р. були закріплені земельні володіння за генеральним осавулом М. Міклашевським³. Царською грамотою 1721 р. за генеральним осавулом В. Жураковським підтверджувались усі його маєтки⁴. Генеральний осавул М. Гамалія володів с. Пісками (в Лубенському полку)⁵. Як і вся старшинська адміністрація, осавули перш за все охороняли феодальну власність. Показове в цьому відношенні «универсальное писание» генерального осавула А. Гамалії, яке забороняло селянам і козакам рубати ліс у маєтках старшини⁶.

Генеральні осавули виконували й інші обов'язки адміністративного, військового та судового характеру. Вони виїжджали назустріч російським послам і супроводили їх до Батурина або Глухова. В 1691 р. генеральний осавул зустрічав російського посла за дві версти від Батурина⁷. Два генеральні осавули в тому ж році зустрічали російського посла І. Спешнева⁸. Звичайно осавули домовлялися з російськими послами про час

¹ В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, т. II, стор. 47.

² «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 27; А. Лазаревский, Обзорение Румянцевской описи Малороссии, вып. II, стор. 265—266.

³ «Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка», стор. 386—390.

⁴ Там же, стор. 173—177.

⁵ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 64.

⁶ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 59 175.

⁷ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 239.

⁸ Там же, арк. 418 зв.

і місце переговорів з гетьманом і старшиною¹. Вони ж проводжали російських послів².

Проте основною функцією генеральних осавулів були військові справи. Вони відали стройовою частиною. В обов'язки осавулів входив нагляд за складом війська, за веденням козацьких реєстрів, так званих компутів, обмундируванням, спорядженням, виправкою козаків тощо.

Поряд з цим, генеральні осавули часто бували наказними гетьманами, які очолювали козацькі війська в окремих походах. Так, у 1691 р. А. Гамалія був наказним гетьманом: «Послан для чинения над ними воинского промыслу, где случай того употребляти будет генерального осавула Андрея Гамалея со всеми воинскими людьми при нем гетьманских городовых и охотничьих полков будущими...»³. У 1692 р. А. Гамалія очолював п'ятитисячний загін козаків, що вирушив проти татар⁴. А. Гамалія, як наказний гетьман, визначав шлях проходження війська, організовував розвідку, керував бойовими діями тощо. Під час походу 1691 р. він посилав «нарочно добрых казаков под те села» на розвідку⁵. У 1711 р. під час вторгнення на Лівобережжя татарських загонів козацьким військом командував генеральний осавул С. Бутович⁶.

На генеральних осавулів, як і на іншу старшину, покладалося розслідування особливо важливих справ, а саме: справ, зв'язаних з порушенням вірності «высокомунаршему престолу», скарги, що подавались російським чиновникам на осіб вищої старшинської адміністрації. В 1690 р. генеральний осавул А. Гамалія брав участь у розгляді скарги на переяславського полковника Л. Полуботка⁷. Генеральний осавул І. Ломиковський у 1701 р.

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 239 зв.

² Там же, арк. 246.

³ Там же, арк. 330 зв.

⁴ Там же, арк. 598 зв.

⁵ Там же, арк. 635 зв.

⁶ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, 55 692, арк. 293 (свідчення одного з учасників походу, що він «в 1712 году был на том боку Днепра под Лисянкою з генеральным осавулом Степаном Бутовичем»).

⁷ ДПБ УРСР, відділ рукописів, колекція Київського університету, № 228 (97/V), арк. 77, 77 зв. (для розслідування «мы, гетьман ...посылаем войскового генерального ясаула Андрея Гамалея»).

вів слідство у справі «о стародубських ворах». Разом з іншими представниками старшини генеральний осавул був присутній при допитах-катуваннях¹. У 1703 р. осавулу Скоропадському було доручено розслідувати «зѣпороскіе дела»². Генеральний осавул С. Бутович вів слідство у справі полтавського полковника Черняка (1716 р.), осавул В. Жураковський розглядав скаргу на стародубського полковника Л. Жоравку (1718 р.)³.

Іноді генеральні осавули виїжджали на місця подій і від імені генерального суду вирішували справи. У 1707 р. генеральний осавул І. Ломиковський розглядав у Києві скаргу війта на сотника⁴.

Генеральні осавули брали участь у радах старшини. Нарешті, генеральні осавули були гінцями; вони вивозили особливо важливі листи або виконували спеціальні доручення (доставка клейнодів, введення у володіння, присутність н раді та ін.)⁵. На генеральних осавулів, як правило, покладався обов'язок доставляти грошову і натуральну плату козацькому війську. Під час воєнних дій козацьких військ під Псковом у 1701 р. генеральний осавул І. Скоропадський був посланий туди «з деньгами и с платьем, с сукнами, за прошлый год заслуженной компании и сердюкам»⁶.

Генеральні осавули, як і вся інша генеральна старшина, брали численні хабарі, і це було одним з важливих джерел їх прибутків.

До нижчої генеральної старшини належали генеральні хорунжий і бунчужний. Хорунжий за рангом вважався нижчим за полковника. Характерно, що під

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 811—811 зв.

² ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 50 608, арк. 146—146 зв., 147.

³ В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, т. II, стор. 47.

⁴ «Киевская старина», 1886, декабрь, стор. 686.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 1078 (генеральний осавул у 1701 р. доставив царську грамоту на Україну); «Источники малороссийской истории», ч II, стор. 81 (генеральний осавул у 1708 р. привіз лист царю); А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 202 (генеральний осавул у 1715 р. вручав уряд сотнику).

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 848.

час Ладозького походу генеральний хорунжий був у числі інших командирів, а головне командування здійснював чернігівський полковник П. Полуботок¹.

Як і осавул, хорунжий відав переважно військовими справами. Його офіціальним обов'язком було охороняти головний прапор козацького війська і нести його під час урочистих церемоній попереду гетьмана. З листа Меншикова до Петра I за листопад 1708 р. видно, що козацьке військо мало кілька прапорів, серед яких один вважався головним. Проте цей обов'язок, безсумнівно, був номінальний. Генеральний хорунжий займався головним чином військовими справами, а також справами адміністративного і судового характеру.

Певну підставу має припущення про те, що у віданні хорунжого була так звана надвірна короґва — загін компанійських козаків, які постійно перебували в гетьманській резиденції. Цей загін вважався збройною охороною гетьмана і почесним ескортом. Генеральний хорунжий брав участь у засіданнях генерального суду як член його або як головний суддя. Йому доручались проведення слідства на місцях², розмежування земель, введення у володіння та ін.³

Генеральні хорунжі були багаті представники старшини. Про це переконливо свідчить опис маєтностей генерального хорунжого Лизогуба. Генеральний хорунжий І. Сулима за гетьманським універсалом 1713 р. володів с. Старицею (у Київському полку).

Оскільки уряд генерального хорунжого займав одне з останніх місць у старшинській ієрархії, то траплялися випадки призначення генеральних хорунжих полковниками. В 1687 р. Я. Лизогуб — заслужений у козацькому війську ватажок — дістав чернігівське полковництво; його син Юхим, людина молода і незрівнянно менш заслужена, дістав уряд генерального хорунжого; лише через 11 років після смерті старого Лизогуба його син,

¹ Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. I—III, стор. 587.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 245 (примітка). В 1712 р. генеральний хорунжий Сулима вів розслідування по скарзі селян с. Перегін (Стародубський полк).

³ В 1709 р. генеральний хорунжий передав у власність Меншикову Почепську волость — А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 275.

який весь цей час був генеральним хорунжим, дістав чернігівське полковництво.

Хорунжі їздили з різними дорученнями до Москви: повідомляли російський уряд про потреби козацького війська, про одержані козаками перемоги та ін. Разом з іншою генеральною старшиною вони брали участь у прийомі російських посланців¹. Генеральним хорунжим доручалося примушувати селян працювати на власників².

Генеральних хорунжих призначали й наказними гетьманами. Так, у 1716 р. на чолі загону козацьких військ, що будували укріплення проти кубанської орди, стояв генеральний хорунжий І. Сулима³.

Найнижчим чином серед генеральної старшини вважався генеральний бунчужний. Офіційно його функцією була охорона одного з гетьманських клейнодів — так званого бунчука, що мав вигляд жезла, прикрашеного волоссям з кінського хвоста, білого і чорного кольору з позолоченим яблуком. У дійсності генеральний бунчужний, як і осавул та хорунжий, відав головним чином військовими справами, а також поточними справами адміністративного і судового характеру. У генерального бунчужного теж був штат челяді — «челядь генерального бунчужного»⁴.

Бунчужних відряджали з різними дорученнями⁵. На них покладався обов'язок зустрічати і проводити посланців російського уряду і бути присутніми на їх зустрічах з гетьманом⁶. Вони доставляли царські грамоти⁷. Бунчужних рідко призначали наказними гетьманами або ватажками військових загонів. Часто бунчужний був серед старшини козацького війська, яке вирушало в похід, а наказним гетьманом призначався

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 246, 419, 464, 468 та ін.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 25/29 (декрет генерального хорунжого І. Сулими 1716 р.).

³ Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. I—III, стор. 420.

⁴ «Русский архив», 1873, кн. 3, стор. 373.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 75, арк. 458.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 59, арк. 54, 470; ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 25/29.

⁷ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 207.

один з полковників. Генеральний бунчужний брав участь у судових засіданнях, вів слідства тощо. У 1720 р. гетьман Скоропадський доручив генеральному бунчужному Я. Лизогубу розслідування в справі про відмовлення від підданських робіт селян с. Боршни (Прилуцький полк) ¹.

Генеральні бунчужні іноді видавали й універсали. Відомі два універсали генерального бунчужного Я. Лизогуба, які відносяться до 1715 р. Один з них виданий з приводу стягнення поборів у м. Стародубі. Фраза: «Мы сим нашим универсалом приказуем и моц даем по звелению рейментарской власти» свідчить про те, що універсал бунчужного був виданий за розпорядженням або за уповноваженням гетьмана. Другий універсал генерального бунчужного Я. Лизогуба підтверджує право на володіння сс. Басихіним і Хомутівкою ². Генеральні бунчужні мали свою печатку ³.

* *
*

Усе сказане вище дозволяє зробити такі висновки. Генеральна старшина являла собою вищих урядовців, що здійснювали феодально-старшинську політику в різних галузях управління. Функції їх більш ясно визначені у генерального обозного, судді, писаря і не досить виразно у осавулів, хорунжого та бунчужного. Уся без винятку генеральна старшина виконувала різні доручення адміністративного і судового характеру. Більшість з старшини виступала як наказні гетьмани, що командували окремими загонами.

Генеральна старшина належала до багатой старшинської верхівки. Заміщення посад генеральної старшини відбувалося шляхом призначення, хоч у ряді випадків це прикривалося врученням посади на старшинській раді. В дійсності призначення на посаду генеральної стар-

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор 162.

² ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1715 р., № 31, арк. 1—2 (універсали генерального бунчужного Я. Лизогуба з підписами і печатками).

³ Там же; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 729 (згадка про підроблення печатки генерального бунчужного).

шини було справою вузької групи старшин, очоленої гетьманом, і провадилося під контролем та за згодою царського уряду.

В розглядуваній нами період роль генеральної старшини в управлінні Україною дещо зменшується. Зростає єдиновладдя гетьмана. Зрада значної частини генеральної старшини у 1708 р. під час шведського нашествия і загальне посилення централізаторської політики російського царизму в другому десятилітті XVIII ст. привели до дальшого ослаблення ролі генеральної старшини і збільшення ролі царських урядовців — київського генерал-губернатора, воевод та ін. Це знайшло яскравий вияв у військовій справі і в судочинстві: генеральна старшина поступово підпорядковується російським воєначальникам, а суд — російській адміністрації.

Дальшим кроком у справі обмеження прав гетьмана і особливо генеральної старшини та посилення влади російського царизму було встановлення у 1709 р. посади генерального резидента. Функції резидента, призначеного для здійснення контролю і спрямування діяльності гетьманського уряду, докладно охарактеризовані в «явных и тайных» статтях, даних Петром I ближньому стольнику А. Ізмайлову в липні 1709 р. На початку цих статей визначалася насамперед загальна мета призначення Ізмайлова: «Для ныншних случаев в Малороссийском краю быть при своем великого государе подданом войском запорожского обоих сторон Днепра при Иване Ильиче Скоропадском для своих великого государя дел и советом».

Головним завданням резидента було «смотреть... обще с господином гетьманом», щоб після подій, зв'язаних із зрадою Мазепи і частини запорожців, «весь Малороссийский край был в тишине и в покорении к Великому Государю». З цією метою було наказано не допускати оселення в межах Російської держави запорожців, що перейшли на бік шведів. Резидентові доручалося контролювати зовнішні зносини гетьманської влади. Він повинен був разом з гетьманом приймати гінців від інших держав, читати листи, привезені гетьману, відсилати ці листи до Москви і стежити за тим, щоб на них не давалося відповіді без царського дозволу. Суворо заборонялося без царського наказу

зміщати і ставити генеральну старшину та полковників, карати на смерть старшину.

Значним кроком у справі обмеження автономії України було поширення безпосереднього контролю царського уряду на старшинське землеволодіння. У статті сьомій інструкції Ізмайлову вказувалося: «Впредь гетьману ни чьих маестностей и ни каких земель, не описавшись, в какие услуги кому что дать надлежит, не отдавать же, и за вины, не описався, не отнимать». Під контроль царського резидента були поставлені і стягнення податків з населення і витрата зібраних сум, що раніше перебували цілком у руках гетьмана і старшини.

В «Пунктах секретных», даних Ізмайлову 27 липня 1709 р. в Києві, йому ще раз суворо наказувалося наглядати за старшиною і не допускати її зносин з іншими державами. В разі необхідності резидент міг спертися на військові сили — піхотні стрілецькі полки і російські війська, розташовані на Україні: «Иметь о том пересылку и согласие с воеводою киевским и с протчими, в благости (близости?) обретающимися, которым вспоможение в нужном случае чинить ему велено»¹. За секретними статтями Ізмайлов повинен був брати безпосередню участь у призначеннях старшини на посади і висувати в кандидати лише цілком відданих цареві людей.

За царською грамотою 13 вересня 1710 р. до гетьмана були призначені радниками думний дяк Вініус і стольник Ф. Протасьєв «для усpravления, с общего с ним совета, делами»². Перебування Ф. Протасьєва «для общего с ним решения царских дел» було підтверджено царською грамотою 18 березня 1721 р.³

Роль генеральної старшини зменшилася після створення Малоросійської колегії. Вже через місяць після смерті Скоропадського Малоросійська колегія розпоряджалася справами, мало рахуючись з генеральною старшиною. Так, 25 вересня 1722 р. всупереч волі старшини колегія постановила, «иж бы так з казаков як из

¹ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 230.

² «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 120.

³ Там же, стор. 141.

мужиков, пчелная и тютюнная взималася десятина»¹.

Таким чином, у 20-х роках XVIII ст. роль і значення генеральної старшини поступово занепадали. Проте, незважаючи на окремі обмеження, українські феодали зберігали свою владу над народними масами. Генеральна старшина — ця вища ланка старшинської адміністрації — у всій своїй діяльності в різних галузях здійснювала політику визиску і покріпачення народних мас України — селян, рядового козацтва, біднішого міського населення. Багатства старшини зростали, в той час як народні маси України перебували у все зростаючому безправ'ї і злиднях, зазнаючи тяжкого феодально-кріпосницького гніту з боку українських феодалів і російської дворянської монархії.

¹ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 97.

РОЗДІЛ IV

ПОЛКОВЕ УПРАВЛІННЯ

У кінці XVII — першій чверті XVIII ст. Лівобережна Україна зберігала військовий і адміністративно-територіальний поділ на полки, що склався в попередні десятиріччя. Протягом усього цього часу на Лівобережжі було незмінно десять полків — Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Полтавський і Миргородський.

В архівних справах зберігся проект створення нового, одинадцятого полку — Глухівського. В 1713 р. гетьман Скоропадський, що прагнув скрізь висунути своїх родичів, вирішив утворити для свого «швагра» (брата жінки) нове полковництво. Йому вдалося схилити до цього й впливових російських діячів Б. Шереметєва і Ф. Протасьєва. Останні, заінтересовані в придбанні нових багатств на Україні, шукали підтримки гетьмана і тому висловилися за утворення полку. До полку мали увійти Глухівська, Воронізька, Кролевецька, Коропська і Новомлинська сотні. З доданням сюди ще Конотопської сотні кількість козаків у полку мала досягти 6 тисяч¹. Проект цей не був здійснений. Це зумовлювалося посиленням у другому десятиріччі XVIII ст. централізаторської політики царизму, спрямованої на ліквідацію автономного устрою України, в тому числі полкового поділу.

Якщо кількість полків вважалася сталою і постій-

¹ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1713, № 26, арк. 2 (чернетка).

ною, то їх територія не була точно визначеною. Межі окремих полків змінювалися, і між полками йшли суперечки за суміжні землі. Так, довгий час існували конфлікти між миргородським і полтавським полковниками; лише в 1723 р. за гетьманським наказом була остаточно проведена розмежувальна лінія між Полтавським і Миргородським полками¹. Не була точно визначена межа між Переяславським і Лубенським полками; ще в 60-х роках XVIII ст. полкова влада обох полків порушувала питання про остаточно розмежування їх території². В 1703 р. за гетьманським дорученням батуринський сотник Д. Нестеренко вів розслідування у справі про межі між Прилуцьким і Лубенським полками³.

Не визначеними були й межі між Полтавським полком і Слобідською Україною. В 1692 р. полтавський полковник Ф. Жученко скаржився на загарбання слобожанами південних земель Полтавського полку (Коломацькі землі й ліси)⁴. Після подій 1708—1709 рр. Котельва, сотенне містечко Гадяцького полку, було відібране полковником Ахтирського полку Ф. Йосиповим і приєднане до Ахтирського полку на підставі відповідного «ордера», виданого Меншиковим і підтвердженого царським указом. Неодноразові клопотання старшини про повернення Котельви під «гетьманський регімент» не дали наслідків⁵. Конфлікти за межі між Полтавським полком і Слобідською Україною (Ахтирський полк) тривали і в 1722 р.⁶.

Найменш визначеними були кордони південних полків. У 1713 р., коли треба було розмежувати землі на півдні, київський губернатор Д. Голіцин наказував гетьману знайти «сведомых людей, которые б пограничные степи и всякие урочища, а именно от Самары и Арели и до Черкаскова и даже до Азова могли знать»⁷.

¹ М. Судиенко, Материалы для отечественной истории, т. I, стор. 28.

² «Киевская старина», 1883, декабрь, стор. 573.

³ «Стороженки. Семейный архив», т. VI, стор. 218.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 865.

⁵ «Киевская старина», 1901, ноябрь, стор. 74—75.

⁶ «Дяриуш», стор. 45.

⁷ М. Судиенко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 54—55.

Питання про розмежування полків ускладнювалося тим, що окремі сотні передавалися за розпорядженням гетьмана до інших полків. Такі випадки мали місце, наприклад, у Гадяцькому і Чернігівському полках.

Територія полків була неоднаковою, різною була й кількість населення. Дані про кількість населення в полках наведені у відомих працях О. Шафонського, М. Маркевича та ін. Ці праці належать до пізнішого періоду, але дають деяке уявлення про співвідношення населення в окремих полках.

На чолі полкової адміністрації стояв полковник, що здійснював вищу адміністративну, військову та судову владу на території полку. Разом з ним полковими справами управляла полкова старшина в складі обозного, писаря, осавула, судді, хорунжого.

Полковник звичайно керував лише одним полком. Траплялося, що полковник протягом ряду років посідав одночасно і один з генеральних чинів. У 1710 р. наказним полковником у Полтаві був генеральний бунчужний Я. Лизогуб. У документах його іменують «бунчучный всйска его царського пресветлого величества Запорожского енеральный, на сей час уряд полковництва полтавского правячей», або «на той час в Полтаве резидуючий». Залишаючись генеральним бунчужним, Лизогуб довгий час був наказним полтавським полковником. Він згадується як наказний полтавський полкоєник ще й в 1721 р.¹

Полковники офіційно вважалися виборними. Проте вже в кінці XVII ст. обрання полковників було суто номінальним. Питання про призначення на полковницький уряд тих чи інших представників старшини вирішувалося гетьманом, генеральною старшиною і погоджувалося з царським урядом. Дуже цікаві щодо цього події 1687 р. При скиненні Самойловича і проголошенні на Коломацькій раді гетьманом Мазепи шість полковників були звільнені від посади і замість них, очевидно при допомозі всемогутнього временщика В. Голіцина, були призначені нові (Лизогуб — чернігівським, Гамалія — лубенським, Дмитрашко — переяславським,

¹ «Український археографічний збірник», т. I, стор. 82—83, 92—96; А Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 466.

Солонина — київським, Забіла — ніжинським, Олексіїв — стародубським)¹. 25 липня ці нові полковники вже підписали акт обрання Мазепи.

У тих випадках, коли полковник, хоч і формально, обирався на раді, на виборах звичайно були присутні представники від гетьмана і генеральної старшини. Так, на виборах полтавського полковника влітку 1691 р. був присутній генеральний суддя Ф. Прокопович. Проте випадки обрання полковника на раді, в якій брали участь козаки, не часті. До того ж згадки документів «о всенародных прошениях» за того чи іншого кандидата вимагають до себе дуже критичного ставлення.

Характер цих «всенародних» прошень видно з такого запису в «Диариуше» в березні 1722 р.: «П. п. стародубоце найдучися в Москве, а именно п. п. Покорский, Есимонтовский, Демянович, писарь полковый стародубовский и прочии подали, за подписом рук своих, суплеку... пану гетману, з прошением, чтоб в полк их определен был полковником... Миклашевский»². Отже, «прошение» було справою невеликої групи полкової старшини. Поряд з цим часто практикувалося пряме призначення полковників гетьманською владою. У дальшому ці призначення стають усе частішими.

Ще в 1687 р. замість убитого повсталими козаками прилуцького полковника Л. Горленка Мазепа призначив ічнянського сотника І. Стороженка, а в 1689 р. — Д. Горленка³. Щоб позбутися ненависного йому переяславського полковника Л. Полуботка, Мазепа виклопотав у Малоросійському приказі санкцію на його зміщення і призначив замість Полуботка на переяславське полковництво І. Лисенка⁴.

Часте зміщення Мазепою полковників та інших урядовців мало свої причини. З перших років гетьманства Мазепа виношував і готував свої глибоко ворожі російському і українському народам плани відриву Лі-

¹ «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, М., 1828, стор. 558.

² «Диариуш», стор. 37.

³ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 17, 18.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 59, арк. 104; ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1690 р., № 32.

вобережної України від Росії і поневолення її Польщею. Тому він заздалегідь намагався поставити на найважливіші посади, в тому числі полкові, близьких до себе людей.

Гетьман і генеральна старшина не тільки ставили на полковництво своїх кандидатів, а й рішуче придушували опір цьому «полчан». Так, коли полтавці не захотіли визнати полковником поставленого гетьманом Левенця, гетьман прямо заявив, що «кто бы он ни был, ослушник нашей воли... будет казнен смертью».

У тих випадках, коли полковником обиралась небажана правлячій верхівці особа, вибори скасовувалися гетьманом. Влітку 1696 р. у Київському полку корисливий і властолюбивий полковник К. Мокієвський, який вийшов з частиною полку в похід, був зміщений старшиною і на його місце обраний хорунжий Солонина. Але родич Мазепи Мокієвський, тісно зв'язаний з усією правлячою верхівкою Лівобережної України, за наказом Мазепи був поновлений на полковництві. Обрання Солонини було скасоване.

Щоб дістати полковницьку посаду, кандидати на полковництво давали великі хабарі гетьманові. Призначення на полковницький чин за хабар було дуже поширеним в часи гетьмана І. Самойловича. Це відбилося і в чолобитній, яку старшина подала на Самойловича. Вона обвинувачувала гетьмана в тому, що він «за уряды полковничьи берет великие посулы»¹. Так само широко хабарництво практикувалося за Мазепи. Відомо свідчення Кочубея, якому за його становищем (генерального писаря, а пізніше судді) були добре відомі подробиці призначення полковників. «За полковничьи уряды, — писав Кочубей в своєму донесенні, — (Мазепа) великия берет взятки, хоч бы не знаять як которий заслужонный товариш был годен того уряду; а не будет ли мети достатку денег, то оного восприяти не сподобится, а сподобляться тии, котории з дьябель мають грошей и есть что дати в руки его по достатку»².

Можна припустити, що саме за хабар Мазепа в 1688 р.

¹ «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 302.

² «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 109

призначив лубенським полковником Л. Свічку, який не мав для цього ніяких інших даних, крім великого багатства¹.

Про взяття хабарів за призначення на полковницьку посаду свідчить заповіт вдови гадяцького полковника Бороховича. Після смерті полковника один з його синів, відправляючись до Мазепи, щоб порушити клопотання про одержання гадяцького полковницького уряду, просив матір виділити йому «с... общего скарбу неделеного тысячу червоных и сколько сот талерей битых», які він і дав Мазепі².

Кандидатури полковників, намічені гетьманом, затверджував царський уряд. Уже в кінці XVII ст. призначення на полкові чини, абияк прикриті видимістю обрання, проводилися за санкцією царського уряду. В перші десятиріччя XVIII ст. для призначення полковника вважалося необхідним царське побажання або царський указ гетьману. В кінці XVII і першому десятиріччі XVIII ст. переважають випадки призначення і заміщення полковників гетьманами, але з обов'язковим повідомленням про це царського уряду.

В 1702 р. полкова старшина Полтавського полку скаржилась на полтавського полковника, який не зважав на старшину і таємно зносився з татарами. Наказом гетьмана він був зміщений з посади, а до Полтави надіслано «для управління всяких належущих порядков в полку бунчужного генерального Михайла Гамалея»³.

В 1705 р. для повернення М. Міклашевському стародубського полковництва Мазепа звертався за дозволом до царського уряду⁴. Лише після одержання царського указу Міклашевський був поновлений на посаді полковника⁵. На прохання Палія затвердити призначення

¹ А. Лазаревский, Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв., «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XI, стор. 48.

² «Русский архив», 1875, кн. 3, стор. 316. Оскільки Борохович через ряд обставин, до певної міри випадкових, не міг бути призначеним на полковницький уряд, гетьман винагородив його, підтвердивши універсалом за ним всі маєтності батька.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 518

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 613

⁵ Там же, арк. 30 зв.

білоцерківським полковником А. Танського канцлер Г. Головкін відповів: «Без именного ц. в. указу определить его (Танського. — В. Д.) в тот чин полковничества белоцерковского не могу»¹.

Уже в ці роки царський уряд неодноразово вказував, що призначати й відставляти полковників можна тільки за згодою царя. Без царського указу призначення або зміщення полковників вважалось недійсним. У 1712 р. гетьман Скоропадський рекомендував генерального хорунжого Сулиму на київське полковництво, але царський уряд не затвердив цього клопотання².

Поступово ініціатива відставки полковників від посад стала переходити до царської адміністрації. В 1713 р. Б. Шереметев і Ф. Протасьєв писали гетьману Скоропадському про необхідність замінити двох полковників — лубенського В. Савича та прилуцького І. Носа³. На виконання цього розпорядження у 1714 р. гетьман змістив обох полковників — І. Носа за похилим віком, В. Савича — через слабке здоров'я: «Одного за пристарелих летах, другого в слабости здоровья повелел для того их от тих урядов одоставити»⁴.

Гетьман Скоропадський, відставивши від посад прилуцького і лубенського полковників, призначив замість них охочекомонного полковника Г. Галагана та глухівського сотника Маркевича. Листом на ім'я канцлера Г. Головкіна гетьман просив на це царської грамоти. У відповідь Головкін повідомив, що цар погодився видати Галагану й Маркевичу підтверджувальні грамоти на полковництво. В 1714 р. в універсалі гетьмана Скоропадського до Лубенського полку повідомлялось, що новий полковник М. Маркевич призначений на полковницьку посаду «по моїаршему благоволенію»⁵. Через рік Маркевич одержав царську грамоту, яка підтверджувала за ним полковництво.

Призначення полковників царським указом, що уві-

¹ М. Судненко, Матеріали для отечественной истории, т. II, стор. 152.

² ЦДАДА, ф. Матеріали експедиції сенату, № 7/1734, арк. 310.

³ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1713 р., № 26.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 120, арк. 194.

⁵ А. Лазаревский, Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв., «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XI, стор. 52.

йшло в практику, дістало юридичне оформлення в царському указі 1715 р., за яким старшині надавалося право лише висувати кандидатів на посади, а затвердження їх передавалося цілком царю. Після цього призначення полковників стало справою царського уряду.

Характерний щодо цього лист канцлера Головкина до Скоропадського за 1716 р., в якому канцлер нагадує гетьману, що на київське полковництво Танського призначив сам цар¹. В 1715 р. царським указом М. Милорадович був призначений гадяцьким полковником. Канцлер Г. Головкин повідомив про це Скоропадського в листі від 17 жовтня 1715 р.: «Господин Милорадович давно уже на полковничество гадичское именованым царского величества указом определен и отсюда отправлен»². В 1719 р. ніжинським полковником цар призначив П. Толстого. Призначення на полковницькі посади російських дворян було дальшим кроком у справі обмеження прав і привілеїв української старшини.

З утворенням Малоросійської колегії і фактичною ліквідацією гетьманства після смерті Скоропадського справа призначення полковників і полкової старшини цілком перейшла до рук царського уряду. Про це яскраво свідчить царський указ 1723 р.³.

Намагаючись прикрити видимістю обрання ці призначення полковників, гетьманська адміністрація і царський уряд вживали різних заходів до того, щоб поставлення полковників відбувалося при якомога більшому напливі народу. Призначення на посаду нового полковника супроводжувалось такою церемонією. Про призначення нового полковника полкову старшину попереджали заздалегідь. Збирався увесь полк з полковою й сотенною старшиною, прапорами і музикою. Місцем збору була площа в полковому місті; іноді полк збирався біля будинку полковника. Для призначення полковника на посаду приїздив посланий гетьманом представник генеральної старшини. Він привозив з собою

¹ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1716 р., № 1, арк. 2, додатковий.

² М. Судиненко, Матеріали для отечественной истории, т. II, стор. 251.

³ «Полное собрание законов Российской империи, Собрание первое», т. III, стор. 26.

нового полковника. Прибулих зустрічала також полкова музика, схилялись прапори.

Полковій і сотенній старшині, яка збиралася, повідомлялося про призначення нового полковника й читався гетьманський універсал з цього приводу. «Новобраному» полковнику вручалися знаки полковницької влади — полковий прапор, полковницький пернач, полковий значок і литаври. Вручення полкового прапора означало вступ полковника на посаду.

Головним атрибутом полковницької влади був так званий пернач. Його зовнішній вигляд можна уявити з перначів, що дійшли до нас. У збірці В. Тарнавського, яка зберігається в Чернігівському історичному музеї, є пернач чернігівського полковника П. Полуботка. Пернач цей має форму жезла, срібний, рівний, з літою визолоченою голівкою і шістью ажурними перснями (звідси й назва «пернач»). Посередині ручки карбування лускоподібне. Довжина пернача — близько $\frac{1}{2}$ м (48,5 см).

За звичаєм, що зберігся ще з часів Запорозької Січі, полковника іноді накривали шапками або прапорами. Вслід за цим правила молебень і полковник приносив присягу. Полковник приймав справи від свого попередника. Ця урочиста церемонія мала створити видимість народного обрання полковника.

Зміщення полковників провадилося наказом гетьмана, але також за погодженням з царським урядом. Поряд з цим царський уряд неодноразово підкреслював, що гетьман не має права самостійно відставляти полковників, для цього потрібна згода усієї генеральної старшини. Підставами для відставки полковників у більшості випадків були їх ті чи інші провини, перехід на іншу посаду, хвороба, старість¹.

Резиденцією полковника було полкове місто, що являло собою адміністративний центр полку. Лише в окремих випадках полковник робив своєю резиденцією інше місто. Так, лубенський полковник переніс у 1715 р. свою резиденцію до м. Ромен, що знаходилося ближче до його маєтностей в інших полках². Можна

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 422.

² А. Лазаревский, Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв., «Чтения в Историческом обществе Не-стор-летописца», кн. XI, стор. 54.

вказати й на інший подібний випадок: в 90-х роках XVII ст. центром Київського полку залишився Київ, а резиденцією своєю полковник обрав м. Козелець¹.

Під час поїздок полковника до Москви, а іноді й до гетьманської резиденції (Батурина, пізніше Глухова) його супроводила полкова старшина, зокрема полковий суддя і писар. В 1689 р. з гетьманом до Москви їздили п'ять полковників з полковими писарями і суддями.

* * *

Полковники були великими землевласниками-феодалами, нерідко найбільшими землевласниками в полку. Такі полковники, як П. Полуботок у Чернігівському полку (1706—1724), Д. Апостол — у Миргородському (1683—1727), Д. Горленко — в Прилуцькому (1693—1708) та ін., були відомі своїми багатствами не лише в Лівобережній Україні, а й у всій Російській державі.

Так, чернігівському полковнику П. Полуботку, крім придбаних ним окремих ґрунтів, млинів, урочищ, будинків, палаців, шинків та ін., належали такі володіння: сс. Михайлівка, Озак, Буймир, Груня, Коровинці — в Лубенському полку; м. Любеч з перевозом на Дніпрі, з озерами та присілками, сс. Виблі, Підгірка, Піски, Жабчичі, Домошлин, Габрієлівка, Корюківка, Жуковичі, Нові Млини, Нові й Старі Боровичі, Орлівка з Казилівкою, Оболонне, Городище, Криски, Псарівка, Савинці, Велика Вісь, Гусинка, Ріпки, Холявин, Петрушин, Камінь, Маслоківка, Познопали, Суслівка, Радківка, Довшк, Радуль, Унучки, Білоцерківці, Павлівка, Горочі, Розсудів, Неданчичі, Махнотинське, Кувечичі, Табаївка, Махначі, Губичі, Миси, Андрушичі, Загребельня, Ількуча, Зраювка, Хоробричі, Перепис, Деревиння, Овтуничі, Гута, Бреч, Наумівка, Тур'я, Довга, Гребля, Савинки, Тільна, Самотучі, Гута-Сядрицька, Гутище.

Крім особистого володіння селами та іншими угіддями, полковники звичайно мали в своєму розпорядженні велику кількість рангових сіл. Так, у Ніжинському полку в кінці XVII — початку XVIII ст. до рангу полкових володінь належали такі села: Круничполе

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 63 зв.

з Вишнівкою та Сваричівкою, Рожівка, Максимівка, Безуглівка, Липовий Ріг, Володькова Дівиця, Перевод, Пашківка, Вересоч, Веркіївка, Берестовець, Смоляж¹. У Прилуцькому полку на ранг полковників належав також ряд сіл, в тому числі с. Ряски та ін.². Окремі села залишалися ранговими полковними володіннями довгий час — понад 100 років. Так, с. Веркіївка (Ніжинський полк) була в ранговому полковому володінні від часу вигнання польських панів до 60-х років XVIII ст.³

В руках полковників зосереджувалась велика кількість власних та рангових володінь. Так, царська грамота від 14 листопада 1708 р. підтвердила за ніжинським полковником Жураковським володіння с. Крупицполем з Вишнівкою й Сваричівкою, Рожівкою, Максимівкою, Безуглівкою, Липовим Рогом, Володьковою Дівицею і Переводом. До того ж на чин ніжинського полковника належали рангові села Березанка, Максимівка, Веркіївка, Берестовець, Кропивне, Будище, Пашківка⁴.

Земельні володіння, що становили особисту власність полковників, зростали особливо швидко. Наприклад, прилуцький полковник Д. Горленко через кілька років після зайняття полковницької посади одержав за гетьманським універсалом зразу три села — Сергіївку, Ковтунівку та Яблунівку (1697), потім Білошапку (1699), Ярошівку (1701), Мамаївку (1703), Калюжинці, Понори (1705), Вечірки (1708). За ці ж роки він заволодів сс. Хаєнками, Ряшками, Малою Дівицею й Мокляками. У селах Д. Горленка було понад тисячу залежних селян⁵.

Про величезні багатства стародубського полковника Тимофія Олексійовича дає уявлення його заповіт, яким він передавав у спадщину кілька значних за роз-

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 14, 34, 92, 117, 119—121; «Генеральное следствие о маентностях Нежинского полка», стор. 68—69.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 40.

³ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 117.

⁴ В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, т. II, стор. 47.

⁵ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 18—19.

мірами будинків у м. Стародубі, ряд хуторів «з полями пахотними и кгрунтами, гаями, винницями, казанами, конми и дробным быдлом с огородами», багато млинів та ін.¹ Переяславський полковник Томара володів сс. Підставкою, слобідками Богушівкою і Нехайкою; хуторами Каврайським, Чумацьким, Золотоніським, Безуглівським, Леплявським, Прохорівським та ін.² Царськими грамотами були підтверджені маєтності за гадяцьким полковником Г. Милорадовичем, чернігівським полковником Я. Лизогубом, ніжинським полковником С. Забілою³, миргородським полковником Д. Апостолом і багатьма іншими.

Царськими грамотами та гетьманськими універсалами полковникам роздавалися нові села і підтверджувалися старі володіння. Так, царською грамотою 1688 р. було підтверджено за переяславським полковником Р. Райчею м. Березань з усіма належними йому селами, млинами, сінокосами та іншими угіддями⁴. Збереглися згадки про одержання у 1715 р. київським полковником А. Танським за гетьманським універсалом х. Мокіївського і с. Калити⁵.

Гетьманські універсали підтверджували земельні володіння за спадкоємцями померлих полковників. У 1709 р. за дітьми київського полковника П. Борсукова гетьманським універсалом закріплювались численні володіння. Гетьманським універсалом 1715 р. підтверджувалися володіння за сином померлого переяславського полковника В. Томарою і в 1716 р. за його дочкою Е. Томарою. Універсалом 1718 р. гетьман Скоропадський підтвердив за вдовою ніжинського полковника Л. Жураковського право на володіння сс. Крупицполем з Вишнівкою і Сваричівкою, Рожівкою, Максимівкою, Безуглівкою, Липовим Рогом, Володьковою

¹ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 371—18 460 («Завещание Тимфея Алексеевича, полковника стародубского, составленное 20 февраля 1695 года»).

² «Летопись занятый Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 78.

³ «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 199—206, 254—259.

⁴ «Летопись занятый Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 16.

⁵ Там же, стор. 78—79.

Дівицею¹. В 1710 р. царською грамотою були закріплені маєтності за дітьми полтавського полковника Л. Черняка². Згадки про такі підтвердження зустрічаються в джерелах досить часто³.

Не задовольняючись царськими і гетьманськими наданнями, полковники й самовільно захоплювали села. Так, київський полковник забрав у свою власність с. Коптів (Остерська сотня)⁴.

Володіючи селами, хуторами, млинами і т. п., полковники тримали спеціальних управителів цими володіннями — старост, «господарів» тощо. В джерелах 1722 р. згадується, наприклад, «Андрей, господар двора п. полковника лубенского»⁵.

Крім експлуатації залежних селян у своїх власних і рангових володіннях, полковники користувалися працею й спеціально виділених для них селян і козаків. Збереглися відомості про те, що в деяких сотнях були селяни, які працювали тільки на полковників. У Гадяцькому полку в Рашівській та Комишанській сотнях згадуються «тяглые люди», «издавна по полковников отделенные»⁶. Гетьманськими універсалами «в прислугу» до полковників нерідко віддавали і ремісників «для домової потреби». Так, універсалом Скоропадського у 1715 р. вдові лубенського полковника В. Савича були залишені «в прежнем послушенстве до двора Савичевой для домової потреби універсалами определенных в Лубнах кравцов двох, шевцов трох, бондаров и коновалов по два, рыбалок трох, гончаров двох, а в с. Новаках и Колайденцах — стелмахов четырех человек»⁷.

Полковники і полкова старшина мали значну кількість козаків для різних послуг і посилок. Дуже важ-

¹ А. Лазаревский, Обзорение Румянцевской описи Малороссии, вып II, стор. 183—184.

² «Летопись занятий Археологической комиссии», вып. XVII, стор. 118.

³ Там же, стор. 61, 66, 78, 79, 118.

⁴ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 128.

⁵ Там же, стор. 103.

⁶ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 250.

⁷ А. Лазаревский, Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв., «Чтения в Историческом обществе Нестора летописца», кн. XI, стор. 85.

ливі дані щодо цього наводить щоденник гетьманської канцелярії за 1722—1723 рр. Із записів за лютий 1723 р. видно, що наказний полтавський полковник скаржився на сина полтавського полковника Г. Черняка, який держав у своєму курені близько ста козаків з своїх сіл (Рибців і Гавронців) для власних послуг, звільняючи їх від військових обов'язків та інших повинностей. Генеральна військова канцелярія наказала Г. Черняку залишити «себе для послуг тилко 12 конних а 8 пеших, которых також до подданских работизн не чепал бы»¹. Гадяцький полковник Борохович і його син теж мали куренчиків для послуг і робіт². Послугами куренчиків користувалася і полкова старшина. Прилуцький полковий осавул у 1723 р. мав 6 куренчиків³.

Експлуатуючи селян у власних маєтках і селян, спеціально за ними закріплених, полковники, крім того, широко використовували працю селян з інших маєтностей (вільних військових, ратушних і навіть старшинських) і козаків свого полку. Полковники примушували селян і козаків сплачувати різні грошові та натуральні збори понад встановлені законом і звичаєм норми. Так, лубенський полковник А. Маркович, як видно з поданої на нього в 20-х роках XVIII ст. скарги, примушував козаків і селян працювати на себе — споруджувати й лагодити його греблі, возити ліс, орати, косити сіно, жати хліб і т. д. З цієї чолобитної, поданої царським чиновникам всією старшиною полку, видно, які різноманітні побори вимагав Маркович з козаків. Він вимагав з них натуральних «даток» пряжею, примушував козаків супроводити волів на продаж, споруджувати у його володіннях різні будівлі, охороняти із зброєю його худобу тощо⁴.

Незважаючи на те, що в полках склалися звіти, так звані «ведения», про прибутки і витрати полкової казни, згідно з якими відправлялися гроші до гетьманського скарбу, полковники розпоряджалися полковою

¹ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 115.

² Там же, стор. 116.

³ Там же, стор. 122.

⁴ А. Лазаревский, Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв., «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XI, стор. 60—61, примітки (чолобитна).

казною майже безконтрольно, допускаючи при цьому великих зловживань. В «Диариуше» за березень 1722 р. вказано, що миргородський полковник Д. Апостол протягом десяти років держав у себе зібрані гроші, посилаючи до гетьманського скарбу всього тисячу золотих на рік¹. У 1718 р., через три роки після призначення М. Милорадовича гадяцьким полковником, полкова старшина скаржилася гетьману Скоропадському, що Милорадович всі полкові прибутки забирає собі².

Полковникам надавалося право визначати податки в полку. Такі збори, як «покуховщина» і «показанщина», що часто згадуються в джерелах, давали полковникам великі прибутки. У ряді полків збирались бджільницька (медова) та тютюнова «десятини», податок з млинів — «військова мірочка» з помолу та ін. Ряд зборів стягався з торгівлі. З кожного возу, що стояв на ярмарку, збиралося «возовое». Податки сплачувалися за вироблення напоїв, продаж коней, солі, хліба, за різницькі комори і т. д. Торгова десятина бралась від продажу риби, тютюну, меду³. На користь полковників йшли й інші численні збори, що їх стягали з селян і міщан полку, зокрема так звана «подосенщина» — частина врожаю. Значний прибуток полковникам давали «ральцы» — обов'язкові подарунки полчан полковнику, що збиралися з нагоди різдва й пасхи, а також об'їздів полковником полку⁴.

Полковники одержували грошову винагороду. З Москви їм регулярно надсилалось «царське жалування», до якого, крім грошей, входили хутра і дорогі тканини. Так, у 1688 р. полковники одержали плату дорогими хутрами і одягом⁵. Згадки про виплату полковникам «жалування» в джерелах зустрічаються протягом останнього десятиріччя XVII ст. і в перші роки XVIII ст.⁶.

¹ «Диариуш», стор. 33.

² А. Лазаревский, Люди старой Малороссии, «Киевская старина», 1882, март, стор. 481.

³ «Дневник Якова Маркевича», ч. I, стор. 44.

⁴ Д. Багалей, Новый историк Малороссии, СПб, 1891, стор. 82—84; «Киевская старина», 1885, октябрь, стор. 361—364.

⁵ «Чтения в Обществе истории и древностей», кн. I, 1859, стор. 14—22.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 311—313, 316; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу. № 62, арк. 606—607, 726; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 2 зв.

За дальші роки є згадки про видачу полковникам «жалування» під час військових походів. Полковники одержували постійні нагороди грошима й натурою за військові походи; ці нагороди роздавалися звичайно після закінчення літніх і осінніх походів.

З посиленням централізаторської політики царизму окремі збори вилучалися з відання полковників. Це зовсім не означало зменшення поборів з населення, — навпаки, загальна їх сума зростала. Проте царський уряд контролював ці побори, а нерідко і брав їх до своїх рук. Так, у 1721 р. полковникам було заборонено збирати «покуховщину»¹. В «Диариуше» за 20 березня 1722 р. відмічено, що в усі полки було надіслано розпорядження про заборону брати «ральцы» з козаків та селян². З «Журнала» відомо, що в грудні 1722 р. Полуботок розіслав «листы» старшині з заборonoю збирати ральці на різдво³.

Одним з значних джерел прибутків полковників, як і всієї полкової старшини, були численні хабарі. Полковники за хабарі звільняли полчан від військових походів. Звільненням на підтвердження цього видавався відповідний полковницький лист. Лубенський полковник Л. Свічка весною 1695 р. одержав земельну ділянку від козака А. Хвилоненка за звільнення від походу⁴.

Полковники за хабарі звільняли селян у селах полковсї старшини і взагалі селян багатих і впливових власників від усіх «обшенародних сборов, поборов и повинностей». Переяславський полковник Томара своїм «листом» у червні 1715 р. звільнив селян с. Панфілова, що мешкали на грунтах переяславського судді І. Берла, «от тяглостей посполитых, подачок и станций... мы... помянутых оного людей, на власных грунтах, в селе пререченном живучих, увольняем, зачим абы п. сотник яготинский з урядом, а особливе атаман и войт панфилские пререченных пана Берлових людей до жадних повинностей посполитых, поборов, роботизн

¹ «Летопись занятый Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 141.

² «Диариуш», стор. 37.

³ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 106.

⁴ «Стороженки. Семейный архив», т. VI, стор. 448.

и подвод не важилися потягати и станцій на их насилати и иных трудностей чинити не дерзали...»¹.

У деяких полках полковники за щорічні грошові хабарі звільняли міщан і селян від «общенародних повинностей». Очевидно, це було характерним для всіх полків. Різниця полягала лише в поширеності таких звільнень і їх юридичному оформленні. Так, селяни-чиншовики згадуються в Прилуцькому полку на початку XVIII ст. при полковнику Д. Горленку. Він звільняв багатих селян від загальних повинностей, беручи з них щорічний чинш. За полковника Носа в другому десятилітті XVIII ст. в Прилуцькому полку було близько 30 дворів посполитих людей, «якие так жадных тягlostей, яко и месячного датку не выстачаючи, чинш полковникови дают»².

У ряді випадків полковники, мало зважаючи на гетьманську адміністрацію й самовладно керуючи полками, видавали навіть письмові посвідчення про звільнення окремих полчан від поборів і повинностей. Прилуцький полковник Г. Галаган, наприклад, мав своїх офіційно оформлених чиншовиків. Він звільнив братів Бущан «от посполитых дачок», а Андрієнка і М. Яценка «от воження подвод компанейских станцій, так же поборових датков, и всяких громадских повинностей»³.

О. Лазаревський опублікував знайдені в архіві Галагана посвідчення, видані ним різним мешканцям Прилуцького полку на підтвердження їх звільнення від загальних повинностей. Написані вони за стандартним зразком. Після звичайного для полковницьких «листів» початку йде: «Ознаймуем, иж Василь Бущан, житель журавский, дал нам роковой чинш коп есть з братом своим за рок 1714, которого мы Василя і брата его, увольняем от всяких посполитых дачок, так поборових, яко важения подвод от станцій компанейцев и великороссийских людей, и всяких тягlostей мирских и сторожовщины, на целый год, от ниже написанного чи-

¹ А. Лазаревский, Очерки, заметки и документы по истории Малороссии, V, стор. 99.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 21—22.

³ А. Лазаревский, Очерки, заметки и документы по истории Малороссии, I, стор. 54.

сла...». В кінці листа є приписка про сплату чиншу за 1715 и 1716 рр. з підтвердженням звільнення братів Бушан «от тяглостей посполитих» і на ці роки. В одному лише сокиринському архіві Галаганів Лазаревський виявив 28 таких «листів»¹.

Значним джерелом прибутків полковників були судові справи. Полковникові йшла лев'яча доля штрафів, що їх накладали суди. Не задовольняючись цим, полковники грабували засуджених, забирали собі їх земельні угіддя, худобу і різне майно². Лубенський полковник у 1723 р. забрав у засудженого козака С. Заїського «виклады» — гроші, волів, ліс³.

* * *

†

Іноді обов'язки полковника тимчасово виконував так званий наказний полковник. Наказне полковництво, як і наказне гетьманство, мало кілька форм. Наказний полковник призначався для керівництва полком при відсутності постійного полковника. Наприклад, Ніжинським полком у 1691 р. командував наказний полковник Шендюх⁴. Наказне полковництво доручалось звичайно полковій старшині. Найчастіше наказними полковниками бували сотники полкових сотень. У 1702 р. в Гадяцькому полку наказним полковником був опошнянський сотник Р. Корецький, в 1722 р. в Стародубському полку — полковий сотник І. Борозна⁵.

Іноді наказний полковник заміщав постійного протягом ряду років. У Ніжинському полку з 1701 по 1708 р. наказним полковником був Л. Жураковський⁶. В 1719—1721 рр. обов'язки наказного полтавського

¹ А. Лазаревский, Очерки, заметки и документы по истории Малороссии, I, стор. 52—53.

² «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. XII, стор. 101, 103.

³ Там же, стор. 113.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 211 зв.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 2067/2255.

⁶ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 13.

полковника виконував генеральний бунчужний Я. Лизогуб, який іменувався «уряд полковництва Полтавського правячей»¹.

Наказне полковництво оформлялося гетьманським універсалом. В 1719 р. універсалом Скоропадського наказним переяславським полковником замість померлого полковника Томари був призначений генеральний хорунжий І. Сулима². В 1722 р. гетьманський універсал на наказне стародубське полковництво достав І. Корецький³. В 1708 р. після зради Мазепи і Глухівської ради Ніжинським і Лубенським полками керували наказні полковники⁴. У квітні 1723 р. наказні полковники були в Стародубському, Переяславському, Полтавському, Лубенському і Прилуцькому полках⁵.

Дуже поширеною була й така форма наказного полковництва, коли полковник, відправляючи частину свого полку у військовий похід або на роботи, призначав над нею наказним полковником одного з старшин. Наприклад, у 1700 р. козаками Лубенського полку, які разом з російськими військами вивозили запаси з Казі-Кермена й Таванська, керував наказний полковник. У таких випадках у полку одночасно бувало два полковники — «совершенный», або «целый», і наказний. В 1691 р. так було в Київському полку⁶. Іноді командування частиною полку в поході або на роботах доручалося зразу двом представникам полкової старшини. Так, у 1702 р. частиною Полтавського полку керували полковий осавул і полковий сотник⁷.

Бували випадки, коли в полку лишався постійний полковник, а хтось з полкової старшини призначався наказним полковником для командування загоном козаків цього ж полку⁸. У полку могло бути одночасно і два наказні полковники. Наприклад, у 1723 р. в зв'яз-

¹ ЦДАДА, ф. Малоросійської експедиції сенату, № 42/1769, арк. 625.

² ЦДАДА, ф. Малоросійської експедиції сенату, № 7/1734.

³ «Диариуш», стор. 27.

⁴ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 177, 182.

⁵ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 124, 128.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 783.

⁷ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 427.

⁸ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 783.

ку з від'їздом постійного наказного полковника І. Корещького до Петербурга за його рекомендацією військова канцелярія під час його відсутності доручила наказне полковництво полковому сотнику І. Чарнолузькому¹.

Іноді при великій території полку полковник доручав командування однією частиною полку наказному. Але ця форма наказного полковництва дуже рідка. Такі випадки відомі у XVII ст.; у XVIII ст. вони вже не траплялись².

З дальшим розвитком феодално-кріпосницьких відносин, зростанням багатства і політичної могутності старшинської верхівки полковники все менше зважали на полкову старшину й дозволяли собі повну сваволю. Це знайшло відображення і в тому, що полковники призначали наказного не з кола полкової старшини, а з близьких до себе осіб і з своїх родичів. У 1721—1723 рр. лубенський полковник А. Маркович, що відправлявся з козаками на будівництво Ладозького каналу і в Дербентський похід, залишив замість себе наказним полковником свого сина Якова. Це, мабуть, не було поодиноким явищем: після смерті полтавського полковника І. Черняка наказне полковництво було підтверджене спеціальним універсалом гетьмана за його сином Я. Черняком³.

Призначення наказного полковника «совершенным», або «цілим», оформлялося звичайно гетьманським універсалом, а у другому десятиріччі XVIII ст. — царським указом. Після зради Мазепи і частини старшинської верхівки у листопаді 1708 р. наказні полковники, які прибули на Глухівську раду, були зроблені царським указом від 14 листопада «повними» полковниками⁴. Серед інших царську грамоту на «повне» полковництво дістав ніжинський наказний полковник Л. Жураковський. «Велели ему, — писалось в царской грамоте, — быть в Нежинском полку настоящим пол-

¹ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 128.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 11—13.

³ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 103.

⁴ Н. Костомаров, Мазепа и мазепинцы, «Исторические биографии и исследования», кн. шестая, т. шестнадцатый, стор. 645.

ковником и ради уверения всем дать ему на тот чин полковничества сию нашу царского величества... жалованную грамоту»¹. «Совершенными» полковниками були зроблені й лубенський та переяславський наказні полковники.

Розпорядження полковників іноді звалися не «листами», а універсалами. Не можна точно встановити, в яких саме випадках полковники видавали замість «листів» універсали. Звичайно це бувало тоді, коли полковник давав якісь важливі накази, що їх оголошували по всьому полку, в усіх сотнях і куренях. Так, миргородський полковник Д. Апостол у 1701 р. видав універсал про заборону козакам полку найматися до кримського хана². Цей полковницький універсал повторював наказ гетьмана. Бували випадки, коли універсалами звалися розпорядження полковників про надання або підтвердження земельних володінь.

* *
*

Поряд з полковником і під його керівництвом справами полку відала полкова старшина, до складу якої входили обозний, суддя, писар, осавул і хорунжий.

Полкова старшина, як і полковники, формально вважалася виборною; проте виборність її була ще більш номінальною. В дійсності старшинські посади заміщалися гетьманською адміністрацією і полковником. На заміщення посад полковою старшиною впливала й царська адміністрація, що стало особливо помітним з 1708—1709 рр. Так, при призначенні царським указом І. Носа прилуцьким полковником була зміщена майже вся полкова старшина і замість неї призначені нові: обозний — Р. Федорович, осавул — С. Левченко, хорунжий — П. Носенко, писар — А. Себастьянович.

Полкові посади нерідко заміщалися родичами впливових осіб старшинської адміністрації. Так, лубенським полковим обозним у 80-х роках XVIII ст. був призначений зять полковника Ілляшенка, який до того не займав жодної посади.

¹ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1708 р., № 66, арк. 3, 3 зв. (чернетка жалуваної грамоти).

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 182 зв., 233 зв.

Заміщення посад полкової старшини супроводилося хабарами та іншими зловживаннями. Хабарництво набуло таких широких розмірів, що про нього офіційно говорилося в царській грамоті від 22 січня 1715 р. Багато хто з полковників, як відмічалось там, призначали полкову старшину «по своим страстям и з взятков». Особливо широко практикувалося хабарництво в Полтавському полку за полковника І. Черняка¹. Тому царською грамотою 1715 р. було наказано заміщати чини лише за згодою полкової старшини і сотників.

В дуже небагатьох випадках призначення полкової старшини оформлялося виборами. Проте і призначення на посаду «по общому старшини полковой согласию.. и сотников выбору» ні якою мірою не означало обрання в повному розумінні цього слова. У виборах брала участь не тільки полкова й сотенна старшина, а й знатні військові товариші. Обрання зводилося часто тільки до оформлення ухваленого полковниками кандидата. Про це красномовно свідчить гетьманський універсал про поставлення С. Корсуна в 1716 р. на посаду лубенського полкового хорунжого: «Поневаж с общего согласия старшого и меньшого товариства и посполства полку Лубенского за *ведомом пана полковника* томошнего вольными голосами зобран хорунжим полковым лубенским»².

Призначення на посади оформлялося видачею гетьманського універсалу або полковницького листа³. Царська грамота 1715 р. встановлювала новий порядок заміщення полкових посад. У грамоті підкреслювалося: «Полковником... в полковую старшину... собою не выбирать и не учреждать...». Коли ж «в котором полку будет порожное место полковой старшины... тогда полковнику учинить раду и советы с полковою старшиною и с сотниками и на том совете и приговору общему назначить к тому уряду людей заслуженных и неподозрительных в верности человека двух или трех и, назнача, писать к тебе, и их присылать, а тебе из

¹ М. Судивенко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 240.

² В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, т. II, стор. 470 (курсив наш. — В. Д.).

³ Там же.

тех назначенных людей, усматривая, кто з них к тому уряду годнее быть может и которые всегда были и нам великому государю во всякой верности безпорочно, из тех поволять единому быть и определять от себя на тот уряд универсалом...»¹. У грамоті наказувалось також змістити всю старшину, замішану у мазепинській раді.

В документах за ці роки не зустрічається згадок про те, щоб одна і та ж особа займала одночасно дві посади. Правда, О. Лазаревський наводить випадок, коли в 1675 р. у Лубенському полку С. Кирилов посідав одночасно посади полкового обозного і полкового судді².

Полковник керував полком разом з полковою старшиною. Справи вирішувалися на радах полкової старшини, очолюваних полковником. Нерідко важливі донесення до гетьмана і царської адміністрації підписувалися, крім полковника, і полковою старшиною. Такі підписи є на чолобитній гетьману від 1692 р. про захоплення земель Полтавського полку³. В 1720 р. прохання до царя від Полтавського полку підписали полковник, обозний, суддя, писар, два осавули та два хорунжих⁴.

Очевидно, спільне вирішування справ полковником і старшиною має на увазі пізніший універсал Д. Апостола, де суворо наказується, «дабы... полковник... жадних дел без присутствия и согласия полковой старшини, також писем без подпису оной старшини, за одной своею рукою, не одправляял... но тому правлению присутствовали бы и на писмах подписивалися б и всякое в правлении дело ведали полковая старшина обще з ним»⁵.

Проте такий порядок існував далеко не завжди. Полковники в ряді випадків керували полком самовладно, допускаючи брутальні насильства. Рада старшин, якщо вона і збиралась, була лише ширмою, що

¹ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 276.

² А. Лазаревский, Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв., «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XI, стор. 51.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 865.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 120, арк. 138.

⁵ М. Судненко. Материалы для отечественной истории, т. I, стор. 84.

прикривала самовладдя полковника, і нерідко розглядала дрібні, другорядні справи.

Сваволя полковників, особливо поставлених на уряд царським указом, доходила іноді до того, що вони майже не зважали на гетьманську владу. В 1718 р. Скоропадський писав цареві: «Полковники, де Василій Танскої и Гаврила Милорадович, в Украйне имеа маетности, живут ни под чьею командою, самовольно, и того б ради об оных определить под чьею командою им быть, и кому их по челобитью на них в разных делах судить, а ево, де, гетмана, они не слушают»¹.

Як видно з скарги полкової старшини гетьману Скоропадському в 1718 р. на полковника Милорадовича, останній зовсім усунув полкову старшину від керівництва полком і командував при допомозі своїх слуг, що, за образним висловлюванням скарги, заміняли і осавулів, і суддів, і інших урядовців. Коли полкова старшина заявила Милорадовичу про своє незадоволення такими порядками, він пригрозив незадоволеним «отбить кожу от костей» киями. Як говориться далі в скарзі, частина полкової старшини змушена була залишити полкове місто, щоб не потрапляти на очі полковнику.

Самовладно розпоряджався у своєму полку й лубенський полковник Маркович. Він не зважав на полкову старшину й не збирав її на раду. Спроби старшини обмежити сваволю полковника зустрічали з його боку брутальний опір. Лубенський полковник Маркович був родичем гетьманів Скоропадського і Полуботка. Дізнавшись у 1719 р. про скаргу старшини на його насильства та сваволю, він негайно змістив старшин, що скаржились: «Зараз помянутую старшину, вменивши за бунтовщиков, с походу от службы завернено и предано за крепкий караул... потом нещадно бито киями и уряды також и маетности у них поотбирано...»².

¹ «Чтения в Историческом обществе истории и древностей», 1859, кн. I, стор. 282.

² А. Лазаревский. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв., «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XI, стор. 55.

Полкова старшина являла собою багату верхівку козацтва, що володіла селами, залежними селянами і різним майном. Гетьманські універсали закріплювали матеності за нащадками полкової старшини. Наприклад, універсалом 1711 р. підтверджувалися володіння переяславського полкового писаря М. Петровського, універсалом в 1712 р. — лубенського полкового судді М. Троцького¹.

При полковниках, як вже зазначалось, були «значковые товарищи» — привілейована група багатого козацтва, що підлягала безпосередньо полковнику, перебувала «под полковим значком» (звідки і їх назва «значкові»). Під час військових походів значкові товариші перебували при полковнику, і це вважалося їх військовою службою. Борзенський сотник М. Забіла, розповідаючи в «Объявлении службы войсковой от 1687 р.» про свою службу, згадав про те, що він «в Нежинском полку за полковника Стефана Забелы, в значковых товаришах полтретя года служилем»².

Бували випадки, коли полкові посади заміщались тимчасово. Так, у Переяславському полку за «Ведением» 1722 р. був наказний осавул. У Чернігівському полку згадуються виконуючі обов'язки полкового обозного, осавула та писаря³.

Першою особою після полковника серед полкової старшини вважався полковий обозний, який належав до багатой козацької верхівки. Всі полкові обозні володіли селами з залежними селянами. Київський полковий обозний Барановський у 1706 р. одержав «в вечное владение» с. Ольбін, а пізніше с. Савин⁴.

Безпосереднім обов'язком обозного було керування полковою артилерією. Разом з тим він був першим за-

¹ «Летопись занятый Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 70, 71.

² А. Л а з а р е в с к и й, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 140.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1715/1898, арк. 3 («Ведение о полковой, сотенной и городской старшине»). Часті згадки про наказного суддю в судових книгах Полтавського полку.

⁴ «Летопись занятый Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 61, 69.

ступником полковника, який звичайно доручав йому командування полком під час своєї відсутності. Як і інші чини полкової старшини, полковий обозний виконував різні доручення царського уряду, гетьмана і генеральної старшини. Гадяцький полковий обозний Ф. Кандиба на початку XVIII ст. їздив як гетьманський представник до Запорозької Січі. Полковий обозний Ніжинського полку провадив розслідування з приводу земельних суперечок¹. Полковим обозним південних полків звичайно доручалася доставка царської плати на Запорозьку Січ².

Обозному, як начальнику полкової артилерії, підпорядковувався цілий штат прислуги. Очевидно, склад її не був цілком однаковий в усіх полках і змінювався протягом часу. Серед прислуги згадуються осавул полковий артилерійський, хорунжий полкової артилерії, отамани полкової артилерії³. До складу прислуги входили також самі артилеристи — гармаші і пушкарі⁴.

Полковий суддя відав судовими справами в полку. Для правильного визначення його функцій і становища в полку треба мати на увазі, що на території полку вища судова влада належала полковнику. У перші десятиріччя після возз'єднання України з Росією судові справи взагалі вершив полковник. Лише поступово в полках з'являється посада полкового судді. Проте найважливіші справи вів сам полковник; у такому разі суддя був присутній на суді разом з іншою старшиною. У дальшому, хоч суддя і провадив судові засідання, полковник залишався головою полкового суду. За його дорученням суд розглядав справи. Пізніше гетьманська адміністрація в своїх розпорядженнях намагалася захистити суддю від втручання в його справи полковника. Так, у відомому акті обрання на посаду гадяцького полкового судді Г. Грабянки вказано, щоб полковник «не имел чинити судье жодного препятствия и по сторонам ни яких судов мимо его п. судим казать отпраовати — не отваживался».

За рангом суддя посідав третє місце після полков-

¹ А. Лазаревский, Обзорение Румянцевской описи Малороссии, вып. II, стор. 254.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 849.

³ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. I, стор. 36.

⁴ «Киевская старина», 1901, сентябрь, отд. II, стор. 77.

ника і обозного. Очевидно, він вважався вищим за осавула. Про це побічно свідчать і факти обрання осавулів на посаду судді, як це було з відомим літописцем Г. Грабянкою. Полковий суддя іноді заміщав полковника під час його відсутності. Так, чернігівський полковий суддя Затиркевич був наказним полковником у 1704 р.¹, полтавський полковий суддя М. Штишевський був наказним полковником у 1724 р.² Полковий суддя мав свою печатку, що звалася полковою судовою печаттю. В справах Лубенського полку згадується «печать судейская полку Лубенського»³.

Як і інші старшинські чини, посада полкового судді формально вважалася виборною. В акті обрання Г. Грабянки на гадяцький полковий судовий уряд вказано, що Грабянка «вольными голосами полковой старшины и черне... избран на уряд судейства...». Проте це було лише традиційною формулою. В дійсності призначення полкових суддів було справою полковника і вищої старшинської адміністрації. При призначенні полкового судді йому видавався універсал, яким полковник вручав новопоставленому судді атрибут його влади — так звану судову «леску». У ряді джерел «леска» зветься також «очеретиною» або «камышиною». Полковому судді була підпорядкована судова канцелярія. В джерелах часто згадуються наказні судді, зокрема в записках полтавського полкового суду⁴.

Як і інші представники полкової старшини, полкові судді належали до багатой козацької верхівки. Полкові судді мали маєтності і на правах особистого володіння. Переяславський полковий суддя Л. Папієвич володів с. Леляками, суддя цього ж полку З. Берло — с. Рогозовим, хуторами Перехрестівським, Гаркушівським, Пусоцківським та іншими угіддями⁵. Ніжинський полковий суддя Р. Лазаревич одержав гетьманський універсал

¹ В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, т. II, стор. 151.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1673/1855, арк. 1.

³ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 536.

⁴ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 257, арк. 63 зв., 64; ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 256, арк. 242, 255 та ін.

⁵ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 53, 71.

на володіння с. Жорнівкою¹. Полковим суддям належали рангові села, про що неодноразово згадується у тогочасних документах. Так, у Прилуцькому полку на судову посаду було виділено с. Мамаївку², у Чернігівському полку — с. Хотуничі (Седнівська сотня)³, у Ніжинському полку — с. Куликівку (Салтиківська сотня)⁴.

У О. Лазаревського є згадка, що ніжинський полковий суддя Д. Максимович дістав на ранг с. Куликівку. Крім того, гетьман Мазепа виділив йому сс. Черняхівку та Бурківку. Після зради Мазепи с. Куликівкою володів полковий суддя Р. Лазаревич, а пізніше Г. Романовський⁵.

Не задовольняючись цим, полкові судді примушували селян і міщан «прислушати до свого двору», звільняючи їх за це від загальних повинностей і зборів. Прилуцький полковий суддя І. Маркович, як видно з матеріалів розслідування 1723 р., «принял... в Переволочной в свое владение болше сорока человек лишку громадских и цеховых людей, которые жадных шарварков до ратуша в Переволочный не отбувають, леч ему п. судии наслуговують»⁶. Брутальні насильства над своїми підданими чинили і чернігівський полковий суддя Затиркевич, який володів як ранговими, так і особисто залежними селянами (с. Свинопухами в Чернігівському полку), та інші судді⁷.

Судді брали участь у військових походах. Так, у джерелах за 1691 р. є згадки про перебування у військовому поході полтавського полкового судді⁸.

Головним помічником полкового судді був судовий писар. У деяких полках йому давали плату грошима і натурою. У Переяславському полку він одержував 50

¹ «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 288—289.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 147.

³ «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 75.

⁴ «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 70.

⁵ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 113.

⁶ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 159.

⁷ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 42/47.

⁸ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 136.

золотих грошової плати і 13 золотих на кожух, чоботи, шапку та рукавиці. До того ж йому видавали одяг — «барву корунову» і значну кількість продуктів (муки житньої — 3 осмачки, пшеничної — четвериків три, гречаної — четвериків 3, пшона — четвериків 3, «камень» сала та кусок солі) ¹. У «Ведении» Ніжинського полку вказано, що, крім полкових підписків, серед полкових служителів були ще два судові підписки ². В інших полках спеціальні судові підписки не згадуються. Мабуть, штати суду, як і штати інших полкових і сотенних служителів, були різними в різних полках.

Важливе місце серед полкової адміністрації посідав полковий писар. Він відав діловодством полку і полковою канцелярією. Серед полкових писарів були люди, які пройшли значну школу канцелярської справи, зокрема ті, що служили, наприклад, у генеральній військовій канцелярії ³. Писар, як і інші полкові старшини, брав участь у військових походах. Л. Петровський, переяславський полковий писар, був взятий під час військових дій 1709 р. у полон шведами ⁴.

В полку звичайно був один писар. Проте відомі випадки, коли в полку налічувалося два полкові писарі. Так, два полкові писарі названі у «Ведении» 1722 р. в Миргородському полку, причому про другого з них сказано: «Другой писар полковой в Миргородском полку» ⁵.

Діяльність писаря перебувала під безпосереднім наглядом і контролем полковника. Полкова канцелярія звичайно знаходилася недалеко від будинку полковника, а іноді й в самому будинку. Так, у прилуцького полковника Г. Галагана «писарня» містилася «во дворе его, край конюшни» ⁶. Це було, очевидно, дуже поширеним

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1832/2016.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208.

³ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 36.

⁴ А. Лазаревский, Очерки, заметки и документы по истории Малороссии, V, стор. 101.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1715/1898, арк. 5 зв.; ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4937/5206.

⁶ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 44

звичаєм. Збереглося свідчення чернігівського полковника про те, що «полковные по указам дела отправлялись в домах полковничьих»¹. Писар, що в певній мірі зумовлювалося характером його посади, завжди призначався полковником і вищестоячою старшиною. Випадків обрання писарів майже не відомо. Згідно з царським указом 1725 р. на полкових писарів полкова канцелярія обирала з полкової старшини або козацтва двох кандидатів, одного з яких і затверджував гетьман².

Щодо плати на полкових писарів поширювались загальні для всієї полкової старшини правила. Полкові писарі, які володіли маєтностями, звичайно не одержували спеціальної грошової оплати; решті видавалася грошова плата, а іноді — плата натурою.

Згадки про земельні володіння полкових писарів не рідкі. Можна думати, що значна частина з них мала власні села. Великі земельні володіння належали стародубському полковому писарю І. Скоропадському, якому універсалом Мазепи в 1687 р. підтверджувалися володіння сс. Вихвостовим, Боровицею та слободою Дроздівкою³. Прилуцький полковий писар А. Себастьянович володів за гетьманським універсалом 1710 р. с. Грицівкою⁴. Писар Лубенського полку Л. Кичкарівський володів за гетьманським універсалом і царською грамотою с. Луговиками і трьома млинами, писар Переяславського полку Л. Петровський — с. Скопцями. Гетьманський універсал 1713 р. закріпив за лубенським полковим писарем виділені йому полковником сс. Клепачі та Новаки. Писар цього ж полку С. Савицький за універсалом 1716 р. одержав с. Луговики⁵.

В джерелах збереглися відомості про існування рангових сіл полкових писарів. У листі ніжинського полковника С. Забіли (1694 р.) говориться про с. Вересоч, «которое з давних часов паном писаром полковим нежинским належало...»¹. Ранговим селом полкових пи-

¹ А. Лазаревский, Очерки, заметки, документы по истории Малороссии, II, стор. 63.

² «Экстракт», стор. 263.

³ А. Лазаревский, Очерки, заметки и документы по истории Малороссии, V, стор. 28.

⁴ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 337—338.

⁵ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 18, 24, 56, 75, 80.

сарів було й с. Дрімайлівка в Ніжинському полку. При віддачі його на ранг полковому писарю Ф. Мавільському підкреслювалось, що це село «на уряд писарства здавна належное»². В Чернігівському полку на ранг полкового писаря, за відомостями генерального слідства, належало с. Гусинка³. За чернігівським полковим писарем П. Булавкою гетьманським універсалом було підтверджено с. Будище та ін.⁴. На ранг ніжинського полкового писаря було виділено с. Кропивне⁵.

Писар, який не мав земельних володінь, одержував прошову плату. Як і в оплаті всіх інших полкових, сотенних і міських урядовців та служителів, в оплаті писарів у кожному полку існували певні відмінності щодо її розмірів і джерел. У Полтавському полку писар одержував з полку 285 золотих на рік, з цехів і купців м. Будища — 115 золотих. Крім того, йому видавалося по дві мірки вівса і по два солоди від кожної солодовні⁶. У Гадяцькому полку писар одержував 60 крб. на рік⁷. У Чернігівському полку плата писареві становила 120 золотих на рік. Гроші на утримання полкової старшини і служителів збиралися з сотень; кожна сотня давала на рік 40—155 золотих⁸. У Лубенському полку полковому писареві була встановлена плата 400 золотих на рік; з цієї суми писар повинен був оплачувати й підписків⁹. У Миргородському полку на двох полкових писарів стягалось з козаків всього полку по 4 копійки на рік. Крім того, на користь писарів збиралося з сотні в залежності від розмірів сотні, «по каменю» і «по пол-

¹ А. Лазаревский, Обзорение Румянцевской описи Малороссии, вып. II, стор. 190.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 36.

³ «Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка», стор. 151.

⁴ «Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка», стор. 165—166.

⁵ Там же, стор. 115—116.

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1831/2015, арк. 1.

⁷ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1833/2017; ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4976/5245.

⁸ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4968/5237.

⁹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4966/5235.

каменю» лою, «по осьмачці або півосьмачці муки»¹. У Прилуцькому полку на полкового писаря стягалося з усіх козаків по 2 копійки на рік. За компутом у полку налічувалося 2800 козаків; отже, писар одержував 280 золотих на рік. З цієї суми він виплачував підпискові 15 золотих².

Головним обов'язком полкового писаря було діловодство полку. До штату полкової канцелярії входили канцеляристи, які працювали під наглядом писаря. Безпосереднім помічником писаря був «реент», якому підпорядковувалися інші канцеляристи. Штат канцеляристів точно не був визначений, кількість їх була різною в залежності від розміру полку та інших обставин. О. Шафонський вказує, що кількість канцеляристів доходила іноді до 10—12 і навіть 16 чоловік³.

Архіви полкових канцелярій за розглядувані роки дійшли до нас у вигляді розрізнених документів і випадково уцілілих окремих книг. Тому важко судити в повному обсязі про характер полкового діловодства. Деяке уявлення можна одержати на основі і більш пізніх джерел. Безперечно, в полкових канцеляріях велися численні і різноманітні записи. В полкові книги вносилися дарчі, «полюбовні» та інші записи, а також боргові розписки, акти купівлі-продажу, заповіти («духовниці»). Записи нотаріального характеру реєструвалися в окремій книзі. За складання актів нотаріального характеру бралася плата. Полкова канцелярія видавала копії документів⁴.

Не збереглося певних відомостей про те, чи існував у той час якийсь поділ всередині полкових канцелярій. Щодо пізнішого часу є свідчення О. Шафонського, що в полкових канцеляріях були відділи — судовий, скарбовий, рахунковий⁵.

Вказівки джерел на реєстрацію діловодства неясні,

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4937/5206.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207.

³ А. Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание, стор. 120.

⁴ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 91.

⁵ А. Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание, стор. 90.

бо більш-менш певні свідчення належать до пізнішого часу. В канцелярії існувало кілька книг. У «Книзі декретовій» записувалися вхідні і вихідні папери, ухвали, прийняті у різних справах. Попередня реєстрація різних протестів і позовів велася в так званій «Книзі протестів». Матеріали про карні злочини і рішення, прийняті судом, записувалися в «Чорній книзі». Була ще «Книга справ поточних». Крім того, в полкових канцеляріях реєструвалися справи, що розслідувалися, і справи закінчені¹. В усіх полкових канцеляріях велися також «Протокольні книги». На кінець розглядуваного періоду в полкових канцеляріях з'являються і прибутково-видаткові книги. В них записувалося, скільки грошей зібрано з населення полку і скільки залишиться після виплати всім чинам. Старшина зобов'язувалася решту суми «без указу» ні на що не витрачати. Книги ці велися в двох примірниках, один з яких надсилався гетьманській адміністрації.

З слуг полковника, вже згаданих вище і зв'язаних в певній мірі з полковою канцелярією, треба назвати так званих «куренчиків». Полковники і старшина тримали куренчиків для різних доручень, в тому числі для посилок. До молодших за становищем канцеляристів належали протоколісти, які виконували прості роботи. До осіб, що обслуговували канцелярію, можна віднести «осавульців», або «осавульчиків» (слуг для рознесення паперів), що жили при полковій канцелярії. Частина з них служила за наймом; іноді обов'язки осавульчиків виконували козаки замість відбування військової служби². В пізніших джерелах згадується також і сторож полкової канцелярії.

Оплата канцеляристів в кожному полку мала певні своєрідності. В деяких полках вони одержували постійну плату, наприклад у Миргородському і Чернігівському. «Ведение» наводить дані про річну плату канцеляристам в Чернігівському полку. З семи канцеляристів полкової канцелярії два одержували по 100 золотих на рік, один — 80, чотири — по 60³. Трохи інакше стояла

¹ «Права, по котрым судится малороссийский народ», стор. 96, 757.

² «Киевская старина», 1887, август, стор. 783.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4968/5237.

справа в Лубенському полку, де писар одержував плату не тільки на себе, а й на своїх підписків — 400 золотих на рік¹. В Гадяцькому полку оплачували писаря і двох підписків при полковій канцелярії, останнім платили по 20 крб. на рік². В Стародубському полку при полковому писарі було три підписки, що одержували по 4 крб. на рік і продукти (борошно житнє і пшеничне, крупи, конопляне сім'я, сіль і сало)³. В Ніжинському полку серед старшини й служителів показано чотири полкові підписки⁴.

Основним джерелом прибутків канцеляристів були «дачки» прохачів і широко практиковане хабарництво. Зловживання, що при цьому допускалися, досягли таких значних розмірів, що гетьманська адміністрація змушена була провести реформу оплати канцеляристів. У 1732 р. універсалом гетьмана Апостола по всіх полках канцеляристам було встановлено тверду плату⁵.

Гроші для виплати служителям, а також на інші витрати по канцелярії збиралися з полку в розмірі, встановленому полковою старшиною⁶. Деякі речі для потреб полкової канцелярії стягалися натурою, наприклад, лій на свічки⁷.

У збиранні коштів на полкову канцелярію також не було єдиної системи. В Лубенському полку гроші на канцелярські потреби (папір, сургуч, чорнило та ін.) по полковій канцелярії збиралися з сотень, по міській канцелярії — з покуховного збору⁸. У «Ведении» Ніжинського полку відмічено, що гроші на канцелярські та міські витрати — папір, сургуч, віск для печаток

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4966/5235

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4976/5245.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4936/5205.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208.

⁵ «Киевская старина», 1887, август, стор. 780—783.

⁶ А. Л а з а р е в с к и й, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 65.

⁷ А. Л а з а р е в с к и й, Очерки, заметки и документы по истории Малороссии, II, стор. 63.

⁸ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4966/5235.

та ін. — видаються з ратуші¹. Тут же вказані й приблизні розміри цих витрат по глухівській ратуші: «Для управління многих розних у ратуши глуховской дел паперу, сургучу и воску до печатей сходит у ратушу Глуховском повсегодно денег рублей 20»².

Значне місце серед полкової старшини посідали полкові осавули. Полковий осавул за значенням свого чину належав до вищої полкової старшини. Він був безпосереднім помічником полковника у військових справах, частіше, ніж інші чини полкової старшини, він виконував різні адміністративні доручення. Коло обов'язків осавула було досить широке. Насамперед він видав військовими справами — козацькими списками, стройовою й бойовою підготовкою козаків, їх спорядженням і озброєнням, відбором і відрядженням козаків для воєнних дій. Полкові осавули командували окремими загонами козаків під час військових походів, відбування сторожової служби, при супроводженні посланців та ін. Осавули наглядали за виконанням судових ухвал. На їхньому обов'язку було, мабуть, забезпечення явки до Батурина і Глухова викликаних гетьманом урядовців і козаків³. Полковий осавул мав свою печать. Треба зазначити, що серед полкових осавулів, як і серед іншої старшини, траплялися й неписьменні, які ставили замість свого підпису хрест.

В полку нерідко було два полкові осавули одночасно. Так, у Прилуцькому полку в 1714 р. відомі два полкові осавули — Мовчан і Панкевич⁴. У 1720 р. в Полтавському полку згадуються також два осавули — Ф. Сибелевич і Л. Ткач⁵. Два осавули показані в Гадяцькому і Чернігівському полках⁶. Чи наявність двох осавулів в полку була загальним правилом і чи в кожному полку було по два осавули, вирішити не можна,

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208, арк. 2 зв.

² Там же.

³ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», стор. 123

⁴ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 37.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 120, арк. 138.

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1715/1898, арк. 1.

бо в джерелах немає певних вказівок про поділ обов'язків між обома осавулами.

Хоч зрідка трапляються відомості про обрання осавула козаками, в дійсності призначення на осавульську посаду залежало від старшини і насамперед від полковника. Звичайно полковник призначав на осавулів бажаних йому осіб, щоб мати в них надійну опору. При призначенні на посаду осавула так само широко практикувалося хабарництво. Полковники зміщали осавулів за своїм бажанням, іноді навіть не зважаючи на гетьманські заборони. Так діяли на початку XVIII ст. полковники Г. Галаган у Прилуцькому полку, А. Танський — у Київському. Гадяцький полковник Чарниш самочинно поставив осавулом запорожця Штиху¹. В 1723 р. Галаган своєю владою змістив полкового осавула Панкевича².

Осавули належали до багатой верхівки козацтва. В джерелах згадуються села, якими володіли полкові осавули. Полковий осавул Прилуцького полку С. Федорович за універсалом Мазепи 1691 р. одержав с. Обичів³. Лубенський полковий осавул А. Петровський володів сс. Жданами і Сухоносівкою, а також одержував частину прибутків з млинів на ріках Сулі, Руді та Хвошовій. В 1712 р. він добув гетьманський універсал на с. Білоусівку. Полковий осавул цього ж полку І. Павлович у 1715 р. володів с. Гінцями. В Переяславському полку осавул Л. Васильович одержав у 1720 р. хутір у верхів'ї р. Чулчачка і греблю⁴. Ніжинський полковий осавул М. Левицький володів за полковницьким листом с. Пашківкою⁵.

Полкові осавули, як і інші чини полкової старшини, володіли ранговими землями. В 1709 р. ніжинський полковий осавул О. Тарасович одержав у рангове во-

¹ М. Судиенко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 214.

² «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 122.

³ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 57—198.

⁴ «Летопись занятый Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 65, 72, 78 та ін.; А. Лазаревский, Обзорение Румянцевской описи Малороссии, II, стор. 278—279.

⁵ «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 75

лодіння с. Хибалівку¹. Прилуцький полковий осавул Панкевич за полковницьким «листом» 1716 р., пізніше, у 1719 р., підтвердженим гетьманським універсалом, одержав «на уряд» сс. Стрільники і Буду. До рангових сіл полкового прилуцького осавульства належали також і інші села, переважно у полковій сотні Прилуцького полку — Пироговці, Сорочинці та інші, про які в ревізіях згадується як про віддані на ранг осавулів². В документах є численні згадки про те, що осавули користувались і володіли млинами. Належність осавулам рангових земель підтверджується й пізнішим універсалом гетьмана Д. Апостола, де наказувалося «ассаулам полковим нечого не давать, для того, что оны имеют маестности и мелницы, з которых без плати служить повинни»³.

Згадані в окремих документах підосавулії були, як видно, помічниками осавулів. У Прилуцькому полку названий підосавулії С. Портянка, в Лубенському — підосавулії Я. Христинч⁴. Цікаво відмітити, що підосавулії Рижий володів с. Манжосівкою, одержаною ним від прилуцького полковника Д. Горленка. Пізніше це село перейшло до С. Портянки, що, видимо, змінив Рижого на посаді підосавулія.

Полкові осавули частіше, ніж інші чини полкової старшини, бували у військових походах і очолювали окремі загони козаків⁵. Нерідкі випадки, коли полкові осавули призначалися наказними полковниками. Так, полтавський полковий осавул С. Тарануха у 1722 р. був ніжинським наказним полковником⁶.

Осавули брали великі хабарі при проведенні різних

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 44.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 182.

³ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. I, стор. 36.

⁴ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 164; В. Модзалевский, Очерки по истории Лохвицкой и других сотен, стор. 156.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 942; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 940.

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1715/1898.

розслідувань, відборі козаків для військових походів, робіт по будівництву каналів та ін.¹

Обов'язки полкового хорунжого були близькі до обов'язків полкового осавула. На нього теж покладалась переважно військові функції; разом з тим він виконував адміністративно-військові та інші доручення.

В кінці XVII — на початку XVIII ст. у полках було по одному хорунжому. Пізніше, з другого десятиріччя XVIII ст., в деяких полках згадуються два хорунжі. У 1720 р. два полкові хорунжі М. Рудинський і П. Герасименко підписали прохання до царя від імені Полтавського полку². Очевидно, між хорунжими існував певний розподіл обов'язків. Один з них був за старшого; він вважався охоронцем великого полкового прапора, або «хорогви»³, другий — молодший був охоронцем малого полкового прапора, або «значка». Цим, мабуть, можна пояснити згадування в документах посади «прапорщика полкового»⁴. В Гадяцькому полку за «Ведением» 1722 р. вказані «Іван Семенович, хорунжий, Григорій Николаевич, прапорщик»⁵. Два хорунжі за цим «Ведением» були і в Миргородському полку. Обидва названі хорунжими, але щодо одного з них вказано, що він «другий хорунжий полковий»⁶. Два хорунжі були і в Лубенському полку⁷.

Полкові хорунжі в багатьох випадках володіли маєтностями як на правах особистої власності, так і ранговими. В Ніжинському полку в ранговому володінні полкових хорунжих було с. Іллінці⁸.

В деяких полках за «Веденнями» хорунжі мали встановлену плату. Мабуть, це стосувалося хорунжих, у яких не було маєтностей. В Гадяцькому полку хорунжий одержував 30 крб. на рік, «прапорщик полковий»,

¹ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 102.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 120, арк. 138.

³ Н. Маркевич, История Малороссии, т. I, стор. 37.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 120, арк. 139 зв.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1715/1898.

⁶ Там же, арк. 5 зв.

⁷ Там же, арк. 1.

⁸ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1718 р., № 13 (чернетка).

тобто другий хорунжий, — 25 крб. на рік¹. В Лубенському полку обидва хорунжі одержували по 100 золотих на рік². У «Веденіи» Миргородського полку не вказана загальна сума плати двом хорунжим, але сказано, що на їх утримання стягується по 4 коп. з кожного козака полку³.

Полкові хорунжі, як правило, призначалися полковником і затверджувалися гетьманом. Відомі випадки, коли на уряд полкового хорунжого видавався гетьманський універсал⁴. Полковим хорунжим надавались у володіння маєтності. Наприклад, у 1720 р. полковий хорунжий Лубенського полку С. Корсун одержав у володіння с. Гапонівку⁵.

* * *

*

Отже, в збиранні коштів на оплату полкової старшини та служителів, як видно з «Веденій», не було єдиної системи. По деяких полках порядок збору коштів нам не відомий, наприклад по Стародубському полку. В Гадяцькому полку на оплату полкової старшини, служителів і музики кошти збиралися з усього полку. «На тоє все собирались денги со всего полку от казаков, з двора по пяти копеек, з убогих по чотири копейки и по алтину»⁶. На артилерійську прислугу гроші збиралися окремо. В Чернігівському полку була інша система. Тут в кожній сотні збиралася «плата... на служителей войсковых полку Черниговского». Всього в полку було 16 сотень; річна плата з них на «служителів» становила від 40 до 155 золотих. Менська сотня давала 155 золотих. Роїська — 120, три сотні — по 100 золотих, вісім — від 50 до 100 золотих, дві — по 40 золотих. По одній

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1833/2017; ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4976/5245.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4966/5245.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4967/5206.

⁴ В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, т. II, стор. 470.

⁵ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 85.

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4976/5245.

з сотень (Седнівській) плата показана в талерах — 15 талерів¹.

Збір на полкову старшину й служителів по Лубенському полку за своїм принципом близький до збору в Гадяцькому полку. Тут також практикувалася система оподаткування козацьких дворів, «на которую от всякого козацкого двора в год взимается по алтыну»². В Миргородському полку на оплату двох полкових писарів стягалося з кожного козака по 4 коп. грошима і жири та борошно натурою, на оплату двох хорунжих — по 4 коп. і стільки ж на полкову музику. На артилерійську прислугу грошова плата не збиралася³.

Подібна система оподаткування існувала в Прилуцькому полку. На полкового писаря з усіх козаків стягалося по 2 коп., «и того подлуг компута сталого з двох полкових тисячей осми сот козаків» виходило 280 золотих. На двох полкових хорунжих збиралося з 2800 козаків по шагу, що становило загалом 280 золотих, стільки ж стягалося й на музику; музикантам видавався ще одяг. Гроші на артилерійську прислугу збиралися окремо⁴.

За «Веденнями» Ніжинського полку, більшість полкової старшини (обозний, суддя, писар, осавул, хорунжий) володіла селами і тому грошової плати не одержувала. Плата інших полкових служителів, крім дрібних чинів (сторожа та ін), не показана. На артилерійську прислугу кошти збиралися окремо⁵.

Згадки про те, що хтось з полкової або сотенної старшини, маючи села, одержував і певну грошову плату, дуже рідкі. Можна вказати лише єдиний випадок, коли в Бакланській сотні (Стародубський полк) сотник одержував 10 крб. грішми на рік, «а особливо селце на его идетъ и камень»⁶.

№ 4968/5237.	¹ ДПБ	СРСР,	відділ	рукописів,	зібрання	Маркевича
№ 4966/5235.	² ДПБ	СРСР,	відділ	рукописів,	зібрання	Маркевича.
№ 4937/5206.	³ ДПБ	СРСР,	відділ	рукописів,	зібрання	Маркевича,
№ 4938/5207.	⁴ ДПБ	СРСР,	відділ	рукописів,	зібрання	Маркевича.
№ 4939/5208.	⁵ ДПБ	СРСР,	відділ	рукописів,	зібрання	Маркевича,
№ 4936/5205.	⁶ ДПБ	СРСР,	відділ	рукописів,	зібрання	Маркевича,

В одному з універсалів Скоропадського за 1720 р. є цікава вказівка на те, що хоч порядок оплати старшини і зв'язані з цим збори з населення були неоднакові в різних полках, але стягувались вони в усіх полках Лівобережжя. В одному з універсалів гетьман дозволяв у Ніжинському полку збирати з козаків на ново поставленого полкового писаря по одному шагу, «иж яко в иных рейменту нашего полках есть такое обыкновение, что в год з всякого товарища на писаров полковых выбирается роковая належитость, так мы и на... писаря полкового Нежинского... позволяем и на его во всем полку Нежинском оному теперь на новое господарство збираючомуся взяти»¹.

* *

*

Функції полкової влади були дуже різноманітні і охоплювали адміністративну, судову та військову сфери.

Вивчаючи діяльність полкової адміністрації, треба насамперед мати на увазі, що полкова влада була частиною феодального державного апарату — органу панування феодалів-кріпосників над селянством. Діяльність полкової адміністрації, як і всієї феодальної держави, була підпорядкована основній меті — держати в покорі пригнічений клас — селянство. Зміцнюючи та розширяючи права і привілеї українських феодалів, їх владу над народними масами, старшинська адміністрація в той же час послідовно проводила політику дальшого закріпачення і посилення експлуатації селянства.

Полковники і вся полкова старшина, що самі були великими землевласниками і проводили політику пануючого класу, охороняли феодальну власність на землю — основу феодального способу виробництва. Продаж і купівля землі провадилися тільки з дозволу полкової влади. В 1720 р. гадяцька полкова старшина протестувала проти земельних актів, здійснених без її санкції, вимагаючи визнання їх незаконними².

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор., 36.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 120, арк. 139.

Полковники відповідали за «законність» земельних володінь у полку. Як вище вказувалося, в полкових канцеляріях реєструвалися акти купівлі-продажу земель, акти дарувань, спадкоємства та ін. Полковники роздавали і підтверджували земельні володіння на території свого полку, видаючи на ці володіння «листи» та «універсали». Звичайною формою видаваних полковниками документів на земельні володіння були «листи».

У «листі» 1692 р. прилуцького полковника Д. Горленка, виданому значковому військовому товаришу І. Носу на с. Щурівку, відзначалось: «Ознаймуем нашим писанем, иж респектуючи мы на давние услуги в войску запорозском ронение пана Ивана Яремовича Носа, значного товариша войскового, надаем оному селце Щуровку, в ключи Иваницком пайдуючеся, позволяючи з оного селця всякими приходячими пожитками корыстовати, до якого абы уже войт Иваницкий больше жадного не мел дела... войт з мешанами вышеменованого селца Щуровки аби належитое ему пререченому пану Носове отдавал послушенство пилно мети хочем и приказуем...¹. Відомі «листи» ніжинського полковника Л. Жураковського Л. Шрамченкові на сс. Топчіївку (1709 р.) і Березанку (1713 р.)². Переяславський полковник Томара в 1712 р. видав універсал на ім'я Берло³. Універсали видавали й лубенський полковник М. Ілляшенко⁴, його наступник В. Свічка⁵ та ін.

Полковник міг позбавляти спадщини небажаних йому осіб. Земельні володіння померлих або відсутніх власників оберігалися полковою адміністрацією до вступу у володіння нового власника або до певного рішення⁶. Інколи юридичне оформлення земельних володінь провадилося гетьманською владою, оскільки на всякі зміни у володінні необхідний був гетьманський універсал.

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 31.

² «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 140—141, 142.

³ А. Лазаревский, Очерки, заметки и документы по истории Малороссии, V, стор. 99.

⁴ «Стороженки. Семейный архив», т. VI, стор. 516.

⁵ Там же, стор. 541.

⁶ «Стороженки. Семейный архив», т. I, стор. 801.

Полкова влада підтримувала й зміцнювала владу феодалів над залежними селянами. В полковницьких «листах» і універсалах, що надавали або підтверджували земельні володіння, селянам наказувалося виконувати підданські повинності на власників. В універсалі 1717 р. ніжинського полковника Л. Жураковського Г. Романовському на володіння с. Буднином є такий наказ: «Абисте войт з тамошными людми, ведаючи таковую волю нашу, послушенство, належитое подданическое державцеве своему... воздавали»¹. Можна навести багато подібних наказів у полковницьких «листах» і універсалах².

Відомі «листи» полковників, що віддавали окремих селян у володіння власників або підтверджували їх належність власникам. Чернігівський полковник Є. Лизогуб підтвердив І. Силичу володіння с. Чорторійкою та трьома залежними селянами в с. Терехівцях³. Він же підтвердив володіння полкового обозного Ф. Ращенка чотирма залежними селянами й дозволив йому «владеть оними четирма людцами и отбирати з них послушенство»⁴.

Полковники видавали універсали й «листи» на володіння підсусідками. Ніжинський полковник Л. Жураковський видав універсал полковому сотнику новосільському «на подсоседков, мешкаючих на власних его дедовских грунтах, тут в Нежине найдуючихся». Універсал цей був підтверджений у 1721 р. новим полковником П. Толстим: «Ми... сим нашим универсалом... подсоседков его zde, на новом месте мешкаючих, в спокойное ему владение заховуем. Зачим абы нехто не важился ему, пану, сотникове, в держаню оного селця и подсоседков, в отбраню з оних послушенства жадной затевати трудности и препятія, приказуем»⁵.

¹ «Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка», стор. 132.

² Там же, стор. 140—141, 142, 122, 115—116 та ін; «Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка», стор. 210, 275—276, 286, 292, 209—211.

³ «Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка», стор. 394—395.

⁴ Там же, стор. 333—334.

⁵ «Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка», стор. 132. Відомі й інші універсали полковників, що підтверджують володіння підсусідками (стор. 153—155).

Полковницькими універсалами та «листами» давався дозвіл на спорудження гребель та млинів. Наприклад, універсал лубенського полковника Л. Свічки за 16 грудня 1695 р. дозволяв влаштувати нові млини на греблі під с. Вороб'євом та встановлював певні правила їх спорудження¹.

Полковницькими універсалами та «листами» підтверджувалося право на володіння та користування млинами. В універсалі лубенського полковника А. Марковича пирятинському сотникові сказано: «Ствержаем ему во владение помянутый млын, и позволяем належитые з него одбирати користи... так абы в вольном и спокойном того млына заживаню некто ему... не чинил перешкоди, мети хочем и приказуем»².

Полковники видавали й універсали, що встановлювали порядок користування млинами на території полку. Прикладом цього є універсал лубенського полковника М. Ілляшенка за 1686 р. про умови, яких повинні додержуватись власники вешняків (млинів, діючих тільки під час весняної поводи), щоб не завдавати збитків власникам старовинних млинів, влаштованих на Пирятинській міській греблі³. Іноді в універсалах давались конкретні розпорядження тим чи іншим власникам. Так, у 1711 р. власникам млинів на Заріцькій та Кручанській греблях наказано було не піднімати воду вище належного рівня⁴.

Зміцнюючи та розвиваючи феодальну власність, полкова адміністрація примушувала селян підкорятися господарям, виконувати різні повинності й сплачувати натуральні й грошові побори. Гетьманські універсали, які надавали або підтверджували земельні володіння, вимагали від селян неухильного підкорення їх власникам. Нагляд за цим покладалася на полкову та сотенну адміністрацію.

В листопаді 1721 р. гетьманським універсалом всієї полкової і сотенній владі було наказано не дозволяти ніяких переходів селян від одного власника до іншого. В грудні 1722 р. генеральна старшина зобов'язува-

¹ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 453.

² Там же, стор. 547.

³ Там же, стор. 411.

⁴ Там же, стор. 534—535.

ла полковників «в полках своих перестерегать накрепко, чтоб посполство, в подданстве зостающее, не показовали жадного самоволства против своих владельцев». У разі «самоволства и противности» винних «братъ до турецкого вязеня, и, по рассмотрению вини нещадно публично карать приказано»¹. З свого боку, полковники в універсалах і «листах» наказували селянам «без жодной спреки и одмовки» виконувати повинності і сплачувати натуральні та грошові збори.

Полкова влада боролася з переходами селян і насамперед з виходами селян за межі Лівобережної України. Полковникам неодноразово наказувалося затримувати перехожан і повертати їх на старе місце проживання. Міська й сільська адміністрація повинна була стежити за появою нових людей на підвладній їй території і затримувати підозрілих. На найважливіших шляхах і роздоріжжях роз'їздила «сторожа», яка ловила перехожан².

Універсали полковників зобов'язували мешканців окремих сіл і навіть сотень виконувати різні роботи за розпорядженням уряду і на своїх власників. Чернігівський полковник Є. Лизогуб наказував, щоб у володінні слабинського сотника І. Тризни «войти зась с мужами тих селець (окром козаков) аби ему, пану сотникове реченному, без противности вшелякую повинность и послушенство отдавали...»³. Полковники в універсалах суворо наказували селянам, щоб «вшелякое послушенство, як звиклость несет, без отмови и спротивности жадной одавали»⁴.

Універсалом 1712 р., адресованим пирятинській міській старшині і сільській владі (отаманам та війтам), лубенський полковник В. Савич наказував жителям сіл Пирятинської сотні гатити і тримати в справності куплену дружиною Скоропадського нову греблю. Працювати на греблі повинні були всі без винятку «вишепомянутих сюл жители, як козаки, так и посполитие, без

¹ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 108—109.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, стор. 515 зв

³ «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 210.

⁴ Там же, стор. 276, 547 («лист» чернігівського полковника Лизогуба за 1688 р.).

жадной огурности»¹. За невиконання цього наказу селянам загрожувала найсуворіша кара.

Власники маєтностей зверталися до полкової влади з проханням примусити непокірних селян виконувати повинності. «Лист» миргородського полковника Д. Апостола 1699 р. підтверджує обов'язок селян с. Аврамівки віддавати «послушенство» своєму «державцу». Полковник застерігає, що коли б «хто мел быти упорным и противным сей воле нашей з тих помянутих людей тяглых села Аврамовки, такових знатному, неотступному подлегати будет караню, целе декляруем»². В 1708 — 1709 рр. селяни с. Аврамівки знову відмовилися від виконання підданських повинностей. У відповідь на це полковник Д. Апостол у «листі» від 29 червня 1709 р. писав селянам: «Вы... послушенства отдавати не хотите... прето яко таковое самоволство сурово вам ганимо, так писано грозно через сей лист наш всем приказуем, абы вы, под неотменную державою его п. Якова Апостола застаючи, належитое подданым обыкновением во всем ему без жодной спреки послушенство отдавали, повтори и по десяти грозно вам приказуем...»³.

* *
*

Складне зовнішньополітичне становище Російської держави в розглядуваний період змушувало російський уряд пильно стежити за тим, що відбувалося в сусідніх країнах. У Польщі дуже сильними були реваншистські настрої. Агресивно настроєна частина польських магнатів прагнула не тільки удержати під своєю владою Правобережну Україну, а й почати війну з Російською державою за повернення Лівобережної України. Керівні кола Польщі ставилися до Росії з майже неприхованою ворожістю й готували проти неї війну. Один з представників польської адміністрації немирівський комендант Бринк писав: «Здесь идет гораздо слава, что с Москвой война будет»⁴.

Така напружена обстановка диктувала необхідність

¹ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 541.

² А. Л., К истории землевладения в Левобережной Малороссии. «Киевская старина», 1892, сентябрь, стор. 411—412.

³ Там же.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 130.

постійного розвідування в Польщі. Збирання цих відомостей покладалося на полкову та сотенну адміністрацію полків, територіально близьких до Польщі. За дорученням російського уряду з України до Польщі відряджалися лазутчики «для проведення вестей». В 1691 р. був посланий лазутчиком до Польщі військовий товариш В. Омельницький¹. Того ж року всім полковникам було наказано всіляко розвідувати, що робиться в землях, підлеглих Польщі. Того ж 1691 року лазутчиком у Польщі був колишній полтавський полковий писар А. Чуйкевич². У 1692 р. царський уряд знову надіслав на Україну розпорядження збирати в Польщі відомості про воєнні готування³. Неодноразово посилалися лазутчики в Польщу і в наступні роки.

На обов'язку полкової і сотенної влади була також боротьба з шпигунством і диверсіями з боку Туреччини, Кримського ханства і Польщі. В справах неодноразово згадується про затримання в лівобережних містах і селах лазутчиків і «зажигалщиків». У 1683 р. в Лубенському полку провадилося слідство в справі про підпалювачів, підкуплених полоницьким старостою Казіміром Молодецьким і надісланих ним на лівий берег Дніпра для підпалювання міст і великих селищ. Спійманий в Пирятині Прокіп Лусниченко «доброволне признался, иж послал их дванадцети человека староста полонецкий, на имя Казимира Молодецкий, за ведомом кавалера и хоронжого короны полской, на сюю сторону Днепра палити городов, которые уфундованни добре для обороны застають. Имел каждому дати за тое плати староста вышеименованный по двенадцеть золотых доброй монеты грошей. Товарыство мое такое по йменю й статурою, як ту ниже именуется»⁴. Далі йшов перелік його співучасників, опис їх прикмет, а також відомості про вчинені ними підпали та пожежі. Полкова влада, проводячи допити, катування і покарання обвинувачених, повідомляла про це гетьмана і пересилала йому матеріали слідств.

В 1690 р. за наказом полковника на території Київ-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 189.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 114.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 116 зв.

⁴ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 2.

ського полку ловили польських розвідувачів¹. На території Чернігівського полку² були спіймані лазутчики та «зажигалщики», які ходили з цепами, «будто работы ища молотить»³. Схоплені і ув'язнені, ці розвідувачі зізналися, що їх, 9 чоловік, було надіслано з Польщі для вчинення різних диверсійних актів і для шпигунства: «Велено им жечь, где мочно, села и города, также и высматривать и проводывать о казацких и московских войсках, сколь много и куды готовятся»⁴.

Київський полковий обозний повідомив полковника, що лазутчики, спіймані на території полку, надіслані «проводывать о войсках наших, где стоят, и сколь много и крепки ль города, и кой де час Днепр замерзнет имеют быти за Днепр войсковым обычаем...». За відомостями, поданими полковим обозним, на Україну було послано 40 чоловік. «Лазутчики» розійшлися по двоє у різні міста⁵. Спіймані лазутчики були піддані допиту з катуванням⁶. Спочатку допит шпигунів проводився на Україні російським полковником і генеральними осавулом та хорунжим. Пізніше за царським указом схоплених лазутчиків почали відправляти до Москви⁷.

Полковники повідомляли гетьмана і про диверсійні дії на території полку. В 1692 р. миргородський полковник Д. Апостол, а також полтавський і прилуцький полковники доставляли до Батурина «прелестные листы» Петрика⁸. В 1701 р. на Україні теж ловили польських лазутчиків і деверсантів. «Зажигалщики» намагались «Украине Малороссийской огненною пожежою вредителство учинити»⁹. В 1707 р. полкові власті ловили шведських агентів, які, одягнені ченцями, ходили по Україні і підпалювали міста. Царським ука-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 439 зв., 449.

² Там же, арк. 441 зв.

³ Там же, арк. 443.

⁴ Там же, арк. 443 зв.

⁵ Там же, арк. 444.

⁶ Там же, арк. 485.

⁷ Там же, арк. 495 зв., 648.

⁸ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 1037 зв.

⁹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 898.

зом старшинській адміністрації було наказано ловити й затримувати підозрілих осіб¹.

Ще важливішим за значенням було розвідування в турецько-татарських володіннях. Після укладення Вічного миру 1686 р. і входження Росії до «Священної коаліції» на півдні не припинялася боротьба проти татар. Поряд з великими воєнними операціями під час кримських і азовсько-дніпровських походів протягом усіх цих років мали місце часті сутички, в ході яких російські полки та українські козаки відбивали татарські навали і самі нападали на ворожі війська.

Татарські війська завжди намагалися напасти раптово і, користуючись цим, завдати якомога більших втрат. Тому «проведывание вестей» про підготовку татар до вторгнення мало велике значення для захисту населення і для відсічі. Російський уряд неодноразово наказував гетьманові та старшині провадити розвідку в турецько-татарських володіннях. Зокрема, у 1691 р. гетьманові й старшині вказувалося на необхідність всіма засобами розвідувати, що робиться в татарських володіннях. Пропонувалося з'ясувати, чи готуються ворожі війська до походу на російські землі, коли і яким саме шляхом вони думають просуватися, щоб «приход их проведывался всякими мерами накрепко»².

¹ Полковники і сотники постійно посилали розвідувачів в турецько-татарські володіння. З джерел відомо, що в 1691 р. київський полковник К. Мокієвський відряджав розвідувачів до татарських містечок «для проведывання»³. Відомості, добуті цими лазутчиками, а також сповіщені вихідцями з Правобережжя та півдня України, полковники відсилали гетьманові. У грудні 1691 р. полтавський полковник повідомив до Батурина, що татари збираються в похід на Україну. Ці відомості він одержав від вихідців⁴.

Миргородський полковник Д. Апостол послав для розвідування на південь, за Дніпро сорочинського жи-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 101, арк. 120, 120 зв.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 651.

³ Там же, арк. 63 зв.

⁴ Там же, арк. 347, 348 зв.

теля Ф. Павленка, який пробув там близько року і доставив у квітні 1713 р. важливі відомості про воєнні готування Туреччини і татар¹. У лютому 1719 р. на Україну було відправлено царську грамоту з наказом спійманих в українських містах і селах шпигунів заковувати в кайдани і посилати з посиленням караулом до Петербурга².

На обов'язку полкової влади лежала також боротьба з різними епідемічними захворюваннями, що в сучасних подіям документах називалися «моровым повітрием». Боротьба з епідеміями провадилася різними засобами. Одним з найдійовіших і найбільш часто вживаних була заборона всякого сполучення з місцевістю, де поширилося «моровое повітріє». Заборонявся в'їзд на цю територію і виїзд з неї. В 1702 р. до всіх полків були надіслані універсали, які забороняли в'їзд з півдня через «моровое повітріє». На шляхах, що вели до уражених епідемією міст, виставлялись численні застави³. Поширенню епідемії особливо сприяли люди, що їздили в торгових справах. В джерелах збереглися згадки про те, що епідемія іноді дуже поширювалася під час ярмарок, коли з'їжджалося багато людей з різних місць: «Через ярмонки тайные внутрь городов то страшное морового повітрія разорение учинилось»⁴.

Охоронні заходи проти епідемії наказувалося додержувати під страхом тяжких кар. За порушення цього старшині загрожувала навіть смертна кара: «всяким старшинам приказывая под смертную казнь»⁵. Поряд з тим вживався такий захід, як обкурювання на вогні речей, привезених з ураженої епідемією місцевості. Зокрема, обкурювалися листи. У царських грамотах наказувалося такі листи, «на огне окурив, переписати»⁶. В джерелах згадується в 1691 р. велике «мо-

¹ М. Судієнко, Матеріали для отечественной истории, т. II, стор. 379—380.

² «Летопись занятий Археологической комиссии», вып. XVII, стор. 132.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 330, 333—334.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 141 зв.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 345.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 233 зв.

ровое поветрие» в Новобогородицькій фортеці¹. Ряд заходів проти поширення «морового поветрия» вживався за вказівкою російського уряду в 1718 р., як про це свідчать кілька царських грамот на ім'я гетьмана Скоропадського². Під час «морового поветрия» у 1719 р. проїзд через уражену територію заборонявся під страхом смертної кари»³.

Полкова влада повинна була стежити за тим, щоб на території полку не селилися втікачі. Усі, хто приїздив до полкового міста та інших міст і сіл, повинні були з'являтися до місцевої влади. У Ніжині, наприклад, вони відмічалися у полкового обозного та ніжинського війта⁴. На полкову владу покладався також нагляд за впорядкуванням вулиць. Полкова влада ловила втікачів з російських полків, у тому числі тих, що оселилися на Україні⁵.

* *
* *

У 20-х роках XVIII ст. діяльність полковників і їхні права були значно обмежені призначеними царським указом комендантами. Головним завданням комендантів був контроль за діяльністю місцевої полкової і сотенної адміністрації. Указом сенату в 1722 р. до Полтави та Переволочної призначався комендантом підполковник І. Чичерін. Чернігівському полковнику наказувалось видавати йому борошно та овес або виділити село⁶. 13 серпня 1722 р. сенатським указом призначались коменданти: до Чернігова — М. Богданов, до Стародуба — І. Пашков і до Переяслава — І. Яковлев⁷.

Утримання полкової старшини і служителів важким тягарем лягало на народні маси, з яких, крім офіціальних, встановлених зборів, стягувалися і багато інших.

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 273.

² «Летопись занятый Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 128.

³ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 496.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 209.

⁵ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 440—442.

⁶ «Летопись занятый Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 221.

⁷ Там же, стор. 222.

«Веденія» в другій частині, присвяченій полковій і сотенній старшині, дають надзвичайно важливі для розуміння принципу оплати її вказівки. Перелічуючи полкову старшину, що мала земельні володіння, складачі «Веденія» відмічають: «На сих особ жадной плати прежде сего не давалось и теперь нет, понеже на их маетности определены были...»¹. В цьому зв'язку у «Веденіях» Ніжинського полку вказано, що полковий обозний має три рангові села (Смолянку, Топчіївку та Березанку), суддя — с. Куликівку (писаря, що звичайно мав маєтність, в той час не було), осавул (у той час один) — сс. Кропивне і Пашківку, хорунжий — с. Іллінці².

Поряд з полковими і сотенними служителями, які одержували плату, у «Веденіях» відмічені часті випадки, коли служителі не мали певної плати. Це пояснюється тим, що такі служителі за своєю посадою звільнялись від «общенародных тягостей» і повинностей. Про це свідчать численні пояснення в «Веденіях». Так, про осавульчиків першої полкової сотні Ніжинського полку сказано: «А инние асаульчики служат за свободу домов своих»³. Це стосується і Веркіївської сотні Ніжинського полку, де було чотири осавули, що не одержували грошової плати.

Отже, полкова старшина була одною з важливих ланок старшинської адміністрації. Полковнику і полковій старшині належала вся повнота влади на території полку. Полкова адміністрація підпорядковувалась генеральній старшині і гетьману.

Основним завданням полкової влади, як і всієї старшинської адміністрації, було утвердження економічного і політичного панування українських феодалів над народними масами. Це знаходило свій вияв насамперед у діях полкової адміністрації, спрямованих на охорону і зміцнення феодалської власності на землю. Разом з тим полкова влада всіляко посилювала феодалську залежність селян, примушувала їх відбувати повинності на власників та сплачувати численні податки. Полкова влада пильнувала за тим, щоб залежні се-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208, арк. 3.

² Там же.

³ Там же, арк. 3 зв.

ляни не переходили з однієї місцевості в іншу, не оселювались на слободах, не вступали до козацьких полків і т. д.

В коло обов'язків полкової влади входило також керівництво полком як військовою одиницею. Полкова канцелярія, очолювана писарем, відала діловодством полку. Полкова старшина наглядала за озброєнням козацького війська, його спорядженням, бойовою підготовкою; до її функцій входило також керівництво військовим обозом та полковою артилерією. Полковник разом з полковою старшиною здійснював військове керівництво полком — віддавав розпорядження про збір козацьких військ, призначав час і місце збору козаків для виступу в похід, маршрут руху і т. д. Полкова старшина керувала полком під час воєнних дій, а також дбала про охорону території полку від ворожих вторгнень.

Досить значними були й судові функції полкової адміністрації. Полковий суд розглядав численні цивільні і кримінальні справи, незмінно відстоюючи інтереси пануючого класу — феодалів.

Все це викриває націоналістичні фальсифікації і вигадки про «безкласовість», «демократичність» органів управління Лівобережної України, в тому числі й полкової адміністрації. Класовий, феодальний характер полкової адміністрації відбився і на її складі. Виборність полковника і полкової старшини була лише номінальною. Посади ці займали представники феодального класу, що володіли селами з залежними селянами. Класовий характер полкової адміністрації яскраво виявився і в тому, що утримання старшини і всіх служителів здійснювалося за рахунок народних мас.

РОЗДІЛ V

СОТЕННА І СІЛЬСЬКА АДМІНІСТРАЦІЯ

У військовому та адміністративному відношеннях полк поділявся на сотні. Цей поділ на сотні як військової і адміністративно-територіальні одиниці склався за роки визвольної війни і закріпився у другій половині XVII ст.

Сотні підлягали полковій адміністрації. Лише в дуже рідких випадках сотня звільнялася від підпорядкування полку. Так, Глухівська сотня після перенесення гетьманської резиденції з Батурина до Глухова вийшла з підлеглості полковій владі і була підпорядкована генеральній канцелярії. Це, очевидно, пояснювалося тим, що козаки Глухівської сотні несли службу головним чином при гетьмані¹.

Кількість сотень у різних полках була неоднаковою. У Прилуцькому полку після возз'єднання України з Росією налічувалося близько 20 сотень. Пізніше їх число скоротилося, і в 1713—1714 рр. в полку було вісім сотень — полкова, Журавська, Варвинська, Срібнянська, Іваницька, Красноколядинська, Ічнянська та Монастирищенська². Ніжинський полк мав у розгляді нами роки 20 сотень — три полкові, Олишівська, Мринська, Веркіївська, Салтикова-Дівицька, Прохорська, Новомлинська, Борзенська, Шаповалівська, Івангородська,

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 415.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 76—77.

Бахмацька, Батуринська, Конотопська, Кролевецька, Коропська, Воронізька, Глухівська та Ямпільська¹.

До того ж і в одному полку кількість сотень не залишалася незмінною. Сотні об'єднувалися одна з одною, утворювалися нові сотні. Не були точно визначені їх територіальні межі. На кордонах сотень іноді знаходилися земельні володіння, що являли собою власність кількох сіл, які належали до різних сотень. Це спричинялося до частих конфліктів, що тривали і у XVIII ст. Сліди конфліктів, викликаних невизначеністю меж між сотнями, зустрічаються в документах до самої Рум'янцевської ревізії 60-х років XVIII ст. Як з'ясувалося при складанні Рум'янцевського опису, козаки Канівської та Іркліївської сотень разом виорали поле на межі між своїми сотнями «и владеют оным без поделу общественно». Села цих двох сотень спільно володіли й луком біля Дніпра². Не було визначено меж між Кропивнянською та Золотоніською³, а також Бакланською та Почепською сотнями Стародубського полку⁴.

Розміром сотні також дуже різнилися. Поряд з великими за територією та населенням сотнями були значно менші, які об'єднували всього кілька сіл. Так, Іваницька сотня Прилуцького полку мала тільки шість сіл⁵.

Крім сотень, у джерелах зрідка згадуються повіти — «уезд городской нежинский»⁶, «глуховской уезд»⁷, «роиский уезд», «коропский уезд», «уезд биковский»⁸, «уезд полтавский»⁹ та ін. Можна припустити, що словом

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 50.

² Д. Багалея, Займанщина в Левобережной Украине XVII--XVIII вв., «Киевская старина», 1883, декабрь, стор. 573.

³ Там же.

⁴ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 324.

⁵ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 304.

⁶ А. Лазаревский, Обзорение Румянцевской описи Малороссии, вып. II, стор. 191.

⁷ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 35, арк. 41.

⁸ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1842/2026, арк. 1 зв. (чолобитна І. Лизогубової).

⁹ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 257, арк. 42 та ін. (в актах полтавського полкового суду).

«уезд» (як видно, зокрема, з чолобитної дочки гетьмана Скоропадського 1722 р.) називалися сотні¹. В книгах «меских перятинских» трапляється також назва «дивизия». Цей термін, як і ряд інших («тракт», «уезд», «повет» тощо), означав територію, підлеглу в судовому відношенні² пирятинському міському повіту. Звідси в документах такі вирази: «Вирок, щоб я не токмо у перятинской дивизии мешкал, але щоб и у полку Лубенском где не отозвался»³.

Поряд з сотнями в деяких полках, головним чином на півночі Лівобережжя, існували і окремі волості. Так, у Стародубському полку були волості, що належали Києво-Печерському монастирю, — Бобовицька, Попогорська, Лищицька⁴. До складу гетьманських володінь входила Почепська волость⁵. Наскільки можна судити, у волості об'єднувалися багато великих володінь, що належали монастирям або гетьманам.

З господарсько-адміністративною метою села, що складали рангові володіння гетьманів, об'єднувалися іноді в староства. Так, у Ніжинському полку було Городиське староство, до якого входили сс. Городище, Бахмач, Курінь. До того ж полку належало і Ямпільське староство⁶.

Староствами керували спеціальні старости, яких призначав гетьман. Вони підпорядковувались, очевидно, «маршалкам двора рейментарского». Це видно з того, що для розгляду скарг на старост від гетьмана висилався «маршалок». Призначені гетьманами старости не підлягали місцевій старшинській адміністрації, що було причиною частих конфліктів. У 1713 р. бахмацький сотник скаржився гетьманові на городищенського старосту, під заступництвом якого гетьманська челядь чинила «незносные и нестерпимые кривды, обиды и великие шкоды» як самому сотнику, так і всім «жи-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1842/2026, арк. 1 зв. (чолобитна І. Лизогубової).

² «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. X.

³ Там же, стор. 208.

⁴ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 389—394.

⁵ Там же, стор. 275.

⁶ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 182.

телем сотне Бахмацкой»¹. Звідси видно, що старости не вважали себе залежними від сотенної адміністрації. В іншій скарзі бахмацький сотник писав, що городищенський староста, ігноруючи сотенну владу, забрав собі всі прибутки з бахмацької ярмарки². Підлиповські старости (Конотопська сотня) теж не підкорялися місцевій адміністрації і стали на шлях постійних конфліктів з нею³.

* * *

*

¹ На чолі сотенної адміністрації стояли сотник і сотенна старшина. Сотник, як гетьман і полковники, вважався виборною особою. При призначенні на уряд сотника виборність зберігалася (хоч про людське око) в більшій мірі, ніж при призначенні вищестоячих осіб — гетьманів і полковників. Для обрання сотника приїздив хтось з генеральної або полкової старшини — найчастіше осавули. Поставлений сотником одержував знак влади — «корогву» (сотенний прапор) і з того часу вважався обраним на посаду. Навпаки, відібрання «корогви» означало позбавлення сотника його посади. Корогва в такому разі зберігалася в церкві. За давнім звичаєм новопризначеного сотника «окривали шапками».

Проте виборність сотників наприкінці XVII ст. дедалі частіше перетворювалась на чисту фікцію. За Мазепи значно ширше почало практикуватись призначення сотників безпосередньо гетьманами. Посаду сотника, як правило, діставали люди, які володіли вже значними маєтностями, близькі до гетьманської і полкової адміністрації. Так, у 1696 р. за універсалом Мазепи багате топальське сотництво в Стародубському полку одержав якийсь Палубинський — свояк генерального судді Ломиковського⁴.

Гетьманським універсалом у 1681 р. конотопським сотником був призначений Ф. Кандиба. Повідомляючи сотню про звільнення від посади попереднього сотника,

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 182.

² Там же, стор. 161.

³ Там же, стор. 240.

⁴ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 400; В. Модзалевский, Очерки по истории Лохвицкой и других сотен, стор. 55.

гетьман писав: «А так уважаючи, мы же город ваш близко боку нашою рейментарскою найдется, и кгда ся в чом лучить жебы дела наши рейментарские и войсковые справным поважне ишли торем. Теди повагою зверхности нашей тот уряд сотниства конотопского вручились п. Федору Кандибе, заслуженному в войску запорозском товарищу и справному человеку...»¹. У 1717 р. в Красноколядинську сотню Прилуцького полку гетьман призначив сотником Ангеліовського. У гетьманському універсалі про зміщення попереднього сотника і призначення нового писалося: «Повелеваем ему, нынешнему красноколядинському сотникове, уряд тот зложить, а на местце его ординуем от боку нашего сотником п. Марка Ангелиовского, который у двору монаршого при блаженныя памяти царевне Наталии Алексеевне, найдовался и разных высоких особ до нас были инстанции, жебисмо показали ему местце и кондицию»².

З приводу вищенаведених гетьманських розпоряджень треба зазначити, що затвердження сотників гетьманськими універсалами для тієї епохи є, власне, єдиною формою призначення сотника на посаду. Вибірність сотників настільки втратила своє значення, що громада, яка хотіла призначити свого кандидата на сотенний уряд, що звільнився, не наважувалася робити це шляхом обрання, а зверталася до полковника і навіть до гетьмана з проханням призначити бажану їй особу. Щодо цього дуже характерне звернення «товариства сотни новомлинской» до ніжинського полковника в 1722 р. з проханням після смерті Г. Шишкевича призначити сотником К. Троцького («его, пана Троцкого, дати нам за целого сотника»)³.

Генеральні або полкові старшини, які були присутні на виборах сотника, мали своїм головним завданням поставити на сотництво бажаних гетьману кандидатів і не допустити обрання небажаних. Це яскраво видно з донесення гетьману Скоропадському генерального бунчужного І. Лизогуба, посланого в 1716 р. з завданням

¹ «Памятная книжка Черниговской губернии», Чернигов, 1862, стор. 334.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 238.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 675/766.

обов'язково здійснити «указ велможности вашей, мне предложенный» — домогтися обрання воронізьким сотником І. Холодовича¹.

Дуже рідкі випадки, коли сотником призначався кандидат, якого просила сотенна громада. Про обрання на конотопське сотництво бажаної громаді кандидатури свідчить гетьманський універсал 1707 р. Г. Костенецькому, де є посилення на «согласное всего товариства сотне Конотопской... до нас, гетмана, занесенное прошение...». Костенецький залишався сотником до 1716 р., потім, у 1719 р., знову був призначений сотником і знову з посиленням на обрання «вольными голосами всего товариства»².

Ці випадки знайшли свій відбиток і в інших документах. Так, у 1722 р. «по смерти Шишкевича сотняне новомлинские, не имеючи совершенного в той сотне властелина, избрали себе за господара, по войсковому обыкновению, волними голосами на уряд сотничества, п. Кирилла Троцкого, знатного товарища войскового»³. Як видно з універсалу Полуботка, новий сотник з'явився до Глухова і там був затверджений гетьманом: «За прибытием оного сюда в Глухов, узнавши быти ко управлению всяких порядков сотенных, способного, яко велелисмо ему п. Кириллу Троцкому, указную в церкви обыкновенно выконати на верность императорскому величеству присягу, так на тот уряд сотничества приказалисмо видати в конфермацию сей наш уиверсал»⁴. П. Огієвський, як видно з записки про службу Огієвських, у 1720 р. був «определен за выбором всех... в Кролевец сотником»⁵.

Очевидно, випадки призначення сотника за згодою козаків, хоч і рідко, але траплялись. Проте і до повідомлень джерел про обрання «вольными голосами» треба ставитись критично. Це традиційне формулювання часто вносилось до «прошень» сотничан і гетьманських універсалів для посилення авторитету сотника, якого призначав гетьман. До того ж прохання від імені сотни-

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 336.

² В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, т. II, стор. 496—497.

³ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 291.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стор. 368.

чан призначити сотником ту чи іншу особу дуже часто підписувались верхівкою сотні та групою багатих козаків і зовсім не були справді «всенародним прощенням». Багаті козаки, що прагнули добути сотництво, самі виготовляли такі «прошення» і різними засобами збирали під ними підписи сотничан¹.

Обрання сотника відбувалося так. Після одержання гетьманського дозволу на проведення виборів до сотні приїздив гетьманський уповноважений, звичайно хтось з чинів генеральної або полкової старшини. До сотенного центра з'їздилися курінні отамани з навколишніх сіл «с товариством», вїйт з урядовцями, «многими мешчанами и зо всем разних цехов посполством». Усі прибулі на раду збиралися «на приличному местцу». Військовий канцелярист читав гетьманський універсал про дозвіл обрати нового сотника. Потім гетьманський уповноважений питав, кого саме козаки бажають мати сотником. Питання звичайно завжди було вирішене наперед і тому зразу вигодували ім'я наміченого кандидата. Після цього гетьманський представник проголошував цю особу обраною. Остаточо новий сотник входив у свої права лише після затвердження гетьманом. Після цього йому вручалася сотницька «корогва».

Цей порядок призначення сотників можна бачити на прикладі поставлення в 1716 р. воронізьким сотником (Ніжинський полк) Холодовича. Після «виборів» у сотні генеральний бунчужний Лизогуб, який проводив вибори, надіслав докладне донесення гетьману з проханням «конфермовать» обрання. У відповідь на донесення Лизогуба 9 червня 1716 р. був виданий гетьманський універсал, з якого видно, що обраний сотник з'явився до Глухова й склав там присягу на вірність цареві. Очевидно, приїзд сотника, який вступав на посаду, до Глухова для «конфермації» був обов'язковим. Після цього був посланий «от боку» гетьмана «знатний канцелярист» військовий С. Максимович, «которому полещилисмо при собрании того товариства, ему, п. Холодовичу, на тот уряд корогов вруčiti и совершенно на оном при себе утвердити...»².

¹ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 125 (Кролевецька сотня Ніжинського полку).

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 337.

Гетьманський універсал на сотництво був юридичним оформленням призначення на сотництво. У джерелах відомості про такі універсали трапляються дуже часто. В 1717 р. М. Кодинець одержав гетьманський універсал на Лукомське сотництво, в 1719 р. Л. Засядко — на Лютенське сотництво¹. Пізніше, після утворення Малоросійської колегії і смерті гетьмана Скоропадського, універсали на сотництво підписували генеральна старшина і члени колегії². Майже ніколи не згадується про бажання козаків сотні мати сотником призначену гетьманом особу. Навпаки, випадки примусового призначення сотника, навіть при прямому опорі й упертій боротьбі з боку сотничан, нерідкі. Енергійний протест, наприклад, заявляла громада Носівської сотні Київського полку проти насильного призначення сотником Билини. Випадок цей, наведений О. М. Лазаревським за матеріалами архіву Малоросійської колегії, описаний нами на основі оригіналу донесення київського полковника А. Танського гетьману³. Танський в своєму листі повідомляє про те, що в полку «сталась акція 21 юнія в месте Носовке». Для вручення сотницького уряду багатому козаку Билині, який клопотався про це перед гетьманом у Глухові, приїхав полковий осавул Хоменко. Він узяв «хоругву», яка зберігалася в Носівській церкві, і збирався разом з гетьманським універсалом вручити її Билині.

Козаки й міщани, які зібралися, вирвали універсал з рук осавула й «ногами стоптали». Самого осавула «мало и не убили», «корогву переломили». Захоплену корогву сотничани двічі носили до одного з кандидатів, якого висунула громада, Ш. Ворошила «самовольно, и его наставляли сотником», а потім віддали її іншому кандидату Ястребовському. Всі намагання осавула заспокоїти сотничан були марними. Незважаючи на рішучий протест козацтва й міщан, Билина став сотником.

Опір громади був жорстоко придушений полковою владою, 30 сотничан, які прибули до полку, щоб клопота-

¹ В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, т. II, стор. 380, 144.

² «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 128.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 37/42 (донесення Танського, 1719 р.).

тися про призначення сотником Ястребовського, Танський наказав посадити «за караул», а самого Ястребовського «под арешт». Для розслідування справи гетьман Скоропадський потім направив генерального осавула В. Жураковського. «Бунтівники» були закуті в кайдани й відправлені до м. Глухова. Протягом ряду років тяглася справа про «бунтівників» з Носівської сотні і про їх покарання. У вирішенні її брав безпосередню участь царський уряд. У січні 1720 р. була відправлена царська грамота гетьману Скоропадському про покарання Ястребовського та інших «бунтівників»¹. Можна навести й інші свідчення джерел про примусове призначення сотників². Як вже говорилося, на сотництво звичайно призначалися багаті козаки. Траплялися випадки призначення сотником й міщан. У 1707 р. конотопським сотником був обраний Г. Костенецький, який у 1700 р. згадувався як «знатний міщанин». Р. Лазаревич, син багатого воронізького міщанина, був у 1693—1709 рр. воронізьким сотником³.

Що виборність не відігравала майже ніякої ролі в заміщенні сотницької посади і була просто ширмою, свідчить те, що багато хто з сотників без усяких переобрань десятки років беззмінно займав посади. Чигирин-дубровський сотник Булюбаш пробув сотником близько 30 років (1706—1734), олишівський сотник Л. Шрамченко — понад 30 років (з 1709 р.), дівицький сотник Я. Селецький — близько 40 років (з 1717 р.), воронізький сотник Холодович — 25 років (з 1715 р.)⁴, городнянський сотник Я. Жданович — 13 років (1717—1730 р.)⁵. Протягом усього розглядуваного нами періоду у Борзенській сотні Ніжинського полку сотниками були Забіли⁶. В Ічнянській сотні Прилуцького полку майже півстоліття сотниками були Стороженки. Лазаревський згадує на посаді сотника таких представників родини Сторо-

¹ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 139.

² «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 125.

³ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 199, 327.

⁴ Там же, стор. 103, 108, 337.

⁵ В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, т. II, стор. 21.

⁶ Там же, стор. 74—86.

женків: Іван (1687 р.), Андрій (1703—1713 рр.), Григорій Андрійович — син попереднього сотника (1715—1737 рр.), Андрій Григорович — син попереднього сотника (1741—1752 рр.)¹.

Після 1708 р. траплялися випадки прямого призначення сотників царським указом. До таких ранніх призначень сотників царською адміністрацією треба віднести розпорядження Б. Шереметева наприкінці жовтня 1708 р. про призначення воронізьким сотником сотенного хорунжого П. Назарова (Назаренка) замість Лазаренка, який «ушел безвестно»². Меншиков у листі до гадяцького полковника повідомляв, що Петро I наказав веприцькому сотнику «для великого от неприятельских людей разорения и за полонное терпение» знову бути сотником³.

На кінець 1708 р. припадає й призначення царським указом новомлинським сотником (Ніжинський полк) Г. Шишкевича. В царській грамоті з цього приводу сказано: «Пожаловали... прежде бывшего казака Григория Шишкевича за его к нам, великому государю, верную службу, а особливо за престоругу, которую он учинил... князю... Меншикову в случае измены... бывшего гетмана Мазепы, велели ему, Григорию быть сотником Новомлинским, на место бывшего тамо сотника Самуйленка и над казаками той сотни иметь ему, Григорию, начальство, во всем против прежде бывших тамошних сотников...»⁴.

Царським указом 1715 р. встановлювався новий порядок призначення сотників. З того часу старшина тільки рекомендувала трьох кандидатів на уряд сотника для остаточного затвердження одного з них гетьманом і царською владою.

В наступні роки безпосередні призначення сотників царською владою досить часті. Царським указом у 1715 р. були призначені П. Жданович — новосанджарським сотником, Ф. Лисовський — новгородсіверським⁵. У травні 1717 р. Меншиков писав Скоропад-

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 216.

² ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 1882.

³ Там же.

⁴ «Русская старина», 1876, ноябрь, стор. 624—625 (Шишкевич пробув на сотницькому уряді чотирнадцять років).

⁵ В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, т. II, стор. 31; М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 64.

ському: «От бунчука товарищ Семен Соболевский по именному указу пожалован в м. Погари сотником». Призначення це не здійснилося, але пізніше, у 1722 р., гетьман Скоропадський одержав від Іноземної колегії новий указ: «За некоторые Соболевского показание во время в Украину шведского вступления прислуги быть ему сотников в Погари, а прежнего погарского сотника Семена Галецкого перевести в Новгород-Северский в сотники на место бывшего сотником Лисовского»¹.

При заміщенні сотницьких і сотенних посад широко практикувалося хабарництво. Претенденти на посади давали гроші, землю або цінні подарунки полковникам і генеральній старшині, а ті наділяли їх за це посадами.

У тих випадках, коли думки царського уряду й гетьмана про кандидатуру на вакантну сотницьку посаду розходилися, останнє слово залишалося за царським урядом. У 20-х роках XVIII ст. царський уряд скасував затвердження гетьманом сотників, яке уже відбулося. З листа Меншикова до Скоропадського в червні 1720 р. видно, що цар скасував призначення кобищанським сотником Мандрики й призначив сотником Дросена².

Сотників звільняли з посади звичайно рідко. Це траплялося, зокрема, в тих випадках, коли ним були недоволені вищі чини. Зміщався сотник полковником, гетьманом і царською владою. В 1722 р. київський полковник відібрав «корогву» у кобищанського сотника А. Мандрики й передав її О. Гречці³. Лубенський полковник у 1723 р. позбавив уряду чорнуського сотника, відібравши при цьому у нього с. Бондарі, гроші й різне майно⁴.

Про витрати громади при призначенні сотника або при звільненні небажаного може дати деяке уявлення звіт носівського отамана Бровка про поїздку в справі

¹ «Летопись занятый Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 148 (царська грамота на ім'я Скоропадського від 22 травня 1722 р.); «Материалы Военно-ученого архива Главного штаба», т. I, СПб., 1871, стор. 603; А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 236; «Русский архив», 1873, кн. I, стор. 347—352.

² М. Судиненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 294.

³ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 117.

⁴ Там же, стор. 102.

сотника Шадла до Глухова і дані ним «датки»: генеральному осавулу — 5 талерів «битых», бунчужному — 3 талери, канцеляристу за написання «декрета» — 50 копійок, червоний і 4 талери, підписку судовому — копу, осавулові судовому — золотий, челяді генерального осавула — 4 золоті, челяді генерального бунчужного — 4 зрлоті, за писання «суплек» — 4 золоті, різні дрібні витрати (на калачі, «на поклон») — 4 золоті, на челядь канцелярську — 2 золоті.

Наказне сотництво, як і наказне полковництво, мало кілька форм. У тих випадках, коли в сотні в силу тих чи інших причин не було постійного сотника, командування сотнею полковник або гетьман доручали тимчасовому, наказному сотнику. Влада наказного сотника, очевидно, вважалася менш повною, ніж «совершенного». Цим можна пояснити той факт, що наказний сотник підписував папери разом з іншими чинами — городовими отаманами тощо¹.

Наказним сотником звичайно призначався хтось з сотенної старшини — найчастіше городовий отаман, хорунжий або сотенний осавул. Так, почепівський городовий отаман А. Карнович був наказним сотником у 1693 р.²

Іноді сотником був хтось з полкової старшини, який поєднував, таким чином, дві посади. Лубенський полковий хорунжий був одночасно й сенчанським сотником³.

На наказне сотництво видавалися гетьманські, а іноді полковницькі універсали. В 1722 р. Ф. Онопрієнко одержав гетьманський універсал на наказне новгородське сотництво «з полецением ему всего городского и сотенных порядков правления»⁴. В 1718 р. полтавським полковником І. Черняком П. Козельському був виданий універсал на наказне сотництво в Кобелецькій сотні⁵. Згадки про наказних сотників у справах надзвичайно часті. Вони бували наказними дуже значний проміжок

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 120, арк. 109.

² В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, т. II, стор. 306.

³ Там же, стор. 470.

⁴ «Диариуш», стор. 9.

⁵ В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, т. II, стор. 389.

часу, і в «Веденнях» нерідко на чолі сотень показані наказні сотники¹.

Траплялися і такі випадки, коли в сотні були одночасно і «совершенный» і наказний сотник. Це мало місце тоді, коли частина козаків сотні відряджалася у похід, наприклад, для несення сторожової охорони на узбережжі Дніпра. Для командування таким загоном призначався наказний сотник. У 1692 р. в документах згадується лист «Івана Чюта, наказного сотника домонтовского, к сотнику ж домонтовскому»². З джерел відомий єдиний випадок, коли в сотні одночасно були два звичайні сотники³.

Серед сотників особливе місце посідав батуринський сотник. Його найчастіше відправляли з різними дорученнями до Москви, йому довіряли розслідування важливих справ та ін. Очевидно, серед сотників одного полку найвпливовішими були сотники полкових сотень. Вони часто виконували обов'язки наказних полковників. У 1701 р. згадується «Иван Черняк, сотник полковый и наместник господина полковника пребывающий». Сотник полковий стародубський був наказним полковником у 1724 р.⁴

Сотник батуринський і сотники полкових сотень постійно виконували різні доручення як гетьмана, так і генеральної старшини та полковників. За розпорядженням гетьманської адміністрації вони провадили різні розслідування разом з генеральною старшиною, яка надсилалася на місце. Так, батуринський сотник у 1701 р., як «чрезвычайна особа», розбирав на місці суперечки між сільською громадою с. Піддубівки і Густинським монастирем⁵.

З часу перенесення гетьманської резиденції в Глухів визначне місце серед інших сотників посідав глухівський сотник. Йому звичайно доручалося командуван-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1715/1898, арк. 2 зв. («Ведения... о старшине в полках Малороссийских обретающихся...»).

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 636.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 590 зв. (в Опошнянській сотні в 1695 р.).

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 2067/2255.

⁵ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 189.

ня засеймськими сотнями¹. Він, як і батуринський сотник, найчастіше виконував доручення дипломатичного характеру — зустрічі та проводи посланців Росії та інших держав².

Траплялися випадки, коли сотників посиляли за дорученням царської влади і гетьмана за кордон. У 1708 р. Скоропадський за наказом Петра I послав до сілістрійського паші в справі Мазепи олишівського сотника Л. Шрамченка³.

* *
*

Сотники були, як правило, великими землевласниками. Вони володіли маєтностями як на правах особистої власності, так і ранговими. У Прилуцькому полку ічнянський сотник А. Стороженко одержав за гетьманськими універсалами 1709 і 1715 рр. сс. Томашівку і Ступаківку, журавський сотник Якубович у 1712 р. — сс. Мокіївку й Кулішівку⁴. Олишівський сотник Л. Шрамченко одержав за час сотництва три села — Смолянку, Топчіївку і Березанку⁵. Глухівському сотнику Омеляновичу належало с. Гирин⁶. Значні земельні володіння мав мглинський сотник О. Есимонтовський⁷. Сотник полкової сотні Прилуцького полку Золотаренко одержав «на уряд» за гетьманським універсалом 1690 р. с. Буди⁸, красноколядинський сотник Лащинський за універсалом 1714 р. — с. Понори⁹. Такі випадки надання

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 436 зв. (весна 1705 р.).

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 468; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 450 зв.

³ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 103.

⁴ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 217, 380.

⁵ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 103.

⁶ Там же, стор. 486.

⁷ В. Л. Модзалевский, Малоросійський родословник, т. II, стор. 4.

⁸ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 175.

⁹ Там же, стор. 238.

сотникам земель і різних угідь «на уряд» дуже часті і були звичайним правилом¹.

За басанським сотником С. Ясковичем царською грамотою 1689 р. було підтверджено володіння сс. Щаснівкою й Озерянами з усіма угіддями. Домонтівський сотник С. Томара володів за гетьманським універсалом і царською грамотою сс. Слобідкою й Підставками «с посполитими людьми», сенчанський сотник Л. Васильев — сс. Юсківцями і Скоробагатьками «с тяглыми людьми», чигирин-дїбровський сотник Е. Ілляшенко — с. Гусиним «з тяглими людьми». Царською жалуваною грамотою 1718 р. було підтверджено сім універсалів гетьмана Скоропадського, які віддавали у володіння прилуцькому сотнику І. Маркову сс. Кроти, Колісники, Мельницю, двори та різні угіддя. К. Криштофовичу, який був пізніше сенчанським сотником, належали сс. Гапонівка і Лучки.

Великі володіння мав іркліївський сотник С. Требинський. За універсалами гетьмана Скоропадського, виданими 7 лютого 1716 р., 22 серпня 1719 р. і 7 вересня 1720 р., він одержав сс. Лящівку і Матвіївку, слобідку Мозилівку, двори в Лукомлі та Чигирин-Дїброві, хутори біля сс. Кривої Руди та Олександра з винницями та різними угіддями. Гетьманський універсал 1708 р. віддавав у володіння зубівського сотника Д. Деркача с. Сушки з усіма ґрунтами та угіддями; гетьманським універсалом 1714 р. за пирятинським сотником С. Вакуленком було підтверджено володіння с. Грабарівкою, сільцем Смотриками і хутором на р. Оржиці². Царською грамотою 1710 р. були закріплені всі маєтки за глухівським сотником А. Маркевичем; грамотою 1690 р. — за конотопським сотником Ф. Кандибою, 1713 р. — за глухівським сотником І. Мануйловичем³.

Царськими жалуваними грамотами й гетьманськими універсалами володіння сотників підтверджувалися за їх вдовами. Так, гетьманським універсалом 1701 р. за

¹ «Стороженки. Семейный архив», т. I, стор. 10, 12, 16, 17; А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 128—129, В. Модзалевский, Очерки по истории Лохвицкой и других сотен, стор. 68.

² «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 18, 19, 21, 26, 28, 29, 62, 75.

³ «Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка», стор. 179—182, 216, 219, 350—354.

жінкою померлого березанського сотника Михайла було закріплено с. Черевки, універсалом 1710 р. за жінкою померлого сенчанського сотника М. Слюзовою — сс. Ясківці та Скоробагатьки, універсалом 1712 р. за вдовою лубенського полкового сотника — с. Денисівка¹.

* * *

*

Сотники в своїх сотнях користувалися майже необмеженою владою. Діставши посаду за допомогою полкової або навіть гетьманської адміністрації, вони почували себе незалежними від місцевої влади і безконтрольно керували своїми сотнями. Безліч документів розповідають про сотницьку сваволю, з якою часто не могла справитися не тільки полкова адміністрація, а й гетьманська влада.

Володіння монастирів не були підвладні сотнику, туди призначалась особлива, монастирська адміністрація в особі городничого. Городничий був, наприклад, у с. Лялінці — володінні переяславського монастиря. Києво-Печерський монастир, якому належали волості в Стародубському полку, ставив на чолі їх ченців — монастирських городничих, які здійснювали тут владу над селянами (збори, повинності, судові справи та ін.) і прагнули підкорити своїй владі козаків². Городничим Лищицької волості, володінні Лаври, багато років був В. Маківський.

Сотники, як і вся старшинська адміністрація, охороняли феодальну власність — основу феодального способу виробництва. Вони видавали різні документи, що підтверджували «законність» володінь і погрожували порушникам феодальної власності суворими карами. Батуринський сотник Я. Андрійович закріпив за «обывателем» Перекою захоплену останнім сіножать. Наприкінці сотницького листа вказано: «А еже ли бы хто мал отдаляти Пархома Переку выщепомяненого, на такового заруки накладаем до шкатули войскової талеров 40...».

Сотники повинні були наглядати за «законністю»

¹ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 59, 70, 71.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 388.

земельних володінь. На них покладался обов'язок давати до полкових канцелярій «веденія» про кількість маєтностей і про їх власників. Сотники мали забезпечувати надходження до гетьманського скарбу встановлених зборів. Для цього сотники провадили ревізію населення і складали відповідні описи майна. Вони майже безконтрольно розпоряджалися зборами, що надходили до сотенного скарбу, і допускали при цьому великі зловживання. Як свідчить універсал гетьмана Скоропадського 1719 р., у копотопського сотника А. Лизогуба була виявлена нестача покуховного збору; на слідстві, яке проводилося в цій справі, виявилось, що сотник примушував шафарів (збирачів) віддавати всі зібрані гроші йому, посилаючись на те, що він, сотник, сам відповідає за зібрані гроші¹.

Володіючи, як правило, значною земельною власністю, сотники силоміць примушували козаків і селян виконувати різні роботи в своєму господарстві. У сучасних подіям документах про насильства й зловживання сотників згадується дуже часто. В 1710 р. стародубські козаки на чолі з отаманом скаржилися на чорнолузького сотника, який примушував козаків виконувати на себе різні роботи — гатити греблю, возити дрова, супроводити свої торгові валки. Козаки скаржилися, що сотник поводився з ними «неби власние его крепостние крестьяне». Велика розміром скарга (з 18 пунктів) малює картину брутальних насильств над козаками². Показовий в цьому розумінні також універсал Скоропадського новгород-сіверському сотнику Лисовському з наказом не чинити образ і насильства сотничанам³.

Про сваволю старшини згадує відкритий лист генерального осавула С. Бутовича до курінного отамана та «всему товариству» Новомлинської сотні Ніжинського полку з приводу насильств сотника Шишкевича⁴. Останній примушував козаків працювати на себе як своїх підданих — косити сіно, жати хліб, рубати дро-

¹ А. Лазаревский, Люди старой Малороссии, «Киевская старина», 1882, январь, стор. 114.

² ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1710 р., № 47.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 3/3 (універсал Скоропадського).

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 19/23 (копія XVIII ст.).

ва та ін.; не задовольняючись цим, сотник піддавав козаків жорстоким побоям. Проте Шишкевич не був покараний, і лист, власне, являв собою більше умовляння, ніж наказ¹.

Користуючись необмеженою владою, сотники захоплювали громадські землі, а також землі селян і козаків. Так, воронківський сотник І. Берло за час свого сотництва заволодів багатьма землями та лісовими угіддями. Про характер цих придбань свідчать матеріали генерального слідства, де вказано, що с. Рогозів, наприклад, спершу «належало до сотне воронковской, а после больше сорока уже тому лет завладел Иван Берло, будучи сотником воронковским»². Мглинський сотник І. Романовський захопив міські мглинські землі, переважно сіножаті. Міське управління змушене було підкоритися і взяти в обмін за відібрані інші, малощинні землі³.

Одним із значних джерел прибутків сотенної старшини, як і сільської влади, були хабарі від приїжджих. Останні повинні були з'являтися до сотенної влади «з гостинцем извычайным»⁴.

Сотники широко використовували працю селян. Вони брали селян під свою «протекцію» і звільняли їх від усяких загальних повинностей, примушуючи працювати тільки на себе. Найчастіше це траплялося у військових селах. У 1715 р. був проведений спеціальний розшук селян «меских борзенских и селских красилловских», віднятих «протекциями державскими». В результаті розшуку, затвердженого генеральним військовим судом, багато селян було повернено ратуші, в тому числі від борзенського сотника «протекциональных людей отошло до ратушы человека 11»⁵.

Сотники і сотенна старшина примушували безплатно працювати на себе ремісників і міщан. Примусова праця міщан на сотників нерідко оформлялася гетьманськими і полковницькими листами та універсалами.

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 19/23 (XVIII ст.).

² А. Л а з а р е в с к и й, Очерки, заметки и документы по истории Малороссии, V, стор. 98.

³ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 533/596.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 590.

⁵ «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 247.

Щодо цього дуже характерний універсал лубенського полковника А. Марковича від 8 травня 1719 р. І. Вакуленку, синові колишнього пирятинського сотника. «За заслуги батька» гетьман виділив І. Вакуленку людей для послуг і звільнив їх від усіх повинностей: «Едного кравця, шевця, коваля и двох рибалок, а казаков чотирох человека в выше помянутой маетности мешкающих, для его послуги определяем, так жебы оных до общих городовых повинностей, кроме ральцовой и дорочной на особы слуги полковые дачи, од которой не повинны одмовлятися, не потягано»¹.

Сотники часто самовільно стягували на свою користь різні побори. На сотника йшли святкові збори, так звані ральці й поклони, «ярмарковые гроши» та ін.² Сваюля сотників, які самовладно притягали селян, міщан і козаків до різних «підданчих» робіт на себе, досягла таких масштабів, що навіть полковники нерідко неспроможні були з ними справитись. У 1720 р. гадяцький полковник М. Милорадович скаржився гетьманові на насильства й сваволю городиського сотника, з яким він нічого не міг вдіяти³.

Про постійні зловживання сотників свідчать спеціальні універсали гетьманів, в яких давались такі інструкції та накази новообраним сотникам: «Толко того... варуем, абы... застаючи на уряде сотницком, збитними винами и накладями обивателей... не обтяжал»⁴.

Незважаючи на покарання окремих сотників, які вже занадто зловживали своїм становищем, решта сотників продовжувала свої насильства. Показові в цьому відношенні дії конотопського сотника А. Лизогуба. В 1712 р., бажаючи витіснити соснівського отамана І. Величка з землі, облюбованої Лизогубом, останній прикував Величка за шию до димаря, душив димом сім тижнів, загрожував застрелити і нарешті вигнав з двору⁵. Сотники в своїх свавіллях наслідували приклад

¹ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 554.

² В. Модзалевский, Генеральный судья Иван Чарныш и его род, стор. 37—39.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 45—51 (лист М. Милорадовича, 1720 р.).

⁴ «Записки Черниговского губернского статистического комитета», т. II, стор. 39.

⁵ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 235—236.

полкової старшини. Гадяцький полковник І. Милорадович, вирішивши влаштувати селітроварню, щоб позбутися конкуренції козака Балясного, який варив селітру, скористався незначним приводом і «приказал Балясного оковать на армате двумя цепями... и велел держать под таким крепким караулом, что и нужды ради человеческой пускать не велел». Оскільки Балясний не погодився відмовитися від селітроваріння, полковник наказав посадити його «на самой бездельной лошади» і гнав перед собою 30 верст. Після цього Балясний був посаджений до «индичника», де сидів під караулом; нарешті, його знову відвезли до Гадяча й прикували до гармати¹.

Користуючись своїм всесиллям у сотні і покровительством полкової влади, сотники, як полковники і полкова старшина, часто засновували слободи і тимчасово звільняли селян, що оселялися там, від усяких повинностей і поборів, у дальшому їх жорстоко визискуючи. У своєму заповіті воронківський сотник І. Берло згадує про те, що він створив біля с. Воронкова слободку, «человека десятков килко подданных... чинячи тим дефолггацию и полегкост через колко десять лет, мне там сотникуючи, оборонялем и од всяких тяжарив меских их заступалем»².

Як і всі інші чини старшинської адміністрації, сотники підтримували і відстоювали феодальні відносини. На сотників покладався обов'язок ловити й затримувати російських збіглих селян і солдатів, а також не допускати переходів українських селян з місця на місце. В універсалі Скоропадського в листопаді 1721 р. сотникам і сотенній старшині Стародубського полку наказувалося усіх селян, які переходили з полку до полку, з сотні до сотні, від одного власника до іншого, затримувати і повертати на попереднє місце проживання, відібравши їх майно³.

Сотник мав вирішальний голос у судових справах, які розглядало сотенне правління. У листопаді 1711 р. бахмацький сотник К. Троцина в зв'язку із складністю

¹ А. Лазаревский, Люди старой Малороссии, «Киевская старина», 1882, март, стор. 490.

² А. Лазаревский, Очерки, заметки и документы по истории Малороссии, V, стор. 116.

³ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 305.

однієї з справ, які розглядалися в бахмацькому сотенному уряді, звертався до полковника і генерального суду, прохаючи вказівок. Сотенне правління брало участь у попередньому розгляді судових справ і вживало заходів до розшуку і затримання винних.

Сотнику належало право звільнення з посади нижчих чинів старшинської адміністрації. Воронізький сотник Назаренко усунув з посади воронізького городского отамана Михайловича, наказав посадити його «на армату», прикувавши за шию ланцюгами¹.

Серед слуг сотників згадуються кілька осавульчиків, які виконували різні доручення. У сучасних подіям документах вони звуться «комнатник и есаульчик», «упокосый и асаульчик»². Сотники мали, очевидно, по кілька осавульчиків. У новомлинського сотника Шишкевича, наприклад, було три осавульчики — Святко, Дедюк, Пиндик³.

Звільнення сотників від посади було справою вищестоячої влади. Це звичайно мало місце лише при наявності надзвичайних зловживань, що спричинялися до численних скарг, або в тому випадку, коли на посаду сотника претендував інший впливовий кандидат. Звичайно для зміщення сотника потребувалось розпорядження або принаймні згода гетьмана. Посилаючись на цей усталений порядок, гетьман Апостол пізніше, в 30-х роках XVIII ст., писав ніжинському полковнику Хрущову з приводу звільнення останнім від посади веркіївського сотника П. Самуйловича: «У его, п. сотника, короги отбирать без ведома и указа нашего, весьма мнли не подлежало, так абысь в млт за получением сего нашего указа, жалобливому п. сотникове освободивши его от арматного вязения, вручил корогов попрежнему»⁴.

Разом з сотником сотнею керувала сотенна старшина. Найчастіше до складу сотенної старшини входили: сотник, хорунжий, писар, осавул. У докладних списках 20-х років XVIII ст. — «Ведениях о действительных полковых, сотенных и городовых старшине, в полках Ма-

¹ «Руссий архив», 1873, кн. 3, стор. 354.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 288.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 115.

лоросийських обретаючихся...»¹ — сотенна старшина в більшості сотень фігурує саме в такому складі.

Іноді, як виняток, згадуються по дві особи на одній посаді. В 1695 р. в Опішнянській сотні одночасно було навіть два сотники — В. Кирилів і П. Яковенко². В Топольській сотні Стародубського полку вказано два писарі. В загальному «Веденні», складеному по Ніжинському полку, в Кролевецькій сотні поряд з писарем згадується підписок, який одержував значно меншу плату, ніж писар (6 крб. проти 20). Такий підписок звався другим писарем. Підписок з оплатою 20 золотих на рік лічився у Воронізькій сотні Ніжинського полку³. В Олишівській сотні Ніжинського полку були два сотенні осавули⁴. В Кролевецькій сотні Ніжинського полку замість другого осавула згадується підосавулій, який одержував вдвоє меншу плату і підпорядковувався осавулу⁵. У Веркіївській сотні цього ж полку було навіть одночасно чотири осавули. В деяких випадках до складу старшини входили тільки сотник і городовий отаман, зокрема в деяких сотнях Переяславського полку⁶.

Функції сотенної старшини в основному були такими ж, як і функції полкової старшини. Сотенна старшина виконувала різні доручення гетьманської і полкової адміністрації, зокрема писарі Глухівської сотні виконували окремі гетьманські доручення⁷. Діловодством сотні відав сотенний писар. Сотенні писарі звичайно одержували грошову плату. Серед них було дуже мало осіб, що володіли селами. Відомі лише поодинокі випадки, коли сотенний писар одержував у своє володіння села з залежними селянами. Так, глухівський сотенний писар Омелянович одержав від Скоропадського не тільки підтверджуючий універсал на створену

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1715/1898.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 590 зв., арк. 3 та ін.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208, аркуші без нумерації.

⁴ Там же, арк. 4 зв.

⁵ Там же.

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1715/1898, арк. 10 зв.

⁷ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 570.

ним слободу Хохлівку (закріплену за ним і царською грамотою 1710 р.), але й новий універсал 1711 р., який дозволяв «придреченной слободки Хохловки жителей употреблять до всяких в работизнах послушенства». У 1722 р. за новим гетьманським універсалом Омелянович дістав «во владение и послушенство людей посполитых с. Гирина»¹.

Як правило, сотенні писарі одержували тільки грошову плату, іноді їм додатково платили натурою. Про оплату сотенних писарів можуть дати уявлення «Веденія» 20-х років XVIII ст. Можна з певністю сказати, що ця система оплати існувала протягом усього другого десятиріччя XVIII ст.

За цими даними на писаря стягалось: у Борзенській сотні з кожного козацького двору по 2 коп., «з мужиків меських» і «підсусідків державських» — по 2 коп. і з ратуші — 3 крб., всього 24 крб. на рік²; у Новомлинській — «з диму козацького и мужицкого» по 2 коп., всього 5 крб. 8 алтинів на рік³; в Олишівській — «от дима в сотне всего по 2 коп., итого в год 13 рублей 23 алтына 2 деньги»⁴; в Дівицькій — «от казаков и мужиков» по 2 коп.; в Конотопській — по 1 коп. з кожного козацького двору — «з самого места»; в Мринській — від козаків по 2 коп. і від підсусідків — по 1 коп., у Воронізькій — по шагу з кожного козака, у Воронківській — 40 золотих на рік⁵.

За джерелами плата писаря майже ніколи не обумовлювалася його участю в поході. Писар одержував постійну плату. У списках сотенної старшини 20-х років XVIII ст. часто відзначалось, що «писарь сотенный непременно по всяк год... с каждого козацкого диму берет по 2 коп.» (Батуринська сотня Ніжинського полку). Цим оплата писаря відрізнялася від оплати осавула і особливо хорунжого. Характерно, що така ж плата — по 1—2 коп. з козака, а іноді й з селянина — видавала-

¹ «Диариуш», стор. 27.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208, арк. 3 зв.

³ Там же, арк. 4.

⁴ Там же.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1832/2016 («Ведение служителей полку Переяславского...»), арк. 3.

ся й тим, хто виконував обов'язки писаря (дяк у Верківській сотні Ніжинського полку).

Сотенний хорунжий і сотенний осавул виконували військово-адміністративні функції. Вони допомагали сотникові в адміністративному керівництві сотнею і були свого роду військовими інспекторами, відали списками сотні, озброєнням і обмундируванням козаків, їх військовим навчанням і постачанням. Сотенний хорунжий і осавул мали й інші доручення. Відомі факти, коли сотенному хорунжому доручалося проведення розслідувань¹.

Відомості про порядок призначення на посаду сотенної старшини дуже обмежені. Наскільки можна бачити з дуже неповних і уривчастих згадок у джерелах, сотенна старшина, як правило, призначалася. Конотопський сотник Стожок у своїй «сказке» про службу розповідав про те, що під час першого кримського походу «пожаловано его в сотенные асаулы», а у 1695 р., під час походу під Казі-Кермен, «пожаловано его в хорунжие сотенные»². Сотники звільняли сотенну старшину і отаманів від посад. Воронізький сотник Пискуненко в 1709 р. змістив городского отамана Р. Михайловича. Він же звільнив і сотенного хорунжого³.

Сотенна старшина й служителі одержували звичайно грошову плату, іноді — додаткове натуральне утримання. Постійна грошова плата видавалася сотенним осавулам. В першій полковій сотні Ніжинського полку на осавула збиралось на рік від кожного козака по 1 коп., всього 5 крб. 18 алтинів. За тим самим принципом оплачувались осавули у другій, третій і Борзенській сотнях того ж полку. Їх плата складала відповідно 4 крб. 12 алтинів, 4 крб. і 7 крб. на рік. У деяких сотнях з козаків на осавула збирали по 2 коп., наприклад, у Новомлинській сотні. Як і оплата хорунжого, але багато рідше, оплата осавула обумовлювалася його участю в поході. Так, в Івангородській сотні Ніжинського

¹ ЦДАДА ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 779; в джерелах є інші згадки про виконання сотенними хорунжими подібних функцій — відомий, наприклад, факт розслідування козельцьким сотенним хорунжим земельних конфліктів.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 246.

³ Там же, стор. 331.

полку стягалось «от казаков, в походе будучих, по 1 коп.», в Бахмацькій — «от козаков, которые в поход идут, по 2 коп.», а іноді і по 1 коп. Проте, на відміну від хорунжого, який звичайно одержував плату лише під час походу, осавулу видавалась плата кожного року, незалежно від участі в поході. Так, у Батуринській сотні «асаул сотенный на всякой год берет по копейке с дыму казацкого».

Сотенні хорунжі в сотнях Переяславського полку одержували на рік 25, 30, 40 і 50 золотих¹. На оплату хорунжих також збиралися гроші з козаків. Найдокладніші дані збереглися по Прилуцькому полку. В полковій сотні цього полку на сотенного хорунжого збиралося по 1 коп. з козака; по стільки ж стягалось на хорунжого в Іваницькій, Сріблянській, Варвинській, Журавській і Красноколядинській сотнях; в Монастирищенській сотні на хорунжого брали по 2 коп. з козака. Сотенні хорунжі одержували в деяких сотнях і одягу. В Монастирищенській сотні, наприклад, хорунжому, крім грошової плати, з ратуші видавались чоботи й рукавиці². В першій і третій сотнях Ніжинського полку хорунжий одержував на рік по 2 коп. від козака, «когда в походе бывает»; у другій полковій сотні — по 1 коп. під час походу. По першій і третій сотнях збиралося в кожній по 11 крб. і 4 алтини, по другій сотні — 4 крб. 12 алтинів³.

Полковому хорунжому в Борзенській сотні платили по 2 коп. з козака, що становило 14 крб. на рік, в Новомлинській — 4 крб. 8 алтинів⁴, в Мринській та Івангородській — по 2 коп. з козака, «когда в походе бывает»; в Конотопській — по 1 коп. з козака під час походу, в Бахмацькій — «под час знатного походу з димукзацкого по шагу», всього 11 крб. 10 алтинів 4 шаги. Батуринський сотенний хорунжий, «когда в походе будет, берет от каждого казацкого дыму по шагу, итого прихода ему в сотне рублей 20». Хорунжий Воронків-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1832/2016, арк. 3.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207, арк. 2—3.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208, арк. 3, 4, 5.

⁴ Там же, арк. 3 зв., 4.

ської сотні Переяславського полку одержував по шагу з козака на рік, але незалежно від участі в поході.

Таким чином, оплата осавулів і хорунжих мала певні відмінності в різних сотнях. Проте спільним було те, що тягар утримання сотенних осавулів і хорунжих лягав на плечі рядового козацтва.

Аналогічною була система оплати й сотенного писаря. В першій полковій сотні Ніжинського полку писар одержував на рік по 2 коп. від козака, всього 11 крб. 4(44) алтини. З такого ж розрахунку — по 2 коп. від козака сотні, що становило на рік 8 крб. 23 алтини 2 шаги — платили писареві у другій полковій сотні¹, а також у Прохорській, Бахмацькій та ін. В третій полковій сотні цього ж полку писар одержував по 2 коп. від козака, по 0,5 коп. від підсусідка й по $\frac{1}{2}$ «осьмачки» жита від кожного куреня².

Таким чином, у полках Лівобережної України існувала стала система оплати сотенної старшини. В більшості випадків на сотенного урядовця збиралися гроші з усіх козаків сотні, а також з «мужиків» — по 1—2 коп. на рік. Отже, сума плати залежала переважно від кількості козаків.

Проте в системі збору грошей на сотенну старшину бували деякі відмінності. Так, у Кролевецькій сотні Ніжинського полку сотенна старшина одержувала встановлену грошову річну плату з прибутків на ратушу. Тут платили на рік — хорунжому 20 крб., осавулові — 20 крб., підосавулові — 10 крб., сотенному писареві — 20 крб., підписку — 13 крб. В Глухівській сотні з усіх козаків сотні збиралися по шагу і з цих грошей виплачувалося на рік: писареві — 30 крб., осавулові і хорунжому — по 20 крб.³ незалежно від кількості козаків у сотні.

У відомостях про грошову оплату полкової і сотенної старшини у першій чверті XVIII ст., що збереглися майже від усіх полків Лівобережжя, вищі чини — полковники, полкова старшина, сотники — звичайно (за рідкими винятками) не згадуються. Це пояснюється тим, що вони мали земельні володіння і тому не одер-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208, арк. 3 зв.

² Там же (кількість козаків, підсусідків і куренів не вказана).

³ Там же, арк. 4 зв.

жували грошової плати. Частина дрібної сотенної старшини служила без грошової плати, але її звільняли від податків. Про це є часті свідчення в джерелах. Так, у «Ведении» вказано, що в Ніжинському полку в другій Івангородській сотні «другие асаульчики за свободу домов своих служат». Такі ж вказівки є щодо Мринської сотні, де «асаул за свободу дома своего служит», і Дівницької, де «другие асаульчики за свободу домов служат».

У «Ведении» є згадки про те, що окремі особи з сотенної старшини служили зовсім без плати. Це пояснюється тим, що більшість таких посад давала чималі побічні прибутки, які з лишком компенсували плату. Сказане стосується, зокрема, посади сотенного осавула. Від нього в значній мірі залежали відрядження козаків у похід і на різні роботи. Осавул одержував значні хабарі, а тому не потребував спеціальної оплати. Так, в Олишівській сотні Ніжинського полку було два осавули, які не оплачувались¹, у Веркіївській сотні — навіть чотири.

* *
*

Сотні поділялися на курені, на чолі яких стояли курінні отамани. Отаману підпорядковувались козаки, війтам — міщани і селяни. У кожному селі козацьке населення становило курінь. Курінний отаман видав військовими справами куреня. Городові, або сотенні, отамани (тобто отамани сотенного містечка) були помічниками сотника.

Виразне уявлення про ці нижчі ланки старшинської адміністрації дають відомості по Мринській сотні 20-х років XVIII ст.² На чолі сотні стояли сотник і отаман городовий. Останній був звичайно заступником сотника. До складу Мринської сотні входили такі курені: Сотницький, Замринський, Мануйлівський, Плоський, Стодільський, Селищенський. У сотні було 233 козаки, отже, на кожний курінь припадало в середньому 35—40 козаків.

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 49 9/5:03, арк 4 зв

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, 329/38з («Компут войсковой сотне Мринской»).

Козаки кінні і піші так розподілялися по куренях:

Курені	Кінних козаків	Піших козаків	Усього
Сотницький	34	12	46
Замринський	39	4	43
Мануйлівський	22	11	33
Плоський	27	8	35
Стодунський	24	13	37
Селищенський	22	6	28
Всього	168	54	222

Отже, кількість піших козаків складала приблизно третину числа кінних. Усе це козацьке населення підлягало мринському сотнику. На чолі кожного з перелічених куренів стояли курінні отамани, які звалися «атаман куренний мринський», «атаман куренний замринський» і т. ін.

Посада курінного отамана формально вважалася виборною. В дійсності ніяких виборів звичайно не було, і на отаманів призначалися особи за розсудом сотенної і полкової адміністрації. Призначення нового отамана оформлялося гетьманським універсалом. Можливо, це не було загальним правилом і стосувалося тільки призначення отаманів до значних міст. Що гетьманські універсали на курінне отаманство видавалися, свідчить, наприклад, згадка в джерелах про те, що сотник батуринський Стожок відібрав у новообраного батуринського отамана Прими гетьманський універсал про його призначення¹.

З джерел видно, що полкова і сотенна влада часто призначала отаманів всупереч волі козацьких «товариств». Козаки с. Красного скаржилися гетьману Скоропадському на батуринського сотника Стожка, який силоміць призначив до них отаманом свого ставленика Л. Кудрю, хоч перед тим сотник і взяв з них «откупное» — півтораста золотих².

Серед отаманів також переважали багаті козаки, які володіли одержаними за гетьманськими універсалами селами. Це, зокрема, стосується городових отаманів значних міських поселень. Так, глухівський городовий

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 249.

² Там же, стор. 248.

отаман С. Уманець за універсалом Скоропадського у 1721 р. одержав частину с. Годунівки¹.

Найнижчим ступенем старшинської адміністрації була сільська влада. Сільські курені Мринської сотні звичайно включали в себе козаків кількох сіл. У кожному селі козаків очолював сільський отаман. Так, у Стодкульському курені було три сільські отамани — сс. Стодкуль, Переходівки, Галчиного. Селянським населенням (посполитими) відав сільський війт. Так, в описі Мринської сотні у с. Плоскому згадується війт площинський, у с. Галчиному — війт галчинський, у с. Селищі — селищенський та ін.

Сільська влада розглядала і вирішувала різні дрібні справи, в тому числі конфлікти, зв'язані з володінням різним майном, розмежуванням «грунтов», ображенням честі тощо. У розгляді цих справ іноді брали участь і представники сотенної адміністрації. В 1709 р. сільське правління с. Шаповалівки (Новомлинська сотня Ніжинського полку) у складі старости й війта, за участю представника від новомлинського сотника і козаків Новомлинської сотні «рассматривал дело о границах грунтов» П. Попка та І. Красенка. Після розгляду сільський уряд ухвалив і відповідне рішення: «Мы, вышереченный вряд, выслушавши обоих сторон, и присудили им же болш не турбовались и записали при людех зацних вишписаних»².

* * *

*

Таким чином, сотенна адміністрація зовсім не була «загальнонародним», «демократичним» органом управління, як про це твердила українська буржуазно-націоналістична історіографія. Як і інші ланки старшинської адміністрації, вона була органом панування українських феодалів над народними масами. Класово-феодальний характер старшинської адміністрації яскраво проявлявся не тільки в її складі (сотенна старшина складалася, за дуже рідкими винятками, з українських феодалів, що володіли селами й експлуатували селян), а й особливо в її діяльності, спрямованій на зміцнення пануючого ста-

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 496.

² А. Лазаревский, Обзорение Румянцевской описи Малоросии, вып. II, стор. 337—338.

новища українських феодалів і посилення закріпачення та експлуатації селян.

Сотенна адміністрація зосереджувала в своїх руках адміністративну, військову і судову владу на території сотень. Вона підлягала вищестоячим органам старшинської влади — полковій адміністрації, генеральній старшині і гетьману. Основною функцією сотенної адміністрації було зміцнення економічного й політичного панування українських феодалів над народними масами. Вона охороняла й утверджувала феодалську власність на землю. Сотенна влада примушувала селян відбувати повинності на своїх власників. У гетьманських універсалах і полковницьких листах виконання розпоряджень про підкорення селян державцям завжди покладалося на сотенну владу. Останній доручалося стежити й за селянськими переходами, які в ці роки вже значно обмежувалися гетьманськими універсалами. На сотенній владі лежали також обов'язки поточного адміністративного управління сотнею.

Сотенна влада здійснювала керівництво сотнею як військовою одиницею — вела списки козаків сотні, відала сотенною артилерією, озброєнням козаків, їх спорядженням, відрядженням у походи. Сотенна старшина командувала сотнею під час військових походів. Нарешті, на сотенній адміністрації лежала організація оборони території сотні під час ворожих вторгнень.

Судові функції сотенної адміністрації полягали головним чином у проведенні первинного розслідування (так званої інквізиції) для вищестоячих інстанцій — полкового і генерального суду. Сотенна влада вела слідства і виносила рішення у справах, зв'язаних з земельними володіннями, майновими конфліктами, про безчестя та ін.

Склад сотенної старшини був в основному однаковим у всіх сотнях Лівобережної України: сотник, сотенні осавули, хорунжий, писар і близький до сотенної старшини городовий отаман. Інакше стояла справа з сотенними служителями. Їх склад був різний майже у кожній сотні. В ряді випадків дуже важко розмежувати сотенних і міських служителів. У «Веденнях» одні й ті ж чини зустрічаються в списках то сотенних, то городових служителів.

Оплата сотенної старшини й служителів також була

різною в кожному полку і кожній сотні. Тому можна зробити лише деякі узагальнення. Майже всі сотники володіли селами і через це не одержували спеціальної грошової плати. Володіли маєтностями і деякі інші чини сотенної старшини, проте більшість з них одержувала річну плату. Оплата служителів, різна в деталях у кожній сотні, складалася, як правило, з грошової плати, продуктів і одяжі. Всі служителі звільнялися від загальних повинностей і поборів; деякі з них, задовольняючись цим, не одержували спеціальної плати.

Плата, яка видавалась старшині, а частково й служителям, збиралася з селян і козаків. Але плата далеко не вичерпувала прибутків, які старшина одержувала. Остання брала хабарі за оформлення земельних та інших документів на володіння, при проведенні судових справ, за звільнення козаків від походів тощо. Крім того, старшина примушувала козаків і особливо селян виконувати на себе різні роботи. Селяни, міщани й козаки повинні були давати старшині ральці. Отже, весь тягар утримання сотенної адміністрації й служителів (грошова і натуральна оплата їх, відбування на їх користь різних повинностей, обов'язкові подарунки, не говорячи вже про хабарі та ін.) лягав на народні маси — селянство, міщанство і козацтво.

За розглядувані нами роки сталися певні зміни в ролі і значенні сотенної адміністрації. Принцип виборності сотника й сотенної старшини дедалі більше поступається місцем прямому призначенню сотника вищестоячими органами влади. Вже наприкінці XVII ст. церемонія обрання сотника по суті лише прикривала призначення сотника гетьманом. У дальшому частішають випадки прямого призначення сотників гетьманським універсалом, нерідко навіть при рішучому опорі козаків і міщан сотні. З 1708 р. трапляються випадки призначення сотників царським урядом.

У кінці XVII — першому десятиріччі XVIII ст. у зв'язку з дальшим розвитком феодально-кріпосницьких відносин влада сотенної адміністрації на території сотні посилюється. Цьому сприяє, з одного боку, зростання політичної сили і багатства старшини, з другого — зубожіння і дальше закабалення не тільки маси селянства, а й рядового козацтва. Сотенна влада все більше втручається у взаємовідносини власників і селян, при-

мушуючи останніх відбувати повинності й давати різні натуральні збори і жорстоко придушуючи селянські заворушення. Сотенна адміністрація починає контролювати селянські переходи. На початку XVIII ст. сотенна влада не допускає вступу селян до охотницьких полків і вихід на слободи, а також веде посилену боротьбу з виходом селян за межі Лівобережної України, зокрема на правобережну Наддніпрянщину і Запорожжя, а з другого десятиріччя XVIII ст. і з переходами селян з села в село, з сотні в сотню.

Поряд з цим треба відмітити, що з другого десятиріччя XVIII ст. значно посилюється втручання органів царської влади в управління Україною, в тому числі в дії сотенної адміністрації. Це знаходило свій вияв у призначенні сотників царськими указами, втручання російських урядовців у військові справи козацтва, в судочинство тощо.

РОЗДІЛ VI

МІСЬКЕ УПРАВЛІННЯ

Міста Лівобережної України наприкінці XVII — в першій чверті XVIII ст., як вище говорилося, поділялися на дві основні групи — магістратські і ратушні. Магістратські міста користувалися так званим магдебурзьким правом, тобто правом певного самоврядування. В розглядуваній нами період це право надавалося або підтверджувалося царськими грамотами, у яких звичайно перелічувалися права і привілеї міста.

Магдебурзьким правом користувалися: Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Новгород-Сіверський, Почеп, Почей, Глухів, Мена, Короп, Кролевець, Остер, Козелець, Березне, Полтава й Гадяч, пізніше Батурин¹. Ці міста дістали магдебурзьке право в різні роки. Час від часу права й привілеї міст підтверджувались — при вступі на престол нового царя, при зміні гетьмана, при втраті оригіналу грамоти та ін. В березні 1698 р. Петро I дав Ніжину замість згорілої під час пожежі нову грамоту «на право майдебурское, и на волности, и на всякие приходы, к ратуши нежинской надлежащие», яка підтверджувала за містом права й привілеї, надані попередніми царськими грамотами й гетьманськими універсалами².

Джерела, які містять відомості про міське управління, дуже різноманітні. Збереглося, насамперед, багато роз-

¹ «Екстракт», стор. 184—216.

² «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 91—97.

різнених згадок в уцілілих архівних справах. Особливо важливі відомості є в першорядному за своїм значенням джерелі «Ведениях». Хоч вони складені у 20-х роках XVIII ст., в них нерідко застерігається, що так було й «за прежде бывших гетманов», «издавна» та ін. Очевидно, подібні штати старшини й служителів існували і в попередні роки, в усякому разі в другому десятиріччі XVIII ст.

Цінні відомості узагальненого характеру подаються у «Правах, по которым судится малороссийский народ», які, як відомо, узагальнювали вже існуючу практику управління на Лівобережжі, а також у праці О. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание». При обмеженості відомостей про соціальний склад населення міст Лівобережної України в розглядувані нами роки дуже цінними є матеріали ревізії 1723 р. Відповідні списки збереглися по двох містах — Києву і Стародубу¹. В компутах населення міст поділено на кілька груп за заможністю. Незважаючи на примітивність і своєрідність такого поділу, він все ж дає уявлення про значну диференціацію міського населення у 20-х роках XVIII ст.

У Києві, за компутами, налічувалось 1469 чоловік міського населення, з них: до багатї верхівки належало 119 чоловік, близькими до неї були категорії «средных, гендлями бавлячихся» — 262 чоловіки, а також «вдів можних» — 37 чоловік; отже, до більш-менш заможної частини міського населення можна віднести 28,5% жителів. Персважну більшість населення — 71,5% становили «мезерные, тилко хати имеют» — 925 чоловік і «вдовы мезерные» — 126.

Значна соціально-економічна диференціація мала місце в Стародубі. З 987 міських жителів було: «майстратових» (тобто тих, що посідали уряд в магістраті) — 19, «мещан можнейших гендлийових» — 65, «мещан кгрунтовных» — 64, «мещан гендлийових середних» — 73. Ці групи складали багату й середню за заможністю частину міського населення. Величезну ж більшість

¹ Ці ревізії зберігались у ЦДАДА в Києві, збірники Археографічної комісії, № 387—393 Дані фондів були використані й іншими авторами.

(близько $\frac{2}{3}$) становили «мещане тяглие» — 143 і «мещане пашенные и убогие» — 623.

Міське управління в магістратських і ратушних містах Лівобережної України наприкінці XVII — першій чверті XVIII ст. складалося з урядовців і служителів. Перших обирали, і вони становили правлячу верхівку міського управління. До них належали — вїйт, бурмистери, райці, лавники, а також, очевидно, й городові отамани.

На чолі магістрату і ратуші стояв вїйт. В управлінні міськими справами йому допомагали бурмистери й райці, які заміщали вїйта в час його відсутності. Посада вїйта була виборною. Обраний в місті вїйт затверджувався гетьманом, а вїйт Києва — самим царем¹. Вїйт, бурмистери, писар, лавники й райці були найбагатшою частиною міського населення. Щодо цього дуже характерним є клопотання гетьмана Мазепи перед царським урядом за «первых богатых купцов», які просили дозволу повезти свої товари до Архангельська. Це клопотання було складено в 1701 р. на підставі листа стародубського полковника, де останній перелічує найбагатших купців Стародуба — вїйта С. Яковича (Ширая), бурмистера Е. Середу, райця П. Григоровича, магістратського писаря Ф. Дорофєєва².

Посада вїйта існувала як у магістратських, так і в ратушних містах Лівобережної України. Щождо складу урядовців і служителів, то він був різним у кожному місті. Кількість бурмистерів неоднакова — найчастіше один або два. В судових справах при переліку складу суду звичайно згадуються один вїйт і кілька бурмистерів. У «Правах» є вказівки на те, що в ратушних містах мало бути три бурмистери, які заміщали райців і лавників. Незмінно в складі міського управління називається писар магістратський або ратушний. Райці й лавники були тільки у магістратських містах. Важче визначити становище городових отаманів. Часто вони входили до складу міської старшини, іноді — сотенної.

¹ А. Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание, стор. 87.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 977 зв., 978, 981 зв.

За своїм становищем городів отамани стояли між старшинською і міською адміністраціями.

Такий склад міської старшини показаний у більшості документів (прилуцька і миргородська міська старшина, 1722 р.¹, і з невеликими змінами — у сотнях Прилуцького полку — Сріблянській, Красноколядинській, Іваницькій, Ічнянській та ін.²).

Формально міські урядовці обиралися. Магдебурзьке право встановлювало вільне обрання на ці уряди чесних, здібних і тверезих людей. При сучасному стані джерел про міське управління для дослідника дуже важливі відомості, подані в «Правах» у розділі, присвяченому магістратам і ратушам.

Насамперед там вказано, кого слід обирати на посади війта, бурмистерів, райців та лавників: «Оние членны избиратись должны из мещан знатных, постоянных, совестных, розсудных, добронравных и где могут быть ученых, законорожденных, в правах искусных, не молодых от двадцати пяти, а не старейших от семидесяти лет, не излишне богатых, котории общество утесняют обикли, и не весьма скудных, котории ради скудости служит паче, а не судить способны, но средних и нелакомых, ни лихваров, не прелюбодеев, не иноверных и не иностранных, но тубилцов со всем достойных, и ни в чем не подозрительных...»³. Отже, перша вимога до кандидатів в урядовці — знатність, тобто заможність, багатство. Застереження щодо надмірно багатих взяті з книги магдебурзького права тільки для замилювання очей.

Про порядок проведення виборів «Права» дають дуже короткі вказівки. Обрання мало провадитися в «обикновенное время», на зборах усього міського населення, усіх міщан, а також «цехових людей» і «всього посполства волними их голосами»⁴. В дійсності обрання міських урядовців ні в якій мірі не було народними ви-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1715/1898, арк. 2, 2 зв., 5 зв.

² Там же.

³ «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 755.

⁴ Там же.

борами. Як і при виборах старшини, на посади міських урядовців потрапляли найбагатші жителі, які користувалися підтримкою полковника й гетьманської адміністрації. Цим пояснюється той факт, що міські уряди протягом десятиріч посідали представники одних і тих же багатих родин.

Архівні матеріали, що збереглися, а також «Права» дозволяють порівняно точно змалювати коло діяльності міського управління. Як зазначено в «Правах», міські урядовці повинні «ежедневно сходяться в ратуш, имеют совет и старательство о всяком добром состоянии градском». На міську владу покладалось насамперед проведення суду і цим «ссори, распри и драки, которые к немалым народ приводят озлоблениам, усмирять»; стежити за справністю мостів на головних вулицях і при в'їзді до міста і виїзді з нього. Лагодити мости повинні були «всякого звання так духовного, яко и воинского того города жителми и уездными местечками, селами и деревнями»¹. На всіх інших вулицях за станом мостів мали наглядати власники дворів, розташованих біля них. Багаті міщани зобов'язувались забезпечувати будівельні матеріали для лагодження мостів, а бідні «своими трудами... такое строение отправляют»².

До сфери діяльності міської влади входив також нагляд за санітарним станом міста. Всяке падло й бруд повинні були вивозитися за міську межу. Суворо заборонявся забій хворої худоби і продаж недоброякісного м'яса³.

Міський суд продовжував існувати і в першій половині XVIII ст., але він розглядав майже виключно незначні, головним чином — майнові справи, а всі важливі справи вирішував полковий суд. Про склад і порядок діяльності міського суду говориться в «Правах» (розділ XXVI, артикул другий, пункт перший «О суде магистратовом или градском»). До складу суду входили вїт, бурмистери, райці і лавники. Присутність на суді всіх урядовців була необов'язковою, але при розгляді справ

¹ «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 766.

² Там же.

³ Там же, стор. 767.

мало бути не менше п'ятьох урядовців у магістратському суді і не менше трьох — у ратушному.

Суд мав засідати щодня, крім святкових днів, і розглядати чолобитні, а також карні справи. По останніх вирок виконувався лише після затвердження вищестоячою судовою інстанцією, в даному разі полковою владою. Очевидно, були встановлені й певні години служби. В «Правах» відзначено, що «оногож магістрата персони во вся дни собираясь в ратуш, в 7 часу по полуночи до 1 часа полуденного бить должны»¹.

На практиці діяльність міських — магістратських і ратушних — судів сама по собі була незначною. Розгляд карних справ їм доручався дуже рідко, як виняток. У таких випадках завжди засідав полковий суд, в якому брали участь міські урядовці, або судове засідання в ратушному суді очолював сотник. Міський уряд розглядав виключно громадянські справи, насамперед майнові, та й то при розгляді справ старшини або впливових осіб засідання очолювали представники полкової влади. Характерно, що на засіданнях суду звичайно був присутній представник сотенної адміністрації.

Характер громадянських справ, що розбивалися міським урядом, видно із записів в «Книге майской ратуши Пирятинского»², в актових книгах Стародубського уряду³ та інших. Найчастіше реєструвалися купчі, які оформляли купівлю-продаж земельних володінь — орних земель, лісів, сінокосів тощо, а також різного нерухомого і рухомого майна. Часто зустрічаються мінові записи на зразок нижчеподаного запису 1683 р. між Л. Свічкою й Савкою про обмін лісами в урочищах Довгенькому та Високому. Обидва власники заявили перед урядом, що вони «поменялисмо лесами: пан Леонтий Свечка презентовал жем дав Савце за лес, в Довгеньком стоячий, подле своего леса в Высоком частей две березнику...». Наприкінці документа вказано: «Такое сознание обоих сторон на прозбу казалисмо записати и ест

¹ «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 757.

² «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 398—399, 403—404, 405, 406, 409, 416—417 та ін.

³ «Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года».

записано»¹. Трапляються мінові записи на обмін млинами², лісами й сінокосами³, садами⁴ та ін.

До міських книг вносились різні договори, наприклад договори на спорудження й утримання гребель та млинів⁵, рішення генерального суду, що стосувалися справ міста і його мешканців⁶, мирові записи⁷, записи на пожертвування⁸, різні свідчення, результати проведених розслідувань тощо.

В актових книгах зустрічаються численні дарчі записи на різне рухоме і нерухоме майно⁹, так звані поступливі записи¹⁰, а також документи на тимчасове користування якимсь майном¹¹. Міський суд відновлював втрачені документи, вносячи повторно до актових книг їх зміст по уцілілих копіях або на основі свідчень¹².

Важливою галуззю діяльності магістрату та ратуші був нагляд за торгівлею, зокрема контроль над цінами, які мали бути «пропорцияльные» і «не излишние». Винні у порушенні цього правила в перші три рази піддавалися покаранням, а в дальшому зовсім позбавлялися права торгівлі. До обов'язків міської влади входило і складання, «смотря по урожаю и времени», «правдивых» цін. З цим тісно зв'язаний здійснюваний міською владою нагляд за мірами, якими мірялися хліб і зерно, терезами, на яких важилися товари, за ліктями, що ними мірявся крам.

В «Правах» дається загальний перелік мір, що вживалися в той час на Лівобережній Україні, а саме: чверті цареві, які містили вісім четвериків і 64 гарці; пуди, що поділялися на 40 фунтів; у кожному фунті було 32 лоти, кожний з яких мав три золотники. За лікоть при-

¹ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 393, 400—401, 407, 485—487.

² Там же, стор. 415—416.

³ Там же, стор. 436.

⁴ Там же, стор. 460—461.

⁵ Там же, стор. 401—402, 413—414.

⁶ Там же, стор. 455—456.

⁷ Там же, стор. 506.

⁸ Там же, стор. 528.

⁹ Там же, стор. 399, 437, 476.

¹⁰ Там же, стор. 544.

¹¹ Там же, стор. 422.

¹² Там же, стор. 394.

ймалося 13 вершків «печатного аршину», а вершок складав $\frac{1}{16}$ аршина. Відро містило вісім кварт, або восьмин, а один питний гарц — дві кварта, або восьмини. Міська влада повинна була мати в себе зразки мір «в ратуши за печатями ратушними и требующим давать безденежно» і суворо стежити за правильністю мір і ваги, штрафуючи винних у порушенні їх.

На міську владу покладался нагляд за додержанням порядку в місті. Заборонялися кулачні бої, вечорниці, «п'янственные шумы», «купальные огни» тощо. Через городничих і сторожів міська влада повинна була виловлювати «бродяг» та жебраків і тих, хто не мав письмових документів, брати «на караул», тобто ув'язнювати.

Під наглядом міської влади були також шинки. Міська влада здійснювала загальний контроль над цехами, зокрема за правильністю переведення в майстри і за якістю продукції. На обов'язку одного з міських урядовців лежало стягнення зборів з міських маєтностей і запис прибутків від них в окремі «шнуровые книги за печатью ратушной».

Важливе місце в діяльності міської влади займала пожежна охорона. Це пояснюється умовами того часу. Надзвичайна тіснота і скупченість міських будівель, майже виключно дерев'яних, і поряд з цим незначна ефективність вживаних тоді протипожежних заходів перетворювали пожежі в найтяжчі лиха.

Для запобігання пожежі вживався ряд заходів. Міська влада повинна була мати списки всіх міських будівель. На кожні десять дворів призначався десятник, а на кожну сотню — сотник. До обов'язків десятників і сотників входило складання реєстрів протипожежного майна, що зберігалось в кожному дворі (відра, сокири, заступи, лопати та ін.). На кожний двір визначалась певна кількість возів і бочок для підвезення води. На тих, хто ухилявся від участі в боротьбі з пожежами, накладався штраф. Десятники і сотники мали наглядати за протипожежним станом окремих дворів (за трусінням сажі в димарях, справністю димоходів тощо) і штрафувати винних у порушенні протипожежних заходів. При ратушах був більш солідний протипожежний інвентар: крюки, драбини, щити з лубів, жердини з віхами та ін. За появою пожежі повинна була

стежити пляцева сторожа. Пожежна тривога подавалася дзвонами і барабанним боем¹.

Все сказане вище характеризує коло обов'язків міських органів управління так, як його змальовують тогочасні юридичні збірки, гетьманські універсали, актові матеріали тощо. Але дослідник повинен завжди мати на увазі, що міські органи управління, як і весь державний апарат феодальної доби, були органом класового панування експлуататорів над народними масами, зняряддям визиску і поневолення селян, біднішого міського населення, рядового козацтва українськими феодалами і міськими багатіями.

* * *

4

За наявними джерелами можна визначити обов'язки окремих урядовців і служителів, а також порядок їх оплати.

Війт, крім загального управління містом, виконував і судові функції. За діючими на Україні нормами магдебурзького права війт був суддею в карних справах. В магістратських містах він судив при участі засідателів — лавників, яких звичайно було шість. Лавники поділялися на «старшую» і «молодую» лаву, під якими, очевидно, треба розуміти обраних раніше і обраних нещодавно. Проте, як вище зазначалось, самотійних засідань міського управління в карних справах майже не було. Розгляд цих справ становив прерогативу полкового суду, до складу якого завжди входили війт та інші урядовці. Тому війти постійно згадуються як учасники судових засідань².

Війти одержували в користування рангові землі. У відомостях про старшину 20-х років XVIII ст. згадуються рангові володіння міських урядовців. Так, війт м. Ніжина мав у володінні рангове село Плоске³. Проте це не було загальним правилом, і в ряді випадків війти одержували

¹ «Права, по котрым судится малороссийский народ», розділ XXVI, стор. 754—771.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 31/19, 34/22, 94/57 та ін.; ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55256, арк. 187 зв. (акти полтавського полкового суду).

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208, арк. 2 зв.

грошову плату, яка доходила до 500 золотих на рік і видавалася з міських прибутків. Крім того, на користь війтів йшла частина торговельних зборів, святкові подарунки («ральці») від магістратів, цехів, міського населення. Поряд з цим населення міста нерідко виконувало на війта такі роботи, як обробіток городів, перевезення сіна, заготівля дров та ін.

Оплата війтів в кожному місті була різною, про що свідчать наведені нижче дані. Війт прилуцький «взимал себе за труди скутного (скатного) от продажи кухви горелки по шостаку», «ведеркове з ведерка, если хто що мерит по копейце квартового в ярмарок по две копейки з бурмистром»¹. Війт м. Ніжина разом з бурмистером і писарем одержували «наемный приход с 4-х комор», «с мест, на которых в ярмарки становятся крамари от воза по 4 коп. и больше, а во время торгов за рыбу по 4 денги, а с большого воза и по 4 коп.».

Оплата війтів у ратушах сотенних містечок була значно нижчою. Наприклад, у сотнях Прилуцького полку війт одержував на рік: в Монастирській — тільки нові чоботи, в Ічнянській — «скатне» від продажу куфи горілки по 4 коп. і під час ярмарку — «квитове» по 2 коп. (останнє разом з бурмистером), у Красноколядинській — «квитове» по 2 коп. під час ярмарок (яких на рік бувало три); в Сріблянській — «квитове» по 2 коп. (пополам з бурмистером) під час ярмарок (яких на рік бувало дві); у Варвинській — «скатные» по 4 коп. від продажу горілки і під час ярмарку «квитове» по 2 коп., а також кожух і чоботи з посполитих людей. В Іваницькій війт служив «за волность», в Журавській — служив «за волность» і одержував з козака і посполитого по 2 коп.² тощо.

Бурмистер після війта вважався другою особою в міському управлінні. Вони були незмінними членами судових засідань³. Часто бурмистерів посилали для про-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207, арк. 2 зв.

² Там же.

³ ДПБ УРСР, відділ рукописів, Книга записів полтавського полкового суду, I, № 55 257, арк. 63 зв., 64, 134, 197 зв., 223 та ін.; ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 31, 19, 34/22, 42/30, 46/34, 94/81.

ведення попереднього розслідування — для складання так званої інквізиції¹. В актах відзначені окремі випадки, коли бурмистер доставляв обвинувачуваного до ратуші². Оплата бурмистерів у різних містах була різною. Бурмистри (два) в прилуцькій ратуші «в ярмарок брали од мѣстца по две копейки»³. В м. Ніжині «бурмістр рочный с сел ратушних посполитих людей от робочого своего товару давали по 4 алтина и по четверику пашни — всего выходило на 40 рублей»⁴. Оплата бурмистерів у ратушах сотенних містечок була значно нижчою. В Прилуцькому полку у Монастирській сотні бурмистер одержував на рік нові чоботи, по четверику борошна на паску й різдво, в Іваницькій — чоботи, у Варвинській — чоботи, рукавиці, шапку й піввосьмачки різного борошна⁵.

Отамани городові зустрічаються в списках як міської, так і сотенної адміністрації. Нема вказівок на те, чи була посада городского отамана виборною, хоч би й формально. Городовий отаман вважався однією з перших осіб у сотенній адміністрації. Нерідко він заміщав сотника, виконуючи обов'язки наказного сотника; інколи городовим отаманам доручалось наказне полковництво⁶. Цим, очевидно, можна пояснити той факт, що в списку міської старшини Прилук городовий отаман поставлений перед війтом і бурмистерами.

Разом з сотником та іншими чинами сотенної старшини городовий отаман підписував повідомлення, прохання тощо. Городовий отаман часто, якщо не постійно, брав участь у судових засіданнях і розслідуваннях, які проводилися на місці⁷. Звичайно у місті бував один городовий отаман. Єдиним винятком, який не можна пояснити, є наявність у Переяславі в 1722 р. двох

¹ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 257, арк. 42 зв.

² Там же, арк. 171/155.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207, арк. 2 зв.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207.

⁶ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 257, арк. 184.

⁷ Там же, арк. 64, 134, 184, 186 та ін.; ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 34/22, 46/34, 94/81 та ін.

городових отаманів¹. В джерелах згадуються також наказні городові отамани². Однією з безпосередніх функцій городового отамана був нагляд за порядком у місті. В нічний час городовий отаман разом з «осавульчиками ратушними» й «пляцовими сторожами» обходили місто, стежачи, щоб на вулицях не було «галасу», щоб свічі не горіли по ночах та ін.³

Міський писар відав діловодством ратуші. Через обширність його писарі звичайно мали цілий штат помічників — підписків. Нерідко вся плата видавалася писарю, а останній від себе незначну частину її виділяв підпискам. Про діловодство в магістратах і ратушах деякі відомості подають «Права». Тут велися протоколи вхідних і вихідних паперів, книга декретів, рішень і думок по різних чолобитних, книга протестів, книга царських грамот, привілеїв, купчих записів, так звані чорні книги та ін.

Все діловодство концентрувалось у міському управлінні, а «не по приватним домам»⁴. Кількість канцелярських служителів була дуже значною. Проте загальних норм і тут не існувало, і кожне міське управління мало свої особливості. Це відзначено і в «Правах, де вказано, що кількість служителів у різних містах залежить від «давнього обыкновения».

Оплата писарів у різних містах теж була неоднаковою. Про неї можуть дати уявлення дані по окремих сотнях, запозичені, як і переважна більшість матеріалів, використаних у цьому розділі, з докладних списків міської старшини і служителів 20-х років XVIII ст. Ратушні писарі одержували: в Стародубському полку в Погарській сотні (два писарі) по 9 крб. і продукти, Мглинській — «в рок житом по 20 осмачок мглинской меры», Бакланській — 2 крб. грішми й 5 восьмачок жита; Новгородській — 12 крб. грішми, хліб і продукти; в Ніжинському полку у Батуринській сотні — 8 крб., Конотоп-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1715/1898, арк. 9 зв.

² ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 257, арк. 134.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 169/153 зв.

⁴ «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 757.

ській — 3 крб. 20 алтинів, Борзенській — 3 крб. і «роковщини с дымов казаков и посполитых по 1 шагу»; в Гадяцькому полку в Опошнянській сотні — «зо всех посполитых дворов» по 2 коп., хліба по восьмачці; в Рахівській — від козака й селянина по шагу, Комишанській — «зо всякого дыма мужицкого зо всей сотни по 1 копейке»¹. Подібним був принцип оплати і в сотнях Прилуцького полку. Тут ратушні писарі одержували: в Монастирській сотні «з дворов казацких и посполитых» по 2 коп. на рік, до свят по восьмачці жита, в Іваницькій — по 2 коп. «з казацких дворов и посполитых ратушних людей», Красноколядинській і Сріблянській сотнях — так само².

Оплата писарів у ратушах полкових міст була вищою. Так, писар прилуцької ратуші одержував на рік 14 крб. грішми і «борошно розного осмачок, числячи в кожную осмачку кгарцов 80». При ньому був підписок, «которого ради многоделствия принято», останньому платили 6 крб. на рік³. Підписки в штатах ратушних управлінь часто згадуються поряд з писарями. Щодо цього показові дані по Стародубському полку. У полковій Стародубській сотні двом ратушним підпискам платили на рік по 6 крб. і одному — 3. Крім того, підписки одержували значну кількість продуктів: по 4 чверті житнього і по 2 чверті пшеничного борошна, по чверті круп, по чверті конопляного сім'я, по 2 пуди солі, по 2 пуди сала⁴. Ратушні підписки з платою 6 крб. грішми і хлібом згадуються також у Новгородській сотні Стародубського полку, Новомлинській і Крелевецькій сотнях Ніжинського полку та інших ратушних сотенних містечках⁵.

Функції городничого, що посідав видне місце серед городових служителів, не збігалися з функціями вйта, як це може здатися з першого погляду. Тому навіть у невеликих містах (Новгород-Сіверському, Мглині та ін.)

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4936/5205, № 4939/5208, № 4976/5245.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207.

³ Там же.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4936/5205 (третій підписок одержував трохи меншу натуральну плату).

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4936/5205, № 4939/5208.

поряд з війтом згадуються городничі. За своїм становищем він входив до категорії служителів, а не урядовців і тому показувався у списках звичайно серед служителів.

Обов'язки городничого не можна визначити точно через відсутність виразних вказівок у джерелах. Очевидно, він здійснював загальний нагляд за порядком у місті (і з цього боку він може бути уподібнений — дуже умовно — до пізніших полицмейстерів), а також за ув'язненими в міських тюрмах. Серед полкових служителів Ніжинського полку показаний один городничий, йому не визначалася річна плата «а от вязнюв по две копейки беручи, на свечки до туром, а остаток себе употребляет»¹.

Городничі згадуються в штатах ратуш полкових міст, наприклад у гадяцькій з жалуванням 6 крб. на рік². Городничі в ратушах полкових міст одержували нерідко значне натуральне утримання, у прилуцькій ратуші, наприклад — борошно житнє, гречане, пшеничне, пшоно, горох, сіль, рибу і, крім того, 2 крб. грішми³. Зустрічаються городничі і в списках міської старшини в Новгороді-Сіверському, Мглині⁴. Городничі були і серед служителів ратуш сотенних міст. У Грунській, Опошнянській сотнях Гадяцького полку, Глухівській сотні Ніжинського полку та інших названі городничі. Взагалі городничі були постійними урядовцями в сотенній міській старшині. Характерні щодо цього дані по Миргородському полку, в якому показано 15 сотенних писарів, 15 сотенних хорунжих і 15 городничих, для яких визначений і загальний принцип оплати на рік: «з посполитих и козаков по 1 коп.»⁵.

Гроші на оплату городничих збиралися з населення: в гадяцькій ратуші платили «з прихода ярмаркового и

№ 4939/5208.	ДПБ СРСР,	відділ	рукописів,	зібрання	Маркевича,
№ 1833/2017.	ДПБ СРСР,	відділ	рукописів,	зібрання	Маркевича,
№ 4938/5207.	ДПБ СРСР,	відділ	рукописів,	зібрання	Маркевича,
№ 1715/1898,	ДПБ СРСР,	відділ	рукописів,	зібрання	Маркевича,
№ 4937/5206.	ДПБ СРСР,	відділ	рукописів,	зібрання	Маркевича,

покуховного, на сторону казацкую уделемого»¹, в Глухівській ратуші — з козаків Глухівської сотні всього на рік 12 крб. і хліб², в Гадяцькому полку в сотенній ратуші Опощнянської сотні — «по шагу с дворов посполитих и 2 осмачки з ратушного коня», в Грунській — по копійці з двору³, в Новгородській сотні був один городничий, який одержував тільки хліб⁴, в Погарській сотні — 3 крб. на рік, продукти й рукавиці.

При ратушах були осавульчики. Вони виконували різні доручення: викликали до ратуші потрібних осіб, доставляли різні папери з одної ратуші до іншої, крім того, осавульчики повинні були допомагати городовому отаману наглядати за порядком у місті — затримувати підозрілих, стежити за пожежною безпекою⁵.

Згадувані в деяких сотнях «соцькі»⁶ також, очевидно, були служителями для доручень. У прилуцькій ратуші «соцький» одержував «з посполитих людей, до ратуши Прилуцкой прислужаючих... от пашущих хлеб по квартешона, по хлебу и по осмаку грошми, хто не пашет — по осмаку в год». Очевидно, таку ж роль служителя для доручень відігравав і «сотничек ратушний» в Погарській сотні Стародубського полку.

Як і всі молодші служителі, осавульчики одержували плату грошову, натуральну або змішану грошову і натуральну. Відомі випадки, коли осавульчики служили безплатно, за «свободу домов своих». Незначність або й відсутність грошової оплати компенсувалася різними побічними прибутками.

Плата осавульчикам встановлювалась на рік. У сотнях Переяславського полку вона становила від 5 до 20

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4976/5245, арк. 2.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4976/5245.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4936/5205.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 169/153 зв.

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207 (в прилуцькій ратуші).

золотих¹. Осавульчики (два) при гадяцькій ратуші одержували по 3 крб. на рік і «пару чобот»², осавульчики (два) при переяславській ратуші — тільки кожух, чоботи, шапку³; в полковій Прилуцькій сотні двом осавульчикам платили на шапку й чоботи по карбованцю; в Монастирській сотні на паску і різдво видавали по четверику борошна; у Варвинській — борошна по півосьмачки, шапку, рукавиці, чоботи. Чотири осавульчики при ніжинській ратуші одержували хліб і двічі на рік одягу — шубу на півтора карбованця і «ярмолук новий габяний»⁴.

При ратушах згадуються возні, обов'язки яких так визначені в «Правах»: «Должность его имеетя, посланки ст магистрата с позовними приказами по делам челобитческим, отправлять для поставки в суд ответчиков, либо свидетелей и протчих по какому делу потребных людей, також для вручения или отдачи во владение определяемых кому по приговору судовому имений и пожитков, для осмотра с приданными от магистрата к нему веры годными людьми побоев, ран, шкод, разорений и описанию оних кому б то от кого приключитись могло, и для протчих разных потреб и случаев, что же он, возний, по таким своим посланкам и поручениям управит...»⁵.

Господарством ратуші відали так звані господарі ратушні. Нерідко в списках служителів показані «господар ратушний с женою». В Ніжинському полку у Борзенській сотні показаний «господар ратуши з женою» з оплатою 8 крб. і харчами, в Батуринській — з оплатою 2 крб. на рік. Господарі ратуші були в Конотопській та інших сотнях полку.

Функції ключників, очевидно, були тотожні функціям господарів — вони також відали господарством ратуші.

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1832/2016.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1833/2017, 4976/5245.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1832/2016.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207.

⁵ «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 765.

Ключник згадується серед ратушних служителів Крелевської сотні Ніжинського полку. В гадяцькій ратуші в числі служителів «з посполитої руки» (тобто тих, хто одержував плату за рахунок зборів з міщан) названий «ключник один з женою» з с. Сергіївки, якому, крім того, хліб «давано с потребу» з «млинов ратушних» із «ковшикового»¹. У ратуші зінківській показаний ключник, який одержував хліб з «ковшикового сбора и сборы с колодников»². В прилуцькій ратуші ключнику видавали тільки «одежу простую з ратуша»³.

Вказівок про функції десятників у джерелах немає. Можна тільки припустити, що вони були близькі, а може й цілком тотожні функціям осавульчиків. Це підтверджується тим, що в списках служителів ніколи не зустрічаються одночасно осавульчики й десятники. Іноді десятники звуться «мескими»⁴.

В Опошнянській, Грунській і Комишанській сотнях згадуються по два десятники⁵. Десятники одержували іноді тільки грошову плату «со всякого диму мужицького по 2 коп.» (Опошнянська сотня Гадяцького полку) або грошову плату і одяг — «з посполитих ратушних людей по копейке, по хлебу и по кварте пшона» (Іваницька сотня Прилуцького полку)⁶, або тільки одяг, чоботи (Грунська сотня, переяславська ратуша та ін.).

Служителями для доручень були й послушники. Вони часто згадуються в списках полкових, сотенних і міських служителів. Серед служителів гадяцької ратуші названо два послушники, які одержували по 5 крб. і хліб з замкових сіл (Плішивця, Будища, Капустишів)⁷. У деяких ратушах такі служителі звалися слугами ратушними. Двоє таких слуг ратушних в Опошнянській сотні одержу-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4976/5245.

² Там же.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207.

⁴ Там же (у сотнях Ічнянській, Іваницькій та ін Прилуцького полку).

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1833/2017.

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207, арк. 3.

⁷ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1833/2017, арк. 2; № 4976/5245.

вали не грошову плату, а тільки одяг і хліб¹. В переяславській ратуші п'ять слуг ратушних одержували грошову плату і одяг, всього по 30 золотих². В стародубській ратуші було четверо слуг ратушних, яким видавали гроші на одяг («барву коруновую albo тузинкову»), чоботи й кожух, а також борошно³. Згадується троє ратушних слуг в крелевецькій ратуші, по двоє — в батуринській і новгородській. В опошнянській ратуші вказано двоє слуг ратушних, які одержували тільки натуральну плату: пару чобіт на рік, шапку, пару рукавиць і дві восьмачки хліба.

В числі ратушних служителів Стародубського полку названий дзегармистр (від слова «дзыкгер» — годинник з боем), який одержував на рік 6 крб. грішми, кожух, 4 четверики жита, 2 четверики круп, сіль, сало, чоботи⁴. Список ратушних служителів по Стародубському полку (взагалі найдокладніший) називає ряд ратушних служителів — «барабанщик городской», «тесель роковой», «коваль роковой», «рыбалки роковые», «кликун», «стадник»⁵. В ратушах сотенних містечок Ніжинського полку згадані «гайдуки ратушные», що, очевидно, також були слугами для доручень (в Конотопській, Новомлинській та інших сотнях Ніжинського полку)⁶.

В списках служителів зустрічаються також «погонщики у ратушных людей», які одержували харчі і річну плату «поверстных прогонов, подлуг умови»⁷. Серед інших служителів згадуються іноді й «старосты сел ратушных». В Новгородській сотні Стародубського полку показані двоє «слуг шелважных», тобто тих, що обслуговували «шелваг» — караулку, з оплатою 5 крб. 10 алтинів. Такі

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1833/2017, арк. 2 зв.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1832/2016.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4936/5205.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208 (гайдуки одержували порівняно високу плату — по 6 крб. і по 4 крб. 13 алтинів 4 шаги).

⁷ Там же.

слуги не зустрічаються в інших містах. В тій же Новгородській сотні згаданий «довбыш ратушный». В ніжинській ратуші серед інших служителів була кухарка; очевидно, вона відала закупкою провіанту для ув'язнених і для служителів, що одержували харчі.

В ряді ратуш названі спеціальні служителі для стягнення різних зборів з населення. З них шафарі відали збором покуховного податку. В Новомлинській сотні Ніжинського полку було два шафарі, «покуховним заведуючие». Згадується шафар і серед служителів ніжинської ратуші¹. Крім того, в списках зустрічаються просто «зборщики» (Батуринська сотня Ніжинського полку). В Борзенській сотні Ніжинського полку показані два послушники, що збирали «ковшове». Вони одержували харчі з ратуші.

При багатьох ратушах у списках названі поштові служителі. При ніжинській ратуші був «для управления почты и протчих подвод 1 человек», якому платили грошового утримання 8 крб., а також 10 алтинів на чоботи, і два візники, що одержували з сіл ратушних по 8 крб., хліб і сало². При стародубській ратуші вказано два поштарі, яким видавали по 8 крб. річної платні, кожухи, дві пари чобіт і свиту³. При прилуцькій ратуші названо два поштарі, яким видавали на рік по 3 крб., борошна гречаного на місяць по 2 четверики, пшона по гарцю, солі по два фунти⁴. Поштові служителі згадуються при сотенних ратушах. При сріблянській ратуші (Прилуцький полк) було чотири поштарі, що одержували з посполитих ратушних людей на рік по 4 крб. грішми і кожного місяця житнього борошна по 2 четверики, пшона по 2 гарці та на сіль по 2 коп.⁵.

Були в полкових містах і кати. В тогочасних дже-релах вони називалися по-різному — «кат», «мистр»,

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208.

² Там же.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4936/5205.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207, арк. 2 зв.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207.

«профос». Кати згадуються майже в усіх відомих нам «Веденнях». Вони одержували певну грошову, а іноді й натуральну плату. В Гадяцькому полку полковому кату платили з кожного козацького і селянського двору по копійці і по хлібині¹. В Миргородському полку «профос полковий» одержував від козака і селянина по 1 коп., по хлібині й сіль². «Мистр» Прилуцького полку «взимал кожного року з диму так з козаков, яко и посполитых людей по единой копейце, а в ярмарках и торгах во всего полку городках сотенных и в полковом городе в торговых людей од важне того воза по осмаку а од порожного по (нерозбірливо)»³. «Мистру» при ніжинській ратуші видавали на рік по 10 крб., борошно, йому ж «хату наймують по 40 алтын в год»⁴. Крім річної оплати, кат одержував іноді і певну відрядну оплату «за мучение зжением... за урезание ушей или носа, и за смертнюю экзекуцию по пятьдесят копеек по древнему обекновению»⁵.

Функції сторожів були, очевидно, дуже різноманітні. Про це свідчать різні назви сторожів, що вказує на наявність між ними певного поділу праці. У списках полкових, сотенних і міських служителів згадуються такі категорії сторожів: просто сторожі (без вказівки на спеціальність), сторожі ратушні, сторожі польові, сторожі баштові, сторожі брамні, сторожі пляцові, «сторожи шелвашние», сторожі «туремные» (або сторожі «над колодниками»), «сторожа артиллерийские».

Сторожі охороняли приміщення, торгові склади, в'їзди до міст, тюрми, паглядали за порядком тощо. Як видно з скарги ніжинських сторожів наказному гетьману П. Полуботку 1722 р., їх посиляли також і в різні «посылки», причому їздили вони на конях. У своїй «суплике» сторожі просили видавати їм корм для коней, бо

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1833/2017, арк. 3 зв.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4937/5206.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208.

⁵ «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 753.

в ньому велика потреба, «а барзей великая остановка в посылках пилних»¹.

При невеликих ратушах, у тому числі майже в усіх ратушах сотенних містечок, показані просто сторожі, без поділу на категорії. Іноді при ратуші (рашівській Гадяцького полку) був один сторож². При деяких ратушах (мглинській Стародубського полку) названо п'ять сторожів, що одержували по 5 коп. грішми і 5 восьмачок жита³.

У більшості полків була стала система оплати сторожів, хоч у кожному полку вона мала певні відмінності. У Ніжинському, як видно з вищезгаданої «суплики сторожов нежинских» наказному гетьманові П. Полуботку, існувала до 1716 р. певна система оплати: «За всех прежде бывших полковников» була «устава виразна учиненная платежная в полку Нежинском... од дому от козаков по шагу, а з посполитих людей по четверику пашне и по копейце, з подсосудков зась козацких и мужицких по шагу, якая устава тривала до тисеча семсот шестнадцатого году». Пізніше в зв'язку з неврожаєм гетьман Скоропадський наказав брати на сторожів з посполитих по півчетверика, а з козаків, як і раніше, по шагу «рокового датку»⁴. В інших полках, як видно з наведених нижче даних, різні категорії сторожів оплачувалися по-різному.

Функції сторожів різних категорій були різні. Сторожі ратушні, очевидно, охороняли приміщення ратуші, склади, ратушне господарство, а також використовувалися для різних посилок. В стародубській ратуші був тільки один ратушний сторож. Це пояснюється тим, що тут було багато спеціальних сторожів (7 «шелвашных» і 7 «пляцовых»). Як і більшість служителів, ратушний сторож одержував невелику грошову плату — 2 крб. на рік і продукти⁵. Серед ратушних служителів сотенних

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 2920/3160.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4976/5245, арк. 2 зв.

³ Там же.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 2920/3160.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4936/5205.

містечок також показані ратушні сторожі — в Бакланській сотні Стародубського полку три сторожі одержували по 3 крб. на рік, хліб і чоботи; в Новгородській сотні двом сторожам видавали по 4 крб. 50 коп., кожух і свиту¹.

Польові сторожі згадуються дуже часто в списках полкових і сотенних служителів і служителів міського управління. Функції польових сторожів зводились, очевидно, до несення денної і нічної сторожової та караульної служби. У списках служителів Полтавського полку зазначено, що вони повинні «денно и ночью стоятъ»². Наймалися сторожі, як видно, на рік: «на рок определенные». Польові сторожі згадуються серед полкових служителів у багатьох полках. У Переяславському полку вони одержували по 180 золотих, 15 восьмачок вівса і по 20 возів сіна³. В Прилуцькому полку вказано 6 польових сторожів⁴. У Ніжинському полку вони названі «сторожами полковими». На шість «полкових сторожей» збиралося з усіх сотень полка, крім засеймських, від кожного козака й підсусідка по 2 коп., а від «мужиков державских» по 1 коп. і по півчетверику пашні⁵. Польові сторожі згадуються також серед служителів ратуш. У Чернігівському полку польові сторожі, очевидно, виконували й інші функції, зокрема охороняли артилерію. Цим можна пояснити той факт, що тут польові сторожі названі серед служителів артилерії⁶.

Дуже часто згадуються польові сторожі серед сотенних служителів. У сотнях Гадяцького полку налічувалося всього 19 польових сторожів, на користь яких збиралося з кожного козацького двору і від «пахотних мужиков» по шагу орного, по четверику вівса, по хлібу й по кварти пшона; з «непахотних козаков и мужиков»

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4936/5205.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1831/2015.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1832/2016.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208.

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4968/5237.

стягувалося по шостаку¹. В сотнях бувало й кілька польових сторожів. Польові сторожі в Новомлинській сотні Ніжинського полку одержували тільки продукти (овес і борошно); по іншому реєстру в цій же сотні на польових сторожів збиралося на рік з диму козацького по 2 коп., разом 4 крб. 8 алтинів, а з селянського диму по 4 коп., разом 8 крб. 16 алтинів². В Батуринській сотні Ніжинського полку було два польові сторожі, яким платили з диму на обох по 4 коп. й «по коробце пашне». У «Ведении» 1724 р. зазначено, що кожному сторожу виплачується на рік грішми 20 крб.³

Часто в списках показані баштові сторожі. Звичайно вони входили до служителів ратуш у полкових містах; значно рідше вони згадуються серед сотенних служителів. Обов'язком баштових сторожів, як видно з джерел, була охорона міст, караул при ув'язнених і виконання різних доручень. В Борзенській сотні Ніжинського полку чотири баштові сторожі «в'язнюв караулили» й «на всякие посылки употреблялись»⁴.

У Переяславі в ратуші було два баштові сторожі, яким видавали грошове жалування і одяг, всього на 40 золотих⁵. У прилуцькій ратуші налічувалося вісім баштових сторожів, які одержували «з посполитих ратушних людей, хто пашет своим плугом, по четверику, по кварте, по хлебу и соль», з «непахотных» шаг грошей⁶, у ніжинській трьом баштовим сторожам платили на рік по 3 крб.⁷

У Борзенській сотні було чотири баштові сторожі, на яких від козаків, селян, міщан і державних підсудків стягувалося по 2 коп., по 1 хлібу, по кварти пшо-на та сіль. Згадуються баштові сторожі і в інших сот-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1833/2017, № 4976/5245.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1832/2016.

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207.

⁷ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208.

нях. Звичайно їх було по два. Їм видавалися грошова плата і продукти. Трапляються випадки, коли баштові сторожі одержували тільки грошову плату, наприклад у Воронківській сотні Переяславського полку баштовим сторожам платили 30—35 крб. на рік¹.

«Пляцова сторожа» являла собою міську варту. На неї покладалося в основному підтримання в місті порядку й безпеки. «Пляцова сторожа» повинна була охороняти торгові приміщення, склади та ін. Цим можна пояснити, зокрема, той факт, що в глухівській ратуші вони утримувалися за рахунок міського населення. В Глухові показано чотири «пляцовые сторожи», яких «мещане глуховские нанимают по 4 рубля» і дають ще «чоботи в алтин 10»². Вночі «пляцовые сторожи» разом з городовим отаманом обходили вулиці, наглядаючи за порядком і безпекою³. Пляцові сторожі бували головним чином у великих містах. При стародубській ратуші названо сім пляцових сторожів. Вони згадуються і в сотенних ратушах. Так, у Новомлинській сотні Ніжинського полку показано чотири пляцові сторожі.

«Сторожа брамние» були вартою, що охороняла в'їзди до міста. У стародубській ратуші налічувалося 18 брамних сторожів, які одержували на рік по 2 крб. грішми і різні продукти (борошно, пшоно, крупи, сіль, сало)⁴.

Сторожі, що охороняли ув'язнених (тюремні, «шелвашные» та ін.), згадуються часто серед полкової, сотенної, а також міської старшини й служителів. При гадяцькій ратуші було два «сторожі над колодниками», яким платили на рік 8 крб. З цих грошей вони повинні були купувати свічки, якими вночі освітлювалася казначка. Один з них одержував плату з покуховного збору, другого утримували гадяцькі цехи⁵. У переяслав-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1832/2016.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 169/153.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4936/5205.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4976/5245, № 1833/2017.

ській ратуші названі чотири «сторожа туремных», які одержували по 40 золотих на рік¹. У ніжинській ратуші був «при колодниках туремный надзиратель», якому платили ратушних зборів 8 крб. на рік². У Новгородській сотні Стародубського полку згадуються двоє слуг «шелвашных». У стародубській ратуші було сім «шелвашных» сторожів, які одержували по 6 крб. на рік³.

Частина сторожів, очевидно, охороняла артилерію. Так, серед старшин і служителів чернігівської артилерії названі двоє польових сторожів, що одержували на рік по 170 золотих⁴. По Ніжинському полку показані сторожі при полковій артилерії⁵. Оплата їх становила 8 крб. на рік і провадилася за рахунок грошей, що збиралися з козаків, «з которых прежде пешая козацкая выстарчалась стойка». Про розмір оплати договірні сторони — сотники й сторожі — домовлялися між собою. Сторож згадується при артилерійському дворі в Глухові⁶. Були й спеціальні сторожі, що охороняли будинки полковників або сотників. Наприклад, «сторож двора сотницького» в Новомлинській сотні Ніжинського полку одержував хліб і грошову плату.

В ряді сотень не було ратуші й ратушних служителів. Випадкові служителі в сотнях не одержували ніякої плати. Так, не було ратуш і служителів при них у Ніжинському полку в сотнях Коропівській, Бахмацькій, Веркіївській, Дівичькій, Шаповалівській, Прохорській, Мринській, Олишівській, Івангородській і в трьох полкових⁷.

Як уже зазначалося вище, кожне місто мало свої особливості в складі урядовців і служителів. Нерідко в окремих містах показані служителі, які не згадуються в інших. Перелік міських урядовців, наведений у пер-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1832/2016.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4936/5205.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4958/5237.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208.

⁶ Там же.

⁷ Там же, арк. 1 зв.

шому артикулі другого параграфу XXVI розділу «Прав», значно коротший: «При том же магистрате и ратушах подлежит битъ и инним урядникам, а именно: писару, до межових дел комиссару или межовщику, городничему, возному одному или двом, чрез которых возних всякие с позовними и другими писмами посланки и прочие поручаемые им дела отправляются»¹. В «Правах» є дуже цінна для нас вказівка, що в кожному місті був свій, що ввійшов у звичай, склад урядовців. Про це яскраво свідчить другий пункт четвертого артикула XXVI розділу: «Магистратовие урядники, коликим числом их в которых городах за обычай бивает, должны...» і т. д.²

Про склад ратушних урядовців і служителів по окремих полках дають уявлення наведені нижче дані. Ратуші полкових міст мали найбільшу кількість урядовців і служителів. Оплата їх, грошова й натуральна, була своєрідною у кожному полку. У ніжинській ратуші, наприклад, система оплати була такою. Ніжинський війт володів ранговим селом Плоским і тому, як і старшина, що володіла маєтностями, не мав встановленої річної плати. Бурмистер одержував грошову плату і продукти (борошно). Усі селяни ратуші від «рабочого свого товару» (тобто від голови робочої худоби) йому сплачували по 4 алтини і по «четверику пашни», що разом складало близько 40 крб. на рік. Писар ніжинського магистрату мав рангове село Печі. Війт, бурмистер і писар одержували й додаткову грошову плату — на їх користь йшли «наемный приход» з чотирьох торговельних комор, а також збір з місць, куди на ярмарку ставали крамарі,— від возу стягалося по 4 коп. і більше, а під час торгів за рибу від возу — по 4 шаги, з більшого возу і по 4 коп.

Райців у ратуші було вісім, з них старшому платили на рік 8 крб., іншим — по 3. Шафар одержував 3 крб. на рік, щодня по алтину на харчі і на рік три пари чобіт. Підпискам, кількість яких не вказана, видавали 8 крб. на рік, по три пари чобіт і щодня по алтину на харчі.

¹ «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 755.

² Там же (підкреслення наше. — В. Д.), стор. 761.

Ратушних слуг показано в списках вісім, старший одержував 8 крб. на рік, решта по 3 крб., чобіт «колко зносят», рукавиці, кожух і харчі з ратуші. При ратуші була кухарка. Обов'язком її, очевидно, було готувати їжу для тих служителів, які одержували харчі з ратуші (ратушні слуги), а також для ув'язнених. Кухарці платили на рік 4 крб. і 4 гривни, а також видавали чоботи. До ратушних служителів входили три баштові сторожі, які одержували по 3 крб. на рік, і кат з оплатою 10 крб. на рік.

Штат урядовців і служителів у ратушах сотенних містечок був значно меншим, ніж у ратушах полкових міст. Уявлення про нього можуть дати такі порівняно докладні дані про склад службовців ратуші на території Ніжинського полку. В Глухівській сотні писарів було двоє, грошового жалування вони не одержували: «Держались они... з респекту бесплатно». «Ведение», проте, підкреслює, що відсутність постійного жалування зовсім не означала безплатної служби. Головним джерелом прибутків писарів були «користные посланки», за що вони стягали на свою користь різні незаконні збори. Крім того, писарям видавали з ратуші хліб.

Городничий одержував з козаків сотні 12 крб. на рік і хліб — по 9 четвериків. Тюремному наглядачу платили 8 крб. на рік з ратушних зборів. Для різних посилок при ратуші було чотири осавульчики, які одержували не грошову плату, а тільки одяг — шубу ціною в півтора карбованці (до різдва), «ярмолуки новые габяние» (до паски) і хліб з ратуші. До служителів глухівської ратуші входило також чотири пляцові сторожі. Їхнім обов'язком, очевидно, була охорона торговельних приміщень і вулиць міста. Їм платили по 4 крб. на рік і видавали чоботи вартістю в 10 алтинів.

При ратуші вказані служителі для поштової і підводної служб. «Для управления почты и протчих подвод» був один чоловік, який одержував з ратуші 8 крб. і 10 алтинів на чоботи, і двоє ямщиків, що утримувались за рахунок ратушних сіл, які платили їм по 8 крб. на рік, а також давали хліб і сало¹.

Подібний склад ратушних урядовців і служителів

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208.

характерний і для інших сотень Ніжинського полку. У Воронізькій сотні показані: підписок ратушний (4 крб. на рік), два осавули ратушні (по 6 крб.), чотири ратушні сторожі (по 12 крб.) і три інші сторожі (міських коней, тюремний і при артилерійському дворі в Глухові) ¹.

У Батурині згадується ратушний писар, два ратушні служителі, господар ратушний і два збирачі; у Конотопі — писар ратушний, гайдуки і «господиня ратушная»; у Новомлинській сотні — два шафарі, два гайдуки, «ратушний господар з женой», підписок, два осавульчики, польові сторожі, сторож сотницького двору і чотири пляцові сторожі; у сотні Борзенській — два писарі (городовий ратушний і ратушний), «господар ратуши з женою», чотири десятники, два послушники, чотири погоничі ратушних коней. У сотні Кролевецькій — трое слуг ратушних, два підписки, ключник.

Поряд з типовими для більшості ратуш урядовцями й служителями (війт, бурмистер, писар та ін.) слід назвати і таких служителів міського управління, які згадуються тільки в одиничних випадках. Наприклад, у Сріблянській сотні (Прилуцький полк)вказаний «конюший, який досматрует коней войскових», йому «давано в год по чтире золотих и чоботы» ². У Полтаві згадується в 1690 р. «дзинкгармистр Грицко» ³.

* * *

Таким чином, структура міського управління і склад урядовців і служителів були неоднакові в різних містах. Як правило, до складу урядовців у магістратських містах входили війт і чотири — шість бурмистерів. Склад служителів був дуже різноманітним, важко назвати два міста, де б він був однаковий.

Урядовці офіційно вважалися виборними, в дійсності ж ці посади займали представники міської верхівки. Вибори майже завжди бували номінальними і лише прикривали фактичне призначення. Основна зміна, яка сталася за ці десятиріччя в становищі України, виявилася

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207, арк. 3 зв.

³ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 256, арк. 261.

в тому, що в справі призначення міських урядовців стає все сильнішим втручання царської влади. Це особливо стосується заміщення посади війта у великих містах. З другого боку, ще більше зростає втручання в цю справу старшинської — гетьманської й полкової — адміністрації. Старшина, впливаючи на міську верхівку, домагається призначення бажаних для неї кандидатів.

Численні служителі в магістратах і ратушах звичайно призначалися урядовцями. Відомостей про якість обрання їх не зустрічається. Вони одержували плату, що складалася з грошового винагородження і натурального податку (продукти, одяг, взуття та ін.). Тягар утримання апарату міського управління лягав на народні маси.

Через обмеженість джерел важко точно простежити зміни в складі урядовців і служителів за ці десятиріччя, проте вказівки у «Веденнях» дозволяють твердити, що особливих змін за цей час не сталося.

Зате дуже змінилися функції міського управління в бік поступового обмеження його прав і сфери діяльності, посилилось втручання старшини і царської влади в міські справи. Це торкнулося насамперед галузі адміністративного управління. Гетьманська влада, полковники й сотники все частіше втручалися в справи міського управління, що знайшло юридичний вияв і в гетьманських універсалах. Полкова і сотенна адміністрація нерідко примушувала мешканців міста працювати на себе. Не задовольняючись цим, старшина, грубо порушуючи права міського управління, «привертала» частину міщан у своє підданство, примушувала їх працювати тільки на себе, звільняючи від повинностей на користь міста. Так, чернігівський магістрат неодноразово подавав скарги гетьману на те, що «протекціанти» (міщани, взяті старшиною під «персональну протекцію») не виконують жодних повинностей на користь міста. Гетьман у 1719—1720 рр. видав ряд універсалів, які наказували «протекціантам» відбувати міські повинності, але становище мало змінилося.

Старшина грубо втручалася у справи міського управління. Такі полковники, як Л. Жоравка в Стародубському полку, А. Маркович у Лубенському, М. Милорадович у Гадяцькому, та ін. самовладно управляли містами

й жорстоко придушували найменші спроби міського управління відстояти свої права. Так, стародубський полковник Жоравка магістратського писаря Г. Отвинівського, який насмілювався йому суперечити, наказав прикувати кайданами до лави, а потім побити киями¹. Від полковників не відставали й сотники. Насильства новгород-сіверського сотника Ф. Лисівського були широко відомі по всій Україні; міщани скаржилися, що вони бояться виходити з будинків на вулицю.

Значно була підірвана за ці роки і економічна база міст. В кінці XVII — на початку XVIII ст. все частішають загарбання ратушних сіл старшиною. Місто Стародуб, наприклад, до 20-х років XVIII ст. втратило майже всі свої села. Полковник Л. Жоравка захопив ратушні села Елінськ, Витемлю та ін., а також Поїпутську волость, що раніше підлягала містові. Полкові хорунжі привласнили сс. Кирилівку, Чортовичі, Чорнишенки, Манюшки, полковий писар — сс. Дідів і Лопатин. Ряд сіл (Пестриків, Случок, Басихін, Лакома Буда, Полуляхова Буда та ін.) був загарбаний козацькою старшиною. Таке ж явище спостерігалось в інших містах Лівобережжя.

Полкова й сотенна старшина втручалася й в міські фінанси; полковники і сотники забирали на свої потреби гроші з ратуші, Л. Жоравка незаконно взяв з стародубської ратуші 703 золотих. Безцеремонно розпоряджалися міськими грошима гадяцький полковник Милорадович, прилуцький полковник Ніс та ін. Полковники привласнювали й частину зборів, стягуваних на ратушу. У другому десятиріччі XVIII ст. гетьманський уряд видав розпорядження, за яким міському управлінню дозволялось витрачати належні місту гроші тільки з відома полковника. Таке розпорядження у 1710 р. гетьман Скоропадський послав чернігівському магістрату².

Значно обмежені були за ці роки й судові права магістратів і ратуші. Міський суд розглядав лише громадянські справи, та й то незначні. Більшість справ вирішувалася тільки за участю старшини, яка відігравала на суді головну роль. У другому десятиріччі XVIII ст., як свід-

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 40—41.

² «Экстракт», стор. 197.

чить прилуцька судова книга, що дійшла до нас, вже не було судових засідань без участі сотенної й полкової старшини. Характерним стало проведення полковниками судових засідань всупереч правилам не в ратуші, а в своєму, полковницькому, будинку. Ряд розпоряджень гетьманської адміністрації 10—20-х років XVIII ст. наказував полковникам судити в установленому місці. Отже, права міських управлінь були значно обмежені старшиною в усіх найважливіших галузях — адміністративній, фінансовій і судовій.

Поряд з цим посилюється втручання в міські справи і царської адміністрації. Російські воеводи не обмежувалися управлінням російськими гарнізонами, що стояли в ряді українських міст, а й втручалися в міське життя. Це стає особливо помітним у перші роки XVIII ст., коли російські воеводи починають розпоряджатися міським населенням на різних роботах по відбудові й розширенню міських укріплень.

Дальшим кроком на шляху обмеження автономії Лівобережної України було введення в кінці розглядуваного періоду штату комендантів, які контролювали як старшинську адміністрацію, так і міське управління і були представниками царської влади на місцях (у полкових центрах).

Отже, протягом усього розглядуваного нами періоду політика старшинської адміністрації була спрямована на дальше підпорядкування міст владі українських феодалів, хоч гетьманська адміністрація і видавала ряд розпоряджень, які підтверджували права й привілеї міст і наказували старшині не порушувати права міського управління (наприклад, універсал Мазепи 1698 р.¹ та інші його універсали, універсали Скоропадського, видані в перші роки його гетьманства).

Ці універсали не відбивали якихось змін у загальній політиці гетьманського уряду щодо міст, вони були зумовлені, з одного боку, необхідністю зважати на інтереси міської верхівки, що дедалі посилювалася, а з другого — потребою заспокоїти міське населення обіцянкою поліпшити його становище. Характерно, що ряд універсалів Скоропадського видано у 1708—1710 рр., коли на Лівобережній Україні

¹ «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. IV, стор. 96, 97, 106.

бережжі пройшла хвиля народних рухів проти феодального гноблення і становище населення значно погіршилося внаслідок шведського вторгнення.

Органи міського управління, як і весь державний апарат управління за доби феодалізму, були зняряддям панування старшини і міських багатіїв над народними масами. Історичні факти викривають всю безпідставність націоналістичних вигадок про те, що міське управління Лівобережної України в XVII—XVIII ст. було «демократичним» і «загальнонародним». Насправді всі важливі посади в ньому посідали багатії, що гнобили народ і збагачувались за рахунок визиску трудящих. Тягар утримання міських урядовців і служителів лягав на народні маси; до того ж верхівка міського управління нерідко примушувала населення міста виконувати різні роботи і платити збори на свою користь. Вся діяльність міського управління була спрямована на захист інтересів пануючих класів. Міський суд охороняв і зміцнював феодальну власність і суворо карав тих, хто виступав проти феодального ладу. Численні сторожі і варта мали своєю головною метою охороняти добробут і майно заможного населення. Одним з важливих завдань міської адміністрації було стягнення з пригнобленого населення численних податків, що йшли в кінцевому рахунку на користь пануючих класів. Міське населення страждало від все зростаючого гніту старшини і міських багатіїв.

РОЗДІЛ VII

СУД ТА СУДОЧИНСТВО

В кінці XVII — першій чверті XVIII ст. на Лівобережній Україні існувала своя система судових органів і права, що склалася ще в середині XVII ст. під час визвольної війни як один з елементів української державності. На зміну польсько-шляхетському феодальному праву і системі судових органів прийшли українські феодальні суд і право, які були, як і вся українська державність, що зароджувалася, органом панування українських феодалів (козацької старшини, української шляхти, вищого духовництва) над народними масами.

З входженням України до складу Російської держави елементи української державності на відміну від тяжких часів польсько-шляхетського панування змогли існувати ще протягом досить тривалого часу, аж до середини XVIII ст. Після возз'єднання України з Росією на Україну не було поширене російське право і російський судовий устрій. В царській грамоті Запорозькому Війську 27 березня 1654 р. зазначалось: «Мы, великий государь... велели им быти под нашею царского величества высокою рукою, по прежним их правам и привелеям, каковы им даны от королей полских и от великих князей литовских, и тех их прав и волностей нарушивати ничем не велели и судитися им велели от своих старших по своим прежним правам, а наши царского величества бояря и воеводы в те их войсковые суды вступать не будут».

Царська грамота підтвердила і права української шляхти: «Мы, великий государь... шляхте которые пребывают в нашей царского величества отчине в Малой России, велели быть под нашею царского величества высокою ру-

кою, по прежнім их правам и привиліям, каковы даны им права и привилія и волности от королей полских, и волностей их шляхетцких ни в чем нарушивати не велим, и старших им себе на уряды судовые земские и гродцкие выбирати меж себя самми, и судитись им меж себя, по своим правам поволили»¹.

В наступні десятиліття російський царизм поступово поширював свій вплив на право і суд України, проте до середини XVIII ст. на Лівобережжі існувала своя система права і суду.

* *
*

Одним з найважливіших джерел права на Лівобережній Україні в описувані роки було звичаєве право, що склалося на протязі попередніх десятиліть. Вплив його яскраво помітний в загальній системі адміністративно-політичного устрою Лівобережної України. Порядок виборів і зміщення сотенної і полкової адміністрації, порядок судочинства та ін., а також заїмка землі, користування лісами, продаж і купівля різного майна тощо в значній мірі ґрунтувалися на звичаєвому праві.

Царський уряд часто наказував гетьману і старшині діяти і судити «по давнім правам и обычаям». В свою чергу, гетьман і старшина, виносячи ті чи інші рішення або даючи вказівки судам, посилалися на «обыкное право» і практику, що склалася. В 1690 р. в справі осіб, що забили монаха і старця-келейника, Мазепа писав полковнику, «чтоб их полковым судом по праву Малороссийского краю обыклого судить и казнить»².

Суди, ухвалюючи вироки, нерідко посилалися на давні права і звичаї козацького війська. В 1699 р. військовий суд засудив Д. Забілу і А. Солонину до страти з конфіскацією майна на користь військового скарбу з таким мотивуванням: «Ибо и прежние гетманы так поступали»³.

Важливим джерелом українського права було також поточне законодавство — українське і російське. Договірні статті, що уклалися між царським урядом і старши-

¹ «АЮЗР», т. X, СПб, стор. 490—493, 495—496.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 484 зв.

³ ЦДАДА, ф. Малоросійські справжні акти, 1699 р., № 39.

ною при поставленні нового гетьмана, визначали загальні положення адміністративно-політичного устрою Лівобережжя і України в складі Російської держави. Ці статті підтверджували автономне становище України в складі Російської держави, але поряд з тим вони фіксували і певні зміни, які з кожним разом звужували цю автономію і розширювали владу російського царизму. В кінці XVII ст. на Лівобережну Україну безпосередньо не поширювалось загальноросійське законодавство; царський уряд в разі потреби або видавав окремі розпорядження, або спеціальними указами поширював на Україну дію російських законів.

Основною формою поточних розпоряджень гетьманської влади були так звані гетьманські універсали. Вони встановлювали правила володіння і наслідування землі та іншого майна, обов'язки селян, міщан, козаків по відношенню до власників і до старшинської адміністрації, порядок несення військової служби, а також порядок судочинства.

Роль гетьманських універсалів як джерела права може бути проілюстрована наведеними нижче прикладами. Універсали Мазепи і Скоропадського встановлювали порядок продажу селянами і козаками своїх ґрунтів. В одному з своїх листів до царського уряду від 11 лютого 1690 р. Мазепа писав, що він ставить метою своїми універсалами утвердити непорушність старшинського землеволодіння землею¹.

Універсали Мазепи 1701 р. забороняли селянам вступ до козацьких полків і вихід на слободи. Універсал Скоропадського за листопад 1721 р. забороняв переходи селян з полку в полк, з сотні в сотню і з села в село без дозволу адміністрації. Відомі гетьманські універсали, що встановлювали норми селянських повинностей (універсал Мазепи веркіївському сотнику Афанасієвичу 1701 р.), правила торгівлі, порядок несення військової служби та ін.

Поряд із звичаєвим правом і поточним законодавством на Україні були поширені старі юридичні кодекси часів польсько-шляхетського панування, зокрема литовський статут різних видань і редакцій. Всі литовські статути —

¹ ЦДАДА, ф. Кнґи Малоросійського приказу, № 62, арк. 773, 773 зв.

перший, другий і третій — написані руською, точніше українською, мовою. Третій литовський статут виданий у друкарні Мамонича у Вільні в 1588 р. Перший польський переклад його вийшов у 1614 р.; після цього було ще кілька польських видань. Руські видання не виходили. Це було наслідком політики польської шляхти, спрямованої на відрив правобережних українських земель від Росії і на їх цілковиту полонізацію і католизацію.

Третій литовський статут найбільше відповідав класовим інтересам українських феодалів. На думку радянського дослідника С. Юшкова, третій литовський статут став основним джерелом українського права на Лівобережній Україні кінця XVII — першої половини XVIII ст. В цьому юридичному кодексі яскраво відбилася його українсько-шляхетське походження, і він до остаточної ліквідації автономії України в середині XVIII ст. був основним посібником українських судів.

Значення третього литовського статуту для Лівобережної України досить докладно висвітлено в ґрунтовному дослідженні А. К. Кістяківського. Останній встановив наявність значної кількості рукописних списків литовського статуту українською мовою, які походять з Полтавщини і Чернігівщини. Наскільки можна судити, вони були головним юридичним довідником для судів Лівобережної України. За висновком Кістяківського, знайдені і досліджені ним рукописи являли собою переклад з польського тексту.

Згадки про литовський статут в гетьманських універсалах, полковницьких листах, а особливо в судових справах досить часті. Гетьманський уряд прямо наказував судам керуватися литовським статутом, зокрема, таке розпорядження було дано на початку гетьманства Д. Апостола.

В судових справах Прилуцького полку кінця XVII — початку XVIII ст. посилення на статті литовського статуту зустрічаються дуже часто. В справі пастуха Грицька, який вчинив тяжкий злочин проти моральності, суд прийняв в 1702 р. рішення «подлуг права посполитого, в порядку книзе судової описанного, артикул 71»¹. Розглядаючи в тому ж 1702 р. справу про крадіжку волів, суд

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 65/52.

виніс свій вирок «подлуг артикулу семого в статуте... литовском... в разделе четверонадцать»¹. Зустрічаються посилання на литовський статут, артикул 28, розділ 3 (1703 р.), артикул 12, розділ 11 (1707 р.), артикул 18, розділ 14 (1702 р.)² та ін. Досить часті посилання на литовський статут і в полтавських судових книгах³. |

Поряд з литовським статутом у судах Лівобережної України діяли магдебурзьке право і його різновидність — так зване хелмінське право. Магдебурзьке і хелмінське права називались «саксоном» — від «Саксонського зерцала», що було основним джерелом магдебурзького і хелмінського права. В судах Лівобережжя користувались різними переробками цих юридичних збірників польською мовою, зокрема збірником праць з магдебурзького права, що належав В. Гроїцькому і дістав назву «Порядка». В судових рішеннях часто зустрічаються посилання на магдебурзьке право, зокрема пирятинський суд посилався на «артикулы права магдебургского»⁴.

Як показує аналіз судових книг полтавського, прилуцького і головним чином пирятинського судів кінця XVII і початку XVIII ст., суди користувалися переліченими нижче юридичними кодексами. Головне місце серед них займав литовський статут 1588 р. Посилання на нього надзвичайно часті⁵.

Нерідко суд посилався на «Порядок права Магдебургського», що інколи мав назву «Порондек прав Майдебурских»⁶. В даному випадку мова йде про видану в 1619 р. у Кракові книжку «Porządek sądow u Spraw Mieyskich prawa Maydeburskiego». Поряд з цим суди користувались і іншою книжкою «Artykuły prawa Maydeburskiego», виданою також у Кракові в 1618 р.⁷

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк 65/52 зв.

² Там же, арк. 86/73, 94/81 та ін.

³ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 257, арк. 203 зв., 222 та ін.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 106/92, 79/66, 94/81 та ін.

⁵ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 3—4, 10—11, 70, 139, 173, 180, 215 та ін.; ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 257, арк. 203 зв., 222 та ін. (акти полтавського полкового суду); ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк.65/52 зв., 79/66, 86/73, 94/81 та ін.

⁶ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 155, 190 та ін.

⁷ Там же, стор. 4, 11, 139.

В судових справах нерідко згадуються «артикули права цесарського»¹. Суди користувались польською книжкою «Ten postępek wybrany jest z praw cesarskich», виданою в Кракові в 1619 р.

Рідше зустрічаються посилання на «Право саксонское», «Саксон». В 1709 р. прилуцький полковий суд у справі про неодноразовий розбій прийняв рішення згідно з артикулом «в Кнызе правной, зовемой Саксоне»². «Саксон» згадується в справах пирятинського уряду, наприклад в одній з них є таке посилання: «У саксоне на листе чотырдесят семом о чужоложстве написано...»³. Суд в даному разі користувався книжкою «Speculum saxonum albo prawo Saskie y Maydeburskie», 1610 р. Довідником у судах була й книжка «Jus municipale to iest prawo Mieyskie Maydeburskie» 1610 р. (див. рішення пирятинського суду від 30 липня 1683 р.)⁴

Щодо законів, які діяли на Лівобережній Україні на початку XVIII ст. і пізніше, збереглися цікаві свідчення в «Екстракте» — офіційному довіднику про закони, що діяли по Україні в другій половині XVII—XVIII ст., складеному в 1786 р. царськими урядовцями. Як зазначено там, «Малороссія судится особенными правами, которыя именуются: 1-я книга статут, притом порядок прав трибунальных; 2-я книга зеркало саксонов, или право саксонское и магдебургское; в той же книге право гражданское майдебургское и право хельминское, в пяти книгах, или главах состоящее; 3-я книга порядок прав гражданских, в чотырех частях состоящая, и притом артикулы права магдебургскаго; процес, то есть артикулы, выбранные из прав цесарских; устав платежа в судах права магдебургскаго; прибавленіе к книге порядок и до артикулов права магдебургскаго; отставка и умереніе излишнее употребляемых платежей и накладов; енхиридион, или собрание некоторых мест общих магдебургскаго права; в конце той книги особенное право, состоящее под заглавіем «оборона сирот и вдов»⁵.

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 62/49, 95/82.

² Там же, арк. 120/108 зв.

³ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 103.

⁴ Там же, стор. 11.

⁵ «Экстракт», стор. 44—45.

В «Екстракте» наведено реєстр цих законів: 1) «Книга статут великого княження литовського» (з коротким переказом змісту її 14 розділів і переліком артикулів в кожному з них); 2) «При оной книге Статут находится трибунал, то есть главной суд обывателям великого княжества литовского» (далі переказано зміст); 3) «Книга Зерцало саксонов или право саксонское и магдебургское» (подано короткий зміст); 4) «В той же книге Саксон находится Право гражданское майдебургское» (з переказом змісту кожного з 140 артикулів); 5) «В оной же книге Саксон находится право хельминское, состоящее в пяти книгах следующего содержания»; 6) «Книга порядок прав гражданских под следующими оглавлениями» (далі зміст окремих частин); 7) «В той же книге порядка находятся артикулы права магдебургского под оглавлениями следующими» (далі йде перелік розділів); 8) «В оной же книге порядка находится процесс, выбранный из прав цесарских» (91 артикул); 9) «В той же книге находится устав платежа штрафов в судах права магдебургского».

Далі перелічені: 10) «Прибавление до книги порядка и до артикулов права магдебургского; 11) Отставка и уменение излишне употребляемых платежей; 12) Енхиридион или собрание некоторых мест общих магдебургского права; 13) Титулы: о обороне сирот и вдов»¹. Всі ці численні юридичні збірники використовувались судами як довідники.

Разом з тим вже з кінця XVII ст. царський уряд поступово поширював на Україну дію російських законів. Він вказував в окремих випадках міру покарання, іноді сам виносив вироки в справах українців, зокрема у справах про так звані злочини (зносини з ворогами Російської держави, шпіонаж і т. д.). У листуванні між царським урядом і гетьманом останньому при нагоді роз'яснювались юридичні норми, які діяли в Росії, відповідно до яких радилось встановлювати міри покарання на Україні. Про це свідчить, наприклад, надіслана в 1706 р. гетьману «Память с Преображенского приказа» з приводу затримання втікачів: «Которые люди явятся в воровствах, а смертной казни они не довелись, и таких, смотря

¹ «Екстракт», стор. 45—114.

по винам, ссылатъ на каторги, запятнав пятном, на 20 и на 15 лет, а меньше не ссылатъ»¹.

Царський уряд, який захищав інтереси російського дворянства, і старшинська адміністрація, що відображала інтереси українських феодалів, проводили одну й туж кріпосницьку політику, спрямовану на посилення експлуатації і закріпачення народних мас. Єдність класових інтересів російських і українських феодалів знайшла своє яскраве втілення в галузі права й суду.

Царський уряд, який поступово здійснював політику ліквідації автономного устрою України, зокрема у питаннях суду і права, в кінці XVII і в перші роки XVIII ст. ще утримувався від прямого втручання в судочинство на Україні. В царських грамотах гетьману звичайно вказувалось судити «по давним правам и обычаям и по давним вольностям». Так, навесні 1692 р. у справі Л. Полуботка, що обвинувачувався у наклепі на гетьмана, наказувалось винного «судити ему, гетману Ивану Степановичу, генеральным войсковым судом по стародавним их правам и волностям»².

Російським воеводам на Україні неодноразово давалися розпорядження не втручатися в судові справи. Наприклад, у царському указі 1709 р., даному у відповідь на клопотання гетьмана і старшини, зазначалось, щоб воеводи «до малороссийского народа людей без указа отнюдь не интересовались, и прав их и вольностей не нарушивали и в суды и расправы их не вступались»³. Але одночасно царський уряд вказував гетьману і старшині на необхідність керуватися не тільки законами, що діяли на Україні, а й російським законодавством. Так, навесні 1692 р. царський уряд наказав гетьману тих, хто ремствує на оренду, суворо карати «наказанием по их царского величества указу и по войсковым правам и по своему рассмотрению»⁴.

Царський уряд пильно стежив за всім, що відбувалося на Україні, і зокрема в судовій справі. Гетьман повинен був доносити в Москву про всі найважливіші судові

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 103, арк. 32 зв.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 344 зв.

³ «Источники Малороссийской истории», ч. II, стор. 233.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк.

вироки. Царський уряд і безпосередньо втручався в судочинство на Україні. З часом це втручання ставало частішим, особливо після зради Мазепи і частини старшинської верхівки.

В таких справах, як зрада, службовий злочин високих за своїм становищем осіб та ін., гетьман і генеральний суд писали донесення до Москви з проханням винести вирок. У 1686—1688 рр. генеральний суд розслідував справу колишнього київського в'їта Тадрина і його дружини. Засудивши в 1686 р. дружину в'їта за вбивство жінки до страти, а самого Тадрина — у зв'язку з численними скаргами на зловживання своєю владою — до усунення від в'їтівства, генеральний суд не виніс вирок самому в'їту, поклавши це «на волю великих государей». Суд, з свого боку, зазначив, що Тадрина, «учинясь винним, не хотя под своим судом быть, побежал было как изменник за границу в Польшу, и за то по войсковому праву також смерти приговорен есть, а то на рассмотрение и милость их великих государей положилось»¹.

Бували випадки, коли у справах росіян, що жили тоді на Україні, вирок виносився від імені царя, але погоджувався з українською старшиною. В 1702 р. в справі про «смертное убийство» капітана і двох солдатів Севського полку гетьману було «про тот разбой и убийство велено разыскать и по розыску наш в. г. указ учинить по войсковым правам и своему рассмотрению»².

Розслідування конфліктів між російськими поміщиками і старшиною передавалося у ряді випадків царським установам. Так, конфлікт між російськими поміщиками і генеральним суддею Турянським за межі маєтностей був переданий на розгляд київському губернатору³.

У ряді випадків царський уряд сам засуджував вихідців з України, які вчинили злочин на території Росії. Навесні 1692 р. козак Стародубського полку П. Федоров, обвинувачений у чаклунстві, за царським указом був висланий на довічне заслання в Ахтирку⁴.

Гетьман постійно повідомляв про винесені ним рішення царському урядові: «Каким наказанием по

¹ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 3, арк. 8.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 411.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 120, арк. 7, 7 зв.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк.

приговору всей старшины войскової оной Полуботок за свои вины обложен будет о том о всем ...донести вам великим государем... потщуся»¹.

Почастішали випадки прямого визову на суд козаків і міщан з України до Росії. В 1721 р. гетьман Скоропадський своїм універсалом наказував А. Соколовському згідно з царським указом поїхати до Санкт-Петербурга для відповіді на скаргу О. Д. Меншикова². Траплялися і випадки арешту українських урядовців царськими чиновниками³.

З свого боку, при винесенні вироків у справах, зв'язаних з Україною, царський уряд прагнув задовольнити прохання українських феодалів. Троє російських солдатів, які вбили на Україні в 1690 р. в п'яній бійці козаків, були піддані жорстокому катуванню, а потім побиті батогом і заточені до в'язниці; вони не були страчені лише тому, що вчинили вбивство, як показало слідство, не за злим наміром і не за чиєюсь намовою⁴.

За клопотанням гетьмана в 1690 р. був звільнений затриманий російськими властями отаман с. Капустинець⁵. У Москві вирішувалися справи, зв'язані з різними доносами на гетьмана, що посилялися з України. В 1699 р. Мазепа представив на ствердження у Малоросійський приказ вирок, винесений на Україні у справі про донощиків на гетьмана Д. Забілу і А. Солонину⁶. В 1705 р. за «зухвалі слова» про гетьмана царським указом був засуджений до страти сотник Кобищанської сотні Київського полку Мандрика⁷.

Відомий ряд випадків, коли царський уряд, захищаючи інтереси української феодальної верхівки, за проханням гетьмана і старшини засуджував до різних по-

¹ ЦДАДА, ф. книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 237 (донесення Мазепи 1690 р.).

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 252/303 (універсал Скоропадського 1721 р.).

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 120, арк. 121 і далі.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 679, 679 зв.

⁵ Там же, арк. 755 зв. — 776.

⁶ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1699 р., № 39.

⁷ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 275 зв.

карань росіян, що перебували на території України. В 1690 р. за царським указом І. Сібілев за «непристойные и плевосеятельные» слова про гетьмана був засуджений до страти, яка була замінена довічним засланням у Сибір¹. У 1691 р. за скаргою гетьмана був побитий батогами староста Михайлівської слободи, розташованої на кордоні з Лівобережжям.

В судочинстві України стають дедалі частішими посилення на російські закони. Декрет генерального суду 1721 р. у справі про наклеп і безчестя посилається на «Соборное уложение», розділ 10, стор. 92².

Суд і судочинство на Лівобережній Україні були нерозривно зв'язані з усією системою управління. Як відомо, тут економічне і політичне панування належало українським феодалам — старшині, шляхті, вищому духівництву. В руках феодальної верхівки знаходилася і справа суду. Слід відмітити насамперед дуже незначне розмежування адміністративної і судової влади на Лівобережній Україні в описуваний час, тому справа суду була в руках всієї старшинської адміністрації.

Головною рисою українського суду, як і всякого суду в класовому суспільстві, було те, що він завжди мав яскраво виражений класовий характер. В усіх його ланках — від нижчих органів старшинської адміністрації до самого гетьмана і генерального суду — судові справи в усіх інстанціях вирішувалися на спеціальному судовому засіданні, що являло собою засідання старшини — генеральної, полкової і сотенної.

Це яскраво видно насамперед на прикладі судових справ, які розглядалися гетьманом і генеральним судом. Найважливіші справи вирішувалися гетьманом разом з усією генеральною старшиною, хоч переважна її більшість не мала ніякого відношення до суду (генеральній озоний, генеральні осавули, хорунжі та ін.). Так, справа про самовільне залишення фронту в 1705 р. козацькими полковниками Д. Апостолом та І. Мировичем (під час воєнних дій на правобережжі України) розглядалась гетьманом і усією генеральною старшиною³. Відомі вигадки, коли засідання генерального суду проводилися

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 545.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 343 (398).

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 27.

у складі кількох генеральних старшин, навіть без участі генерального судді¹. Таким чином, суд гетьмана і генеральний суд були судом старшинської верхівки. Характерно, що до розгляду справ у них залучалися й просто багаті козаки — знатні військові товариші.

Ще більш яскравим свідченням класовості суду є діяльність полкових судів. До нас дійшло багато судових справ кінця XVII — першої чверті XVIII ст. Серед них є такі цінні для нас збірники, як «Войска Запорозкого козацкого Прилуцкого полка справа книга», що являє собою запис справ Прилуцького полкового і городового судів за тривалий проміжок часу (з 1696 по 1717 р.), книги Полтавського суду в рукописних копіях зібрання О. Лазаревського і багато інших.

До судових книг, як і до інших документів феодальної доби, необхідно ставитися критично. Вони освітлюють всі події з точки зору українських феодалів, які гнобили та визискували народні маси України і вважали це законним і справедливим. Тому слід пам'ятати, що численні «розбійники», «злочинці» і т. д., що згадуються на сторінках судових справ, це дуже часто люди, доведені до відчаю злиднями і гнітом, які виступали проти феодального ладу, захоплювали майно старшини і розправлялися з своїми гнобителями.

Вивчення цих матеріалів показує, що судочинство знаходилося в руках полкової старшини. Ми вже говорили про те, що на території полку вища судова влада належала полковнику. Як і гетьман, він попередньо знайомився з справами, за його розпорядженням проводилось розслідування і розгляд справ у суді. Записи судових справ дуже часто починаються так: «По указу самого его милости пана полковника Горленка»², «З поважного розказання добродия нашего, его милости Дмитрия Горленка»³, «За ведомом е. ц. в. полковника Прилуцького»⁴ і т. д. Подібні згадки дуже часті і в справах полтавського суду»⁵.

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малоросии, т. III, стор. 350.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 85/72.

³ Там же, арк. 98/80 (1707 р.).

⁴ Там же, арк. 165/149 (1718 р.).

⁵ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 256, арк. 312; ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 257, арк. 46 зв.

Полковнику доповідали результати попереднього розслідування і з ним погоджували вироки у найважливіших справах. Полковнику ж, як видно з численних записів справ, належало право від імені полкового суду запитувати вказівок гетьмана з приводу тих чи інших судових справ і вироку в них.

Однак не тільки в цьому полягають характерні риси судочинства на території полку. Як і в генеральному суді, тут не було спеціального суду — судові справи розглядала полкова старшина. Цінний матеріал щодо цього дає згадувана книга Прилуцького полку, яка містить десятки судових справ. У всіх цих справах як члени суду фігурують майже всі полкові старшини. Звичайно судові засідання очолював полковий суддя, але бували випадки, коли судові засідання вели інші особи з полкової старшини. У 1700 р. справу про крадіжку розглядав суд на чолі з полковим обозним, причому до складу суду входили полковий суддя і осавул¹. Полковий обозний у 1708 р. очолював суд, який розглядав справу Г. Даниленка про незаконний шлюб², і в тому ж році справу про перелюбство³; на цих засіданнях був присутній також полковий суддя. В 1709 р. полковий обозний очолював суд, до складу якого входила вся полкова старшина⁴.

Однак звичайним був такий порядок, коли судові засідання очолював полковий суддя, а вищий за чином обозний був членом суду (суд відбувався, як відзначено у записі, при «бытности пана обозного»)⁵. Іноді засідання суду очолював наказний полковник. Так було в липні 1702 р. при розгляді справи про бійку з заподіянням рани між двома мешканцями⁶. Наказний полковник очолював суд на засіданні у справі про дітовбивство в 1706 р.⁷

Часто суд очолював полковий писар. Так було під час одного з засідань 1699 р.; полкового судді на засі-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 46/34.

² Там же, арк. 97/83.

³ Там же, арк. 98/84.

⁴ Там же, арк. 116/102 зв.

⁵ Там же, арк. 84/71.

⁶ Там же, арк. 79/66.

⁷ Там же, арк. 94/81.

данні не було¹. У 1711 р. писар з іншою старшиною без судді розглядали справи про перелюбство², про крадіжку³ та ін.

Отже, полковий суд, власне, представляла полкова старшина. В засіданнях суду постійно брали участь міські урядовці — війт, бурмистери, магістратський писар та ін., а також знатні військові товариші⁴. Проведення розслідувань часто доручалося таким чином полкової старшини, які за характером своєї посади не мали ніякого відношення до судових справ, — полковому осавулу, хорунжому та ін.⁵

Ще більш чітко старшинський характер суду виявляється в сотенному суді. Попередній судовий розгляд здійснював сотенний уряд у складі сотника, городского отамана, осавула, писаря і хорунжого, за участю «зацных персон»⁶. Сотенна старшина, як і генеральна та полкова, проводили попереднє розслідування справ⁷.

Загальна картина суду на Лівобережній Україні в описувану епоху мала такий вигляд. Як вже зазначалося, вища судова влада на Україні належала гетьману. Він затверджував судові вироки у найважливіших справах. Йому подавалися апеляції на рішення генерального суду. Гетьман давав розпорядження про розгляд справ безпосередньо у генеральному суді, якщо це були важливі за своїм значенням справи або справи, які виникали між представниками старшинської верхівки. Нарешті, гетьман посилав на місце осіб з генеральної старшини для проведення слідства, а іноді і суду. У ряді випадків він доручав полковим властям розгляд тих чи інших справ⁸.

Автономія щодо суду, якою користувалася Лівобережна Україна у складі Російської держави, була дуже значною. Як буде показано нижче, в тих випадках, коли

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 34/22.

² Там же, арк. 135/120 зв.

³ Там же, арк. 142/127.

⁴ Там же, арк. 167/151, 98/85, 115/101, 116/102 зв. та ін.

⁵ Там же, арк. 172/156.

⁶ Там же, арк. 165/149, 162/88.

⁷ Там же, арк. 174/158, 182/165 (хорунжий полкової сотні).

⁸ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 484 зв.

мова йшла про справи, які безпосередньо торкалися інтересів Російської держави, царський уряд звичайно завжди зносився з українською старшиною. Цього дотримувались навіть і у випадках, коли українці входили разом з російськими ратними людьми до гарнізонів фортець. У 1707 р. російським воєначальникам на Україні було наказано представити описи стану укріплень на Україні. У числі відомостей, які вимагалися, були й такі: «Сколко в Новобогородицке и Ново-Сергиевске ратных людей и черкас и кому те черкасы судом и расправными делами ведомы...»¹. Сама постановка питання свідчить про те, що російський уряд не вважав цих українців підсудними російському військовому командуванню.

Вищою інстанцією, яка затверджувала рішення полкового і сотенного судів, були генеральний суд і гетьман. Навіть у тих випадках, коли вчинене стосувалося не тільки України — державна зрада, зносини з ворогами Російської держави тощо — царський уряд звичайно передавав обвинувачуваних гетьману для суду і покарання «по давним правам и обычаям».

Так, у 1688 р. на Україну був припроваджений піпрозстрига з Путивля, який подав донесення на Мазепу, викриваючи останнього у таємних зв'язках з Польщею. Він був відправлений у Батурин і там ув'язнений гетьманом². У 1690 р. царський уряд видав гетьману Л. Полуботка, що обвинувачував Мазепу в зраді. На Україну був доставлений на розправу українець Порваницький, який виголошував у Москві про гетьмана «худые речи»³.

Обставини воєнного часу змушували російський уряд зосередити розслідування справ про «державні злочини» в Москві. За царською грамотою 1703 р. гетьману було наказано посилати з України до Москви без допиту всіх людей, які промовлять: «Слово и дело государево», тобто заявлять, що вони мають повідомити про якусь

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 103, арк. 333 зв.

² ЦДАДА, ф. Справи Малоросійські, 1688 р., № 98.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 66, арк. 905, 906, 1031.

важливу державну справу¹. Такий же порядок передбачали й «Права»².

Широко відома справа Кочубея і Іскри, які після допитів у царській ставці навесні 1708 р. були відправлені на Україну і тут страчені влітку 1708 р.³ В ряді випадків царський уряд присуджував людей, які говорили «худые речи» про Мазепу, до страти, а для виконання вироку припроваджував їх на Україну. Іноді майно заздужених відписувалося на гетьмана⁴.

Царський уряд і старшина разом проводили розслідування у важливих справах, зокрема про шпіонаж і диверсії. В 1690 р. спійманих польських диверсантів допитували перед стольником і полковником І. Ємеляновичем, осавулом А. Гамалією і хорунжим І. Ломиковським⁵.

Становище значно змінилося з часу подій 1708—1709 рр. Тяжке шведське вторгнення, зрада частини старшинської верхівки і ворожі дії Туреччини та Кримського ханства дали царському уряду зручний привід посилити своє втручання в українські справи, зокрема в судочинство. З того часу царський уряд сам вказував гетьману, які вироки мали бути винесені у справах, зв'язаних з державною зрадою, із зносінами з ворожими країнами і т. п.

Ряд серйозних справ у той час розслідувався і вирішувався спільно органами царської влади і радою старшини. В 1722—1723 рр. в такому порядку розглядалася чолобитна про зловживання тодішнього генерального судді⁶.

В 20-х роках XVIII ст. російські воєначальники і адміністратори постійно зносилися з гетьманом і генеральною старшиною в різних судових справах. Князь І. Трубецькой прислав гетьману Скоропадському «инквизиции» про побиття драгуна колишнім гетьманським слугою Г. Старицьким⁷ і копії допитів в подібній справі про побиття київськими жителями драгуна⁸.

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 98, арк. 17, 17 зв.

² «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 27

³ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 61—146.

⁴ ЦДАДА, ф. Малоросійські справжні акти, лютий, 1693 р., № 1.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 648.

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 17/17.

⁷ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 69/86.

⁸ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 70/87.

У 1711 р. тих водолазьких і сергіївських жителів, що відкрили ворота татарам і виступили проти російських і українських військ, за спеціальним царським наказом було піддано такому покаранню: кожного десятого за жеребом стратили, а останніх заслали до Сибіру¹.

Наскільки можна бачити, важливі справи гетьман розглядав разом з генеральною старшиною та іншими знатними військовими товаришами. Розширений суд — гетьман, генеральна старшина та «знатные особы» — повинен був розглядати вищезгадану справу про полковників Д. Апостола і Мировича, які без дозволу повернулися з Польщі, де в той час вели бої козацькі війська. Царським указом гетьману було наказано судити їх «пред себя, при генеральной старшине и иных регименту твоего полковника и знатных людех»².

Гетьман і старшина розглядали апеляції на рішення генерального суду. Гетьман розбирав конфлікти, які виникали між старшинською верхівкою — генеральною старшиною, полковниками і сотниками. Для розслідування в таких випадках висилалися «вислание з боку его рейментарского»³. Царський уряд вирішував справи, які стосувалися старшини, тільки за погодженістю з гетьманом. Коли в 1716 р. виникло питання про переслання полковника Черняка, на якого були подані численні скарги і заяви, до Преображенського приказу, гетьман клопотався перед канцлером Г. Головкіним про те, щоб Черняк залишився на Україні до спеціального рішення царя. Це клопотання було задоволене, і гетьману дозволили тримати Черняка при собі під караулом⁴.

Ми вже говорили, що гетьман, як вища судова влада, затверджував усі важливі вироки, винесені як генеральним, так і полковними судами, і в обов'язковому порядку — смертні вироки. До гетьмана зверталася полкова і сотенна адміністрація за різними вказівками і роз'ясненнями, що стосувалися як порядку судочинства, так і ви-

¹ «Чтения в Обществе истории и древностей», кн. 1, 1847, стор. 4 (листи графа Г. Головкіна до гетьмана Скоропадського).

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 27, (січень 1705 р.).

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 45/51 (скарга гадяцького полковника М. Милорадовича на городиського сотника, 1720 р.).

⁴ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1716 р., № 1, арк. 3.

пошуваних вироків (наприклад, полтавський суд, який в таких випадках посилав вирoki «до указу пана зверхнейшого») ¹.

Гетьману підпорядковувався генеральний суд, який був вищою спеціально судовою інстанцією на Лівобережній Україні. Він знаходився у гетьманській резиденції — Батурині, а пізніше в Глухові. З моменту заснування Малоросійської колегії вища судова влада перейшла до неї. Наказний гетьман і старшина, як видно з «Журналу», загрожували непокірним, що, коли вони не підкоряться рішенням генерального суду, з ними розправиться Малоросійська колегія ². На чолі генерального суду стояли генеральні судді, яких, як вище зазначалось, звичайно було два. Один з генеральних суддів вважався першим, головним суддею ³.

Генеральний суд, як перша інстанція, вирішував справи особливо важливі, винесені на розгляд гетьманом або генеральною старшиною. В 1705 р. генеральний суд розглядав згадану вище справу про київського вйта Тадрину і своїм «декретом» ухвалив відсторонити його від посади ⁴. Генеральний суд розбирав конфлікти між прилуцьким полковником і полковим осавулом, справи про службові провини полковників та ін. ⁵. Генеральний суд розглядав апеляції на рішення судів нижчих інстанцій — полкових і сотенних. Іноді він засідав на місцях. Це траплялося у випадках, коли розглядалась значна кількість справ, що зібралися на місці, або коли обставини справи вимагали проведення суду на місці.

При розгляді справ у генеральному суді судовим засіданням керували генеральні судді. В документах немає згадок про те, що до складу генерального суду входили будь-які виборні особи. Свідчення джерел спростовують легенду про «демократичний», «загальнонародний» суд на Лівобережній Україні у XVIII ст., розповсюджену українською націоналістичною історіографією, яка

¹ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 257, арк. 227.

² «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн XII, стор. 120, 127, 134.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 311 зв., 313 зв., 317.

⁴ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 3, арк. 1.

⁵ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 117.

одним з головних аргументів на користь своєї концепції висувала широку участь у генеральному суді представників громадськості. В дійсності генеральний суд являв собою суд старшинської верхівки. Правда, в засіданнях генерального суду, крім старшини і судового апарату, брали участь інші особи, але аж ніяк не «виборні елементи громадськості». У ряді випадків це були урядовці місцевої адміністрації — полкової, міської або сотенної, зв'язані з справами, що розглядалися. Іноді до судових засідань залучались представники пануючого класу — козацька старшина і знатні військові товариші. Інколи згадуються «грацкие судьи» та інші знатні особи¹.

У розгляді справ генеральним судом брали участь поряд з суддями кілька судових писарів та інші особи з старшинської судової адміністрації. Частими учасниками засідань генерального суду були батуринські сотник і отаман як представники місцевого уряду.

Серед судових актів трапляються рішення генерального суду, підписані не генеральним суддею, а кимсь з генеральної старшини. Мабуть, відсутнього генерального суддю заміщали інші генеральні старшини. Так, рішення генерального суду за 1721 р. в справі козака М. Онопрієнка, що скаржився на сокиринського старосту М. П'ятка, підписано генеральним бунчужним: «Повагою суду в енерального варует и караннем непоблажным и под зарукою ста золотих на завод вщинающего, грозно приказует и упоминает, на том при притисненю печати власною рукою надписался его ц. пресв. величества войска запор. бунчучный енеральный Яков Лизогуб»².

В окремих випадках вирок генерального суду за скаргою однієї з сторін міг бути переглянутий радою генеральної старшини. Так, за гетьманським розпорядженням скарга носівських сотничан у 1719 р. на зловживання сотника Шадло спочатку була розслідувана знатним військовим товаришем А. Чуйкевичем, потім передана на розгляд генеральному судді. Шадло звернувся до гетьмана з проханням, щоб рішення генерального суду було переглянуто генеральною старшиною: «Просил через апелляцию ясневельможного чтобы тая его сотника заводная справа отдана была на поразсуждение и окончание

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 782.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 350.

особам генеральним на что склонившись его панская милость полечил оным тут же носовский розыск, надлежаще и со всей подробностью еще инквировать и апробовать».

Повторне рішення генеральної старшини було затверджене гетьманом: «При достойном войсковом наказании... гетман отдалил его Шадлу от уряда Носовского сотничества с такой особ генеральных, за докладом его панской вельможности, ферованою дицизиною, дабы он бывший сотник, за прибытием в Носовку всем заграбленное, что мог, возвратил...».

При відсутності генерального судді його заміщав судовий писар, який інколи в таких випадках іменувався наказним суддею. Звідси видно, що судовий писар був немаловажною особою, хоч у випадках, про які йде мова, перед підписом писаря стояли підписи вищих осіб з генеральної старшини. Можна думати, що згадуваний в актах «писарь судов енеральных» виділявся серед писарів і був заступником генерального писаря. Посаду судового писаря у 1708 р. займав С. Савич (син колишнього генерального судді С. Прокоповича). Через короткий час він став генеральним писарем¹. У джерелах згадується й інший писар судів військових генеральних — Кураховський².

Писар генерального суду мав у своєму розпорядженні судових канцеляристів. Кількість їх не була точно встановлена, як і в судах нижчих інстанцій, і визначалась, як відмічають «Права», по тому, «сколко по рассмотрению судей и по состоянию дела явится быть потребно»³. З інших осіб, що належали до штату генерального суду, треба назвати козаків, які, мабуть, становили охорону генерального суду та іменувались «куренья судии енерального»⁴. Рішення генерального суду скріплювались спеціальною судовою печаткою⁵. Вони називались «декре-

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 325.

² В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, т. II, стор. 646.

³ «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 95.

⁴ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 407.

⁵ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 98; ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 24/28 (біля підпису генерального судді поставлена печатка, що добре збереглася).

тами» і вносились, як можна бачити на прикладі полтавських книг, до полкових судових книг¹. «Декретами» звалися інколи і рішення полкового суду².

Декрети генерального суду затверджувались гетьманом. Важко сказати, чи завжди це робилось універсалом; можливо, рішення суду іноді усно затверджувалось гетьманом, і в тексті декрету робилась відповідна позначка: «з розказання панского», «з конфирмації гетманской» или «рейментарской». В джерелах є згадки про те, що рішення генерального суду іноді затверджувались гетьманським універсалом. У 1717 р. Скоропадський затвердив універсалом декрет генерального суду в справі про маєтності знатного товариша Мокрієвича³.

Рішення генерального суду і генеральної старшини могли бути оскаржені перед гетьманом. В універсалі Скоропадського 1717 р. говориться про те, що шаповалівський житель К. Кірченко після «декрету» генерального суду скаржився гетьману⁴. Універсали гетьманів, що остаточно вирішували справу, завжди на користь старшини, також заносились (як можна бачити з полтавських книг) до судових книг⁵.

З гетьманських універсалів початку XVIII ст. видно, що на подання апеляції до генерального суду треба було мати дозвіл місцевих урядів або генеральної старшини. Про це свідчить і лист генерального хорунжого І. Сулими до гетьмана в 1720 р. з приводу судової справи між Лисенком та Яковленком. Позивач прохав генерального хорунжого «иж был его для крайней росправи отпустилем в Глухов пред суд войсковой енералний»⁶. Гетьман і полковники часто прямо забороняли подання апеляцій і наказували місцевим урядовцям стежити за виконанням цього. В універсалі Скоропадського на ім'я шаповалівського сотника вказано, що непокірного скаржника, який

¹ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 256, арк. 262 зв., 263, 293 зв. — 294 зв., 295.

² Там же, арк. 296, 321.

³ «Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка», стор. 468—470.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 2/2 (універсал Скоропадського).

⁵ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 256, арк. 304.

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 318/372, арк. 1 зв.

продовжував «турбовати» гетьмана, «и вязенем... можно будет... притиснути»¹

Універсал наказного гетьмана П. Полуботка, розісланий в усі полки 19 серпня 1722 р., встановлював певний порядок апеляції. Дозволялось оскаржувати рішення сільського і сотенного судів — в полковому, рішення полкового — в генеральному суді. Судова інстанція, на рішення якої подавалась апеляція, повинна була тому, хто апелює, «письменное за руками своими требующой стороне дати свидетелство, з подлинною всеей справи и контроверсии обоих сторон описю»².

Новий універсал, підтверджений царською грамотою і розісланий в усі полки 3 грудня, затвердив цей порядок апеляції. Первинною судовою інстанцією були сільські уряди: «Предложено зась, дабы у войтов люде посполитие, а казаки перво у атамане судилися»³. За ними йшли сотенні, міські і полкові суди. Апеляції на рішення генерального суду мали подаватись в Малоросійську колегію. Але, як і раніше, суди захищали багатіїв.

Полковий суд очолював полковий суддя. Під його керівництвом відбувались попередні слідства і судові засідання. Але фактично главою полкового суду був полковник. Взаємини тут були аналогічні взаєминам між гетьманом і генеральним судом, причому залежність полкового суду від полковника була значно більшою. Без дозволу і відома полковника суд не розглядав жодної справи. Безсумнівно, що й вирок з усіх більш-менш значних справ виносився наперед полковниками. Словами «по розказанню» полковника, з «его ведома» і т. д. починались і закінчувались судові справи⁴. В 1700 р. «маестрат миський полтавський» приступив до розгляду справи вбивці Т. Кузьменка, лише «одобравшы от зверхнийшого пана, властелина, од его мылосты пана полковника, указ цетоваты тую справу подлуг належытого права»⁵. Нерідкі

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 2/2, (універсал Скоропадського).

² «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 95.

³ Там же, стор. 107.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 805/905; ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 257, арк. 223 (аналогічні випадки в записках полтавського полкового суду 1710 р.).

⁵ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 58.

в джерелах вказівки на те, що й розслідування в судових справах починалися за наказом, часто письмовим, полковника (за його «листовним указом») ¹.

Про те, що полковник контролював усі судові справи, свідчить щоденник гетьманської канцелярії за 1723 р. У зв'язку з від'їздом наказного стародубського полковника Корецького тимчасово виконуючим обов'язки полковника був призначений полковий сотник Чернолузький, причому окремо відзначалось, що «в судах ему помоществовати мает п. Дублянський, новомеский сотник, з присиденем до того еще по два человека значкових переменою» ².

Полковник визначав міру покарання засудженим, вносив рішення в спірних справах. У 1709 р. пирятинський уряд звертався до лубенського полковника з проханням допомогти у вирішенні якоїсь судової справи: «Ми теди, вряд, як осведчили сюю справу его милости пану полковнику лубенскому й просили науки его панскои...». Як можна бачити з цієї справи, полковник вказував й міру покарання: «Его милость пан полковник велел вину у молодика Грицка взяти й его от девки уволнити» ³.

Бували випадки, коли полковник сам очолював судове засідання. В грудні 1687 р. полтавський полковник Ф. Жученко вів засідання в справі згвалтування новосанджарським міщанином С. Шапошником своєї наймички ⁴. Випадки, коли судові засідання очолював наказний полковник, досить часті в записках полтавського полкового суду ⁵.

На Лівобережній Україні в описуваний період переважна більшість судових справ розглядалась у полкових судах, причому майже завжди засідання полкових і міських урядів були спільними: «На вряде нашем як войсковом, так и меском прилуцком» ⁶. Полковий суд підпорядковувався генеральному суду, генеральній старшині і гетьману і був по відношенню до них нижчою інстанцією.

¹ «Стороженки. Семейный архив», т. VI, стор. 282.

² «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 128.

³ «Стороженки. Семейный архив», т. VI, стор. 232.

⁴ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 115.

⁵ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 257, арк. 64, 146 зв., 184, 191, 193, 193 зв., 202, 235.

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 86/73, 87/74, 46/34 та ін.

Діяльність полкових, а також сотенних судів перебувала під контролем гетьманської адміністрації. Цей контроль здійснювався іноді спеціальними представниками «от рейментарского раменя», що мали право скасовувати рішення полковників. У Полтавський полк в кінці XVII ст. був посланий гетьманом генеральний писар З. Шийкевич для ревізії прийнятих судових рішень. Як свідчать записки судових справ, в окремих випадках він скасовував ці рішення. На таких справах робилась приписка: «Сия справа затерта есть по указу пана Захарыя Шийкевича, зсланого ст е. м. вельможного пана гетмана у Полтаву для ферования разных справ, на тот час прилучающихся»¹.

Як вже відмічалось, іноді суддя не бував на судовому засіданні. В таких випадках його заміщали інші особи з полкової старшини. Очевидно, з цієї практики і виходив прилуцький полковник І. Галаган, коли в квітні 1723 р. повідомляв гетьмана, що він доручив на час відсутності судді розглядати справи іншим особам з старшини: «Приужден естем (иж бы супплеканты в городе не ваковались за его п. судии в ратуши небытностью, и скорую расправу получали) инной старшине полковой, которая мне повинование отдает, чоломбытнии их полецати и окончувати»².

Нарешті, слід відмітити і такі випадки, коли засідання полкового суду очолював представник генеральної старшини, який спеціально прислався гетьманом.

Полковий суд за своєю структурою і діяльністю був аналогічний генеральному суду. Судова влада полковника особливо посилювалась під час воєнних походів. Як свідчать джерела, у воєнний час суд вершився всією полковою старшиною на чолі з полковником. Це пояснювалось, очевидно, характером справ, що розглядались у такий час. Тому суд полкової старшини під час воєнних походів можна порівняти (дуже відносно) з пізнішим воєнним трибуналом.

У мирний час на засіданнях полкового суду, як вже говорилося вище, розглядались справи за дорученням полковника і апеляції на рішення судів нижчої інстанції. У спільних засіданнях полкового суду і міського уряду

¹ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 34.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 159—160.

брали участь, крім бурмистера, вйта, райців і лавників, «все рочно заселие радние для суженя справ»¹.

Складні справи передавались на висновок полковнику, який в разі необхідності звертався за вказівками до генерального суду і гетьмана. При всій різноманітності судових справ все ж можна виділити найбільш типові випадки, в яких полковий суд звичайно звертався до гетьмана або до генерального суду за вказівками або за винесенням вироку.

Вище вже зазначалось, що обов'язковому затвердженню гетьмана підлягали смертні вироки. В 1721 р. гадяцький полковник М. Милорадович, направляючи гетьману справу про дітовбивство, писав: «Аже за такое детогубство смертнюю казнь выказует право и того без ведома велможности вашей учинити не дерзает майстрат гадяцкий...»². Проте бували й порушення цього правила. Наприклад, у 1722 р. винний у крадіжці бджіл був повішений без відома вищих урядів³. Полковий суд звертався до гетьмана за вказівками і тоді, коли злочин був особливо тяжким, наприклад, у випадку згвалтування наймитом однорічної дитини⁴. В 1712 р. конотопський сотенний уряд передав на висновок гетьмана «інквізиції» про перелюбство родичів⁵.

Звичайними були звернення полкового суду до гетьмана для визначення міри покарання в справах, зв'язаних з вбивством. У 1717 р. прилуцький полковий суд переслав гетьману на рішення справу про вбивство⁶. Прилуцький полковник запитував думку гетьмана по двох справах — про згвалтування і про вбивство чоловіком дружини⁷. В 1721 р. гадяцький полковник М. Милорадович, напра-

¹ «Сборник Харьковского историко-филологического общества», т. 6, Труды педагогического отдела, вып. II, X., 1894, стор. 265.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 226/274 (лист гадяцького полковника М. Милорадовича до гетьмана, 1721 р.).

³ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 110.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, 1157, арк. 181/164 і далі.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 294/348 («інквізиція»).

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 162/146.

⁷ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 2415/2620 (лист Г. Галагана до гетьмана).

вляючи гетьману три справи про матерів-дітовбивць, писав: «Прошу... науки, якою помянутих детогубцев казню повелите окрити... да и господарей, в которых домах тое деялося, за их небрежением чим наказати»¹.

Гетьману належало право винесення вироків у справах, представлених нижчими інстанціями. Тому в справах, які направлялися з полкових судів, як правило, остаточний вирок виносився гетьманом, без розгляду в генеральному суді. В липні 1708 р. прилуцький суд, розглянувши справу, в якій винного було викрито в багаторазових грабунках і крадіжках, відправив її на рішення гетьмана. Вирок у цій справі був винесений від імені гетьмана. «Его панская вельможность, уваживши, что оный злодюга много людем починил шкоды, велел его на смерть декретовати»².

Інкони гетьман на підставі матеріалів попереднього слідства визначав кару для засуджених, і суд потім виносив відповідне рішення. За попереднім гетьманським наказом були страчені особи, які вбили монаха і старця-келійника³.

На остаточне рішення гетьмана нерідко направлялись справи і з сотенних урядів. Це бувало звичайно в двох випадках: коли сотенний уряд передавав справу полковнику, а останній, не виносячи ніяких рішень, переслав її на рішення гетьмана; коли сотенний уряд безпосередньо звертався до гетьмана. Характерна щодо цього справа прилуцького золотаря І. Передерія, обвинувачуваного у виробленні фальшивих грошей (1713 р.). Після допиту в ратуші суд звернувся «за наукой» до полковника, а останній — до гетьмана: «Отписался его милость пан полковник до ясневельможного добродее его мылости пана гетмана прося себе стороны оних золотарчиков науки»⁴. В ході дальшого слідства в цій справі полковник знову звертався за вказівкою до гетьмана⁵.

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 226/274 (лист М. Милорадовича 1721 р.).

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 120/106 зв.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 484 зв.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 146/131.

⁵ Там же.

На висновок гетьмана передавались справи і тоді, коли обвинувачений неодноразово чинив злочини, і через те винесення звичайного вироку, який належав, наприклад, за одноразову крадіжку, було недостатнім. В 1708 р. прилуцький полковий суд, знявши докладний допит з обвинуваченого С. Волосенка про всі вчинені ним крадіжки і про його співучасників, виніс таке рішення: «Вышеписаний уряд, вислухавши такого добровольного помянутого злодюги сознания, казалисмо до благорассудителной уваги ясневельможного добродея его милости пана гетмана записати»¹. На рішення гетьмана суд пересилав справи і в інших аналогічних випадках, коли обвинуваченого було викрито і в інших багаторазових крадіжках².

Гетьман, як видно з документів, або давав суду і полковнику вказівки щодо ведення справи (провести додаткові розслідування, приступити до розгляду справи в судовому засіданні тощо), або виносив остаточний вирок. Вказівки гетьмана щодо дальшого ведення справ у джерелах дуже часті. Прилуцький полковий суд запросив у 1720 р. поради гетьмана, чи розглядати справу про звалтування жінки. Той відповів ствердно, в результаті чого в справі з'явилося таке формулювання: «По висоце поважном ясневельможного... его милости пана гетмана указу...повторе засевши, я ниже подписавшийся судиа полковий Прилуцкий...» і т. д.³. Після рішення суду справа знову направлялась гетьману на затвердження⁴.

Полковий суд звертався і до генерального суду за різними вказівками та інструкціями. В 1702 р. прилуцький суд розглядав справу, в ході якої при великих підозрах проти обвинуваченого у крадіжці були відсутні ясні докази його вини. Полковий суд звернувся за вказівкою до генерального судді В. Кочубея. Останній, посилаючись на литовський статут, артикул 18, розділ XIV, порадив піддати обвинуваченого додатковим катуванням: «Можно его трикрот распаленою шиною на ден еден мучати».

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 120/106.

² Там же; ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 2419/2624, арк. 1 («инквизиция о Наумцеве злодуге», 1722 р.).

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 2416/2621, арк. 1, 1720 р.

⁴ Там же.

Якщо обвинувачений зізнається, покарати його відповідним чином, якщо ні — продовжувати тримати в ув'язненні¹. Як свідчить справа, обвинувачений не зізнався і після повторних катувань. Полковий суд знову звернувся до генерального судді. На цей раз генеральний суддя запропонував полковнику на вибір — або звільнити обвинуваченого на поруки, або, якщо поручителів нема, тримати в тюрмі, але «не тесно», щоб загоїлись рани, завдані катуванням розпеченим залізом². Трапляються в документах і інші випадки звернень полкових суддів до генерального суду.

Як і генеральний суд, полковий суд був органом панування українських феодалів над народними масами. Полковий суд, до складу якого входили представники старшини і багатих козаків, звичайно всі справи вирішував на користь цієї пануючої верхівки. Класовий характер полкового суду яскраво проявлявся і в тому, що він дуже часто був неспроможний примусити підкоритися своїм рішенням осіб з старшини і багатого козацтва, які чинили явно незаконні дії. Так, полковий прилуцький суд не зміг примусити підкоритися своєму рішенням сокиринського старосту М. П'ятака, і позивач козак М. Онопрієнко, «не получивши в суду полковом належитой управе», змушений був звернутись в 1721 р. до генерального суду³. Зовні ж це прикривалось видимістю однаково «справедливого» суду для багатих і бідних.

Неодноразово в судових справах підкреслювався широкий склад суду, вказувалося, що справа вирішувалась «за ведомом всего товариства и всего посольства города нашего, старшего и меншего». Насправді ж у полкових судах справи вирішувались старшиною при участі багаті козацької верхівки. Тому в актах часто зустрічаються визначення учасників суду як «особ значных», «учтивых персон», «статечных особ» і т. д.⁴. Нерідко й самі учасники суду називали його старшинським.

Полковий суд був одночасно і міським. Аналіз судо-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 79/66.

² Там же, арк. 79/66—80/67.

³ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 350.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 226/274 (знатні міщани як члени суду).

вих справ, які дійшли до нас, свідчить, що, як правило, справи спільно розглядали полкова старшина і міські урядовці. Це особливо яскраво видно при вивченні таких збірників рішень суду, як відома Прилуцька полкова книга, акти пирятинського уряду, знайдені в архіві Стороженка, акти стародубського уряду та ін.

Щождо поділу функцій між старшинськими і міськими урядами, то можна відмітити такі особливості. Усі кримінальні справи розглядались при обов'язковій участі як полкових, так і міських урядів. Міський уряд, як видно, наприклад, з актів стародубського уряду, розглядав лише громадянські справи — акти купівлі-продажу, майнові позови та ін. Слід підкреслити при цьому, що громадянські справи, що стосувались старшини і міської верхівки, також розглядались при участі полкових властей.

До складу полкового суду входили, крім полкового судді, обозний, осавули, писар і особи з міського управління — отаман городовий, війт і бурмистри¹. Так, 20 серпня 1719 р. прилуцький полковий суд засідав у такому складі: «На ураде нашом так полковом, яко и городовом Прилуцком, пред нами Иваном Марковичем судиею полковым Прилуцким, Григорием Николаевичем, атаманом городовым, Евстафием Моисеевичем, войтом, Якимом Ивановичем и Михайлом Балабою, бурмистрами...». Рішення суду підписано: «Звишменованный судя полковой з вишмененным урядом рукою власною»².

В актах судових справ як учасники судових засідань часто згадуються «зацные персоны»³. Цей термін породив численні тлумачення. Очевидно, «зацные персоны» були чимсь подібним до засідателів і являли собою представників багатой частини населення. Серед «зацных персон» часто зустрічаються колишні міські чиновники.

¹ Наприклад, у записях полтавського полкового суду — ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55257 — в складі суду — наказний полковник (арк. 64, 146 зв., 191, 193, 193 зв.), полковий осавул (66 зв.), городовий отаман (арк. 64, 134, 184, 186), обозний (146 зв., 150), писар (146 зв., 150).

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 305.

³ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 257, арк. 64; № 55 256, арк. 211 зв., 212 зв. (записи в полтавських судових книгах «и при многих зацных персонах», «при многих зацных товаристве»).

В одному з джерел — «Ведение о действительных полковых сотенных и городовых старшине в полках малороссийских обретающихся...» — є згадки про якогось постійного члена суду «ассесора судов полковых»¹. Пізніше в цьому ж полку названий «судов полковых стародубовских ассесор» С. Косович². У зв'язку з відсутністю будь-яких роз'яснень у тексті обов'язки асесора визначити важко, тим більше, що останній згадується лише в одному Стародубському полку.

В окремих актах відмічена присутність на судових засіданнях «громади». За дуже невеликими винятками це бувало при первинному розгляді справи нижчим, найчастіше сотенним, урядом і рідко полковим. Присутність місцевих жителів на початковій стадії судового слідства давала змогу з'ясувати деталі подій. Наприклад, у полтавському суді в 1688 р. слухалась справа «розбійника» Стадниченка. Останній вперто заперечував свою вину. Але багато з присутніх на суді міських жителів виступили з свідченнями проти нього, і його вина була доведена³.

Суворі вироки винним у замах на старшинську власність повинні були сприяти зміцненню феодальної власності.

В полковому суді, так само як і в генеральному, в описувані роки не було ніяких виборних представників від народу. В ньому засідали полковник, полковий обозний, полковий суддя, який звичайно очолював суд, а також інші особи полкової старшини. З сотенної адміністрації в засіданнях суду брали участь сотники, з міської адміністрації — верхівка міського управління. Показові в цьому відношенні записи полтавського полкового суду, де фігурує нерідко вся старшина, навіть на чолі з полковником⁴.

Полковий суд іноді виїжджав на місце для розгляду справи. Часто в таких випадках відбувалось спільне за-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича. № 1715/1898, арк. 8.

² В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, т. II, стор. 483.

³ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 21—23.

⁴ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 256, арк. 187 зв., 210 зв., 212 зв. та ін.

сідання полкового і сотенного судів. Інколи до складу сотенного уряду входили спеціальні представники від гетьманської і полкової адміністрації. В м. Царичанку, наприклад, виїздив наказний полтавський полковник, який очолював засідання місцевого уряду¹. В 1717 р. коропський сотенний уряд розглядав справу про розтління неповнолітньої. Такі справи звичайно були підсудні полковому суду. Через відсутність будь-яких вказівок у документі важко судити, чому справа розглядалась у сотенному уряді, але в розгляді її, крім сотника і отамана, брали участь «нарочно присланный з боку его велможности панского», а «так же из боку благородного его милости господина полковника...»².

Вироки, винесені полковим судом і не оскаржувані сторонами, вважались остаточними. В багатьох справах суд застерігав у своєму рішенні, що воно є остаточним і оскарженню не підлягає, за порушення цього винному загрожував штраф: «Если бы которая сторона впредь могла сюю справу взновляты, на такого упорного покладаем вины пивтысячи золотых»³. Подібні записи дуже часті.

Рішення полкового суду не було остаточним і у складних випадках, коли провина могла загрожувати обвинувачуваному смертною карою. Тоді вирок обов'язково затверджувався гетьманом, зокрема, якщо мова йшла про порушення державних інтересів і законів (шпіонаж, зрада, вироблення фальшивих грошей та ін.).

Можна припустити, що возний, названий у багатьох списках міських урядовців і служителів, також був зв'язаний з судовою справою. Обов'язки возного так визначені в «Правах»: «Укази из судов до всякого, к кому послан будет, относить, отдавать, объявляют, и по тем в суд сискивать и представляют; також кому в какие имена и грунта по приговору судовому надлежать будет вручать те имена и грунта во владение, платеж за голову, за увече и безчестие, и протори, и убитки, на ком приговорено будет судом, доправляют, правой стороне без всякого удержания и волокити отдавать...»⁴.

¹ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 256, арк. 63 зв.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 306/360, арк. 1.

³ О. Левіцький, Очерки народной жизни в Малороссии, во второй половине XVII ст., стор. 189.

⁴ «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 103.

Як видно з «Прав», кількість возних при судах, мабуть, не була точно встановлена: «Возних или посилних, смотря по пространству мест, суду или уряду подлежащих, коликое число оних возних к потребе судовой, довлети может»¹.

В оплаті возного «Права» спирались на існуючу практику. Плата возному в них визначалась так: «Когда по делу челобитчика послан будет с позовним указом либо с инструкцией за несколько верст или мил, то на всякую версту по копейке, не ставячи то в число, что и назад будет ехать обратно; а если отправится для какого осмотра, то сверх одного поверстового, особливо за осмотр пять копеек». За рахунок позивача йому видавалися папір і чорнила².

Судові засідання мали відбуватись в приміщенні ратуші — міського управління. Ратуша як звичайне місце засідань суду часто згадується в справах прилуцького полкового суду в кінці XVII — на початку XVIII ст.: «Засевши суд наш на своем обыклом местцу»³, «на своем належатом местцу»⁴, «на обыклом месте»⁵. В одному з документів — матеріалі слідства в справі про земельні межі між жителями м. Сосниці і с. Киріївки з новгород-сіверським Спаським монастирем (1701 р.) — відмічено, що для розгляду справи послані від гетьмана особи «самисмо на публичном местцу городовом то есть в ратушу ведлуг звичаю засели...»⁶.

Ратуша як місце засідання суду згадується і в акті обрання на полковий гадяцький судійський уряд Г. Грабянки (1717 р.) («Абы вольныя sprawy и всякие суды... негде инде, только в ратуше были слуханы и децедованы... и по сторонам неких судов... мимо п. судии» не робити), а також в листі прилуцького полковника Галагана до генеральної старшини в квітні 1723 р.⁷. Серед

¹ «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 101.

² Там же, стор. 105—106.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 95/82.

⁴ Там же, арк. 120/106.

⁵ Там же, арк. 174/159 зв.

⁶ «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. V, розд. III, стор. 72.

⁷ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 159.

обвинувачень, висунутих сотничанами у скарзі на батуринського сотника Стожка, зокрема, вказано, що сотник, всупереч правилам, судить людей не в ратуші, а у своєму сотничому будинку¹.

Проведення судових засідань у приміщенні ратуші пояснюється, очевидно, тим, що в справах тривалих і складних треба було шукати вказівок у законах, наводити різні довідки через адміністрацію тощо, а юридичні кодекси і збірники знаходились в приміщенні ратуші; при ратушах був і певний службовий апарат — осавульчики, возний, сторожі тощо. До того ж той, хто вчинив тяжкий злочин, тримався звичайно до суду в ратушній тюрмі. Можна думати, що в приміщенні ратуші було спеціальне приміщення для судових засідань. Цим, мабуть, пояснюється згадка про особливу «судебну избу» в універсалі Полуботка від 1722 р., де судді наказано, щоб він усі «справи судовие в судебной избе рассмотровал»².

Полковий суд засідав також і в полковничому будинку. Проте це, очевидно, не було загальним правилом, бо в скарзі гетьману на гадяцького полковника М. Милорадовича полкова старшина обвинувачувала останнього в тому, що він замість ратуші зробив судилищем полковничий будинок³.

Збереглися відомості про те, що суд відбувався навіть у корчмі. В одному з універсалів наказного гетьмана П. Полуботка говориться про таку практику, коли суд відбувався «в шинкових дворах при пиятице»⁴, «по селах где (як слишно), атаманя и войти в шинковых дворах, при пиятице, судят, и на винною шию напивают». Існував навіть спеціальний термін «корчемные суды»⁵. Засідання судів у таких місцях суворо заборонялись. Як свідчить запис у «Журналі» за 1722 р., суду було наказано: «Чтоб одселе в пристойных местах не пянствен-

¹ А. Л а з а р е в с к и й, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 250.

² «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 94.

³ «Киевская старина», 1882, март, стор. 481.

⁴ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 95.

⁵ А. Л а з а р е в с к и й, Павел Полуботок, «Русский архив», 1880, кн. I, стор. 151.

ним, но трезвым умом людей жалобливых з обжалован-
ными справи слухали и окончевали; корчемные же суди
абы вовся одставлени и искорененны были...»¹.

Відносно часу засідання судів у «Правах» є такі загальні вказівки: «Во всяких судах и урядах судеб-
ние дела производит по всяк ден, кроме воскресних»
і святкових². Судове засідання мало починатися
о сьомій годині ранку і закінчуватися о першій годині
дня. Писар повинен був з'являтися раніше для підготовки
справи.

В ряді громадянських справ конфлікти, що виникали,
не ставали предметом судового розгляду, а улагоджува-
лися шляхом домовлення сторін, що й записувалося
в актових книгах (так званий мировий запис). В 1688 р.
козаки — власники суміжних угідь — після довгих су-
перечок і конфліктів остаточно вирішили жити в згоді,
встановили межі володінь і внесли відповідний запис в
актові книги м. Стародуба з умовою, що сторона, яка
почне скаргу, «повинна будет вини войсковой платити до
скарбу войскового тысячу золотих, а особливе пану пол-
ковникови полтавському сто талеров»³.

Часто актові книги лише реєстрували конфлікти. Так,
запис про побої, нанесені під час сварки тестем своєму
зятю (1693 р.), мав таку форму: «Которой жалобы мы
выслушавши, казалисмо про памет до книг записать». В
дальшому ця справа не згадується⁴. Мабуть, тут, як
і в багатьох інших випадках подібного роду, справа
закінчилась мировою.

Записи в актових книгах робились з різних нагод.
У справах стародубського магістрату за 1693 р. є, на-
приклад, заяви кількох сотників Стародубського полку
про те, що вони підписали «суплеку» гетьману добровіль-
но, без усякого примусу⁵. В 1719 р. Г. Богомазенко зро-
бив мировий запис про поділ нерухомого майна між ним
і зведеним його братом Василем, «не имеючи жадной

¹ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-лето-
писца», кн. XII, стор. 95.

² «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 108.

³ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18 935/165.

⁴ «Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года»,
стор. 5.

⁵ Там же, стор. 22.

в себе спреки, а не теж не хочачи вчинати жадной турбации»¹.

У 20-х роках XVIII ст. старшина вжила деяких заходів до упорядкування судочинства на Лівобережній Україні. У серпні 1722 р. наказний гетьман і генеральна старшина розіслали в усі полки універсали «упоминательные», щоб суди «везде по полкам со всяким надлежащим порядком устроени были, жебы не сам и не един судья, але в присутствии и другой старшины и безурядовых, толко бы честных и разумных особ, которые нарочно к тому определяти належит, справи судовие в судебной избе розсмотровал и решил бы обще совестно и поистинне, як право и самая слушность показывает»².

Аналогічні вказівки робились і на адресу сотенної адміністрації: «Абы и в сотенных тих полков городах урядники по своему званию суди одправовали»³. У серпні 1722 р. Малоросійська колегія також вказала, щоб з козаків, коли вони до суду прийдуть, не стягували ніяких спеціальних поборів⁴.

До сказаного вище залишається додати, що сотенний суд являв собою суд сотенної старшини. Посада сотенного судді ніколи не зустрічається у джерелах. Лише в одному випадку в документі згадується сотенний суддя. В акті 1694 р. Г. Биша названо «судия носовский» (поряд з городовим отаманом, війтом і бурмистером носівським)⁵. Оскільки носівський суддя згадується серед міських урядовців, очевидно, він був одним з них. |

Судові акти, що збереглися в архівах у великій кількості, дають змогу уявити в загальних рисах картину судочинства на Лівобережній Україні в розглядуваний період. Спочатку робилося так зване «обволання» — оголошення про факт злочину. Оголошення виходило або від потерпілого, або від його рідні і близьких, або від осіб, випадково зв'язаних з виявленням злочином (знаходження мертвого тіла невідомого та ін.).

¹ А. Л а з а р е в с к и й, Обзорение Румянцевской описи Малороссии, вып. II, стор. 192—193.

² «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 94.

³ Там же, стор. 95.

⁴ Там же, стор. 94.

⁵ А. Л а з а р е в с к и й, Обзорение Румянцевской описи Малороссии, вып. II (полки Київський і Ніжинський), стор. 144—145.

Збереглося немало свідчень про те, що потерпілий зобов'язаний був негайно сповістити про заповідяну йому шкоду. Коли це не було зроблено своєчасно, суд не приймав до уваги заяву і міг притягти позивача до відповідальності як наклепника. В 1698 р. пирятинський суд прийняв, наприклад, таке рішення в справі про звалтування: «Углядевши прето ми, подлуг розделу одинадцатого, артикулу второго, иж таковий гвалт не розумеется, поневажне не на горячем учинку тую справу (позовница. — В. Д.) осведчила, але у недел пять, и онего поволанного Василя шинкаря сего гвалту волним чинячи, оную, яко потварницю, вязеннем туремним и каранем правним скарали, и сюю справу до книг меских ратуша Пирятинского казалисмо записать»¹.

Особи, що знали про вчинення злочину, повинні були негайно повідомляти про це владу. У 1698 р. полтавський суд засудив до грошового штрафу осіб, які порушили законний порядок: «За тое, що, поймавшы тую пару (винних у перелюбстві. — В. Д.), тамошнему урядови не оповидалы и лыце — жупан дякив и полы — дотоль в себе держалы, поколь аж тая справа через иных людей до уряду прыйшла»².

Заява про злочин робилась або безпосередньо перед сільським, сотенним чи міським судом, або перед «добрыми людьми». Останні, в свою чергу, поряд з потерпілим, давали свідчення перед судом, який вписував це в урядові книги. У справі про крадіжку бджіл в с. Боршенках (Прилуцький полк) потерпілий, «пошедши до атамана селского, оповестил свою шкоду»³. Батько незаконно прижитої дитини, побачивши її труп, заявив про вбивство двом жителькам села — Лисисі і Вакулинисі, а потім сільському війту І. Юрченку. Війт сповістив про це прилуцький полковий суд⁴. Жінка, яка виявила, що її чоловік живе в іншому селі з новою дружиною, «ознайомила старосте в Сергиевце»⁵. Чоловік, який дізнався, що його дружина замужем за іншим, «пошел до атамана сел-

¹ «Стороженки. Семейный архив», т. VI, стор. 133.

² О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 182.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 91/78.

⁴ Там же, арк. 125/111 (1710 р.).

⁵ Там же, арк. 97/83 (1710 р.).

ського осведчился». Разом з отаманом вони зв'язали і забили в колодки винних, а через три дні відправили їх до полкового суду в Прилуки. Туди ж поїхав і позовник «просити права, жебы мене поистенне осудили»¹.

Розслідування тієї чи іншої справи починалося опитом найближчих жителів з метою збору даних про вчинення злочину. Відомі численні випадки, коли такий опит робився на ярмарку. Одним з актів оголошення про злочин була розсилка листів у ближчі села і міста із закликом до потерпілих об'явити про заподіяну їм «шкоду». Такі звернення повторювались неодноразово². Оголошення робилося і у тих випадках, коли малась на увазі певна особа, яку підозрівали в злочині, і в тих, коли хотіли виявити вчинені крадіжки. Інколи на місця посилався осавул, який повинен був з'ясувати у людей, хто якої «шкоди» зазнав³.

Поряд з цим суд нерідко наводив у місцевих урядових установах довідки про осіб, запідозрених у вчиненні злочину, зокрема, у випадках, коли треба було дізнатися про поведінку тієї чи іншої особи в попередні роки. Так, полтавській полковник у 1683 р. запитував такі довідки про жінку, що мала двох чоловіків, від зінківського сотенного уряду і від полтавського протопопа⁴.

Інколи обставини справи вимагали проведення розшуків і трусу з метою затримання запідозрених чи знайдення пропалої або вкраденої речі. Трус проводився з дозволу місцевих урядів. Згадки про труси в документах досить часті. В одному з таких випадків потерпілий, з'явившись до отамана, «просил позволения струсити в селах людей»; отаман дозволив йому разом з понятими «трусити село»⁵. В справі полтавського суду за 1699 р є згадка, що позивач з урядовцями, «доложивши агаманове тамошнему... трусилем куток весь»⁶. Іноді на проведення

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 122/108 зв. (1710 р.).

² Там же, 48/36 («килкокротне упоминано было»).

³ Там же, арк. 165/149.

⁴ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 88.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, арк. 91/78, 165/149.

⁶ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 257, арк. 236.

трусудавали дозвіл і полкові чини: «Велел атаман тамошний за позволением нашим скрине... потрусити...»¹.

Проводився трус виділеними отаманом особами — сільським осавулом та ін., про що свідчить запис у прилуцькій судовій книзі: «И атаман послал асаулчика своего и десятника трусити околичних сусед вытрусил тот асаулчик з дому»². Дуже часто трус робився старшиною і багатими власниками самовільно, без дозволу влади і супроводжувався грабежем майна обшукуваних козаків і селян. Про такий випадок згадується в одному з універсалів Скоропадського 1713 р., де пропонується повернути коропівському міщанину М. Арташенку все майно, загарбане під час незаконного трусуду³.

Початок судового слідства і перші його кроки можна простежити на прикладі ряду справ, що розглядались прилуцьким полковим судом на початку XVIII ст. Так, у справі про незаконне прижиття дитини слідство почалося з того, що мати дитини була ув'язнена і допитана спочатку сільською владою: «И перед атамана сельского Остаповского привожено мя и там по самой правде призналася, за донесением теди атоманским сотникови варвинскому взято мене з Остаповки до Варви, атаман остаповкий припроводил до сотника, и за питаням сотницким призналася, и все досконале объявила, як що діялося межи нами з Кирилом Соболенковым сином, и по випитанию пожено мене в ратуши Варвинской у вязеню...»⁴.

Аналогічним був порядок оповіщення і в справах про згвалтування. В 1707 р. потерпіла, обивателька м. Прилукив, побігла до замку «и такой гвалт свой оповестила Степану Келину» та іншим представникам уряду. За її скаргою полковим суддею було проведено попереднє розслідування⁵. В іншому випадку в 1715 р. дівчина, згвалтована по дорозі в Ічню, прибувши в місто, заявила про це ряду осіб — «Тимофею Маляру и многим жонкам». Заява звичайно супроводжувалась пред'явленням речо-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, арк. 168/152 зв.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, арк. 168/156 (справа 1718 р.).

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 8/8.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 90/77.

⁵ Там же, арк. 94/81.

вих доказів — слідів побоїв тощо. Особи, яким було зроблено оголошення про злочин, сповіщали про це місцеву владу. Так, Т. Маляр заявив про згвалтування дівчини ічнянському війту¹.

Потерпілий, у якого вкрали якусь річ, повинен був негайно заявити про це «добрим людям», а також місцевим органам влади. У січні 1703 р. пирятинським судом розглядалась судова справа про крадіжку плахти. Позивач заявив: «Будучи я из господинею своею на акте веселном у селе Остапувце у Давида Клименка и познали на дочке Голотошиной плахту, которую викрадено в тот час из скринь. Аже зараз на том же местцу всеми людми, на том веселе будучими, осведчили, й питалися зараз, яким способом сзя плахта до дому вашего дойшла»².

Були й інші форми оповіщення про вчинений злочин. Наприклад, у 1718 р. в одному з сіл Прилуцького полку отаман наказав бити на сполох («у дзвон на гвалт» вдавити), щоб люди оповістили про свої «шкоди»³.

Потерпілі старалися заpastися свідками. Козак полкової сотні Прилуцького полку І. Довгополенко, що жив у м. Переволочні, в 1717 р., виявивши пропажу паловленої ним риби з тенет, взяв свідка, що був поблизу місця події, «и почал сведчитися и дал копейку сведочного». Разом з цим свідком «пошел до атамана осведчатися»⁴.

Сільський або сотенний суд починав судову справу з попереднього розслідування обставин вчиненого злочину. Попередній допит проводився звичайно місцевими сільськими урядовцями — отаманом і старостою. При допиті застосовувались побиття й тортури. Один з обвинувачених у крадіжці показував у прилуцькому полковому суді: «Казал мене староста бити и допитоватися»⁵. В іншій справі згадується, що сільські урядовці наказували винного «допрашувати боем»⁶. Під тортурами обвинувачені

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 142/127 зв.

² «Стороженки. Семейный архив», т. VI, стор. 211.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 165/149 зв.

⁴ Там же, арк. 178/161.

⁵ Там же, арк. 46/34.

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 226/274, 1721 р., арк. 4.

інколи давали свідчення, які не відповідали дійсності. В 1700 р. один з обвинувачених у крадіжці визнав, що наговорив на себе під катуванням («од великого бою му-селем казати») ¹.

Розслідування обставин злочину на місцях велося спеціально присланими особами, які діяли спільно з місцевими адміністративними і судовими органами. Згадки про посилку для розслідування справ на місця так званого «вывода инквизиций» дуже часті.

У випадках, коли мова йшла про так звані державні злочини, сутички між старшинською верхівкою, розгляд апеляцій на рішення полкових судів та ін., розслідування на місцях проводилося генеральним судом. Для цього генеральним судом або гетьманом присилалися спеціальні особи, найчастіше — представники генеральної старшини (обозний, суддя, осавул, хорунжий, бунчужний).

Слідство у згадуваній вище справі київського вїйта Тадрини проводили генеральний суддя Вуяхевич, судовий писар, полковий обозний і суддя, київський сотник і стамаи городовий ². Пізніше, в 1688 р., в цій же справі гетьман послав для «учинення розыску людей чесных Саву Прокоповича, судью генерального войскового К. Мокріевича, знатного войскового товариша, Андрея Васильевича, писаря судового, бывшего судью полкового „нежинского» та ін. ³.

В 1701 р. в розслідуванні справи про стародубських «воров» брали участь генеральний осавул, знатні військові товариші, старший військовий канцелярист і батуринський сотник ⁴. Велика група впливових представників старшини (генеральний осавул Бутович, ніжинський і стародубський полковники, полкові писарі і полкові осавули цих полків) ⁵ проводила за наказом гетьмана в 1714 р. розслідування («розыскное дело») конфлікту між миргородським полковником Д. Апостолом і генеральним писарем С. Савичем за сіножаті та інші угіддя. Часто для розслідування справ присилались знатні вій-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 47/35.

² ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 3, арк. 8, 21.

³ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 34, арк. 5; ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 3, арк. 85.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 811.

⁵ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1714 р., № 29.

ськові товарищі¹. Іноді слідство очолювали і чини гетьманської канцелярії. В 1718 р. для судового розслідування скарги на насильства одного з старшини Я. Гречаного в Гадяч був посланий «знатный войсковий канцелярист П. С. Максимозич»².

У другому десятилітті XVIII ст. почастишали випадки, коли слідства в різних важливих справах, і зокрема зв'язаних з скаргами на старшину, провадились не лише старшиною, а й російськими урядовцями. В 1718 р. майор Ільїн разом з генеральним осавулом Жураковським розглядав скаргу на стародубського полковника Л. Жоравку³. Такі розслідування провадились найчастіше за дорученням полкових чинів. Так, у справах прилуцького полкового суду дуже часті такі записи: «По розказанню его милости пана» полковника, «по розказаню его милости пана Носа полковника»⁴.

Слідство на місці велося іноді самим полковим суддею разом з місцевими урядовцями⁵. Часто розслідування доручалось іншим чинам полкової адміністрації — полковим обозним⁶, полковим осавулам⁷, сотникам полкової сотні⁸ тощо, а також міським урядовцям—бурмистерам, писарю майстратовому та ін.

В усіх попередніх слідствах брали участь місцеві урядовці. В 1712 р. в с. Іваниці слідство в справі про вбивство провадили вислані писар городовий прилуцький Л. Васильович і бурмистер Ф. Семенко спільно з іваницькими сотниками і отаманом⁹. В 1717 р. розслідування про шкоди і насильства, завдані жителям с. Гурбін (Прилуцький полк) слугами пана Г. Себастьяновича, вів сотник полкової Прилуцької сотні І. Марков при уча-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 811.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 31(35) (універсал наказного гетьмана, 1718 р.).

³ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1718 р., № 57.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 81/68, 128/114 зв.

⁵ Там же, арк. 141/126 зв.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 590 зв.

⁷ Там же.

⁸ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157 арк. 174/158 зв.

⁹ Там же, арк. 134/119 зв.

сті («притомностию») знатного військового товариша П. Раковича, полкових хорунжого і осавула «и многих на тот час згодившихся особах»¹. В 1713 р. в Ічні слідство в справі про згвалтування провадили міський прилуцький писар, бурмистер та інші ратушні урядовці².

Часто попередні розслідування доручались сотенним управлінням. В 1708 р. розслідування в справі про дітовбивство провадило монастирищенське сотенне управління — отаман городовий, війт, бурмисер «и при иных немало того часу при нас будучих товариство значного и посполитих»³.

Для проведення розслідувань часто на місце посилались урядовці полкової і міської адміністрацій. Нерідко до сотенної влади відряджались і знатні військові товариші, про що свідчить такий запис: «Мы... уряд... послалимо от боку своего в Яблунев на овою справу (про вбивство господарем своєї служниці. — В. Д.) Власа Семалюка и Ивана Бородавку, знатных товаришов сотне перятинской»⁴.

Сотенне правління спільно з присланими представниками допитувало обвинувачених, свідків, знайомилось з речовими доказами, які не могли бути доставлені на суд — знаки на вбитому, місце, де було вчинено злочин, та ін.⁵ Огляд місця, де було вчинено злочин (хата, город тощо), а також різних речових доказів, як правило, покладался на сільського осавула⁶.

Розслідування, яке проводилось на місці, часто очолював ратушний писар. Про це свідчать записи в судових справах. В 1711 р. «по розказаню его милости пана Носа полковника... будучи нам зисланными Леонтию Васильевичу, писарю и Федору Малце, бурмистру мекскому прилуцкому» вели розслідування в справі про вбивство⁷. В іншій судовій справі зазначалось: «Зси-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 165/149.

² Там же, арк. 143/128 зв.

³ Там же, арк. 102/88.

⁴ «Стороженки. Семейный архив», т. VI, стор. 213 (1703 р.).

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 156/140.

⁶ Там же, арк. 134/119 зв., 123/115; «Стороженки. Семейный архив», т. VI, стор. 213.

⁷ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 128/114 зв.

лалісмо в село Мамаювку Леонтия Васильевича, писарца ратуша нашего прилуцкого, для выведеня там слушной инквизиции». Присланий на місце події писар вів розслідування разом з місцевим священиком і «при битності Якова Шарка, старосты на тот час Мамаювского, и Василя Кутового, атамана тамошнего»¹.

В червні 1711 р. попереднє слідство вели варвинські сотенні урядовці, про що свідчить такий запис: «На уряде нашем варвинском предо мной, Стефаном Ясликовским, на местцу пана сотника варвинского, атамана, войтом, бурмистром...»². Зустрічаються записи про розслідування, проведені красноколядинськими сотенними урядовцями у складі сотника, отамана і городничого³, ічнянськими — у складі отамана, війта і двох бурмистерів⁴ та ін. В деяких випадках вказано, що попереднє слідство проводилось за безпосереднім розпорядженням полковника. Так, «по розказаню его милости пана Дмитрия Горленко был послан п. Андрей Василевский», який проводив розслідування в с. Антонівці при участі місцевих священика, отамана, війта «и иных многих так товариства, яко и посполитих людей»⁵.

Складений в результаті попереднього слідства «розыск», або інквізиція, припроводжувався до полкового суду, який вирішував справу. Тому в джерелах трапляються такі назви справ: «Справа Кліма... в Красном Колядине мая 3 розискованая, а тут пред урядом полковым Прилуцким суженая...»⁶. Особи, винні в неправильному веденні слідства, підлягали покаранню. В 1692 р. полтавський суд скасував раніше складену інквізицію і притягнув до відповідальності осіб, які її написали: «Тых первых инквизиторов, за неумиетность к вывоженю инквизиции, суд нынешній велит карати вязенем...»⁷.

Сільські чини, що проводили попереднє розслідуван-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 121/107.

² Там же, арк. 128/114.

³ Там же, арк. 157/141.

⁴ Там же, арк. 141/126.

⁵ Там же, арк. 81/68 (1703 р.).

⁶ Там же, арк. 157/141 (1714 р.).

⁷ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 52.

ня, не виносили, як правило, ніяких рішень. Матеріали розслідування вони пересилали до сотенного або полкового суду. Туди ж відправляли й обвинувачених, забитих у колодки¹.

Місцеві урядовці, затримавши «зłodія», зразу ж забивали його в колодки. Про це є часті згадки у справах. Як показала на суді одна з обвинувачуваних в 1708 р., сільський «староста зараз, забивши мене в колодки, послал сюда до Прилуки»². Забиті в колодки «зłodії» припрводжувались з сільського уряду до сотенного і з сотенного до полкового³. Крім дерев'яних колодок, застосовували і залізні⁴. Доставка обвинувачуваних до сотенного суду була справою сільських урядовців.

Наступним актом був позов — звернення потерпілого до суду з проханням притягти до відповідальності особу або осіб, запідозрених чи обвинувачуваних у злочині. Одержавши заяву потерпілого, суд викликав відповідача. Як можна бачити з судових справ, що дійшли до нас, особи, які жили в районі, що підлягав місцевому суду, викликались через судовий апарат — «посильщиків» і осавульчиків. В Ніжинському полку при полковому суді було 6 посильщиків, яким не виплачувалась грошова плата. Вони одержували винагороду від заінтересованих осіб: «Токмо по прежнему от жалобщикев, если по кого пойдет или поедет, взимает себе, взглядом своей праце, плату»⁵. Відповідачу, що жив за межами дії даного суду, посилався позов у письмовій формі. В разі неявки відповідача йому посилався другий виклик з погрозою доставити на суд примусово.

У тих випадках, коли обвинувачуваний зникав, потерпілий часто споряджав погоню за ним. Погоня організовувалась силами сім'ї потерпілого, сусідів, близьких. Потерпілі, як сказано в одній з судових справ, «сгали шляховать своих коней»⁶. В іншому випадку при кра-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 58/45 зв.

² Там же, арк. 97/83.

³ Там же, арк. 97/83, 98/84 (1708 р.).

⁴ Там же, арк. 134/119 зв. (1712 р.).

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208 («Ведение полку Нежинского старшине полковой...»), арк. 3.

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 157/141.

діжці вола потерпілі свідчили на суді, що вони, «поседавши из своими на коне, поихали, осмотруючи следу...»¹.

Іноді розшуки організовувались і судом. У 1715 р. прилуцький суд розшукував відповідача в справі про вироблення фальшивих грошей. В одній з справ 1701 р. вказано: «Старшина тамошня иченская уведомлена будши през козакув наших ператинских, якие в погоню за оним (винним у позашлюбних зв'язках. — В. Д.) бегали, о его злом учинку и законопреступстве, розказали оного зимати»².

Коли розшуки організовувалися владою, відправлялась спеціальна погоня, що складалася з сільських і міських урядовців і козаків. Козаки і нижчі урядовці, які посилались на розшуки, одержували винагороду від позивачів. У 1702 р. кілька козаків, які відправилися ловити за скаргою єврея Шмуля його кривдника Захарку (що завдав позовнику тяжких побоїв) і затримали останнього на Прилуцькій греблі, одержали від позивача 10 золотих³. За розпорядженням наказного стародубського полковника 13 листопада 1723 р. тим, хто посилався на розшуки, виплачувалось по золотому за милю⁴.

Для розшуків і затримання винних місцева влада посилала інколи і значні загони козаків. Так, ярощецький староста (Прилуцький полк) послав козаків «з десяток» для розшуку і затримання обвинуваченого в крадіжках⁵. Часто погоня давала бажаний результат: вдавалося знайти вкрадене або зловити запідозреного. Конокрад, переяславський житель Петро, був у 1702 р. висланою погонею «зыйманий в степу»⁶. В одній з судових справ прилуцького полкового суду 1703 р. згадується про те, що винний був «следом пошлякований, у моста переводского поїманий»⁷.

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 165/149.

² «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 191.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 71/58.

⁴ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, арк. 143.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 112/98.

⁶ Там же, арк. 71/58.

⁷ Там же, арк. 86/73 зв.

Обвинувачений або запідозрений у злочині, а також його співучасники завжди бралися під стражу («до в'язень»). Ув'язнювала їх сільська влада — отаман або війт з підручними — сільськими осавулами або осавульчиками, десятниками та ін.

У випадках, коли треба було остерігатися можливої втечі обвинувачуваного або коли необхідно було додаткове слідство, давалися вказівки тримати винного під особливе суворим караулом: «взяти в крепкое заключение»¹. Ратуша як місце ув'язнення обвинувачених часто згадується у судових справах².

Траплялося, що обвинувачений у вбивстві переховувався і розшуки його не давали наслідків. В одному з таких випадків суд ухвалив притягти до відповідальності батька вбивці, який (батько) був засуджений до уплати «головшизны с навязкой» (66 золотих), «яко тяглому человеку будущому»³.

Суд проводив також розгляд речових доказів. Їх пред'являли суду потерпілі або місцеві урядовці. Доставка речових доказів, а також виклик свідків покладалися на ратушних слуг — сторожів, осавульчиків, «посильщиков» та ін. В одній з справ прилуцького суду вказано, що посланик ратушний Гаврило Оробей доставив до суду позашлюбну дитину⁴. Речові докази пред'являлись суду і за наказом полкової влади. У 1701 р. за наказом стародубського полковника до полкового суду, що розглядав справу ватаги, яка вчинила багато крадіжок і грабежів, були доставлені вкрадені речі⁵.

На обов'язку місцевих органів лежала доставка в суд свідків. Інколи суд сам давав вказівки про те, хто з свідків потрібний на судовому засіданні, інколи вибір свідків покладался на місцеву владу. Нерідко свідки відбирались присланими для попереднього слідства особами. Коли в 1715 р. в с. Високе для розслідування справи про вбивство прибули писар городовий і бурмистер, вони

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 484 зв.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 91/78 зв.

³ Там же, арк. 83/70.

⁴ Там же, арк. 115/101.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 819 зв.

«велелисмо атаманови тамошнему людей, о том забойстве добре сведомих... перед ними поставити»¹. В одній з справ збереглася вказівка про те, що у свідки треба насамперед брати осіб, не заінтересованих у справі².

Свідки давали показання не лише про вчинені злочини, а й про поведінку обвинувачуваних у минулому. Так, у справі про ненавмисне вбивство чоловіком своєї дружини свідків докладно опитували про те, як чоловік і дружина жили раніше³. При розгляді справи про згвалтування кількома «молодиками» жінки суд розпитував старіших жителів села, чи не було за цими парубками подібних провин, а також про поведінку потерпілої в минулому.

В разі необхідності суд посилав своїх уповноважених для обслідування речових доказів на місці. Так, коли в межах Полтавського полку бували конфлікти з приводу невірного устаткування водяних млинів, затримання води і т. п., суд найчастіше посилав туди як експертів брусійських мельників, «добре на водном строении знаючихся»⁴. Для знімання нанесених побоїв і каліцтв посилались судові слуги («слуги присяглые»). Один з таких слуг Семен у 1693 р. подав у стародубський суд з приводу огляду тіла забитого «реляцію, же видел на плечи правом разы синявыи, спина тож синявая, ногу правую виверненную и всю зпухлую; которого осмотривши и реляции ми вислухавши, казалисмо записати, и ест записано»⁵. В справі того ж стародубського суду за 1693 р. про бійку та поранення є такий запис: «Оглядал того слуга присяглий Семен; видел кожух, протягий удвое, и руку левую обтятую до раны досужое на жилах, з которой увес рукав окривавлен. Уряд, той реляции вислухавши, казал записат»⁶.

Для засвідчення факту згвалтування суд викликав літніх жінок. В 1710 р. сотенний крелевешький суд у

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, арк. 164/147 зв.

² Там же, арк. 184/167.

³ Там же, арк. 134/119 зв.

⁴ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 151.

⁵ «Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года», стор. 100.

⁶ Там же, стор. 101

складі сотника, отамана і двох бурмистерів наказав у справі про згвалтування запросити як експертів літніх жінок: «Велелисмо честних жон зобравши и той Степанисе тую сорочку принести»¹. В 1717 р. сотенний коропський суд, що розглядав справу про згвалтування, посилав експертів оглядати речові докази — сорочку та ін.²

В тодішньому судочинстві була дуже поширена порука. Як поручителі могли виступати і родичі обвинуваченого, і інші особи. Кількість поручителів не обмежувалась. Як можна бачити з судових справ, існувало кілька видів поруки. Порука могла даватися про своєчасне повернення взятого боргу. В одній з справ стародубського уряду за 1693 р. є такий запис: «Ставши очевисто, Тишко Андреев доброволне знался, што зостае пану Тимофею, лавнику, коп три готових грошей винен, котрих не мел чим отдати, поручился за него Сидор Данилов, сторож меский, же он має конечне о святах Рождества Хва одну копу отдати пану лавнику, а две копе о масленой недели в року настоящем»³.

Близька до обвинуваченого особа могла дати поруку в тому, що обвинувачений з'явиться на суд. У протилежному разі поручитель повинен був його доставити на суд, а якщо не зможе — сплатити потерпілій стороні збитки або понести покарання, якому підлягав обвинувачений. Інколи встановлювався строк поруки. Існував і такий вид поручительства, коли поручитель свідчив, що обвинувачений, як добре відома йому людина, не міг вчинити приписуваного йому злочину. Траплялось, що таке поручительство давалось і на майбутній час.

Судове засідання відбувалося таким чином. У призначений день з'являлись сторони. Позивач повторював свою скаргу, вказував свідків і пред'являв речові докази, зв'язані з своїм позовом. Іноді обвинувачуваний з самого початку визнавав свою провину. Тоді суд зразу ж виніс вирок, спитавши обвинувачуваного, чи не мав він співучасників і які провини у нього були в минулому.

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 309/363, арк. 1 зв.

² Там же, № 306/360.

³ «Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года», стор. 116.

В разі відмови обвинувачуваного визнати себе винним суд переходив до розгляду справи. Вислуховувались показання свідків, а також місцевих урядовців. Суд, зокрема, опитував і тих свідків, яким першим робилося оголошення про злочин з пред'явленням речових доказів. Опитувались також особи, присутні при попередньому слідстві. В 1715 р. прилуцький суд допитував П. Федориху, яка бачила пред'явлену їй згвалтованою дівчиною сорочку (кошулю) ¹. Опитувались також присутні на суді, і це давало нові, іноді важливі для суду матеріали. В судових актах відмічені випадки, коли показання давали і місцеві урядовці, які затримали відповідача. Іноді показання свідків повністю викривали обвинувачуваного, і він сам на суді зізнавався у своєму злочині.

Інколи, якщо обставини справи здавались неясними, свідків викликав суд. Якщо свідки не могли бути присутніми, суд спеціально посилав до них своїх представників, які на місці записували їх показання. Такі випадки бували дуже рідко, бо суд звичайно користувався інквізицією, тобто матеріалами розслідування, але все-таки вони мали місце. В 1691 р. в справі про вбивство два бурмистери, спеціально послані від полтавського суду, записали показання хворого свідка Елеферія ².

Свідки виставлялись за вибором сторін, а також за розсудом урядовців, що чинили суд. У 1700 р. полтавський суд, який розглядав справу про вбивство в бійці, наказав виставити свідків, які були при цьому ³. Інколи в процесі розгляду справи суд наказував доставити додаткових свідків. У 1703 р. селянин, обвинувачуваний у крадіжці коня й вола, посилався на прилуцькому суді на те, що він одержав цю худобу разом з іншим майном у спадщину від померлого під Лубнами батька. Суд ухвалив послати за братами відповідача і запросив лубенських урядовців підтвердити ці показання, а також повідомити про інші подробиці справи ⁴.

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 142/127 зв.

² О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 40.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 49/37.

⁴ Там же, арк. 88/75 зв.

Про зовнішню сторону дачі свідками показань збереглося мало відомостей. Є згадки про те, що вони давали свої свідчення, стоячи перед столом суду. В одній з справ полтавського суду відмічено, що суд наказав «всім сведкам, ставши устне у голос поведати, що хто признавал»¹.

Попередня присяга, як можна судити з документів, свідками не давалась. Їх попереджали усно про те, що вони повинні говорити правду: в окремих випадках з них бралась відповідна підписка. Інколи свідки приносили присягу після дачі показання. Відомі випадки, коли свідки, давши показання, говорили про те, що вони готові або бажають підкріпити їх присягою.

Принесення присяги в таких випадках не мало ніяких особливостей, порівнюючи з більш пізнім часом. Її давали перед розп'яттям або образом, поклавши на нього два пальці або цілуючи його. У 1697 р. в справі про перелюбство були приведені до присяги чотири свідки, які схопили обвинувачених. Присяга була призначена на четвертий день. Свідки приносили присягу, відповідно до звичаю, «положив каждый два пальца великих на св. кресте»². Для принесення присяги до ратуші приносили з церкви хрест. Під час розбору справи між новгород-сіверським Спаським монастирем і сосницькою громадою про межі земельних володінь у 1697—1701 рр. «до ратуша и перечестный крест господень з церкви божественные для присяги принесен был...»³.

Як виняткове явище можна відмітити і таке своєрідне підтвердження свідчень: один із запідозрених, бажаючи в початковій стадії справи відвести від себе обвинувачення, на підтвердження правильності своїх слів накопував заступом землю і з'їдав жменю її⁴.

Характерною деталлю судочинства тієї епохи був «заклад», або «выкидщина». В такому випадку одна з сторін, звичайно відповідач, заявляла, що вона рішуче від-

¹ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 51.

² Там же, стор. 143.

³ «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. V, стор. 78.

⁴ ДГБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 157/141 зв. (1715 р.).

кидає обвинувачення і в знак своєї невинності пропонує поставити заклад на певну суму грошей, на все своє майно і навіть на життя з тим, що коли вона виявиться неправою, то жертвує своїм закладом на користь влади. На «выкидщину» вимагалось погодження другої сторони, що підтверджувалося поданням руки.

Показання свідків однієї з сторін повинні були збігатися. В разі розходження суд не приймав ці свідчення. Свідки допитувались звичайно поодиноці, хоч відомі курйозні випадки, коли вони давали свої показання одночасно — хором.

За дачу невірних свідчень винні підлягали покаранню. В серпні 1694 р. в полтавському суді у справі про позашлюбне співжиття вітчима і падчерки було встановлено, що свідки дали невірні показання. Суд з цього приводу виніс таке рішення: «Менены свидкы, поневаж дознаны суть свидкамы неправдымы, мають вси быти караны, чым милы блыжним своим ушкодыты», тобто лже-свідки були присуджені до того покарання, яке загрожувало обговореним ними особам¹.

В одній з справ про крадіжку худоби, датованій 20 жовтня 1715 р., яка розглядалась пирятинським судом, є цікаві згадки про те, що свідків для того, щоб вони дали вірні показання, піддали побоям: «Мы, вряд, казале м оных сведков добре бити, которие слово в слово признали й доочне доказали»².

Коли доводи, які пред'являли сторони, були недостатніми для повного уявлення про справу, а постраждалий і відповідач або сторони, що скаржилися, продовжували наполягати кожний на своєму, суд призначав ще й присягу сторін. Присяга призначалась звичайно судом на третій день. Для принесення присяги сторонами треба було мати дозвіл вищої влади або суду. Пирятинський суд у 1701 р. в одній з справ про позашлюбне співжиття записав таке рішення: «Ми прето, уряд городовий Пиратинский, видячи такую их контроверсию, давши Леска Шафара повторе до карцеру, а тим особам, якіе на чужоложстве зимали девяти чоловікам, вишеи поимени вираженним, велелисмо, от суботи числа 11 на понеде-

¹ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 95.

² «Староженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 281.

лок числом 13 ден, аби поприсягнути все сполне готовилися, якие неотступне и не усумневаючися готови були на виконание присяги, албо и Лескове Шафареве з батком и з иншими людми велелисмо отприсягнутися»¹.

В рішенні стародубського суду у справі про крадіжку у березні 1693 р. відмічено: «Маєт Михайло Хомут за две недели от числа сего в середу з трома чоловіками, вери годними, отприсягнутися, а не винайдед людей, приличних на тое, то ведлуг того ж розделу, аргікулу и Статуту, паракграфу второго, шкоду платити»². У зв'язку з тим, що обвинувачуваний П. Микитченко, незважаючи на тортури, наполегливо заперечував свою вину у згвалтуванні прилуцької жительки Гребенички, остання принесла на суді присягу в справедливості свого обвинувачення³.

Порядок принесення присяги можна бачити з вищезгаданої судової справи 1701 р. про суперечки між новгород-сіверським Спаським монастирем і громадою м. Сосниці за межі земельних володінь. Оскільки сторони давали протилежні показання, вирішено було вдатися до присяги сторін. 2 грудня до гетьмана був відправлений лист, в якому викладались показання сторін і запитувався дозвіл на прийняття присяги: «Докладаючи... если высоким рассмотрением своим панским велит нам того юразменту слухати чи ли теж не слухать». 7 грудня була одержана відповідь від гетьмана, в якій дозволялось приведення сторін до присяги.

Вдень 8 грудня зібраним у ратуші «старшине и посполитым людям сосницким» було оголошено гетьманський дозвіл. Для принесення присяги сосницька громада виділила трьох «старинных особ» — козаків. Було складено текст присяги («роты») і зачитано його перед тими, хто зібрався. Виділені для присяги особи, а за ними й уся громада виявили згоду негайно принести присягу. Представники монастиря відмовились не тільки принести присягу, а й слухати присягу громади. Згодом архімандрит монастиря у письмовій формі підтвердив відмову

¹ «Стороженки. Семейный архив», т. VI, стор. 187.

² «Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года», стор. 31.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 94/81 (1707 р.).

від присяги. Згідно з четвертим розділом 81 артикулу литовського статуту, де вказувалось: «А не хочет ли кто стороны своее противное до присяги вести, реч свою тратит; а оный, хто мел присягати, не веден бы был до присяги вже без присяги тую речь ему всказаную одержати мает», справу було вирішено на користь сосницької громади¹.

У червні 1702 р. прилуцький суд, що розглядав справу про «вшетечный грех» (позашлюбне співжиття), у зв'язку з неточністю показань свідків і відсутністю ясних доказів обвинувачення запропонував відповідачу Феську «отприсягнутись» від обвинувачення, тобто відвести обвинувачення присягою в своїй невинності: «Наказали Остапови Феськове молодикови от потвори в прошлую середу, становши на суде, отприсягнутися, которых назначенного дня до присяги становше на вряде...»². Отже, суд призначав день для присяги. Присяга приносилась у присутності позивача, в даному разі «девки Дякувки валкувской». Фесько дав присягу і таким чином відкинув обвинувачення: «Одприсягался и зостал от тое потвори волним»³.

Текст присяги складався спеціально в кожному випадку і подавався у письмовій формі. Тексти присяги, що збереглися в судових справах, однакові в своїй основі, але мають певні відмінності в деталях. У судових справах Прилуцького полку за 1708 р. є, наприклад, такий текст присяги: «Я, Михайло Чуп, присягаю господу богу во троице святой славимому и поклоняемому причистой матери его и всем святым иж що потворяет мене Векла Борисиха будто я, сполкуючися з нею двократне грехом телесним, дитину юй учинил теды я не тилко двох раз леч и единого разу ни в дворе ни в хате а не в шиних местцах яких колвек того вшетечного греха з онною не чинил и цале до ей не привинен наидуоя. Так мне боже по йравде помози, а если бым чувшися в том вшетечном грехе мел таится побый мя боже на души на теле у сей

¹ «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. V, стор. 77—79.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 78/60.

³ Там же.

век і будущий. Аминь»¹. В судових справах досить часто трапляються подібні тексти «одприсяг»².

Особи іншого віросповідання повинні були приносити присягу за звичаями своєї віри. В 1700 р. прилуцький суд розглядав заяву дівки Параски, яка обвинувачувала єврея Аврама в тому, що він є батьком її дитини. Останній настійно заперечував свою провину і висловив бажання «одприсягнутись». У зв'язку з тим, що показання свідків були на користь обвинувачуваного, суд дозволив Авраму принести присягу: «Сам три... по своей вери и закону од потвори одприсягнутися»³.

Дозвіл на принесення присяги однією з сторін давався судом. У документах є згадки про те, що в окремих випадках уряд не дозволяв сторонам приносити присягу. Так, крелевецька сотенна влада у 1710 р., оскільки справа була ясною, не дозволила обвинуваченим принести присягу⁴. У справі про згвалтування старостою с. Ярошівки М. П'ятаком двох селянок суд виправдав винуватця немовби через відсутність належних доказів, хоч за правильність позову однієї з жертв погодилося присягнути сім чоловік⁵.

Допит обвинувачуваних провадився звичайно за установленною формою. Встановивши факт злочину, суд обов'язково допитував обвинувачуваного, які ще злочини він вчинив до цього, хто був його співучасником і за чий намовленням він діяв: «Давно стал злочинством бавитися и чи не мает где себе товариства»⁶.

Іноді, особливо на початку слідства, допит провадився без застосування тортур, «добровольным питанием»⁷. Але коли обвинувачуваний відмовлявся визнати свою провину або суд хотів домогтися від обвинувачуваного бажаних показань до нього застосовувались жорстокі катування, так звані «пробы», або «муки». Тортури були

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 100/86 зв.

² Там же, арк. 102/88.

³ Там же, арк. 43/31.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 309/263, арк. 2.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 104/93 (1708 р.).

⁶ Там же, арк. 73/60-120/106 (справи 1702 і 1709 рр.).

⁷ Там же, арк. 31/19.

типовими для всіх судів феодальної епохи. Як свідчать записи в справах, у ході допиту тортури неодноразово повторювались¹. Іноді обвинувачуваних, щоб здобути свідчення, забивали на довгий час в тісні колодки².

При тортурах, особливо у важливих справах, були присутні особи, що проводили слідство. В березні 1701 р. царський стольник, полковник, генеральний осавул, знатні військові товариші та ін. «ходили в застенок для учинення пыток» над стародубськими жителями, обвинувачуваними у вбивствах, грабежах тощо³.

Катування, або «проба», мали кілька ступенів. Спочатку допитуваного били злегка, щоб залякати, — давали кілька ударів різкою або канчуками. Наступним ступенем катування було надзвичайно жорстоке биття киями, канчуками, нагаями, «шворками» (вірьовками), що відбувалось на площі перед міською ратушею.

У справах полтавського суду збереглися згадки про те, що коли тортури проводились за проханням позивача, останній вносив плату кату — клав перед судом шостак. З судових справ видно, що суд доручав виконання тортур судовим слугам або спеціальним катам. У справі 1706 р. про крадіжки пирятинський суд, заслухавши «сведоцтва, розказали слугам меским до его прийнятися, допитуючись, за для чого такову неподобную реч говорил»⁴.

При провеленні тортур бралися до уваги вік, фізичний стан, соціальне становище, стать обвинувачуваних. Від тортур згідно з законом звільнялись (крім виняткових випадків) шляхта, духовні особи, вищі урядовці, божевільні, малолітні й старі (після семидесяти років). Проте в практиці, як правило, суд робив пом'якшення заможним людям, а бідноту піддавав жорстоким катуванням.

Найчастіше при тортурах застосовувалось биття канчуками. Якщо обвинувачений добровільно не зізнавався у вчиненні злочину, суд вдавався до допиту під канчу-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 812 зв., 813, 813 зв., 816.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 89/76.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 811 зв.

⁴ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 208—209.

ками. Треба пам'ятати, що суд часто був заінтересований в тому, щоб добути неправдиві свідчення і з допомогою їх вигородити старшину або багатих козаків. В судових справах дуже часті вислови: «постращали канчуками»¹, «допрошували под канчуками» і т. д. Під канчуками допитували, зокрема, матерів, винних у дітовбивстві, якщо вони не зізнавалися добровільно в своєму злочині². Інколи суд наказував биття канчуками проводити особливо жорстоко: канчуками «без пощаде- ния... бити»³, «допрошувана нешадным боем канчуковим»⁴. В ході допиту биття канчуками повторювалось іноді по кілька разів; після катування допит продовжувався⁵.

До найстрашніших форм тортур слід віднести підняття на дыбу, струшування і припікання розпеченими кліщами. В одній з судових справ 1701 р. вказано, що обвинувачуваний в грабежах та вбивстві «на дыбу подыман и многое время на оной веся и с тряскою притиснен и кнутом ударенный разов трицать шесть, на остаток клещами велми розжеными печеный трижды...»⁶. Триразове піднімання на дыбу згадується в справах полтавського полкового суду в 1690 р.⁷. Іноді ці форми тортур ще більше обтяжувались. Так, у справі про багаторазові крадіжки та грабежі кількість ударів бато- гом доводилась до 55, обвинувачуваний «розженными клещами по битым кнутом ранам печен...»⁸.

Одним з найбільш застосовуваних при тортурах катувань було прикладання розпеченого заліза до грудей обвинувачуваного, якого прив'язували до стовпа («слу- пу»). Найчастіше практикувалося триразове прикладан-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 125/111 зв., 109/95.

² Там же, арк. 31/19.

³ Там же, арк. 174/159 зв.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 226/274, судова справа 1721 р., арк. 3.

⁵ Там же.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 811 зв.

⁷ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 14.

⁸ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 813 зв.

ня розпеченої «шини»¹. Інколи залізо прикладалось один раз. Це звичайно мало місце, коли ця форма тортури поєднувалась з іншою. Так, прилуцький суд в одній з справ ухвалив після витягування обвинувачуваного на колесі «железо, сродзе распаленное, раз прилсжити»². Згадуються випадки двократного прикладання шини³. В 1702 р. розпечена шина була прикладена до грудей конокрада Петра двічі⁴. В одній з судових справ згадується чотириразове прикладання шини⁵. Після кожного прикладання заліза допит продовжувався.

До тяжких форм катування належали тортури на колесі, що являли собою, наскільки можна уявити, витягування суглобів. Такі тортури застосував прилуцький суд в 1707 р. до П. Микитченка, який заперечував свою провину в справі про згвалтування: «Казалисмо мистрове Павла на колесе потягты»⁶. При тортурах часто примушували бути присутніми й інших обвинувачуваних.

Траплялися випадки, коли обвинувачуваний просив суд не застосовувати до нього тортур, і це через ті або інші причини задовольнялось судом. Іноді про звільнення обвинувачуваного від тортур просив постраждалий. Так, у справі про крадіжку худоби в 1700 р. позивачі — сільські урядовці с. Ярошівки — відмовились від застосування тортур до обвинувачуваного⁷. При розборі прилуцьким судом в 1702 р. справи Д. Максименка (обвинувачуваного в крадіжці) винного один раз було піддано тортурам — прикладанню до грудей розпеченої шини; за клопотанням позивачів тортури більше не застосовувались⁸.

Обвинувачуваного брали під варту («до крепкого вязення») за розпорядженням суду ще до розгляду справи. Суд застосовував цю міру, зокрема, тоді, коли обвинувачуваного треба було примусити дати показання. В одній справі прилуцького полкового суду за 1701 р.

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 146/131.

² Там же, арк. 94/81.

³ Там же, арк. 98/84 зв.

⁴ Там же, арк. 71/58 зв.

⁵ Там же, арк. 120/106.

⁶ Там же, арк. 94/81.

⁷ Там же, арк. 48/36.

⁸ Там же, арк. 66/53 зв.

указувалось: «По таких слухних доводах Леска Шафара и Юрчиху Шинкарку, яко чужоложников, розказалисмо дати до карцеру, Леска Шафара до турми, а Юрчиху до приказу за сторожею»¹.

Звичайно разом з винними до суду доставляли й речові докази, пов'язані з їх провинною: у справах про перелюбство — відрізані поли², в справах про згвалтування — сорочку і т. д.

Коли обвинувачуваний не прибував на суд, як заложників брали під варту кого-небудь з його рідні. Звичайним місцем ув'язнення, як ми вже говорили, була ратуша, де знаходились спеціальні «турми», або «в'язення». Поряд з цим у джерелах згадуються і міські «турми», зокрема в Ніжині.

Від місцевої влади вимагалось, як видно з нижченаведеного уривку з «Прав», «чтоб везде при судах и урядах тюрьмы были построены крепкие, одни низко, в самой земле, сподние, а другие верхние; из которых должны содержаться колодники: в сподних — по криминальных делах, а в верхних — по делах распровочных; а содержани были б такие колодники в оных турмах за добрыми замками и ключами, при особливоу из судов определяемой стороже, над которою имеет быть надежный человек учрежден атаманом, в крепком бережении и смотрении того ж атамана и надсмотре городничого, чтоб оние колодники, а паче по криминальным делам содержимие, бежать не могли»³.

Ув'язнених охороняли спеціальні тюремні сторожі, про що докладно сказано при висвітленні питання про полкових, міських і сотенних служителів. Загальний нагляд за ув'язненими, як видно з джерел, здійснював городничий. В полтавських судових справах зустрічаються згадки про те, що охорону і утримання осіб ув'язнених при міських ратушах, покладено було на жителів міста.

Окремо слід згадати і такий вид ув'язнення, коли обвинувачуваний, відбувши визначене йому судом покарання, продовжував залишатися у тюрмі доти, поки не бу-

¹ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 186.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 54—55.

³ «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 124—125.

дуть виявлені інші шкоди, заподіяні ним жителям¹. У випадках, коли обвинувачуваний під тортурами заперечував свою вину, його знову повертали до в'язниці і залишали там до одержання наказу від гетьмана або до виявлення нових даних².

Судові витрати, як можна бачити з актових матеріалів, покладались на відповідача. Важко сказати, чи було це загальним правилом. У деяких актах є згадка про те, що відповідач, крім збитків потерпілому, повинен був відшкодувати й певні судові витрати — «вклад правний возвратить истцу»³.

Мабуть, позивач, починаючи справу, вносив у суд «наклад правний» — внесок на судові витрати. В одній з сулових справ пирятинського суду за 1701 р. про нанесення побоїв винний «не потребовал болш неких сведитилей, але почали ораз просити, так нас, уряду, о милосердие, яко и Олени Панянчихи за побите и безчесте дочки ей; любо ж то за той побой и безчесте дочкино Олена много накладов правних и пояс сребний в килка десять золотих на праве била положила. Однак же ми, вернувши тот пояс сребний в килка десять золотих, и наклади много ложение, меншою виною пеняжною его Дмитра Пилипенка скаравши отпустилисмо»⁴.

До судових витрат входили усі витрати, зв'язані з судочинством: оплата розшуку вкраденого майна або худоби, оплата посланців, проїзду особам, яких викликали як свідків, а також посланих судом для розслідування на місці, їх утримання. Судові витрати визначались за рахунком (реєстром), який складався позивачем.

В усіх судових справах, що збереглися, порівняно докладно записано рішення суду. Як можна бачити, воно завжди було одностайним. Не зустрічається жодної справи, в якій відзначалася б наявність особливої думки одного або кількох членів суду. Інколи в судових справах є згадки про одностайне рішення суду: «все згодне один к другому склонившися»⁵.

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 92/79 зв.

² Там же, арк. 146/131.

³ Там же, арк. 122/108.

⁴ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 188.

⁵ О. Левицкий. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 16.

В окремих випадках суд виносив пом'якшений вирок, порівняно з тим, який належав обвинуваченому по закону. При цьому суд інколи брав до уваги пом'якшуючі вину обставини. Так, прилуцький полковий суд на початку XVIII ст. кілька разів, зважаючи на шире розкаяння обвинувачених та їх прохання про помилування, заміняв страту вигнанням: «шворками добре быючи, випровадити»¹.

Іноді бралась до уваги молодість обвинуваченого. Випадки, коли вирок пом'якшувався у зв'язку з молодістю злочинця, відомі. В 1713 р. А. Петренко в справі про крадіжку худоби «рады молодих его лет» був засуджений лише до «паличкованню»². В 1717 р. наймиту, який згвалтував малолітню, страту було замінено тілесним покаранням³. Пом'якшено було покарання через молодість і фальшивомонетнику⁴.

Однак в величезній більшості справ вирішальним аргументом у пом'якшенні вироку обвинуваченому була не його молодість, а можливість стягнути з нього великий грошовий штраф. Про це ясно говорить у ряді рішень пирятинського суду 1701 р.: «Ми прето, уряд, взираючи на молодость оного и не похотевши дати в поблечное каране, взявши в оного Терешка Янголенка вину значную, справу его тут в книги меские Пиратинские вписати розказалисмо»⁵.

Бралась до уваги також і первинність вчиненого злочину. Такі випадки також нерідкі. Злодій, який вперше вкрав коней, був засуджений лише до биття киями⁶. Винного, що «поневаж первый его проступок на уряде оказался», прилуцький суд засудив в 1703 р. лише до «покарання на усе»⁷. В іншому випадку, той, хто вчинив крадіжку вперше, був тільки битий «киями добре»⁸.

Вирок злочинцю пом'якшувався і в тому разі, коли він зобов'язувався повністю або з лихвою відшкодувати

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 89/76.

² Там же, арк. 142/127.

³ Там же, арк. 176.

⁴ Там же, арк. 181/164.

⁵ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 179.

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 160/144.

⁷ Там же, арк. 87/74 зв.

⁸ Там же, арк. 136/121 (1712 р.).

заподіяний ним збиток, а також при наявності у винного маленьких дітей. В одному з таких випадків, страта була замінена биттям киями і засланням на відробітки до монастиря на три роки¹.

Зрідка обвинуваченим робилась поступка через старість. Полтавський суд в 1683 р. винному у злочині проти моральності, «углядевши на его подейшлих летах старость», замінив страту великим штрафом: «Вину належную панскую отобравши, смертельным горловым даровали оного караньем». Проте суд попереджав, що коли обвинувачений «еще в том же богомерзком поткнется деле и зловленный будет четвертым разом на чужолозстве, тогда безотпустне каранья смертельного ни уйдет конечно»².

На вирок суду міг вплинути потерпілий або, якщо він помер, його близькі. Коли вони наполягали на точному догриманні закону, суд міг винести належний вирок. Коли ж вони просили суд пом'якшити покарання або зовсім звільнити обвинуваченого від нього, суд іноді зважав на це прохання. Так, в 1713 р. дівчина, що була згвалтована, не наполягала на страті відповідача і йому кару було пом'якшено³. В 1709 р. в прилуцькому суді дружина убитого, «не инстигуючи» на страті вбивці, просила стягти з нього для «викормлення детей» матеріальну допомогу: «золотих сто грошей, пашне осмачков двадцеть, корову одну и вола одного и жебы вkladу правного золотых десять вернул». Мабуть, на суді було встановлено і певний порядок сплати винними грошей та продуктів, бо далі в рішенні суду говориться: «А мает борошно и гроши таким порядком давати, як реестр з ратуша нашего... виданий наказует...»⁴.

В 1693 р. діти вбитого заявили перед стародубським урядом, що вони «того смертного убийства не искат голова и денгами не справоват и ничем не убытчит, в том ся приказной члвек Потап Денисов и дети ево, Васки Болухты, ему, Гришки, во всем волю дали и сие письмо

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 162/146 зв. (1715 р.).

² О. Лєвицкый, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 192.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 143/128 зв.

⁴ Там же, арк. 122/108.

вручили»¹. Найчастіше такі рішення поєднувались з додатковим рішенням, оснований на заяві заможного обвинуваченого, що він цілком відшкодує постраждалому усі заповідяні збитки, заплатить його борги тощо.

В 1700 р. прилуцький полковий суд розглядав справу про вбивство під час бійки. Суд у своєму рішенні визначив, що винного належить «подлуг правам на голову скарати». Однак родичі вбитого (дружина, брат та ін.) не наполягали на страті: «Не инстигуючи на него, жебы был горлом караный, даровали его таксго карання, тилко просили» влаштувати поминки, забезпечити дітей і т. д.².

Аналогічні рішення були винесені в 1703 р. у двох справах про вбивство в бійці. В одному випадку дружина вбитого заявила, що вона не наполягає на страті вбивці, а просить про сплату головщици 30 кіп, а також боргів покійного. Оскільки у обвинуваченого не було грошей на всі ці виплати, то він «з жоною і з матерью взяты на одслугу» в дом убитого³.

Прохання про помилування могло подати й подружжя. Так, у 1688 р. полтавський суд, що розглядав справу про перелюбство, взяв до уваги взаємне прохання подружжя обох обвинувачених і виніс таке рішення: «Мы, на жаданя их изволившы, карностью ганебною оных проступцив даруем, еднак вину панскую и врядовую за проступство их мают платыты»⁴.

З другого десятиліття XVIII ст. сталися певні зміни в порядку винесення судами вироків. До того часу в судових актах є часті згадки про те, що присутні на суді козаки та міщани просили про пом'якшення вироку для обвинуваченого, особливо у випадках засудження до страти.

В кінці 1702 р. прилуцький полковий суд розбирав справу про перелюбство. Вина підсудних обтяжувалася тим, що вони були родичами. Суд звернувся до «артикулов правных» і знайшов, що винні в такому злочині «мают ведлуг здавна описанного обычаю в цесарском

¹ «Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года», стор. 38.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 50/38.

³ Там же, арк. 82/69.

⁴ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 81—82.

праве» бути вигнаними катом. За підсудних заступилась громада, яка звернулася до полковника з проханням про пом'якшення покарання, «поневаж за ними до его милости добродеея пана полковника всего народу прозба внеслася». У зв'язку з цим винні були засуджені тільки до кількох тижнів ув'язнення¹.

В 1712 р. при розгляді прилуцьким судом справи про вбивство іваницьким жителем Кіндратом своєї дружини громада просила про заміну йому страти іншим покаранням, і «на людское прошение» суд присудив після биття киями заслати його на відробітки в монастир на три роки².

Можна відмітити багато випадків заміни страти іншим покаранням обвинуваченим, за яких просила громада³. Найчастіше заступництво громади для полковника і старшини було ширмою, що давала змогу стягувати з обвинуваченого великий штраф і звільняти його від кари. Тому в багатьох судових справах зазначено: «Респектуючи на людское прошение».

В деяких випадках мова йшла, наскільки про це можна судити з судових актів, про дійсне заступництво народу за обвинувачених. У 1701 р. прилуцький суд розглядав справу селянина І. Горкушенка, який вбив городищенського осавула М. Ластовецького, коли той силоміць виганяв Горкушенка на панщину. Суд засудив винного до четвертування. Цей вирок викликав обурення народу, і багато присутніх на суді вимагали пом'якшення вироку. Оскільки справа була під час ярмарку і на суд зібралось багато народу, який співчував винному в його виступі проти старшинської адміністрації, суд, боячись заворушення, змушений був скасувати своє рішення про страту: «На прозбу людей обших под час ярмарку многих будучих, якие многое множество горячо просили отволиваючи оного от смерти, вчинилисмо оного забойцу Ивана Горкушенка волним от смерти»⁴.

Прохання громади направлялось судом до полковника, якому належало право заміни смертної кари

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 62/49.

² Там же, арк. 135/120 зв.

³ Там же, арк. 143/128 зв. («...посполитый народ вносит за ним прошение...»).

⁴ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 180.

іншим видом покарання. В ряді судових справ є помітки: «Теды его милость пан полковник уволил его от такового караня...»¹. Іноколи полковник замінював одну кару іншою, більш м'якою (замість «наличкования» за крадіжку вола наказав покарати злочинця киями — «добре вибити киями»²).

В дальшому заступництво громади все більше поступається місцем перед втручанням у судові справи впливових осіб з старшинської адміністрації і духовенства. Все частіше зустрічаються випадки, коли через таке втручання не виконувались винесені судом вирок.

Іноді у винесення вироків втручались російські урядовці. Так, у 1712 р. прилуцьким судом за багаторазові крадіжки був засуджений до смертної кари через повішення Гавриленко. Однак, як відмічено у справі, «скоротилко виведено оного злочинцю з ратуша, теды сиятельный кграф фельтмаршал его милость господин Борис Петрович Шереметев на тот час квартирующий в Прилуце уведомившись о том велел его без караня одпустить и прочих злочинцов вязенню сидячих приказал поодпускати, що по его повелению» і було зроблено³. Збереглись відомості і про інші випадки пом'якшення вироків винним за розпорядженням Б. Шереметева⁴.

Втручання впливових осіб і церкви аж ніяк не було безкорисливим. Засуджені, які дістали пом'якшені вирок (штрафи, тілесні покарання і т. д. замість смертної кари), зобов'язані були працювати на своїх «заступників» або дати їм значну винагороду. В 1708 р. мати, винна в дітовбивстві, за проханням монастиря була звільнена від смертної кари і після биття канчуками відправлена на рік до монастиря на відробітки⁵. В іншому випадку чоловік за ненавмисне вбивство дружини за проханням громади («на людское прошение») був лише побитий киями і відданий до монастиря на відробітки «через

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 143/128 зв.

² Там же, арк. 173/157.

³ Там же, арк. 133/118 зв.

⁴ Там же, арк. 135/120 зв. (1712 р.).

⁵ Там же, арк. 110/96. Див. докладніше також рішення на арк. 168/152 зв.

три года без всякой нагороды»¹. Такі рішення часто трапляються в аналогічних випадках². В одній з судових справ 1718 р. винний в перелюбстві віддавався «до двору панского служити»³.

Дуже рідкі випадки звільнення обвинуваченого через відсутність додаткових доказів. В такому разі писалися листи на місце проживання обвинуваченого з запитом, чи нема за ним яких провин і чи не судився він раніше⁴.

Характерною рисою тодішнього судочинства було спеціальне рішення суду, яке виносилося іноді після вироку для запобігання новим незаконним діям засудженого (помсти в тій чи іншій формі, перешкод у користуванні присудженим майном та ін.). Це рішення передбачало заклад або тілесне покарання обвинуваченому в разі невиконання судового вироку. В першому випадку суд визначав, що обвинувачений в разі дальших незаконних дій повинен буде внести певну суму — 50—1000 золотих, 5—20 кіп грошей, 100—300 талерів і т. п.

В 1693 р. стародубський уряд у справі про образу словами прийняв таке рішення: «Таковий справи вчинился конец, без обширных и писаня отнюд недостойных контроверсий: их еслиби якая колвек з них сторона яким колвек ущипливим важилася досадити словом без доводов певних, а другая би сторона людми то годными сведчила и уряду ожаловалас, то позванная неотпустне мает заплатити до скарбу меского коп десят вины и подлегатимет написаному в праве караню, што казали — смо записати, и ест записано»⁵.

Заклад у разі порушення відповідачем судового рішення йшов на користь суду, який виніс рішення ($\frac{1}{3}$), і вищої судової інстанції ($\frac{2}{3}$). Інколи в рішенні суду вказувалось, що заклад «на его милост пана полковника и на уряд мається конечно взяти»⁶. Такі вироки особ-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 135/120.

² Там же, арк. 162/146.

³ Там же, арк. 167/151 зв.

⁴ Там же, арк. 51/39 і наступні.

⁵ «Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года», стор. 18.

⁶ Там же, стор. 23.

ливо часті у справах про безчестя. Осіб, виправданих судом, під загрозою штрафу заборонялось піддавати будь-яким образам, зв'язаним з минулим обвинуваченням. Порушник цієї заборони, як вказано в одному з рішень полтавського суду з приводу крадіжки лісу, «подпадаєт срокгой карности на здоровью, яко теж и заруки выполнит: на пана полковника полтавского талярей двадцать, а на вряд наш меский кобеляцкий девять таляров; задля чого теж и сие мое письмо ему, Петлично-му, даю, с подписом руки писарской и с притисненем печати городской. Року 1691, декабря 17 дня»¹.

Часто у винесення вироків, як вище говорилося, втручалось духівництво. У 1713 р. при розгляді справи про згвалтування «духовные особы», мабуть, переконали позивача не наполягати на смертній карі обвинуваченому і, скориставшись з цього, добились рішення суду про віддачу винного на відробітки до монастиря². Духівництво добивалося пом'якшення вироку, коли перед судом ставали особи з старшини або багаті власники. Київський митрополит Гедеон клопотався в 1688 р. перед генеральним судом, щоб колишньому київському війту Тадрині було дано п'ять тижнів для розрахунків з скривдженими ним братами³.

Нерідко суд закінчувався мировою — примиренням сторін. Примирення могло статися не лише з ініціативи сторін, а й за рішенням суду. Звичайно, це було пов'язано із задоволенням вимог постраждалого. Так, прилуцький суд, який в 1703 р. розглядав скаргу дівки Пруски, що обвинувачувала І. Гончаренка у згвалтуванні, закінчив справу примиренням сторін. Обвинувачений відмовився взяти позивачку заміж, але погодився дати їй за втрачене дівоцтво 10 талерів. У свою чергу, позивачка погодилась «не турбувати» після цього відповідача. Суд прийняв відповідне рішення: «позволити еднати оную нецноту»⁴. В іншому випадку в 1712 р. суд

¹ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 251.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 143/128.

³ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р. № 3, арк. 9.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 87/74 .

узяв «знатную грошовую вину» з батька позашлюбної дитини, який мав законну дружину¹.

Дуже частим рішенням у справах про позашлюбні зв'язки було зобов'язання «покрити мерзкий гріх блудодіяння» шлюбом². Наприклад, у справі З. Хілобоківни та І. Молодика (1703 р.) суд зобов'язав сторони вступити в законний шлюб³.

Примирення сторін відбувалось іноді під впливом судового слідства. Тоді суд виносив відповідне рішення. Так, коли ворогуючі сусіди по садибах на суді висловили бажання примиритися, полтавський суд у 1688 р. прийняв таку постанову: «Слышачи тую добровольную угоду, варуем и твердою зарукою ствержаем: колы б от сего часу наименшии ущипльвии слова мила узнаты пани Яковыха от пании Грицыхы, так теж пани Грицыха от панія Яковыхи, повинна будет сторона, протывная сий угоди добровольной, вины войсковой платыты до скарбу войскового тысячу золотых, а особливо пану полковникови полтавскому сто таляров, на що для памяти и в потомный часы велилысьмо угоду сію в книги меский вписыати»⁴.

Нерідко в справі примирення виступали посередники («примирительные медиаторы»), звичайно з середовища духівництва, які встановлювали умови перемир'я. На протязі десятиліть виробилася й форма примирення. Відповідач, уклонившись потерпілому, просив у нього пробачення. Інколи відповідач разом з свідками («честными людьми») йшов додому до потерпілого і там повторював своє пробачення.

Справи, зв'язані з образою честі, закінчувались своєрідними рішеннями, що ставили своєю метою реабілітувати потерпілого. Звичайно винний або винна повинні були прилюдно заявити, що все ними сказане про ту чи іншу особу є брехнею. Часто винний повинен був давати зобов'язання, що надалі не говоритиме на позивача ніяких образливих слів. Це зобов'язання давалося під заставу суми, іноді дуже значної — до 1000 золотих.

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 136/121 зв.

² Там же, арк. 98/85 (1708 р.).

³ Там же, арк. 89/76.

⁴ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 263.

У цьому зв'язку слід сказати і про так званій третейський суд. Він згадується в пізніших за часом «Правах», але з приміткою, що такі суди і раніше створювались гетьманами. До складу третейського суду мали входити кілька «персон разных чинов, знатных, добросовестных и в правах искусных». Їх завданням був розгляд громадянських справ з метою примирення сторін або любовного рішення скарги. Справи кримінальні, «публичному наказанию и смертной казни подлежащие», в цьому суді не розглядались¹. Виклики на третейський суд робились не через возних, а через «нарочних посланних на коште челобитческом». Рішення видавались за підписами і печатками². Згадок про діяльність таких судів у справах немає.

Після розгляду справ про образу на полковому або міському суді кривдник повинен був просити пробачення у постраждалого, заплатити «правние наклады» і певну суму за безчестя. Штраф за безчестя має назву «навязки». Винний у згвалтуванні був засуджений у 1687 р. полтавським судом до смертної кари. Однак, зваживши на його настійне прохання про помилування і представництво громади, суд «уволнил» засудженого від «смертельной карности», але наказав йому сплатити потерпілій «навязку ведле еи стану» 20 кіп грошей, а також винагородити її худобою, одежею та ін.³

Трапляється і така форма покарання за наклепи або наклепницькі плітки: винний або винна повинні були публічно перед судом і перед присутніми заявити про неправильність своїх обвинувачень: «Що я на тебе мєнєв, яко бы ты був злодій, то я на тебе брєхав як пес»⁴. Іноді винним наказувалось залізати під лавку, де сиділи судді, і кілька разів гавкати по-собачому.

Справи по скривдженню жіночої честі нерідко закінчувались тим, що невинно скривджена і виправдана судом кілька разів била по щоці свого кривдника. Так, у 1683 р. Г. Петрашиха «Галку яко клеветницу свою

¹ «Права по которым судится малороссийский народ», стор. 131.

² Там же.

³ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 118.

⁴ Там же, стор. 248.

власною, по щоках килка разов вдарила»¹. Іноді у справах про безчестя винний повинен був відбути ув'язнення.

В судових рішеннях часто передбачалось і відшкодування збитків потерпілому. При дрібних проступках суд інколи просто зобов'язував винного відшкодувати збитки. Таке рішення виніс у 1693 р. стародубський уряд у справі Тіта — кріпака Строганових: «Которих контроверсии ми, уряд, вислухавши, наказалисмо позванному Івашку Федорову для того воровства в час квалтовний тот куль соли заплатити і утрат своих доходити на своих товарищах Косте, Ігнату и Алексею»².

В той час у судочинстві широко застосовувалось матеріальне відшкодування потерпілим у вигляді грошового штрафу, виплати різним майном і т. д. В судовій справі 1702 р. О. Келембет, викритий показаннями свідків, визнав себе винним у згвалтуванні дівчини. Він погодився одружитися з нею. Суд, однак, застеріг, що коли дівчина не схоче піти за нього заміж, він повинен її втрачене дівоцтво «грошовым... нагородити датком»³.

У 1684 р. новосанджарський козак І. Божко, який згвалтував свою наймичку, за рішенням суду повинен був дати їй таке відшкодування: «корова една, якую сама сподобает; овец пятеро; курта шиптуховая, барашками подшитая; ложник и подушка; плахта една, сорочок жоночих три, наметок две; чоботи чирвоныи; пояс штучковый; хлеба на Божковых нивах сама себе нажнет; а що рок служила, за тое особливо платити повинен»⁴.

Відшкодування збитків мало різні форми, одна з них полягала у поверненні потерпілому захопленого або вкраденого майна. На практиці не завжди виявлялось можливим повернути вкрадене майно, тому суд у своєму рішенні зобов'язував відповідача відшкодувати завданий збиток. Так, у справі про крадіжку вулика з бджолами за рішенням суду винний повинен був просити пробачен-

¹ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 90.

² «Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года», стор. 7.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 64/51.

⁴ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 119.

ня у потерпілого, відшкодувати йому всі завдані збитки, а також судові витрати¹. Збитки сплачувались грошима або майном, рівноцінним за вартістю. Якщо відповідач за своїм матеріальним становищем не міг виконати цього, він попадав у залежність від потерпілого.

Дуже частими у судовій практиці були випадки, коли позивачу надавалось право забрати у заставу речі, худобу, будівлі і землю відповідача. Формально це являло собою за поруку відшкодування збитків відповідачем. Для викупу заставленого майна відповідачу давався певний строк — тиждень, два, три, місяць, кілька місяців тощо. Виплата відповідачем грошової суми замість узятого в заставу майна в судових актах зустрічається дуже рідко. Як правило, усе забране майно залишалось позивачу.

Під приводом відшкодування збитків старшина чинила насилля і грабежі. Часто старшина розправлялась з селянами і козаками не звертаючись до суду, особливо після придушення повстання 1687 р. Урядовці і багаті власники під виглядом відшкодування збитків грабували окремих селян, козаків і сільські громади.

Про зловживання старшини свідчить універсал Мазепи 1687 р., в якому старшині наказувалось не провадити самочинних розправ і в усіх справах звертатися до суду². Справжньою метою цього універсалу, розісланого в усі полки, був, безумовно, захист інтересів народних мас, а боязнь нового, ще більшого спалаху повстання після подій 1687 р.

У 1698 р. пирятинський суд так покарав І. Черненка за крадіжку вівці: «Вислухавши ми, вряд, от Ивана Чорненкого такое его признатте, виною скарали: взяли волов два, корову й назимка, а его, Ивана Чорненкого, з вязення отпустили»³. Це «покарання» було безсоромним грабежем обвинуваченого. Аналогічне рішення було винесене пирятинським судом у 1700 р. в справі про крадіжку вола у полкового писаря Прилуцького полку: «Подлуг такового его признатя, ми, уряд, даючи пострах

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157 арк. 57/44 (прилуцький суд, 1701 р.).

² «Летопись Самовидца», стор. 171.

³ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 118.

иншим, чтобы, караня видячи, вистерегалися и иние шкод людем чинити, велелисмо его ж злодюгу Василя Дудника кіями добре бити и из места преч вигнати. А в Уласа товариша его, который з ним же того вола сполне йив, взявши вола и дали в нагороду Хвеску Шепеленку шкодуючому, так же и у Пилипенковой челяди у Гаврила и у Василя Корол», якие з ним же до того дела причтени, вини на уряд меский волув пару взялисмо»¹.

В 1704 р. пирятинський суд прийняв дуже показове щодо цього рішення. Розглянувши скаргу про присвоєння П. Погребним чужих грошей, суд ухвалив: «Ми... реченная старшина, Петра Погребного, по признаттю его ж самом, целе обвинивши, скарали значною виною, на его милости пана полковника лубенского Дмитрия Зеленского взялисмо волув два, а на наш вред городовий волув два казалисмо взяти, а его справу Погребного в далшии часи... » і т. д.². У 1722 р. пирятинський суд стягнув з В. Аркеменка, обвинуваченого у позашлюбному співжитті, «его милости пану полковнику лубенскому золотих пятьдесятъ, а себе на вред взявши й коня й вола й корову»³.

Стягнення штрафів супроводжувалося найгрубішою сваволею і справжнім грабежем народних мас старшиною. З скарги, поданої у кінці 1722 р. наказному гетьману Полуботку козаком Лукомської сотні К. Шишенком, видно, що лубенський полковник Маркович за вкрадені молодшим братом Шишенка речі відняв у К. Шишенка 150 овець і вирубив ліс. Полковий суддя, у свою чергу, взяв у К. Шишенка 7 волів, 7 корів, 5 коней та 10 талерів грішми. Пограбували відповідача й інші урядовці⁴.

Наскільки такі грабежі були розповсюджені, свідчать рішення прилуцького полкового суду за серпень 1719 р., в яких згадуються такі факти: власник М. Федорович (зять іваницького сотника Волошина) за з'їдений короною селянина К. Верескуненка гарбуз забрав у останньо-

¹ «Стороженки. Семейный архив», т. VI, стор. 164.

² Там же, стор. 228.

³ Там же, стор. 242.

⁴ А. Лазаревский, Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв., «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XI, стор. 55.

го корову; за привласнену Верескуненком «грудку сира а з ложку масла» стягнули з нього нечуваній порівняно з провинною штраф: город з хатою і садом, поля на шість тижнів (3,5 десятини) і корову¹.

В одній з справ полтавського суду за 1690 р. вказано, що з винного був взятий такий штраф: «Напрод его милости пану полковнику Федору Ивановичу Жученку за тую вину панскую достался хутор, стоячий на Сороківого Яру, с хатою, з винницею изо всіми угодами, и с трома казанами, кром збожа в стогах будучого и молоченного, а до того взято хату, стоячую за мистом, з двором, и бчол трыдцятеро и четверо, и дви пари волов. З которои отобраной злодийской вини его милость пан полковник старшыни полковий отдает двор за мистом стоячий з хатою, а на врьад городовый полтавский бчол двадцятеро и четверо и дви пари волов. А зверх того ясневелможному милостивому добродиеви пану гетманови бчол тых же пнюв десятеро до пасікой панской отставлено»².

В рішенні суду нерідко вказувалось, скільки засуджений повинен сплатити на користь полковника за ведення справ. Ця сума визначалась звичайно самим полковником. В 1684 р. на запит келебердянського сотенного уряду з приводу покарання винного у згвалтуванні, «що миєм з тым чужоложником поступить?» — полтавський полковник Герцик відповів: «За проступство помененого Дмитра, з реестру худобы оного, за выну, мает бути прыслано до двору полковничого: волов пять, лошак и ручныця з рогом; сотныкови Керебердянскому зо всім тамошним врьадом позволяем взяти: быков два, овец двадцать и дви и жупан синій, а остаток худобы оного проступци зоставляем его дитям»³.

У разі неспроможності засудженого сплатити грошовий штраф полковник зобов'язував його працювати на себе або відбирав його поле. В одному з таких випадків в 1711 р., коли винний не міг сплатити грошовий штраф на користь сотника, він «поступил пану сотникове (пиря-

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 305.

² О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 207.

³ Там же, стор. 121.

тинському) лес зрубаний у лесах Харкувских, стоячий по межу з лесом Івана, брата его, й дал шкапу»¹.

Пирятинський суд у 1696 р. в справі про крадіжку прийняв рішення: «За вину, взявши половину леса, прозиваемого Гонозовшина, на него злодюгу припадающую, дали зо всего вряду пану Тимофею Куриленку, атаманови городовому Пирятинському, у вечность»². Лубенський полковник Л. Свічка у 1698 р. забрав у В. Паценка, обвинуваченого у незаконному співжитті, ліс на острові під Харківцями³.

У судових рішеннях порівняно часто згадуються грошові штрафи. Звичайно вони поєднувалися з іншими покараннями, але іноді мали й самостійний характер. Частина такого штрафу, і звичайно більша, йшла на користь полковника, частина — на сотника, частина — на сотенний (або полковий) уряд. Про це свідчать нижченаведені записи: «Ми, уряд, у обоих взявши вину значную, отослали часть его милости пану полковнику лубенскому, а часть себе на вряд оставили, и сюю справу в далшие часи казалисмо записати»⁴; «ми теж, уряд, узявши вини на пана полковника нашего лубенского й на уряд наш городовой»; «ми, узявши вини на его милости пана полковника й на уряд городовой золотих семдесят» і т. д.⁵. Штрафи, як видно з наведених вище прикладів, брались не тільки грошима, а й лісом, худобою та іншим майном.

У цьому зв'язку слід згадати і про конфіскацію усього майна засудженого, що застосовувалась звичайно до «державних злочинців». Майно в такому разі відписувалось на військовий скарб або на гетьмана. Відносно порядку розподілу штрафу між полковими і міськими урядовцями збереглися лише окремі згадки. У 1715 р. пирятинський уряд записав: «Взявши на вряд вини, що звичайна, в подел...»⁶.

Великий інтерес становлять судові рішення, за якими відповідача, що був неспроможний відшкодувати

¹ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 235.

² Там же, стор. 108.

³ Там же, стор. 130.

⁴ Там же, стор. 202.

⁵ Там же, стор. 230, 231.

⁶ Там же, стор. 278.

збитки, віддавали в залежність до позивача на встановлений строк. У таких випадках суд застерігав у своїх рішеннях, що відповідач повинен бути покірним («по-слушным») своєму господареві.

У 1702 р. був затриманий Захарко, якого обвинувачували в побитті євреїв. Суд засудив винного до страти, але за проханням позивача Шмуля замість страти Захарка було віддано йому на відробітки, щоб відшкодувати витрати (лікування завданих ран, розшуки винного козаками, найманими за гроші, і т. д.): «Помененного забойцу за ведомом самого ясне велможного добродєя нашего его милость пана гетмана позволили на отработки взяти и припроводити к себе до Белой Церкви»¹.

Відповідач, відданий за рішенням суду на відробітки до позивача, мав право піти від нього раніше строку лише в тому разі, коли діставав десь гроші, щоб відшкодувати позивачу витрати, або коли необхідну суму за нього сплачували родичі чи близькі. Якщо ж відданий судом на відробітки тікав, господар його мав право розшукувати втікача як «невольного свого», і всі урядовці повинні були допомагати господарю в цьому.

Рішення суду про віддання на певний строк, найчастіше на рік або на три, на відробітки до монастиря, зустрічаються досить часто. Так, у 1711 р. прилуцький суд засудив обвинуваченого до ув'язнення «чрез килконадцать недель», а «на остаток наказали абы за той свой грех в монастыре Густынском чрез три года послужил»². В 1712 р. чоловік, що ненавмисно вбив свою дружину, після биття киями повинен був «чрез три года без всякой нагороды послушным быть монастырю»³. За дітовбивство при пом'якшуючих обставинах винна в 1708 р. була за рішенням прилуцького суду побита канчуками, а потім відправлена на рік до дівочого монастиря «послужить»⁴. До відробітків у монастирі був засуджений винний у згвалтуванні малолітньої, помилуваний у зв'язку з молодістю від смертної кари⁵. Трапляються вироки

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 71/58.

² Там же, арк. 130/116.

³ Там же, арк. 135/120.

⁴ Там же, арк. 110/96.

⁵ Там же, арк. 181/164 зв. (1718 р.).

про віддачу до монастиря на відробітки навічно (за дітовбивство) ¹.

Форми смертної кари, які зустрічаються в судових справах кінця XVII—першої чверті XVIII ст., дуже різноманітні. Звичайними формами страти були повішення і відрубання голови мечем. За особливо тяжкі злочини винні підлягали спаленню живцем, закопанню живцем у землю і четвертуванню.

Покарання проводилося звичайно прилюдно. Коли мова йшла про виступи проти царизму, що з точки зору царського уряду було тяжким державним злочином, смертна кара відбувалася в присутності генеральної старшини, полковників та інших знатних осіб. Публічне покарання було звичайним у випадках тяжких злочинів. У 1693 р. стародубський магістрат засудив І. Тарасова за зґвалтування своєї дочки до такої кари: «Жеби при збраню народа под час ярмарковий на пострах ним бил оний казиродник сегож числа мечем стятій» ².

Судові справи дозволяють встановити, що до смертної кари, якщо не було пом'якшуючих обставин, присуджували за вбивство, розбій, скотолозтво, державну зраду. Іноді смертна кара застосовувалася до осіб, що втекли від власників, яким вони за рішенням суду були віддані на відробітки. Це, зокрема, траплялося у тих випадках, коли утікач був раніше засуджений до смертної кари, заміненої на прохання позивача відробітками.

За угодою між царським урядом і старшиною смертю нерідко карались утікачі з російських володінь, піймані на Україні. За такою ж угодою публічно страчувались особи, обвинувачені в «державних злочинах», спрямованих проти російського царизму. Публічно був страчений кобищанський сотник М. Мандрика за те, що говорив «худые слова» про гетьмана Мазепу і царя, обвинувачуючи їх у тому, що вони спільно гублять український народ. Мандрика був страчений 11 травня 1705 р. «при бытности генеральных особ и полковников, которые на

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 168/152 зв. (1718 р.).

² «Сборник Харьковского историко-филологического общества», т. 6, Труды педагогического отдела, вып. II, стор. 269.

сей час тут в Батурине прилучились и инных знатных войсковых людей так же и при множестве народа»¹.

У судових справах Прилуцького полку вказані різні види смертної кари. Відрубанням голови мечем («мечем статей») був страчений в 1707 р. П. Микитченко, який згвалтував прилуцьку жительку Гребеничку².

Повішення було частим покаранням за багаторазові грабежі і розбій. У 1708 р. був засуджений до повішення за багаторазові крадіжки М. Сахненко³. У 1709 р. прилуцький суд ухвалив за теж саме винного «горлом, то ест шибеницею скарати»⁴. За багаторазові крадіжки І. Безсмертному пирятинський суд виніс вирок: «Абы за свои злие дела повис на шибенице»⁵.

В 1708 р. до четвертування було засуджено Тараса «забойца». Суд «наказал оного Тараса забойцу иншим на пострах росчвертованем скарати»⁶. Згадки про страту четвертування є і в судових справах Полтавського полку: восени 1690 р. «тие кгвалтовники и забойци от мистровых рук четвертованям з сего света пойшли»⁷. До четвертування були засуджені ще п'ять осіб на території Полтавського полку, а також жінка, яка вбила чоловіка⁸.

Колесування як форма смертної кари на Україні не застосовувалось. Про це збереглися дуже цікаві згадки в книзі прилуцького полкового суду. Винний у крадіжці в церкві повинен був відповідно «до артикул в книзе правной зовемой саксоне... меет быти в коло вплетен, а поневаж тут таковою карністю неякии злочинци не звиклися карати»⁹, був засуджений судом в 1708 р. до повішення.

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 275 зв.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 94/81.

³ Там же, арк. 103/89 зв.

⁴ Там же, арк. 116/102.

⁵ «Стороженки. Семейный архив», т. VI, стор. 74.

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 108/94 зв; О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 25, 26.

⁷ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 17.

⁸ Там же, стор. 68—69.

⁹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 120/106 зв.

Мабуть, не застосовувались на Україні й інші рідкі та застарілі форми смертної кари. В 1700 р. полтавський суд встановив, що У. Динисиха винна у вбивстві свого чоловіка. За шостим артикулом 11 розділу литовського статуту дружина, що вбила «доживотного приятеля свого, не только горлом мает быти карана, але и почтивость и всю маетность тратит, а тоею карностью ганебною мает быти карана: по рынку волочачы, клещами тело торгати, а потом в мех скуряный, всадивши до него пса, кура, ужа и кошку, зашити и где найглубей, до воды втопити; тым же теж обычаем и помощники мают быти караны»¹, «а поневаж в нас того обычаю не заховуют», винна була засуджена судом до четвертування.

Не застосовувалась на Україні в ті часи і така форма смертної кари, як закопування винних у перелобстві живцем у землю на перехресті доріг. Однак в одному з судових процесів є згадка про те, що таке покарання мало місце в попередні десятиліття. В одному з процесів 1693 р. мати застерігала коханця своєї заміжньої дочки, щоб він зберігав їх відносини в глибокій таємниці, мотивуючи це тим, що як «дознається про те старшына, то певно через те, що у тебе своя жона, а у дочки моеї муж есть, будете обое на ростани-укопани»².

Випадки закопування живими у землю зустрічалися порівняно рідко. Таке покарання звичайно застосовувалось для дітовбивць, коли не було пом'якшуючих обставин: якщо розслідування встановило, що дитина народилася живою і була умертвлена матір'ю шляхом задушення, закопування в землю і т. д. До закопування в землю були засуджені прилуцьким судом матері-дітовбивці у 1707 р. («Мает быти жива в землю вкопана и колом пробита») і в 1711 р. («Живая бити закопана и колом пробита») ³. У 1708 р. суд засудив дітовбивцю «...Колом живую пробити, иж бы прочие имели страх» ⁴. Іноді в справах відмічено, що вирок виконано. В одній

¹ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 68—69.

² Там же, стор. 132.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 95/82, 125/111 зв.

⁴ Там же, арк. 107/95 зв.

з справ 1708 р. сказано: «Якож оная и одержала такову казнь»¹.

Спалення живцем зустрічалося дуже рідко. Парубок Грицько був обвинувачений у содомському гріху. На суді він підтвердив свою провину. Суд «подлуг права посполитого в порядку книзе судової описанного, артикул 71» виніс такий вирок: «Поневаж то ганебний... гріх есть, мает быти сроког каран и сего Грица злочинцу таковим осудилисмо декретом и розказали огнем спалити»².

До спалення живцем був засуджений прилуцьким судом у 1708 р. й інший обвинувачений, викритий у содомському гріху. Громада просила через молодість звільнити його від смертної кари. Суд, «респектуючи, на людское прошение, уволнил его» від смертної кари, наказавши на заміну цього винного «до полумертвия киями вибити»³.

Смертна кара була звичайним вироком за державну зраду. Царська грамота на початку 1702 р. погрожувала козакам, які залишаться на стороні ворога, смертною карою: «Кто... в дом свой не возвратится, и те лишены будут нашей царской милости, и воспримут смертную казнь, и отчество их и наследие в вечном проклятии да пребудут»⁴.

Смертній карі підлягали також ті, хто самовільно залишав військо під час воєнних походів, дезертири та ін. В лютому 1700 р. загін козаків під проводом наказного гетьмана Бороховича вирушив у Прибалтику. Під час походу частина козаків, налякана чутками про тяжкі бої в Прибалтиці, вирішила повернутися назад. Військам було направлено наказ гетьмана вішати тих, хто самочинно залишав військо⁵.

Окремо слід відмітити таке покарання, як громадянська смерть, коли винного присуджували до позбавлення громадських прав. Кілька подібних рішень є в

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 103/89.

² Там же, арк. 64/51 зв.

³ Там же, арк. 101/87.

⁴ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1702 р., № 1.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 653.

актах полтавського суду. В одній з судових справ 1686 р. присутні на суді вимагали обвинуваченого «впрод добре выбыты и от честы людской отлучыты»¹. В 1698 р. суд оголосив винних «безецными», тобто позбавленими честі. Вони, за рішенням суду, «до кожного так достоинства, яко ж и свидоцтва не мают быти припущоны»². В одній з справ про безчестя суд вказав, що винні «терпят змазу на славе и почтивости и право свое втратили»³. Такі особи не могли виступати свідками, займати громадські посади, подавати позови і зобов'язані були відповідати на всякі обвинувачення.

Серед різних форм покарання відомі тілесні пошкодження. Суд присуджував винних до різних форм каліцтва, що мали назву «нацихування», «нашельмування» і «наличкування». Найбільш тяжкою формою такого покарання було відрізання частини носа, одного (лівого) або двох вух чи відрубання руки. Інколи цьому покаранню передувало побиття біля стовпа. Іноді тілесне пошкодження поєднувалось з вигнанням.

Порівняно часто застосовувались ганьблячі покарання. Пирятинський суд у 1695 р. в справі про перелюбство ухвалив, «жебы Семен Нужный у столпа стоял с Мареею нецнотою, и в дибе ходили»⁴. Інколи і допит проводили, прив'язавши обвинувачуваного до стовпа («пытана была у столпа привязаная») ⁵.

Прив'язування до стовпа застосовувалось як міра покарання при повторенні провини. Полтавський суд у справі про «прелюбодейцах» ухвалив у 1694 р. таке рішення: «Запобигаючи, абы вперед Кибаленко и Пилыпыха были од злого повстягнени и до спросностей злых не удавались, наказуем оных значною публикою, то есть столповым вязением, обох скараты, при заплачено вины належытой панской и врядовой»⁶. Аналогічне рішення полтав-

¹ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 226.

² Там же, стор. 240—241.

³ Там же, стор. 245.

⁴ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 103.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 98/84 зв. (1708 р.).

⁶ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 137.

ським судом було прийнято в 1694 р. і в іншій подібній справі: «Мартыныху Криворотую и Ивана Сердюка публице в понедилковый торг до стовпа даты, якою карністю обоих их наказавшы, одпустыты», взявши з них «вину панскую и врьдовую»¹.

Тривалість перебування винних біля стовпа не визначалась в документах точно. В одній з прилуцьких судових справ 1700 р. згадується про прив'язання винних до стовпа на три дні².

Прив'язування до стовпа поєднувалось з різними тілесними покараннями. Винного били киями, нагаями, посторонками і обухами (давали «добрую хлосту»). Екзекуції провадились катом, значно рідше ратушними слугами. Про кількість ударів, що наносились винному, не завжди можна сказати точно. У вироках згадуються «стократний киевий бой без пощадения», «обухів тридцять і київ сто».

Дуже рідко, але все ж бували випадки, коли суд через відсутність ката наказував винному самому завдати собі тих чи інших каліцтв або, якщо засуджених було кілька, зробити це взаємно один одному або бити один одного.

Одним з тілесних покарань було биття канчуками. За рішенням прилуцького суду дівка Параска, яка хотіла обдурити суд, в 1700 р. була вибита «добре канчуками»³. Такий же вирок винесено і в ряді інших аналогічних випадків⁴. Жінка, яка, маючи чоловіка, вийшла заміж за іншого, була засуджена до биття канчуками і повернена до першого чоловіка⁵. При незаконному прижитті дитини, а також при умертвінні дітей суд звичайно засуджував батька дитини до покарання канчуками⁶.

Інколи кількість ударів канчуками визначалась в рішенні суду. В справі 1703 р. про крадіжку бджіл у с. Бор-

¹ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 139.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 49/37.

³ Там же, арк. 43/31 зв.

⁴ Там же, арк. 60/47, 60/47 зв. (1701 р.).

⁵ Там же, арк. 123/109.

⁶ Там же, арк. 125/111 зв.

шенках зазначено, що обвинуваченого «близко сотця разов вдарено»¹. В окремих випадках суд вказував у своєму рішенні, що покарання має бути особливо жорстким: «До полумертвия... вибити»², бити «киями без пощады»³, «без пощадения по голому телу бити»⁴. В справах трапляється і таке формулювання: «Велели мало не до смерти вибити киями злодюгу Павла публично»⁵.

Як покарання застосовувалось биття різками. В 1700 р. злодія було засуджено прилуцьким судом: «У столпа розками так же през мистра добре бити и для осторожности... на усе наличковати»⁶.

Биття киями, про що нерідко згадується в судових справах, застосовувалось звичайно як міра покарання і дуже рідко при допитах. Видимо, це було тяжке покарання, бо в деяких випадках суд відмічав лише «трикратное битие киями»⁷. Допит «под киями» проводився, зокрема, в справі про вироблення фальшивих грошей («копійок») ⁸.

Застосовувались також і биття барбарами («добре барбарами за такое... брідкое безчинство скаравши») ⁹, комишиною («оних злочинцов, на особливем местце комишиною велевши скарати») ¹⁰. Досить часто згадується в справах прилуцького суду биття шворками («бити мистром добре шворками...»¹¹, «у пренигера добре шворками вибити и на носе наличковати»¹²).

Як і всі інші види покарань, тілесні покарання були

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 91/78.

² Там же, арк. 101/87.

³ Там же, арк. 146/131.

⁴ Там же, арк. 174/158 зв.

⁵ «Стороженки. Семейный архив», т. VI, стор. 224 (справа про крадіжки, пирятинський суд, 1703 р.).

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 45/33 зв.

⁷ Там же, арк. 142/127.

⁸ Там же, арк. 145/130.

⁹ Там же, арк. 68/55 (ухвала прилуцького суду 1703 р. у справі про крадіжку).

¹⁰ «Стороженки. Семейный архив», т. VI, стор. 176.

¹¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 113/99 (1708 р.).

¹² Там же, арк. 176 (1718 р.).

для суду джерелом наживи. За пом'якшення кари і за звільнення від неї із засуджених стягувався великий грошовий штраф. Тілесним покаранням піддавали головним чином бідніші верстви населення, які не могли відкупитися. Ця сторона справи рідко відбивалась у судових актах. Але бувало, що суд відмічав це як загальне правило. Так, пирятинський суд в одному з рішень 1701 р. записав: «Иж ведлуг духовнаго права, чужоложники албо з збору верних вилучают албо розводять, а ведлуг права меского, голодом, вигнанем, з полполства вилученем, тих звлаша, котории есть убожшии, а богатших виною пеняжною, албо иным каранем, ведлуг узнаня преложних, карают. Подлуг якои науки правной, взявши у Дмитра Чайченка вину значную, а Елисавету нецноту, яко немаючуюся чим за вину окупитися, скаравши киевим боем на пострах многим, справу их где в книги меские велелисмо записати»¹.

Тілесні покарання в окремих випадках були дуже тяжкими. Вище вже говорилося про відрізання вуха і частини носа. Застосовувалось і відрубання руки або ноги. В 1688 р. полтавський суд зробив сумнівну милість двом засудженим до повішення, звелівши «тым розбойныком кождому по одной руке и по нозе взяты, абы ся тая злость не множила»².

У багатьох випадках суд спеціально застерігав, що покарання повинно провадитися публічно. Так, пирятинський суд у 1688 р. в справі козака Третяка, обвинуваченого у звалтуванні, ухвалив: «казали его Якима киями посред рынку добре быти»³. В іншому судовому рішенні записано: засудженого «под час ярмарку по месту мистрови водити, бити и носа урезати». Подібне рішення було прийнято пирятинським судом у 1696 р. в справі про двоеженство: «Еднак вряд от смерти его, Микиту, уволивши, велели мистрови, по месту ходячи, под час торгу, пробити, даючи пострах иным, жеби ся таких збродень вистерегали»⁴.

Як покарання на Україні широко застосовува-

¹ «Стороженки. Семейный архив», т. VI, стор. 190.

² О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 25.

³ «Стороженки. Семейный архив», т. VI, стор. 38.

⁴ Там же, стор. 108.

лось також вигнання з даної місцевості (полку, міста, села) із заборною будь-коли повертатися туди. Вигнання відбувалося звичайно публічно, в базарний або ярмарковий день, і проводилося звичайно катом, рідше — іншими служителями. У більшості випадків вигнання поєднувалось з тілесним покаранням і ще частіше — з тілесними пошкодженнями — «наличкованнем на носе» или «на усе». Вигнання було ганьблячим покаранням. Звідси в джерелах такі висловлювання: «Выбито — випуджений з міста», «срамотне вибитий», «бриджений от людей» та ін.

Жителям під загрозою суворих покарань заборонялося давати притулок вигнаним. Як вказав полтавський суд у 1686 р. в справі обвинувачених у вбивствах та крадіжках, «абы и еден не тилко из прятелив и кривных их не держалы и не прыймовалы в дома, але и кождому прыказалы, абы сусид сусида перестерегав таких зломыслных над-звычай преступцив и злодлив не держаты, але циле и в уезду нашим и по селах не миты и не прыймоваты»¹.

В рішенні суду звичайно записувалося, з якої саме місцевості (місто і полк) виганявся злочинець. Інколи називалося і село: «И жебы в селе Охунках и в полку нашом не мешкал»². Як уже говорилося вище, суд у своєму рішенні майже завжди вказував, з яким покаранням поєднувалось вигнання. Так, за неодноразові крадіжки винного було наказано «шворками з места выбити»³. В іншому випадку засудженого вирішено було покарати «виволанем з места и назначением на носе»⁴.

За дітовбивство при пом'якшуючих обставинах, неодноразові крадіжки та ін. вигнання було найбільш поширеним покаранням. Так, у 1699 р. за рішенням прилучького суду дітовбивцю кат «вибил з места и вибивши, и носа врезал на вечное погаданье»⁵. В іншому рішенні наказано злочинця «з места выбити и на носе

¹ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 227.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 86/73 зв.

³ Там же, арк. 45/33.

⁴ Там же, арк. 74/61.

⁵ Там же, арк. 31/19.

наличковати»¹. До такого ж покарання був засуджений у 1699 р. обвинувачений в крадіжці з скрині одягу. Оскільки він крав не вперше, суд ухвалив його «з места вибити и на носу назначити»².

Відповідач у справі про крадіжку вола був підданий такій самій карі: «Аби мистр з места выбил и наличковал врезане уха»³. «Наличкований нос» на все життя залишався свідченням ганьби обвинуваченого, що робило його становище дуже тяжким⁴. Збереглися згадки про те, що «наличкований нос» доводилося довго лікувати⁵.

На все життя залишалися сліди від інших тілесних пошкоджень — відрізання частини вуха, таврування тіла і т. д. У 1701 р. один із обвинувачуваних відмовлявся перед судом від своєї попередньої судимості, посилаючись на те, що у нього немає ніяких міток на тілі: «И для того на спине моей никакие знаки не обретаются»⁶.

Вище вже говорилося про те, що коли із засудженого можна було стягнути великий штраф, суд заміняв йому смертну кару іншими покараннями, інколи і не дуже тяжкими.

Суд виносив полегшений вирок або зовсім звільняв відповідача від покарання у випадках, коли справа розглядалася при відсутності позивача (знайдено в садибі труп невідомої людини, винного спіймали з худобою, хазяїн якої невідомий, і т. д.). Таке рішення суду було умовним; суд застерігав, що при появі позивача останній має право вимагати належного задоволення. Зустрічаються і такі рішення суду, в яких вирок обвинуваченим значно пом'якшувався або й зовсім не виносився із застереженням, що при повторенні провини вирок буде здійснено неухильно і суворо («жодного доводу вынайдуочи и права»). У величезній більшості випадків це пояснювалось хабарами та значними за розмірами штрафами, що стягались на користь старшинської адміністрації. Такими, наприклад, є рішення суду в справах про вироблення фальшивих грошей. «Кара на горло» інколи

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 84/71.

² Там же, арк. 42/30.

³ Там же, арк. 34/22 зв.

⁴ Там же, арк. 43/31 зв.

⁵ Там же, арк. 103/89 зв.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 816.

замінювалася «нацихуванням» (міткою на тілі) і тілесним покаранням біля стовпа з таким, однак, застереженням: «Если би который з межи них у проступстві яким піткнувся, то уже конечно смертю казнен будет, у якого кольвек права не отпустне».

Ув'язнення як міра покарання застосовувалося в різних випадках. Садовили «до вязення» за приховування злодіїв, перелюбство, відмову повернути вкрадене, а також за неправдиву апеляцію. Відомі різні форми ув'язнення. Винного тримали під вартою в хаті, в сараї, у тюрмі. В містах ув'язнених тримали, як правило, при ґатуші. В джерелах є відомості про наявність спеціальних в'язниць у полкових містах¹. Церковні суди запирали винних у «куну», тобто за залізну скобу замка, прикріплену до зовнішньої стіни дзвіниці або церкви².

В залежності від рішення суду винного забивали в колодки, заковували в кайдани («цеп», «залізо»), приковували до гармати. В 1721 р. генеральний суд у справі між козаком М. Онопрієнком і сокиринським старостою М. П'ятаком визнав останнього винним у брутальних насильствах і наказав його прикувати до гармати: «Суд енеральный, ведаючи Матвии быти винного... тут в Глухове арматным скарал вязенем...»³.

«Посаженье на армату» застосовувалось вищими чинами старшинської адміністрації до своїх підлеглих як міра адміністративного стягнення за помилки, нерозпорядливість і т. д. Київський полковник у 1722 р. покарав кобищанського сотника А. Мандріку «трохнедельним арматным вязеням»⁴. До того ж року відносяться відомості про те, що лубенський полковник тримав «сотников на армате... окованных»⁵. За помилку, допущену при складанні «промемории», був посаджений на добу «на армату» канцелярист П. Ладинський⁶.

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк 131 зв.

² О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 184.

³ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 350.

⁴ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 117.

⁵ Там же, стор. 140

⁶ Там же, стор. 113.

Строк ув'язнення був різний в залежності від обставин справи. Інколи суд визначав строк «до упокоры» (до згоди повернути вкрадене, задовольнити потерпілого і т. д.). В документах зустрічається строк ув'язнення на 4, 6, і більше («значную личбу») тижнів і навіть на рік. Бували випадки, коли суд присуджував винного до 12-тижневого ув'язнення («седеня утерпети дванадцять недель у вязеню»¹).

Інколи суд засуджував винного до ув'язнення з наступним тілесним покаранням і вигнанням. Так, пярятинський суд у справі про крадіжку ухвалив: «Ових злочинцов, гултайско жиючих, а звлаща уважаючи под час чиненя злого их дела, час голодний, державши час не малий у туремним вязенню, розказалисмо княми добре вибити и из места преч вигнати»². Зустрічаються й інші подібні рішення: «Скарали туремним вязеннем и киевим биттем»³. Подібне рішення — ув'язнення з наступним тілесним покаранням — знаходимо і в записі полтавського суду за 1699 р.⁴.

Ув'язнення інколи поєднувалося з грошовим штрафом: «Ми, вижей йменованная старшина, мененного Герасима Нещерета, так вязеннем туремним, яко й виною значною, именно взятем, скаралисмо»⁵.

Виносячи рішення, суд часто застерігав, що обидві сторони повинні підкоритися його рішенням і не починати ворожих дій один проти одного. Винний у порушенні цього повинен буде сплатити «заруку» у встановленому судом розмірі. Такі рішення виносив і генеральний суд: «Впред абы так Матвий над Михайлом за нагороду не мстился и Михайло Матвиеви за свои побои не домовлял и жадного б заводу между собою не вщинали... под зарукою ста золотих на завод вщинаючого...»⁶.

До ув'язнення на кілька тижнів з наступними відробітками в монастирі був засуджений у 1711 р. прилущьким судом чоловік, який ненавмисно вбив свою дру-

¹ О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 260.

² «Стороженки. Семейный архив», т. VI, стор. 156.

³ Там же, стор. 216 (рішення пярятинського суду у справі про крадіжку, 1703 р.).

⁴ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 257, арк. 212.

⁵ «Стороженки. Семейный архив», т. VI, стор. 229.

⁶ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 350 (1721 р.).

жину: «Чрез килконадцать недель вязеннем принудити, а на остаток відробити в монастирі»¹. В 1689 р. полтавський суд засудив козачку Грициху за ненавмисне вбивство наймички до ув'язнення: «Абысте ей дали до вязеня, то есть до турмы, ежели на долгое вязеня способна, а ежели назбыть прикра, то в якую комору крайнюю ей посадите, жебы слиота не досаждала, де мает рик и шист недиль, ведлуг права, за свій выступок сыдити; або выну пиняжную, ровную з нагородою укывжоному, нехай нам, суду, отдасть, ежели захочет фолкги и волности от сыдинья»².

Окремо слід сказати про покарання за політичні злочини. Російський уряд вважав можливим давати певну амністію старшині і козакам, які тимчасово перейшли на сторону ворога, але потім повернулися назад. Така політика царського уряду (подібні згадки досить часті³) знайшла яскравий вияв у подіях, зв'язаних з шведською окупацією 1708—1709 рр., а також у ставленні до запорозьких козаків після 1709 р. У листі до київського губернатора граф Г. Головкін у лютому 1715 р. писав: «Запорожцом, которые... желают быть паки под державою ея царского величества ему г. гетману объявить что ее в-во под державу свою их принять и вины их просить и забвению придать соизволяет и ежели кто из них похощет из Турской области приходит в державу ея в-ва и явится ему, гетману, и оным велел жить в малороссийских городех, где кто родился или где похощет и тем бы их он гетман обнадежил накрепко, что им никакого наказания учено и в ссылку сосланы никуда не будут, но еще старшине их дадутца уряды значныя по полкам, по состоянию и верности их смотря...»⁴.

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 130/116.

² О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 62—63.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 5622/5913 — копія указу про амністію 1714 р; матеріали про повернення старшин-емігрантів — ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 120, арк. 6, 7, 47, 48 та ін.

⁴ «Материалы для истории Южнорусского края в XVIII ст., стор. 2. Не можемо пояснити, чому в тексті документа 1715 р. говориться «о державе ея царского величества». Мабуть це недогляд видавців.

Поряд з цим царський уряд вживав найсуворіших заходів проти запорожців, які не повернулись з Туреччини. Було заборонено пропускати цих козаків з товарами на територію України; торговцям, які їздили в Крим, наказувалось не заїжджати до них і не мати з ними ніяких стосунків.

Такі ж заходи вживались і проти окремих лівобережних козаків під час боротьби з шведами. В 1708 р. царським маніфестом старшині і козакам, що перейшли з Мазепою на сторону шведів, було дано місячний строк для повернення. Тим, хто не повертався, маніфест погрожував позбавленням усіх чинів, посад і володінь, засланням сімей і смертною карою їм самим, якщо вони будуть взяті в полон російськими військами¹. Царський уряд давав також дозвіл пограбувати майно зрадників². В 1709 р. царський уряд засудив до смертної кари (потім заміненою вічною каторгою) Невінчаного, який перейшов на бік шведів, але повернувся у вересні 1709 р. на батьківщину³.

За тяжкі політичні злочини — зраду вітчизні, допомогу ворогові, перехід на бік ворога — винні, як правило, за царським наказом засуджувалися до смертної кари. Поряд з цим застосовувалось і заслання до Сибіру. В 1711 р. водолазькі жителі, які пустили в місто татарські війська і зрадили батьківщину, одержали за царським наказом таке покарання: «Ис тех, которые хану добровольно поддались и бились против войск великороссийских и малороссийских, казнить у жеребя десятого смертию, а достальных всех з женами и детьми послать к Москве для ссылки».

Аналогічно були покарані і зрадники з числа сергіївських жителів, що відкрили ворота при наближенні татарських військ і видали ворогові російських солдатів: «Указал его царское величество для постраху других дабы таких измен чинить впредь никто не отваживался...

¹ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1708 р., № 68, 69, 74; «Чтения в Обществе истории и древностей», кн. I, 1859 г., стор. 185—186.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 50/70 (універсал Скоропадського 1719 р., в якому згадується «розшарпання» майна мазепинця Чечеля).

³ М. Судієнко, Матеріали для отечественной истории, т. II, стор. 168.

казнить из них тамо на Украине десятого человека у жеребя, и достальных их всех 37 з женами собрав, прислати за караулом к Москве, в Приказ Малыя России для ссылки...»¹.

В тому ж 1711 р. гетьману було наказано скарати на смерть козака, що привіз листа від Орлика до переяславського полковника: «Ежели он запорожской козак, или других полков и был при нем, изменнике, то извольте его казнить смертию (посадить на кол)»².

Смертна кара застосовувалась і до вищої старшини, запідозреної в зраді Росії.

Царський уряд наказував гетьману вжити і ряд інших заходів, спрямованих проти зрадників, зокрема арешт і заслання сім'ї зрадника. В 1711—1712 рр. були заарештовані і вислані сім'ї старшини, яка разом з Орликом перебувала в еміграції. У листі Г. Головкіна Скоропадському від 31 січня 1711 р. вказувалось: «Разсудил его царское величество за благо дабы полковников и старшины генеральной и знатной полковой женам по вашем выходе из Глухова быть в Глухове...». Головкін наводив такі підстави для затримання старшинських сімей у Глухові: «Чрез измену Мазепину с старшиною имеется причина осторожность иметь...»³.

Подібні розпорядження робились і в наступні роки. В січні 1712 р. Г. Головкін передав гетьману Скоропадському наказ: «Понеже богоотступные изменники, Орлик и с ним многие другие до ныне во области салтана турецкого живут, и некоторые в самом Цареграде обретаются, что подает великое подозрение и не мочно инако разсуждать, что они на содержание тамо себе довольство получают с Украйны од своих родственников, которые в домах их живут и маестностями и пожитками владеют, при том же и корреспонденцию и пересылки между собою имеют, что трудно усмотреть и пресечь, пока они тамо на Украйне жити будут и сего ради указал его царское величество всех изменников, которые ныне в Турецкой стороне и по многим увещательным царского величества

¹ «Чтения в Обществе истории и древностей», кн. 1, 1847, стор. 4 (листи графа Г. Головкіна до гетьмана Скоропадського).

² Там же, стор. 5.

³ Там же, стор. 3.

грамотам и обнадеживании в прощении вины их в отечество свое не возвратились и имян их роспись при сем прилагаеця, жен, матерей, детей их и братьей выслать к Москве за присмотром и велеть тамо жить, покаместь опасность с турецкой стороны минется»¹.

Слід відмітити, що вивіз сімей як певна запорука вірності аж ніяк не був заходом, нав'язаним царським урядом. До нього не раз вдавалася і сама козацька старшина до запідозрених у зраді. В 1708 р. при наближенні загону К. Булавіна полтавський полковник наказав задалегідь вивести усі козацькі сім'ї з містечок Тор і Маяків в Ізюм, щоб не допустити приєднання торських і маяцьких козаків до повстання.

В громадянських справах найбільш частими були земельні процеси, а також акти купівлі-продажу і передання в спадщину. Мабуть, не існувало твердо встановленого порядку, за яким одні справи розглядались лише на міському уряді, а інші на спільному засіданні полкового і міського урядів. Можна встановити лише ту закономірність, що звичайно справи купівлі і продажу розглядались на міському уряді. Коли ті, що укладали угоду, були знатними особами або коли мова йшла про велику за розмірами операцію, на засіданні були присутні чини полкової старшини, а інколи і сам полковник. Про це переконливо свідчить актова книга стародубського уряду за 1693 р. Більшість майнових угод розглядалась міським урядом у такому складі: «На майстрате их царского пресветлого величества Стародубовском, перед нами: Спиридоном Яковлевичом Шираем, войтом, Борисом Карповичом и Стефаном Тимофеевичом, бурмистрами, райцами, лавниками и всеми рочне заселыми радными»².

Дуже показові в цьому відношенні і книги полтавського полкового суду. В одній з них, що містить майже виключно цивільні справи, абсолютна більшість майнових справ припадає на верхівку полкової старшини —

¹ «Чтения в Обществе истории и древностей», кн. I, М., 1847, стор. 7 (листи графа Г. Головкина до гетьмана Скоропадського).

² «Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года», стор. 3, 4, 6—7, 9 та ін. Подібні записи дуже часті в судових книгах того часу, зокрема в книгах полтавського суду.

полковника¹, полкового суддю², отамана городского, обозного та ін.³. Громадянські справи між представниками старшини слухались на об'єднаному засіданні полкового і міського судів⁴.

За характером громадянські справи можна поділити на кілька груп.

Купівля і продаж земельних володінь. За звичаєвим правом і литовським статутом було прийнято певний порядок продажу земельних володінь. Той, хто продавав, повинен був доставити документи і свідків, які могли б підтвердити, що це дійсно його земля і що вона нікому не віддана в заставу і ніхто на неї не може пред'явити претензій. Це обов'язково записувалось і в акті продажу. В акті відмічалось, що продавець назавжди відмовляється від проданої землі від свого імені і від імені своїх родичів і близьких і надає їй в повне володіння тому, хто купує, вказувалась вартість проданої землі, а також те, що продавець сповна одержав належну йому суму.

Наскільки можна судити, майнові акти читалися вголос на суді і потім записувалися в книги. Про це свідчить такий запис в актах стародубського суду: «Якого права, на вряде в голос читаного, вислухавши, и за слушное узнавши, до книг меских Стар: казалисмо записати, и ест записано»⁵. Аналогічні записи є і в інших справах: «Якого запису на уряде читаного и за слушный узнаного выслухавши, казали до книг меских стародубовских записати и есть записано»⁶. Дуже часті записи про продаж ґрунтів⁷, лісових ділянок⁸, сіножатей⁹ та інших угідь, про розмежування ґрунтів¹⁰.

¹ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 256, арк. 177 зв., 233 зв., 267 зв., 268, 269, 272 та ін.

² Там же, арк. 183, 189, 194, 197 зв., 206 зв., 243 та ін.

³ Там же, арк. 181 зв., 197 та ін.

⁴ Там же, арк. 177, 181, 183, 189, 194, 197 і багато інших (майнові справи в записах полтавського суду).

⁵ «Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года», стор. 65.

⁶ «Сборник Харьковского историко-филологического общества», т. 6, Труды педагогического отдела, вып. II. стор. 247.

⁷ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 256, арк. 161, 165, 194, 214 зв.

⁸ Там же, арк. 159, 163 зв., 164, 189, 197 зв. та ін.

⁹ Там же, арк. 159 зв., 206, 267 зв., 268, 269.

¹⁰ Там же, арк. 166, 178 зв.

Однак з численних актів купівлі-продажу дуже небагато припадає на продаж на рівних підставах, причому здебільшого ці акти стосуються продажу землі старшиною або багатими козаками іншим особам приблизно рівного стану. У величезній же більшості випадків судові рішення юридично оформляли продаж збіднілим козаком або селянином свого поля, сіножаті, лісочка і т. д. старшині або багатому козаку на дуже не вигідних, примусових умовах — за безцінок, в рахунок незначного боргу і т. д.

Передання земельних володінь у спадщину. Це також оформлялось звичайно судовим рішенням і вносилося в актові книги. Одержання у спадщину земельних володінь затверджувалось полковником або навіть гетьманом.

Суперечки за межі земельних володінь. Як і в купівлі-продажу, тут рідко виступали рівноправні сторони — козак з козаком, селянин з селянином, старшина з старшиною. Переважно старшина і багате козацтво захоплювали землі бідних козаків і навіть сільських громад. Як правило, суд у таких випадках при усій зовнішній видимості додержання справедливості в дійсності тримав руку багатих земельних власників і майже завжди вирішував справи на їх користь.

Справи про спірні володіння. Як і в попередніх випадках, дуже небагато справ такого роду стосувалися дійсно спірних володінь. Величезна ж більшість їх була лише юридичним оформленням насильного загарбання старшиною та монастирями земель сільських громад і окремих козаків та селян.

Справи про стягнення боргів з неспроможних боржників. Ці справи були порівняно частими в судовій практиці. Старшина, користуючись тяжким становищем збіднілих селян і козаків, давала їм у борг незначні суми. Оскільки боржник звичайно не міг повернути борг у встановлений строк, старшина зверталась до суду. Останній виносив рішення про конфіскацію різного майна і відчуження землі боржника на користь кредитора. Таким чином старшина захоплювала козацькі і селянські ґрунти, худобу і різне майно. Вартість усього цього значно перевищувала суму боргу.

Мірою покарання боржника було також накладення заборони на його майно. Все майно переписувалось

і оцінювалось. Боржник втрачав право розпоряджатися ним до рішення суду. Застосовувалось як покарання і взяття боржника під варту за позовом кредитора. Останній повинен був слідом за цим у встановлений строк представити суду докази, які б підтверджували факт зробленого боргу.

Конфлікти, що виникали через невиконання торговельних контрактів. У 1693 р. в стародубському суді слухалась «справа межі Григорія Давидовичем Машковцом, поводом, и Петром Семеновичом Брянчинином». В ході суду «ставши очевисте, учтивый пан Григорий Давидович Машковоц чинил оповедане, изображенное на писме, в него обретающомся, же. з Петром Семеновичом Брянчинином о прошлом празнику святителя ієрарха Христова Николая, на ярмарку погарском вчинил таковий контракт, писмом обополним утвержений: Петр Семенович обецал ему за двадцет пят куф горелки, ведлуг своего рукописания, сторговати по десят рублюв без четверти соли, вистатчит и отдати солю пуд по шести алтин о запустах Петровских в Новгородку». Невиконання цього контракту і розбиралося на суді¹.

Суди розбирали й *конфлікти, що виникали через невиконання договорів на проведення тих або інших робіт.* Про це свідчить справа, яка слухалася на стародубському магістраті, під назвою «Умова Грицка Чачонка на вапно до соборное церкви робит». Відповідач порушив угоду, згідно з якою він «умовился вапно робити на рок прийдучий 1694, которому от печи жадное по золотих чтири, а узял он, Грицко, на тое дело задатку золотих пять»². Досить часті згадки про примирення сторін — так зване поєднання³.

Порівняно рідкі в судовій практиці *справи про опіку.* Опіку над малолітніми сиротами та їх майном за рішенням суду брав хто-небудь з родичів, а в разі відсутності таких — призначений судом опікун-господар. Бували також випадки, коли старі і хворі віддавали себе в опі-

¹ «Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года», стор. 69.

² Там же, стор. 91.

³ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 55 256, арк. 75, 244 зв., 283 зв., 315 зв. та ін.

ку, тобто передавали опікуну все своє майно, за що останній повинен був їх утримувати до смерті. В окремих випадках опікуни призначалися полковником.

Мало було *справ про розлучення*. Ініціатива в цьому могла виходити як від однієї з сторін, так і від обох. В судовій практиці того часу відомі кілька приводів для розлучення: 1) нездатність до подружнього життя; 2) тривале перебування подружжя в полоні; 3) злочин, вчинений одним з подружжя, і зв'язані з цим наслідки (тривале ув'язнення, вигнання з даної місцевості і т. д.); 4) небажання надалі продовжувати подружнє життя. Справи про розлучення в записах судових справ у полкових судах майже не зустрічаються. Це пояснюється тим, що вони підлягали головним чином церковному суду. До того ж і випадки розлучення траплялись дуже рідко.

Нагляд за виконанням тих судових рішень, які не могли бути здійснені негайно, покладался найчастіше на місцеву владу. З приводу однієї з справ про перелюбство прилуцький полковий суд ухвалив написати отаману, щоб він простежив за терміновим вступом у шлюб позовників¹. Збереглися згадки про те, що виконання рішень контролював також генеральний суд. Про це свідчить лист генерального судді М. Турянського до колишнього борзенського сотника Т. Забіли та інших з наказом негайно виконати рішення генерального суду про стягнення штрафу за збитки, завдані російським купцям; в противному разі винні відповідатимуть за нові збитки, що можуть виникнути у зв'язку з затримкою виплати старих².

* * *

*

Судочинство на Лівобережній Україні в дійсності зовсім не являло собою такої мирної картини справедливого суду, яким можна уявити його на основі судових актів. Старшина і багате козацтво грубо впливали на суд, добиваючись рішень на свою користь. В судових справах

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 59/46.

² ДПБ СРСР, зібрання Маркевича, № 24/28 (лист генерального судді М. Турянського, 1711 р.).

є сліди й прямого впливу старшини і багатих власників на вирок суду. В одному з таких випадків в 1711 р. прилуцький суд на «такое прилежное... прошение» одного з багатих і впливових старшин замінив винному більш тяжке покарання биттям канчуками¹. З судових справ бидно, що представники старшини і багатого козацтва часто виправдовувались судом, незважаючи на наявність доказів про вчинення ними тяжких злочинів. Так, у 1713 р. був виправданий староста Рясковський, незважаючи на безсумнівні докази, що викривали його в перелюбстві².

Нерідко суд визнавав своє безсилля, коли треба було притягати до відповідальності «підданих» тих або інших впливових власників або урядових осіб. У 1711 р. прилуцький полковий суд, розглянувши справу про злочини, вчинені слугою М. Кимборовича Герасимом, визнав, що останньому «належало стати пред правом нашим...». Суд вказав, що злочинець у від'їзді «и хочай бы и был, то трудно нам с такого двора взяти его»³. В іншому випадку, розглядаючи справу про згвалтування, вчинене «підданим» того ж М. Кимборовича, прилуцький полковий суд записав, що винного, який не з'явився навіть на суд, «трудно было с под обороны пана Марковича взяти и карати»⁴.

Суди, як правило, вирішували всі справи на користь старшини і багатого козацтва. Характерною щодо цього є справа про незаконне прижиття дитини «девкой служебницей» з сином багатого козака К. Соболенком. Останній був викритий на суді показаннями позивачки і свідків. Жінку ув'язнили. До в'язниці прийшов брат її хазяїна і від імені сотника запропонував взяти три копи відступного і припинити справу. Діставши відмовлення, він незабаром прийшов знову, вже разом з бурмистером. Останній від імені сотника наказав їй взяти грошову компенсацію (п'ять кіп). Жінка змушена була погодитися, і тільки після цього її випустили з ратуші. Через три дні вона була знову ув'язнена і вислана в Прилуки. Прилуцький полковий суд, що остаточно

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 126/112 зв.

² Там же, арк. 150/135.

³ Там же, арк. 126/112.

⁴ Там же, арк. 127/113.

вирішив справу, наказав К. Соболенку дати на прокорм дитини корову і «полмерки розного борошна». Жінку ж засудили до биття канчуками біля стовпа¹.

Генеральна старшина, полкові, сотенні і сільські урядовці при веденні судових справ допускали великі зловживання і широко практикували хабарі. Цілком зрозуміло, що величезна більшість цих зловживань не знаходила відображення в офіціальних документах. Проте окремі згадки проникли і туди. В 1719 р. при попередньому розгляді справи про перелюбство сільська старшина пропонувала винному за хабар припинити справу: «Не воруйся, праве того болш нехто не будет знати, кроме нас, тилко нам платися». Скориставшись становищем обвинуваченого, вони захопили у нього худобу: «Ночной доби набегшися, стали худобу брати»².

В судах Лівобережжя процвітало хабарництво. Кожна справа дорого коштувала біднякам. Про характер судових витрат може дати уявлення нижченаведений реєстр: «Реєстр мне Евпросимии Бабицисе, жителце конотопской, сколько стратила денег, правуючися из Левком Гавриленком, семяновским жителем. Напервей, як былем у Глухове, дали жовнеру шаг. Сторожове алтин. Панам судиям полталяра. За алтин калачов, за перевоз 5 коп. Для написання реєстру дали алтин, полкопи схарчили. Шостак в канцелярии дали молодикам. В Конотопе, пред пана сотник калачов за шаг, а шостак положила. Сведкам... на себе схарчила шагов три. На коне схарчили шостак. П. Костенецкому (сотнику. — В. Д.) шостак; за написанне двох супилек сем шагов. П. Романовичу 7 шагов, на папер, а тепер на себе исхарчили полкопи. На калачи три алтини стратили, пред панов носячи. За подводу таляр, а на харч 7 шагов. За перевоз (через р. Сейм. — В. Д.) заплатили полчварта шага, до Глухова едучи. У турму, як посадили, дали копейку. На подводницького коня стратили на корм полчварта шага. За написання двох реєстров, три алтини. Когда ми были пред судом войсковим енералним и его наказано Левка Гавриленка, чтоб нам платил девять коп и ми на том згсдою (стали) чтоб болшей не турбуючи суду войско-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 91/78.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 227/275, арк. 2 (судова справа 1719 р.).

вого генерального. Писан сей реєстр року 1721 марта 19»¹.

Про церковний суд відомо небагато. Йому підлягали справи про розлучення, причому майновий бік шлюбно-розлучальних процесів, як свідчить згадка в «Правах»², переносився в світські суди, а також справи, зв'язані з невиконанням церковних обрядів, порушенням порядку під час церковної служби тощо. Серед покарань, які призначав церковний суд, були епітимії, ув'язнення до так званої куни тощо.

Церковний суд розглядав також справи, в яких підсудними виступали особи духовного звання. У випадках, коли духовна особа обвинувачувалась у тяжких злочинах — вбивствах, насильствах та ін., — справу розглядав старшинський суд, але при обов'язковій участі представників від духівництва. Старшинський суд розглядав також майнові справи духівництва, його конфлікти з світськими власниками (старшиною, містом, сільськими громадами тощо). Конфлікти між місцевою (полковою, сотенною) адміністрацією і духовною владою вирішував сам гетьман³.

На протязі другої половини XVII — першої половини XVIII ст. на Лівобережній Україні продовжувала лишатися своя система права і свій судовий устрій. Протягом тривалого часу — аж до початку XVIII ст. російський уряд майже не втручався в справи суду на Україні і не поширював на її територію діяння російських законів. Із зростанням централізаторської політики царизму і його прагнень ліквідувати автономію України на українську територію поступово поширюється російське законодавство, обмежується, а потім і зовсім припиняється діяльність українських судів.

За своєю класовою суттю українське право і український суд відбивали інтереси пануючого феодального класу — української старшини, шляхти, вищого духівництва. Вся система суду — від гетьмана, генеральної

¹ «Киевская старина», 1901, июль—август, стор. 9.

² «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 298.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 157 (177) (лист київського митрополита до новомлинського сотника); ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 173 (193) (лист чернігівського єпископа до гетьмана).

старшини, полкового суду до сотенної і сільської адміністрації — служила інтересам українських феодалів. Система судочинства, що складалася на Україні в ті роки, в значній мірі базувалася на звичаєвому праві. Разом з тим велике поширення на Україні мали і литовсько-польські феодальні кодекси, особливо третій литовський статут, які служили довідниками для судів і застосовувались відповідно до місцевих умов. Важливим джерелом українського права було також поточне російське і українське законодавство.

Характерною рисою судочинства на Україні в описувані нами роки була незначна розмежованість адміністративних і судових функцій в органах управління, особливо в її нижчих і середніх ланках. Судові справи нерідко розглядались старшинською адміністрацією — полковою, сотенною, сільською — у повному складі. Характерним також було і проведення в містах спільних засідань старшинської і міської адміністрацій.

У цілому Лівобережна Україна відзначалася порівняно високорозвиненою системою феодального права і судочинства. Складений в значній мірі на основі судової практики 30—40-х років проект українського кодексу законів — «Права, по которым судится малороссийский народ» — був одним з найбільш досконалих юридичних збірників XVIII ст.

РОЗДІЛ VIII

ОРГАНІЗАЦІЯ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

Після возз'єднання з Російською державою, у другій половині XVII ст. і до 80-х років XVIII ст., Лівобережна Україна зберігала свої особливі збройні сили — козацьке військо. Наявність особливих збройних сил України, що становили частину російської армії, була передбачена, як відомо, «Березневими статтями» 1654 р.¹ Це підтверджувалося і всіма наступними «Статтями». Так, у «Статтях» 1669 р., складеними при обранні гетьманом Д. Многогрішного, в пункті четвертому кількість реєстрових козаків була визначена в 30 тис.² Загальне підтвердження попередніх «Статей» було зроблено в «Коломацьких статтях» 1687 р.³

Лівобережне козацьке військо складалося з двох основних частин — городових і охотницьких (найманих) полків. Козаки були кінні і піші. В полках велися списки козаків. Ведення компутів у полках і сотнях було справою головним чином полкових і сотенних осавулів і писарів. Загальний нагляд за веденням списків здійснювали гетьмани і генеральна старшина. Складання списків городових козаків по полках передбачалося, зокрема, «Статтями» 1669 р.: «И что в котором полку будет

¹ Стаття шоста передбачала існування 60-тисячного козацького війська: «А быть реестровым казаком штидесят тысячам» («Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 2).

² «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 11.

³ Там же, стор. 16.

казаков, и тому учинить реестр...»¹. Іноді зачислення до компуту оформлялося гетьманським універсалом².

Козаки користувалися певними правами і привілеями. Вони звільнялись від «общенародных» поборів і повинностей. Всі гетьманські універсали тих років підкреслювали, що козаки повинні «нерушимо оставаться при своих правах и вольностях». За козаками зберігались їх земельні володіння, млини, пасіки. Після смерті козака ці володіння залишались за його сім'єю. Це знайшло свій вияв у пункті п'ятому «Статей» 1654 р.: «Именей казацких чтоб никто не отнимал, которые землю имеют и с тех земель пожитки чтоб при тех имениях добровольно были, так же бы и вдов после казаков остальных дети такие ж вольности имели, как предки и отцы их»³.

Існувала також особлива козацька юрисдикція. Судити козаків міг тільки козацький військовий суд — гетьман, генеральна старшина, полкова та сотенна адміністрація. Це відбито в «Статтях» 1654 р.: «Чтоб своими правами суживались и вольности свои имели в добрах и в судах... от старших своих чтоб товаришество сужены были...»⁴.

Козацькі двори звільнялися від постою солдатів і від підводної повинності. В «Статтях» 1659 р. дозволялося ставити солдатів на постій «у всяких жителей, oprичь реестровых казаков; так же и подвод под посланников и под гонцов у реестровых казаков не имеют у городских и у деревенских жителей»⁵. Козакам надавалися й інші пільги — право вільно торгувати вином, пивом, медом⁶.

Найбільш повно права і привілеї козацтва були визначені в «Статтях» 1666 р. і підтверджені в 1669 р.⁷. Права та привілеї козаків неодноразово підтверджувались царськими грамотами і гетьманськими універсалами.

Економічне та правове становище городского і найманого козацтва було різним. Городові козаки повинні були

¹ «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 11.

² В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, т. II, стор. 648.

³ «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 2.

⁴ Там же, стор. 1.

⁵ Там же, стор. 5.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стор. 8, 10.

служити і забезпечувати себе засобами свого господарства. Володіючи земельними ділянками і звільняючись від загальних податків і повинностей, вони зобов'язані були за вимогою полковника або сотника з'являтися у військо, маючи зброю і запас провіанту.

Козацтво за своїм матеріально-майновим станом не було єдиним. Серед козацтва ясно виділяється заможна група. Характерний щодо цього заповіт козака Полтавського полку (кінець XVII ст.), який передавав одному з своїх спадкоємців «зобр моих половину саду, половину левады, половину сеножати на Говте, половину нивы, половину ставку, половину млинка, половину лугу и хату-пекарню»¹. В тому ж полку рядовий козак В. Колосенко, продаючи сотнику частину свого майна, називає «грунт, ставок с млином и займище», прилеглі до ставка, 5 нив, ліс та пасіку². У заповіті І. Поручки, «товариша войскового и обывателя сѣсницкого», згадуються хутір у Якличах «з грунтом, винницею и 2 казанами», «у места пляц стоячий», «займище Кобыленки за довгою греблею», «другое займище на Гутинце, на р. Хвоше» (з усіма лісами, полями, дворами, грунтами тощо).³

Поряд з цим проширком заможного козацтва дуже значною була кількість бідного козацтва. Показові щодо цього дані з часів азовсько-дніпровських походів 1695 — 1696 рр. Кожний козак повинен був з'являтися для несення військової служби з необхідним спорядженням і бойовим конем. Але зростаюче зубожіння козацтва призводило до того, що не всі козаки мали коней. В 1696 р. за царським наказом для участі у воєнних діях козацтво мало виставити під Азов 15 тис. кінних і 5 тис. піших козаків. Гетьман Мазепа у відповідь на це доносив, що по всій Україні навряд чи набереться така кількість козаків, у яких були б бойові коні⁴. Це свідчення, безумовно, перебільшене і вимагає критичного ставлення, але поряд з іншими воно є важливим підтвердженням розорення козацтва.

Стан джерел не дозволяє зробити широкі узагальнен-

¹ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18935/205.

² ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18935/236.

³ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18659/83 (1705 р.).

⁴ Н. Костомаров, Мазепа и мазепинцы, «Исторические монографии и исследования», кн. шестая, т. шестнадцатый, стор. 458.

ня і дати співвідношення різних прошарків козацтва в процентах. Доводиться обмежитися найзагальнішою характеристикою соціально-економічної диференціації козацтва.

До нашого часу не збереглися повні списки городових козаків з характеристикою їх майнового стану за описувані роки. Козацькі реєстри та інші документи, що дійшли до нас, у кращому разі містять дані про наявність у козаків коней, хати, землі. Але й ці відомості в більшості випадків не дають уявлення про майновий стан козаків. Це стосується насамперед козацького землеволодіння і землекористування. Не відомо майже жодного випадку, коли б в документі на володіння, купчому записі, заповіті або судовій справі земля козака була б показана в якихось одиницях земельної площі. В джерелах вказується лише характер угідь (поле орне, сіножаті, лісок, ставок і т. д.) та місце їх розташування. Грошова оцінка майна, що іноді наводилася в документах, давалася звичайно по всьому майну і до того ж трапляється надто рідко, щоб можна було на цій підставі зробити певні узагальнення.

Важливі дані про розшарування козацтва містять компути окремих полків, що дійшли до нас. Компут Полтавського полку 1718 р. поділяє козаків в кожній сотні, кожному курені і селі на групи: «козаки конние», «козаки, воли маючие, а коней не маючие», «козаки пешние» і «козаки тяглие» (тобто ті, що відбувають підданство). Про співвідношення окремих груп можуть дати уявлення такі дані: в с. Яківцях — кінних 24, тяглих — 16, піших — 7; в с. Гуджулах — кінних 22, тяглих 17, піших — 40¹. В цілому по полку число зубожілих козаків становило від 1/2 до 3/4 їх загальної кількості.

Ще більш яскраві дані наведені в ревізії 1723 р. по Миргородському полку. Тут козацтво поділено на певні категорії, що дає досить виразне уявлення про диференціацію його. Так, по полковій сотні Миргородського полку є такі відомості: «козаков можнейших конных» — 248, «можних же конных» — 150, «пеших могучих» (відбувати службу. — В. Д.) — 59, «пеших велме зубожилых —

¹ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 51480, арк. 33 зв. — 34, 38 зв. — 39 (компут Полтавського полку за 1718 р.).

89, «вдов, могутих козака ставити» — 78, «вдов, не могутих козака ставити» — 67, тих, що втратили в походах сина або брата, але можуть відбувати службу — 25, таких же, але «велме зубожилих» — 11, «позостававшиєся, за болезнию в походе» — 7, «козаков, в подданстве зоставаючих» — 28, «козаков, в поспольстве зостаючих» — 37, «козаки куреня полковницького его ж оружієм и конми одбуваючих службу» — 116, «вдовы по куренчиках, могутие тут ж одбувати службу» — 16¹, всього — 931.

Отже, переважну більшість тут складало зубожіле козацтво. Подібне становище було й в інших сотнях Миргородського полку².

Вивчення джерел дозволяє зробити лише загальні висновки відносно соціально-економічної диференціації козацтва. Насамперед впадає в очі, що серед козацтва часто бували дуже убогі люди. Зростаюче розорення рядового козацтва привело до того, що частина його неспроможна була нести військову службу. Вже в кінці XVII ст. збідніле козацтво систематично не брало участі у воєнних походах. Про це свідчить документ 1698 р., який, на нашу думку, ще недостатньо оцінений історичною наукою. «Козаки, — підкреслюється в ньому, — котория *нікогда* не несут военной службы, были бы помощниками тяглым людям в кормлении компанейшев и пехотного товарищества»³.

Отже, вже тут треба шукати корені пізнішого поділу козаків на заможну верхівку та рядове, в значній мірі збідніле, козацтво. Як відомо, цей поділ дістав остаточне юридичне оформлення в універсалі Мазепи 1701 р., а також у пізнішому указі 1735 р., коли все козацьке військо було поділене на «выборных» та «подпомощников». Перші зобов'язані були нести своїми силами та коштом військову службу, а другі — постачати виборним усе

¹ ДПБ УРСР, відділ рукописів, I, № 54 479, арк. 33 зв. (компут Миргородського полку 1723 р.).

² Там же, арк. 50 зв., 51, 64 та ін. Проте і в цих списках немає докладної характеристики економічного і правового становища кожної з цих груп (землеволодіння, забезпечення робочою худобою тощо).

³ Филарет, Историко-статистическое описание Черниговской епархии, т. III, стор. 20 (підкреслено нами. — В. Д.).

необхідне для несення військової служби — провіант, озброєння, коней та ін.

Відомості про козаків, що не відбували військової служби, зустрічаються в наступні роки нерідко. Про них згадує універсал Скоропадського 1713 р., в якому дається розпорядження «козацким суседем и тим, якие имеютя быти козаками в том же селе Сосновке, и некогда войсковой службы не отправуютъ...»¹.

В одному гетьманськ му універсалі є згадка про те, що і раніше, ще в кінці XVII ст., частина козаків ухилялася від військової служби. В універсалі вимагалось, щоб виборні були «в руже и в других воинских потребностях, яко то в шаблях, в списках, в пороху, пулях, а особливо в провянте и в денежном запасе во всем исправние, имелибы всегда лошадей добрих и здорових, ценною... от 12 до 8 руб.»².

Характерні в цьому відношенні також згадки в тогочасному листуванні між царським урядом і гетьманською адміністрацією про козаків, «непременно службу отправляющих»³ (що робилося, очевидно, для розрізнення їх від козаків, які не відбували військової служби). Важливо також і те, що вже в 1707 р. згадуються козаки виборні і підпомічники⁴.

На військову службу козак повинен був з'являтися сам. Виставлення амість себе інших осіб не дозволялось. Однак згадки про козаків-найманців трапляються в документах ще в кінці XVII ст.; хоч вони відносяться до слобідських полків, але можна з певною підставою вважати, що подібні явища мали місце і на Лівобережжі. Про це свідчить лист Б. Шереметева за квітень 1713 р. в якому він, даючи вказівки гетьману про розташування полків у зв'язку із загрозою татарських вторгнень, спеціально підкреслював «дабы во оном походе были вся старшина и реестровые козаки сами, а наемщиков, отнюдь никто за себя не посылали, ибо наемщики, разсуждаю, что так при войску, как самый письменный люд

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 235.

² Г. А. Милорадович, Материалы к истории Южной Руси, стор. 88—103 (підкреслено нами. — В. Д.).

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. III зв.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 101, арк. 61.

служить не могут: когда провиант весь издержат, то могут и побег учинить»¹.

У слобідських полках наймання замість себе козаків, наскільки можна бачити, було дуже поширеним явищем. Ще в 1692 р. російський уряд змушений був вказати харківському, ахтирському і сумському полковникам, щоб «наемщиков» та «худых людей вместо подлинных домовых казаков не посылали». Полковникам було суворо наказано посилати у військо «не робят и не наймитов»².

З дальшою диференціацією козацтва виставлення замість себе найманців стало практикуватися все частіше, особливо під час використання козацького війська на будівництві укріплень та на каналних роботах.

Деяке уявлення про співвідношення «казаков-господарей» та «наемных казаков» можна одержати з даних про смертність козаків, наведених у відомості про участь сотень Гадяцького полку у 1721 і 1722 рр. в роботах по будівництву каналів³. В 1721 р. вмерли та захворіли 20 господарів і 12 найманих. З 129 господарів і найманих, що вийшли в похід у 1722 р., вмерли та захворіли 17 господарів і 13 найманих. По Опошнянській сотні із 232 козаків вмерли і захворіли 29 господарів та 29 найманих; по Зіньківським сотням (першій і другій) вийшло в обидва походи 478 чоловік, з них умерли і залишилися через хворобу господарів — 123 і найманих — 40. При всій умовності наведені цифри свідчать про те, що процент найманих козаків по відношенню до господарів в обох походах все-таки був дуже значним — до 30 і більше.

Явка на військову службу за наказом полкових або сотенних чинів вважалась обов'язковою. В «Правах» відбилися покарання для козаків, які спізнювалися або не з'являлися на військову службу, — штрафи, залишення на додатковий строк у поході та ін.⁴.

При відправці козаків у походи допускалися великі зловживання. Сотники за хабарі звільняли багатих козаків від походу, а інколи й відпускали з походу. В одному

¹ М. Суднієнко, Материалы для отечественной истории, т II, стор. 377.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 746 зв., 747.

³ «Киевская старина», 1884, октябрь, стор. 357—360.

⁴ «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 66.

з документів названо розмір такого хабаря — по 8 кіп і 10 талерів. У 1722 і 1723 рр., як свідчить офіційний журнал гетьманської канцелярії, бідніші козаки ходили в походи, а багаті залишалися вдома: «За поблажкою старших убогшии виправлени в тую дорогу, а багатшии неналежне осталися в домах»¹. Старшинська адміністрація намагалась боротися з цими зловживаннями, видаючи різні розпорядження, що забороняли сотникам звільняти козаків від участі в поході. Однак звільнення за хабарі та інші зловживання були широко розповсюджені.

Законом дозволялася заміна батька для несення військової служби сином, що відбито в «Правах». При такій заміні командир повинен був «оного сина, на место отца его, в войсковой компут вписать и в службу войсковую принять имеет». Однак цим правом користувалась головним чином козацька верхівка, про що є згадка в «Правах» (люди «шляхетского воинского звания»). Там же вказано причини, які вважались важливими для неявки на військову службу: тяжка хвороба, пожежа, пограбування дому, смерть кого-небудь з рідні, що могла призвести до «розорення дому»².

Полкова старшина частину козаків перетворювала на своїх особистих слуг (курінчиків) і звільняла їх від несення військової служби. За це курінчики виконували різні доручення — були на посилках, прислужували старшині вдома, а також виконували різні роботи по господарству. Кількість таких курінчиків бувала дуже значною і у окремих полковників та старшин перевищувала сотню козаків³.

Кількість курінчиків взагалі не була визначена і залежала виключно від старшини. «Привернення» козаків у курінчики набуло такого розмаху, що в цю справу змушений був втрутитися царський уряд. В 1723 р. М. Голіцин, під начальство якого було передано козацьке військо, запросив у генеральної старшини відомостей про кількість курінчиків, яку дозволялось мати старшині. Відповідь старшини нам невідома⁴.

¹ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 124.

² «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 64

³ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 115.

⁴ Там же, стор. 136.

Дуже важливим для визначення становища козацтва і селянства є питання про співвідношення кількості козацьких та селянських дворів в окремих селах, сотнях, полках. Звичайно в кожному селі були і козацькі і селянські двори. Дуже рідко траплялися села тільки з селянським населенням, зокрема, це було в таких випадках, коли село виникало з слободи, заснованої кимсь з старшини. Поселення лише з козацькими дворами не згадуються в джерелах.

Співвідношення козацьких і селянських дворів по полках було, мабуть, неоднаковим і мало певні відмінності. В полках, розташованих на півночі Лівобережжя — Стародубському, Чернігівському, Ніжинському, Київському, — процент залежного селянського населення був більшим.

Дані «Ведения» Ніжинського полку дозволяють зробити деякі узагальнення про співвідношення козацьких та селянських дворів по окремих сотнях полку. В Новомлинській сотні для польових сторожів збиралося на рік з «диму казацкого» по 2 коп., що разом становило 2 крб. 24 коп. Отже, козацьких дворів було 212. З селянського двору збиралося по 4 коп., а всього 8 крб. 48 коп., тобто селянських дворів теж було 212. В тексті зроблена важлива примітка, що раніше «державские мужики» давали «роковое» на польових сторожів, а тепер (1724 р.) відмовились.

«Ведение» про оплату полкової та сотенної старшини і служителів по Ніжинському полку дає змогу порівняно точно визначити і кількість козаків по окремих сотнях полку. Воно вказує, що сотенний писар, хорунжий або осавул одержували по 1—2 коп. на рік з кожного козака, і подає загальний розмір річної платні. Це дає змогу встановити кількість козаків в окремих сотнях¹: перша полкова сотня мала 556 чоловік, друга — 412, третя —

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208. Велика розбіжність у кількості козаків в різних сотнях пояснюється тим, що в одних випадках у списки вписувалися всі, хто вважався козаками, — тоді кількість їх була значно більшою, а в інших випадках показана лише кількість козаків, які фактично несли військову службу. Так, зокрема, зроблено в наведених тут даних по Ніжинському полку. Подані нижче обчислення кількості козаків не цілком точні, що зумовлено незначними розбіжностями в цифрах «Ведения» (можливо, це помилка складача). Наприклад, річна оплата хорунжого першої полкової сотні ви-

400, Борзенська — 700, Новомлинська — 216, Олишівська — 685^х, Копотопська — 758, Івангородська^х — 298, Мринська^х — 347, Веркіївська — 352, Дівицька — 253, Прохорська — 600, Бахмацька — 566, Воронізька — 415, Глухівська — 700.

Таким чином, кількість козаків у Ніжинському полку, навіть за неповними даними (немає даних по Кролевецькій та деяких інших сотнях), у 20-х роках XVIII ст. складала значну цифру — 7285. Крім зазначених у виносці помилок у цифрових підрахунках складачів «Веденія», треба вказати і на неясність деяких відомостей. В окремих сотнях не вказано, чи збиралася плата тільки з козаків чи з козаків і селян. Хрестиком відмічені цифри, що викликають сумнів («с казаков в походе» і т. д.).

Про кількість козаків у сотні можна судити також з даних по шести «засеймських сотнях» за червень 1701 р. В цих сотнях у похід виступило близько 2 тис. козаків¹. Ці цифри важливі тому, що звичайно в похід виступали не всі козаки сотні, особливо у випадках, коли в похід йшло так зване виборне військо, тобто сформоване з козаків, зібраних з різних сотень і кількох полків. Окремі згадки в документах і загальні розпорядження гетьманської адміністрації свідчать про те, що були козаки, «никогда не выступающие в поход».

Процент козаків, що брали участь у поході, по відношенню до їх загальної кількості в сотні бував значно більшим, коли в похід виступала вся сотня. Так, у 1701 р. для несення сторожової служби в районі Чигирини виступала вся Носівська сотня². Таким чином, кількість козаків у сотні значно перевищувала їх число в номінальній сотні.

Інкони, головним чином під час воєнних походів, коли треба було збільшити чисельність війська, в компути вписувались і селяни. Це передбачалось, зокрема, і «Ко-

значена в 11 крб. 4 алтина, тобто в 11 крб. 12 коп., а осавула — в 5 крб. 18 алтинів, тобто 5 крб. 54 коп. У першому випадку показано 556 козаків, у другому — 554. Ці розбіжності не важливі для загальної картини. Більш суттєвим недоліком є те, що іноді сума плати по одній сотні тільки з козаків і з козаків з селянами разом показана однаковою.

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 941 зв.

² Там же, арк. 888.

ломацькими статтями», де в третьому пункті записано: «А чего старых казаков в полках в тридцати тысячах недстанет и в то число принимать в казаки мещанских и поселянских детей...»¹. Але це було тимчасовим явищем, винятком із загального правила, і звичайно старшина вела рішучу боротьбу з записом селян у козацькі компути. Навіть у третьому пункті «Коломацьких статей» загальне правило прийому в полки міщан і селян було сформульоване так: «А что в котором полку будет казаков и тому учинить реестр; а быти казаком реестровым, а впредь в реестр писать, которые старые казаки, и многую службу служили...»².

Заборона прийому селян до складу козацтва впливала із загальної політики українського класу феодалів, заінтересованого в посиленні експлуатації і закріпачення селянства. Перехід селян до козацького стану, як ми вже говорили, приводив до зменшення кількості селян, які виконували загальні повинності і відбували «підданські роботи» на своїх «державців». До того ж козаки, вписані до реєстру з селян, нерідко брали участь у повстаннях проти феодально-кріпосницького гніту.

В листуванні старшинських урядовців і духовенства часті згадки про те, що треба припинити запис селян у козаки, а нововписаних козаків повернути в селянство. Доказовий щодо цього лист стародубського полковника І. Олексійовича новгород-сіверському архімандриту М. Лежайському, в якому полковник з приводу нововписаних козаків зауважує: «Яко и тепер чинячи досит поважному превелебности вашей желанию, писалем до сотника новгородского абы по указу ясневелможного его милости пна гетмана, милостивого нашего доброддея, ускуромлял своеволцев по селах, а особливо новоуписных в маенностях превелебности вашей казаков»³.

На протязі усієї першої чверті XVIII ст. політика старшинської адміністрації була спрямована на те, щоб закрити доступ у ряди козацтва селянам. Гетьман неодноразово розсилав по всіх полках розпорядження про

¹ «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, стор. 548; «Источники малороссийской истории» ч. I, стор. 309.

² «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 309.

³ ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, № 18351/362 (копія з матеріалів Київського центрального історичного архіву, ф. Документи монастирів, № 2530).

вилучення з компутів усіх вписаних туди селян. Такі ж рішення приймала і старшинська рада. Наказувалося в похід посилати «самых знатных из полков городовых», а не вихідців з інших станів населення, «для того опасющихся, чтоб от них не вчались бунты»¹. Склад городових полків час від часу переглядався і з них виводилися вписані туди селяни. Такі перегляди провадилися вже в кінці XVII ст.

Селян прагнули вивести і з охотницьких (найманих) полків. Так, після походу 1690 р. полковнику І. Новицькому наказано було переглянути склад полків і «отдалять» усіх «незгожих до служби»². Під «незгожими», як роз'яснювалося в гетьманських універсалах, розумілись ті, хто через бідність не міг забезпечити себе необхідним спорядженням («як коней добрых, так и риштунков порядных военных не мают»).

З 1723 р. із заснуванням Малоросійської колегії, що взяла під безпосередній контроль збори з населення на Україні, ведення компутів було значно упорядковано. Була проведена ревізія усього складу козацтва по полках і сотнях, щоб відсіяти тих, хто вписався туди з селян. Це дало змогу збільшити кількість людей, що платили податки і відбували повинності. В цьому зв'язку влітку 1723 р. царський уряд наказував: «Во всяком полку справити всех таковых, хто есть прямой з деда и отца козак, именний список од обозного до меншого, стану подлуг данних себе инструкций, и особливо всякую сотню и курень... не обходя и куренчиков и никого ино-го, зреведовать».

До списків дозволялося вносити і тих, хто домагався визнання їх козаками, після встановлення законності їх вимог³. 30 липня 1723 р. генеральна військова канцелярія наказала ревізорам, що перевіряли козацькі реєстри, незаконно вписаних у козацтво, а також «поверстанних в посполство» козаків записати в особливі списки⁴. В кожний полк було призначено по два бунчукові товариші і по два ревізори, що складали списки по полках.

¹ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688, № 72, арк. 58.

² АЗР, т. V, стор. 242—243.

³ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 133.

⁴ Там же, стор. 136—137.

Обмежуючи і навіть зовсім забороняючи селянам вступ до козацтва, виключаючи нововписаних козаків з реєстрів, старшинська адміністрація здійснювала й інші заходи для збереження розмежування між козацтвом і селянством. Одним з кроків у цьому напрямі була заборона продажу козацьких земель селянам.

* * *

Лівобережне козацьке військо в ті роки поділялось, як уже говорилось, на десять полків, які були військовими і адміністративно-територіальними одиницями. Полки поділялись на сотні, що являли собою військові і адміністративні підрозділи полку і підлягали полковій адміністрації.

Вище, при характеристиці адміністративно-політичного устрою України, говорилось про те, що кількість сотень у полку змінювалася. Це впливало і на військову структуру полку. Крім того, деякі сотні виключались з-під влади полковника і підпорядковувались безпосередньо гетьману. Так, у Ніжинському полку шість засеймських сотень (Новомлинська, Кролевецька, Коропська, Воронізька, Глухівська та Ямпільська) складали особливу військову одиницю, щось подібне до особистого гетьманського конвою. Пізніше, з 1728 р., вони управлялись особливим командиром, не залежним від полковника¹. Звичайно засеймські сотні становили особливу частину козацького війська. Вони, як правило, не брали участі в походах, а при виступі війська в похід стояли на рубежах, вздовж узбережжя Дніпра².

Відомості про кількість козаків в окремих городових полках дуже уривчасті і випадкові. У лютому 1701 р. гадяцький полковник Борохович одержав від гетьмана наказ вирушити в Прибалтику. Військо, що йшло з ним, складалось виключно з козаків Гадяцького полку. Гетьманська адміністрація в донесенні в Москву роз'яснювала, що це полегшить підтримання дисципліни у війську і забезпечить єдність військового керівництва. З листування Бороховича з російськими воєначальниками видно,

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 50.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 450 зв. (1705 р.).

що з ним виступило 3847 козаків¹. Таким чином, в Гадяцькому полку було аж ніяк не менше 4 тис. козаків. Це цілком підтверджується і даними про кількість козаків в окремих полках на початку Північної війни. Під начальством наказного гетьмана І. Обидовського було по 4 тис. козаків з Ніжинського і Стародубського полків².

В 1705 р., не рахуючи окремих загонів, відправлених за царським наказом у райони воєнних дій, при гетьмані було готових до виступу 40 тис. козаків городових і охотницьких полків³. Отже, можна вважати, що кількість козаків по всіх десяти городових лівобережних полках становила приблизно 40—50 тис. чоловік.

На жаль, збереглося мало відомостей про фактичну кількість козаків усього козацького війська. В згаданих вище «Коломацьких статтях» 1687 р. загальна кількість козаків визначалась в 30 тис. чоловік⁴. Фактично козаків було значно більше.

Д. Бантиш-Каменський наводить такі дані по окремих полках в 1723 р.:

Полки	Кількість сотень	Кількість козаків реєстрових	
		піших	кінних
Стародубський . . .	9	1007	3116
Чернігівський . . .	16	1822	4584
Київський	8	1269	1657
Ніжинський	19	3379	6 66
Прилуцький	8	1075	1627
Переяславський . . .	17	2188	4512
Лубенський	11	2687	3968
Гадяцький	11	1906	39 3
Миргородський	15	454	4386
Полтавський	17	753	4381
Всього	121	16 540	38 701

Всього — 55 241⁵

Більш-менш точно визначити кількість козаків у всіх полках неможливо. В архівних справах немає жодного документа, в якому було б визначено загальну кількість козаків у всіх лівобережних полках. Більше того, в листуванні з царським урядом старшина неодноразово вка-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 646 зв., 649.

² Там же, арк. 155.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 307.

⁴ «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 309.

⁵ Д. Бантиш-Каменский, История Малой России, т. I—III, стор. 589—590.

зувала на те, що кількість козаків у полках неможливо визначити точно: «А рядовых казаков сколько их в полках есть, не ведомо, яким образом зреестровать», — відповідала старшина на запитання Малоросійської колегії в 1723 р. Старшина пояснювала це тим, що частина козаків перебуває в поході ще з минулого року і не повернулася звідти, частина «в доми пешо волокутся», інші тільки-но відправилися в похід. Нарешті, багато померло, «а инние з Малороссии и проч устранилися»¹.

З цього видно, що ведення компутів було поставлено незадовільно, і зміни в складі козацтва не фіксувалися протягом ряду років. Не дивно тому, що розпорядження російського уряду про представлення списків козаків довго не виконувались. Такі відомості Малоросійська колегія вимагала в травні 1723 р. Старшина спочатку запевняла про неможливість скласти точні списки козаків. Але російський уряд настійно вимагав виконання цього розпорядження. В липні 1723 р. такі відомості були подані генералу М. Голіцину, що здійснював командування над українським військом. Але старшина ухилилась від невідповідного для неї представлення списків козаків і замість них подала, наскільки можна бачити із записів в «Журнале», лише важкі для перевірки цифрові дані: «Двое ведений, едно о сотнях и козаках во всех полках, а другое о компаней и сердюках, сколько оних на лице есть»². На жаль, розшукати ці дані в архівах нам не вдалося.

Сотні, в свою чергу, поділялись на курені, що були нижчою ланкою, найдрібнішим підрозділом у козацькому війську. Вище вже говорилося про поділ сотні на курені і як приклад наводилася Мринська сотня Ніжинського полку. До складу цієї сотні входило шість куренів. З 233 козаків сотні на кожний курінь в середньому припадало 35—40 козаків. З них приблизно чверть становили піші козаки, три чверті — кінні³.

На чолі куреня стояв курінний отаман, якому підлягали козаки куреня. Він складав списки свого куреня, збирав козаків для виступу в похід, наглядав за їх

¹ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 127.

² Там же, стор. 136.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 329/383.

спорядженням, обмундируванням, озброєнням. Як уже говорилось вище, козаки повинні були з'являтися в похід з усім необхідним для несення військової служби — рушницею, шаблею, списом, порохом, кулями, провіантом, грішми, на доброму коні. Помічниками курінного отамана були сільські отамани, що очолювали козаків, які жили в одному селі. У воєнних походах козаки одного куреня звичайно бували разом і перебували під безпосереднім начальством свого курінного отамана¹.

Козакам заборонялось самовільно залишати службу під загрозою різних покарань, аж до страти. І все ж таки рядове козацтво під тиском злиднів і голоду тікало з війська. Звістки про втечі козаків у джерелах нерідкі².

* * *

*

Поділ козацького війська по родах зброї в розглядувані нами роки являє собою таку картину. Городові полки не мали постійного поділу на кінні та піші війська. До складу кожного полку, сотні та куреня входили і кінні і піші козаки; кількість кінних та піших козаків і співвідношення між ними весь час змінювались. Козаки, що не мали змоги з'явитися в похід з бойовим конем і відповідним спорядженням, в компутах показані як піші.

Про співвідношення кінних і піших козаків можуть дати певне уявлення дані по Мринській сотні Ніжинського полку³. Це єдиний компут з відомих нам, в якому цілком точно по кожному з шести куренів вказана кількість кінних і піших козаків. За цими даними, в сотні було 168 козаків кінних і 54 піших, тобто кінні становили три чверті, піші — одну чверть загальної кількості козаків.

У воєнні походи, як правило, відправлялись лише кінні козаки. Згадки про піших козаків у військах дуже рідкі. Піші козаки використовувались переважно для караульної, сторожової служби, вони поряд з російським військом входили до гарнізонів фортець, здійснювали

¹ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 225—226.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 115, 495, 509 зв., 951, 952; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 101, арк. 224 зв.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 329/383.

зв'язок і т. д. Цим можна пояснити той факт, що інколи в документах зустрічається термін «пешая козацкая служба»¹.

На відміну від городових охотницькі полки, як докладно показано нижче, мали постійний поділ на кінні та піші полки. Перші мали назву компанійських, охочекомонних, або комонних; другі — сердюцьких, або охочепіших. У воєнних походах брали участь майже виключно кінні полки. Їм доручалась розвідка, охорона кордонів, затримання селян, що втікали від своїх власників, та ін. Сердюцькі полки несли переважно караульну службу, охороняли перевози, генеральну артилерію, складали охорону гетьмана і т. д.

Кінні та піші козаки мали різноманітну зброю. У піхоти були рушниці, пістолі, ятагани, у кінних козаків — списи, шаблі, пістолі, луки і стріли. Є згадки про вживання ручних гранат².

Важливу частину козацького війська становила артилерія. Вона поділялась на генеральну, полкову і сотенну. Крім того, були гармати в містах, що складали так звану артилерію фортеці. Переважну більшість останньої становили російські гармати. З листування Б. Шереметєва і Т. Стрешнева відомо, що у 1695 р. передбачалось дати військам, які візьмуть участь у першому азовському поході, «ломовую» (обложну) артилерію з Києва.

Артилерію козацького війська обслуговували козак-артилеристи (армаші та пушкарі) і численна обслуга. Всією артилерією козацького війська відав генеральний обозний, якому підпорядковувались, крім генеральної артилерії, ще полкова і сотенна з усім її майном та штатом. У віданні обозного перебував і військовий обоз, значну частину якого складало артилерійське спорядження. Так, під час першого азовського походу з козацьким військом з Батурина йшла артилерія і обози «зо всеми тяжарами войсковими»³.

Збереглося немало відомостей про успішні дії козацької артилерії. Так, при облозі російськими військами і українськими козаками фортеці Казі-Кермен в 1695 р. козацька артилерія взяла участь в обстрілі фортеці, який

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 198.

³ «Летопись Величка», т. III, стор. 273.

тривав з 25 по 30 липня. Козацькі артилеристи успішно подавляли вогонь ворожих гармат. Досить було турецьким артилеристам відкрити бійницю для пострілу, як туди влучали ядра козацьких гармат. Казі-Керменський бей обіцяв яничарам, які погодяться бути пушкарями, по 30 і 40 левків, але бажаних не знаходилося. С. Величко писав у своєму літописі: «Охотники к тому не отзивались, видячи в том чину явную погибель»¹.

Загальновійськова артилерія козацького війська мала назву генеральної і містилася в Батурині. Тут для гармат були збудовані величезні сараї біля Пальчиковаго шляху і біля передмістя Батурина — Гончарівки. Царський уряд неодноразово наказував, щоб генеральна артилерія перебувала в Батурині. В 1690 р. це було підтверджено царським указом². Таке розпорядження багато разів повторювалось і в наступні роки. В 1701 р. в царській грамоті знову наказувалось, щоб «гетману жить и войсковой армате быть в Батурине»³. Це було підтверджено в кінці 1701 р.⁴.

Збереглися численні свідчення в джерелах про те, що генеральна артилерія виступала під час воєнних походів з Батурина. В 1691 р. козацьке військо виступило з Батурина «с пушечным нарядом»⁵. 12 червня 1705 р. генеральна артилерія виступала з Батурина разом з 30-тисячним козацьким військом⁶. Є згадки про те, що генеральна артилерія і восени 1708 р. перебувала в Батурині: «Артиллерия вся гетманская, — писав гетьманський канцелярист Дубяга після зради Мазепи, — також в Батурине, а при нем ничего из оной ныне нет»⁷.

Під час воєнних дій генеральна артилерія іноді розташовувалася і в інших місцях. Тоді для її охорони залишалися війська, звичайно компанійські та сердюцькі полки. Так, після повернення козацького війська в 1701 р.

¹ «Летопись Величка», т. III, стор. 281.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 77 зв.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 24, 26 зв.

⁴ Там же, арк. 454.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 323 зв.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 435 зв.

⁷ «ЗНТШ», т. 92, стор. 61 (свідчення гетьманського канцеляриста Дубяги); А Ригельман, Летописное повествование о Малой России, ч. III, стор. 42.

з походу до Могильова козаки були розпушені по домівках, а «пушки войсковые с полками компанейскими и сердюцкими на подлинном месте в Стародубском полку»¹ були залишені. Є згадки про те, що при швидкому просуванні війська генеральна артилерія інколи залишалася в якомусь полку на півдорозі².

Про кількісний склад козацької артилерії збереглися лише уривчасті та випадкові дані. При взятті Батурина після зради Мазепи військами Меншикова була захоплена вся генеральна артилерія. За шведськими джерелами (Адлерфельд, Нордберг), російськими військами було взято 40 гармат. Такі ж випадкові і уривчасті відомості про бойові якості української артилерії. Збереглися лише докладні описи російських гармат, про що буде сказано нижче. Частина гармат використовувалась також для салютів³.

Очевидно, безпосереднє командування артилерією здійснював осавул генеральної артилерії. «Арматний» осавул належав до старшинської верхівки і поряд з іншими урядовцями виконував різні доручення царського уряду і гетьманської адміністрації. В 1690 р. осавул генеральної артилерії разом з російськими воєначальниками роздавав платню в Запорозькій Січі⁴. «Арматні» осавули бували членами суду⁵, їм доручалося розслідування різних скарг про земельні володіння⁶.

Генеральному обозному як керівнику артилерії козацького війська підпорядковувався великий порівняно штат «арматної старшини» і прислуги. Не збереглося відомостей про цей штат, що відносилися б безпосередньо до розглядуваного нами періоду. В «Березневих статтях» 1654 р. вказано: «При армате быть обозному, ясаулом, хорунжему, писарю, пушкарем

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 903, 965.

² Там же, арк. 1078.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 246; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 33 зв.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 269

⁵ ДГБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 226/274 (1721 р.).

⁶ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 188.

осмидесяти армашов, тоже шипошников четыре, ремесленников двенатцать, стадников шесть, целюрик один, добышов, коновалов по два человека»¹. В джерелах за наступні роки переліку всього штату генеральної артилерії не дається, згадуються лише окремі чини — «арматний» писар, «арматний» осавул та ін.

Мабуть, штат генеральної артилерії призначався генеральним обозним і затверджувався гетьманом. Генеральний обозний Ломиковський, наприклад, призначив осавулом генеральної артилерії Корецького².

Утримання генеральної артилерії покладалося на певні міста й села. З цих міст і сіл не лише збиралися податки на утримання артилерії, але й залежне населення відбувало на неї різні повинності. До генеральної артилерії були прикріплені козаки деяких сотень. Так, про Воронізьку сотню Ніжинського полку в «Журнале» гетьманської канцелярії говорилося, що вона «не до полку, але до артилерии войсковой енеральной належит и при оной свои походы отпраовати повинна»³. На протязі ряду років генеральній артилерії належало місто Короп, населення якого повинно було давати їй грошове і натуральне утримання і відбувати на її користь повинності⁴.

Артилерія мала тяглову силу — волів і коней, які становили «артилерийское стадо». Цим пояснюється той факт, що під командуванням генерального обозного перебувало багато людей, зв'язаних не з самою артилерійською справою, а з господарством артилерії.

Дані про кількість полкової артилерії також випадкові і уривчасті. В Полтавському полку до 1709 р. лічилося: в самій Полтаві 12 гармат (10 мідних і 2 залізних), в чотирьох сотнях (Старосанджарській, Новосанджарській, Кобеляцькій, Келебердянській і Великобудиській) — по 2 гармати, в дев'яти сотнях — по одній. В 1709 р. артилерія, що перебувала в сотнях Полтавського полку, у зв'язку з шведським вторгненням майже вся була переведена в Полтаву. За відомостями 1725 р., по одній, та

¹ «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 2.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 47.

³ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 113.

⁴ В Модзалевский, Материалы и заметки, т. II, Чернигов, 1915, стор. 31.

й то не зовсім придатній, гарматі залишалося тільки в Білецькій і Кишенській сотнях. Таким чином, до 1725 р. вся артилерія, що знаходилася в Полтавському полку, була сконцентрована в полковому місті — Полтаві. Вона налічувала 19 мідних і 3 чавунних гармати¹.

Полкова артилерія звичайно разом з полком брала участь у походах. Під час походу до Пскова у 1701 р. Гадяцький полк йшов з своєю полковою артилерією². В листопаді 1701 р. гадяцький полковник у донесенні писав: «Из домов наших и пушки воинские и з иным наряд належаший и запасы съесные на санях везем»³. Під час походу в Прибалтику Ніжинський полк мав шість гармат⁴. Лубенському наказному полковнику в 1723 р. було наказано виступити до Полтавського полку з півторатисячами козаків, в тому числі із значковим товариством, «взявши две армати легших»⁵.

Важкі гармати перевозилися переважно на волах. У 1705 р. з України в Смоленський повіт були пригнані для відгодівлі 700 пар волів, виділених для перевозки гармат⁶. На Україні закупалися воли і для російської артилерії (по три і більше карбованці за голову). В 1705 р. було закуплено 1400 волів⁷.

Поряд з волами як тяглова сила в артилерії використовувались коні. В джерелах є розрізнені згадки про коней для артилерії⁸, а також про служителів, що відали артилерійськими кіньми, конюхів тощо. Мабуть, кількість коней у військовій артилерії була недостатньою. Під час походу під Казі-Кермен у 1695 р. для перевезення гармат наймалися козацькі коні⁹.

¹ М. Слабченко, Малорусский полк в административном отношении, Документальные приложения, № XIV.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 267 зв., 273.

³ Там же, арк. 440 зв.

⁴ Там же, арк. 360.

⁵ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 137

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 45—45 зв.

⁷ Там же, арк. 261.

⁸ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 103, арк. 170 зв.; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 77.

⁹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 77

Гармати і ядра перевозилися на великих возах, що звалися «палубами». В Лубенському полку згадується «четвероконный палуб и воз дишлевий» для військової артилерії, споруджений в Лубенському полку «ратушним коштом» з наступним поверненням грошей з скарбу¹.

Згадки про сотенну артилерію дуже бідні та уривчасті. У сотнях звичайно бувало від однієї до трьох гармат, рідко — більше. Про штат служителів сотенної артилерії зовсім немає відомостей. З достовірністю можна лише сказати, що сотенного обозного не було. Такий чин не зустрічається в жодному з списків старшини, в тому числі і в найдокладніших списках сотенної старшини.

Однак варта для охорони артилерії, мабуть, була у всіх або в більшості сотень. У списках старшини Миргородського полку в загальних відомостях про сотенну старшину показано «стойников при арматах» — 15². Плату вони одержували за договором («як умовлять») з покуховного збору.

Про стан сотенної артилерії в 1725 р. дає певне уявлення донесення генеральної канцелярії полтавського полкового осавула «О артиллерии, в которых сотнях она есть». Як можна бачити з цього донесення, дві гармати були лише в Старосанджарській сотні, та й то без необхідних припасів. В решті ж сотень — Новосанджарській, Білецькій, Китайгородській, Царичанській, Маяцькій, Нехворощанській, Великобудиській, Решетилівській, Кобеляцькій, Сокольській, Переволочанській, Келебердянській — «пушек и до оных жадных припасов немає».

Очевидно, в кінці XVII ст. сотенна артилерія була сконцентрована, головним чином, в добре укріплених місцях, бо при частих вторгненнях турецько-татарських військ гармати в погано укріплених і невеликих містах легко могли бути захоплені ворогом. При наближенні великих ворожих сил гармати з слабо укріплених містечок вивозилися. Так, при наближенні ворога гармати в Гадяцькому полку були перевезені у великі міста³. Цим можна пояснити той факт, що в Пирятині в 1691 р.

¹ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 121.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4937/5206.

³ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 233.

згадуються 11 гармат і стільки ж гаківниць¹. Ці ж гармати названі і в докладному переліку пирятинської артилерії, який дійшов до нас: «Реестр для памяти нам, старшине городской Пирятинской, много найдутся армат меских. Уписано року 1698 месяца септеврия 5 дня.

Першая армата Безгубая, що була у войску. Другая армата Гладкая, то ж меская. Третья армата под Змиею. Четвертая Великая Новая. Пятая армата под Волком. Шестая армата под Стрелою. Две арматы под Орлами новие. Знову две армати тилко з лиштвами, нових. Една армата без герба, полская, за меские гроши купленая.

Чинит всех армат меских Пирятинских личбою одинадесять, а особливе арматок три малих его милости пана Леонтиевих Свеччихин, полковника Лубенского, котрие гут же застають в городе Пирятине.

А гаківниц меских всех найдутся штук одинадцять»².

З приводу складу старшини та служителів артилерії слід насамперед відмітити, що це були, як правило, люди, що добре знали артилерійську справу. Про хорунжого генеральної артилерії І. Олейниченка говориться, що він «пушечного дела мастер»³. В 1701 р. гадяцький полковник Борохович, що перебував як наказний гетьман з великим козацьким військом біля Пскова, скаржився на відсутність спеціалістів-артилерістів. Хоч під його командуванням було багато козаків з різних полків, але він писав, що немає «людей, способных к артиллерии»⁴.

До чинів полкової артилерії входили такі особи. Першим після обозного згадується в деяких полках (Гадяцький, Чернігівський, Лубенський) отаман «арматний», або пушкарський. В списках звичайно він стоїть попереду іншої артилерійської прислуги. Слідом за ним йшов артилерійський осавул. У «Ведении» полкової старшини за 1722 р. названі полкові артилерійські осавули в Стародубському, Переяславському і Лубенському полках⁵.

¹ «Киевская старина», 1899, июль, отд. II, стор. 127.

² «Стороженки Фамильный архив», VI, стор. 131—132.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 120, арк. 133.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 841 зв.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1715/1898 («Ведение о... полковой, сотенной и городской старшине»).

«Арматний» хорунжий названий у «Веденні» в числі старшини Полтавського, Гадяцького, Миргородського та інших полків.

Серед артилерійської прислуги згадуються також ковалі, колісники (стельмахи), вартові, «асаульчики шопние» та ін., а також і безпосередньо артилеристи — «пушкарі» та «армаші». У цьому зв'язку слід відмітити, що більшість артилеристів добре знала «арматную» справу.

Про склад артилерійських служителів можуть дати уявлення такі дані по всіх лівобережних полках, що наводяться у згадуваних вже вище «Веденнях» 1722—1723 рр. Гадяцький полк: отаман «арматний», осавул «арматний», хорунжий «арматний», слюсар «арматний», стельмах, пушкарі — 4, «армаші» — 4¹; Чернігівський полк: отаман пушкарський, пушкарі — 4, «армаші» — 9, осавул «арматний», стельмахи — 5²; Лубенський полк: отаман, «товариш армаский», пушкарі — 2³; Миргородський полк: осавул «арматний», хорунжий, пушкарі — 4, «армаші» — 7, коваль, колісник⁴; Прилуцький полк: осавул «арматний», пушкарі — 3, «армаші» — 4⁵; Ніжинський полк: осавул артилерійський, прислуги при артилерії — 16, до них же треба віднести, мабуть, і згадувану в джерелах сторожу при артилерійському дворі у Глухові⁶; Стародубський полк: «армаші» — 5⁷.

Таким чином, у кожному з десяти лівобережних полків був значний для того часу штат артилерійської старшини та прислуги. Цей штат як за номенклатурою, так і за чисельністю був неоднаковим у різних полках. Ма-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4976/5245, арк. 1 зв.; ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1833/2017.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4968/5237. До штату артилерійських служителів треба, мабуть, віднести згаданих тут «асаульчиков шопных» (двоє з річною оплатою по 30 золотих).

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4966/5235.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4937/5206.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207.

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208.

⁷ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4936/5205.

буть, і тут не було єдності, як і в загальній системі адміністративного устрою.

В джерелах не зустрічається даних про оплату старшини і служителів генеральної артилерії. Можна гадати, що вищі чини генеральної артилерії, як і інша старшина, володіли маєтностями і не одержували спеціальної плати. Решта служителів утримувалася за рахунок покухового збору, про що свідчать гетьманські донесення до Москви в травні 1722 р.¹

На генеральну артилерію були виділені маєтності в Ніжинському полку. В м. Коропі селяни за гетьманськими універсалами Многогрішного та Самойловича зобов'язані були виконувати повинності на генеральну артилерію і відбували їх до 1708—1709 рр. Повинності на артилерію відбували й селяни сіл, що належали м. Корогу, — Риботина, Сохачів, Лукнова, Райгородки та Рождественського².

Збереглися порівняно докладні дані про оплату артилерійської старшини та служителів у полках. З цих даних видно, що і в оплаті артилерійської старшини та прислуги не було єдиної системи і кожний полк щодо цього мав певні відмінності.

На полкову артилерію в Ніжинському полку відбували повинності селяни сс. Дівиці, Олишівки, що разом з козацькими підсусідками косили і возили сіно для артилерійських полкових коней³.

У «Ведении» по Ніжинському полку вказано, що загальна кількість прислуги полкової артилерії становила 16 чоловік. Гроші на їх оплату збиралися з усіх сотень полку, «опроч засеймских», по 2 копійки з кожного козака і з кожного підсусідка, «от мужиков деревенских» с кожного «по пол четверика пашне и по одной копейце денег»⁴.

В Стародубському полку плата артилерійським служителям показана чомусь лише по Стародубській полковій сотні, де п'ять «армашів» одержували по 4 крб. на рік.

¹ «Диарнуш», стор. 54.

² «Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка», стор. 64.

³ Там же, стор. 75.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4959/5208 («Ведение полку Нежинского старшине полковой...»).

Дані про плату артилерійській прислузі по Прилуцькому полку вказують і на джерела її. На осавула полкового і трьох пушкарів збиралося в полковій сотні з кожного посполитого двору на рік по півчетверика, «пашне якої могут вистатчити люде». Крім того, кожному з артилерійських служителів видавалися кожух, шапка, чоботи, панчохи та рукавиці. На це збиралися гроші з посполитих ратушних людей усього полку. Гроші на «барву» (одяг), яка видавалася на пасху, сплачувались «з козацких грошей», що збиралися на музикантів. На чотирьох «армашів» з усього полку (за винятком полкової і Краснянської сотень) стягалось з посполитих, «ратуші прилуцькій прислужающих», житнього борошна — 5 восьмачок; пшеничного — 1, гречаного — 2, пшона — 1, солі «гусков» — 400. Одежа для них (кожух, шапка, чоботи, панчохи і рукавиці) купувалися за рахунок грошей, що збирались з посполитих усього полку. На пасху кожному видавалось «на свиту» по талюру¹.

В Чернігівському полку служителі полкової артилерії також одержували певну грошову плату: пушкарський отаман, осавул «арматний» і чотири пушкарі — по 50, дев'ять «армашів» — по 35, п'ять стельмахів — по 40 золотих².

В Лубенському полку осавул «арматний» полкової артилерії одержував 50 золотих на рік, хорунжий — 15, отаман «арматний» — 20, його товариш — 15 і два пушкарі — по 15 золотих³.

Дані по Миргородському полку становлять особливий інтерес, бо вони, з одного боку, вказують на джерела, з яких проводилась оплата, а з другого — дають цікаві деталі про натуральну оплату. Так, осавулу «арматному» в Миргородському полку платили з покуховного збору по 100 золотих на рік. Решта артилерійської прислуги — хорунжий, чотири пушкарі, сім «армашів», коваль, колісник — одержувала з сотень не грошову оплату, а лише одяжу — кожухи, шапки, рукавиці, чоботи, панчохи, а ча-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4963/5237

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4966/5235.

сом і «барву». Все це оплачувалось за рахунок «покуховних» грошей. Крім того, під час походів їм видавалось продовольство¹.

В Гадяцькому полку плата служителям полкової артилерії визначена в карбованцях: отаман «арматний» — 8 крб., осавул «арматний» — 6, хорунжий «арматний» — 5, слюсар «арматний» — 6, стельмах — 4, чотири пушкарі — по 3, чотири «армаші» — по 2 крб. «Ведение» пояснює, за рахунок яких коштів робилась ця оплата: «На тую росплату артилерійним служителям деньги собираны з села Береговой Луки роковшизну з мужиков и поколюшину зо млинов»². Крім того, артилерійській прислузі платили натурою. Хліб на них «со млинов Береголуцких и з інших млинов, которие на полковника идуть, додавано». «Армаші» одержували ще по кожуху, чоботи, полотно на сорочку, рукавиці. З «мужиков береголуцких» на служителів стягалось «с млина... по кабану»³.

В Переяславському полку артилерійським служителям платили: осавулу «арматному» — 50 золотих і 13 золотих на одягу (кожух, чоботи, шапка та рукавиці), пушкарям — по 10 золотих і по 13 золотих на одягу, гармашам, ковалю військовому, коновалу військовому — відповідно по 10 і 13 золотих, стельмаху військовому — 10 і 13 золотих, а також харчі (3 восьмачки житнього борошна, 3 четверики пшеничного борошна, 3 четверики гречаного борошна, 3 четверики пшона, «камень» сала, «гуска» солі)⁴.

В Полтавському полку служителі полкової артилерії одержували «з посполитих людей и цехов» плату в такому розмірі: осавул «арматний» — 20 золотих на рік, хорунжий «арматний» — 20, три «армаші» — по 5 крб. на рік. Усім їм сплачувалося ще по 3 таляри «на барву». Крім того, за рахунок полкової ратуші «армашам» видавали на рік по три пари чобіт і по талюру на «кобеняки». Трьом іншим пушкарям плата видавалась «з Полтави и двох

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4937/5206.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1833/2017.

³ Там же.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1832/2016 («Ведение служителей полку Переяславского»), арк. 2.

сотен полкових з козаків і мужиків... од пахотного чело-
века по полчвертки пашне або за пашню по три шаги гро-
шей и от пешего по шагу»¹. Скільки при цьому припада-
ло на кожного з трьох пушкарів, у «Ведении» не вказано².

Що такий порядок оплати артилерійських служителів
був усталений і тримався протягом багатьох років, свід-
чать не лише постійні згадки в тексті «Ведений», що так
бувало і «за прежде бывших гетманов», але й той факт,
що в наступні роки цей порядок зберігався. Щодо цього
цікаві дані «Ведения» по Гадяцькому полку за 1731 р.,
з яких видно, що як джерела оплати, так і сама оплата
артилерійських служителів залишались тими ж: «А на
то собираны денги з села Береговой Луки роковщина з
мужиков и поколюшина да покабанщина зо млинов та-
мошних». Відмітивши, що в числі натуральної плати му-
зикантам та артилеристам видається різного «борошна»...
5 чвертей і 2 четверики, «Ведения» додають, що «хлеб
давано з млинов береголуцких с воїсковою части».

Далі у «Ведении» 1731 р. вказано, що для служителів
полкової артилерії видавалося на рік одержі «армашам»
кожухів — 3, чобіт — 13 пар, полотна на сорочки — 150
локтів, рукавиць — 13 пар, а для цього стягалося «и с
мужиков береголуцких от млинов 5 кол береголуцких по
кабану и с них сало вышепереченым служителям»³.

Таким чином, прислуга і старшина полкової артилерії
одержували грошову та натуральну плату (продуктами
та одержею). Характер і розміри цієї плати були різні
в кожному полку. Джерелом оплати були побори з селян
полку, а іноді і з козаків. В деяких полках оплата про-
водилась за рахунок «покуховного збору», який являв
собою непрямий податок з усього населення (Мирго-
родський полк). В інших на утримання штату артилерії
стягались спеціальні збори (Прилуцький полк). Іноді на
це йшли побори з виділених сіл (с. Берегова Лука у Га-
дяцькому полку).

Отже, весь тягар утримання штату артилерії лягав

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича,
№ 1831/2015 («Ведомость о служителях полковых Полтавского
полку»).

² Там же.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича,
№ 4976/5245, арк. 1 зв.

на селянство і частково на козацтво (Прилуцький, Ніжинський полки). Щождо старшини і заможного козацтва, то їм військова служба, і зокрема служба в артилерії, давала ще й чималі прибутки.

* *
*

Городові полки складали, як вже говорилося вище, основну масу збройних сил Лівобережної України. Полки були нерівні за своєю територією, населенням та за кількістю козаків. Як вже говорилося, загальне число городових козаків у всіх полках можна приблизно визначити в 40—50 тис.

Городові полки, що мали територіальний принцип комплектування, розподілялися на сотні. Кількість сотень в полку була неоднаковою і коливалась від 8 до 20 і більше в залежності від розмірів і заселення території полку. Сотні також були неоднакові за своєю територією, чисельністю населення та кількістю козаків. Як вже вказувалося вище, кількість козаків у сотні значно перевищувала номінальну сотню, наприклад, у Ніжинському полку вона коливалась від 200—250 до 700—750 чоловік.

Сотні поділялися на курені, що налічували від 40 до 100 козаків. Городові козаки вели своє господарство, звільнялись від поборів та повинностей і зобов'язані були безплатно нести військову службу, самі забезпечувати себе бойовим конем, необхідним бойовим спорядженням і зброєю, продовольством та обмундируванням. Виняток становили лише спеціальні частини козацького війська — артилеристи, музиканти та ін. В час між воєнними походами городові козаки жили вдома. В разі необхідності вони збирались по своїх сотнях і вирушали разом з полком у похід. /

В джерелах немає вказівок на те, чи обмежувалась служба в козацькому війську певним віком. Можна лише гадати на основі окремих відомостей та джерел, що військову службу козаки починали молодими парубками і закінчували тоді, коли старість і хвороби не давали змоги її продовжувати.

За принципом комплектування, порядком несення служби, забезпеченням обмундируванням, продовольст-

вом та ін. городові полки значно відрізнялись від найманих (охотницьких) полків. Наймані полки становили особливу частину збройних сил Лівобережної України. Охотницькі полки називалися не за територіальним принципом, як лівобережні городові полки, а за прізвисьмом їх полковників — полки Новицького, Кожуховського, Максимова та ін.

На відміну від городових полків, які мали свою постійну територію, де жили козаки, що входили до їх складу, охотницькі полки тимчасово розташовувались на квартирах, що їм відводилися на вільний від воєнних дій час. Територія розквартирування охотницьких полків могла змінюватися в залежності від тих або інших обставин. В той час як городові козаки безплатно несли обов'язкову військову службу і за це звільнялись від більшої частини повинностей та поборів, що стягувалися з селян, наймані полки одержували постійну плату і повне утримання.

Про кількість охотницьких полків не збереглося точних даних. Мабуть, на протязі розглядуваного періоду вона змінювалася. Чисельність козаків в охотницьких полках була меншою, ніж у городових, тому можна гадати, що невеликі полки інколи припиняли своє існування і зливалися з іншими, а потім відновлювалися.

В 1687 р. під час обрання гетьмана були присутні такі охотницькі полковники: кінних полків — Новицький і Пашковський, чотирьох піхотних полків — Яворський, Герасимов, Іванов та Кожуховський¹. В 1708 р. в джерелах згадуються чотири сердюцькі полковники з їх полками — Чечель, Покотило, Денісов і Максимов². З компанійських названі полки І. Галагана, А. Танського, Ю. Кожуховського, Андріяша.

В. Модзалевський вважав, що за гетьманства Мазепи було до восьми компанійських полків³. На наш погляд, питання про кількість охотницьких полків можна вирішити порівняно точно, незважаючи на строкатість наведених

¹ «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, стор. 560.

² «ЗНТШ», т. 92, стор. 61 (свідчення гетьманського канцеляриста Дубяги).

³ В. Л. Модзалевский, Материалы и заметки, т. II, стор. 26.

вище свідчень, на основі такого джерела, як відомості про роздачу царської плати старшині.

В «Источниках» Д. Бантиш-Каменського є відомості про роздачу царської плати гетьману, старшині та полковникам за ряд років (1677—1699 рр.). В розглядвані нами роки охотницьких полків незмінно було сім¹. Ці дані збігаються з цифрами, наведеними в Книгах Малоросійського приказу за останні десятиліття XVII ст. Така ж кількість охотницьких полків (сім) згадується і в архівних документах за окремі роки.

В 1690 р. царська плата була привезена для всієї генеральної старшини, всіх десяти городових полковників і семи охотницьких полковників². Що мова йшла про всю генеральну старшину і всіх полковників, а не лише присутніх тоді в Батурині, можна бачити з того, що гетьману було запропоновано доставити плату тим, хто був відсутній. Саме сім охотницьких полків називалося неодноразово при роздачі царської плати старшині в останні десятиліття XVII ст.³ В липні 1692 р. під час воєнних дій згадуються зосереджені в одному місці три піхотні та два кінні полки і в інших районах кінний полк Кузьменка та піхотний полк Кожуховського⁴. В другій половині 1692 р. названо чотири піхотні (сердюцькі) полки⁵. Поряд з сьома охотницькими полками в кінці XVII ст. постійно згадується «особная компания Ростковского»⁶. Мабуть, вона і виступала інколи як восьмий полк.

В розглядуваний нами час існував твердий розподіл на кінні та піхотні полки. Проте сердюцькі піхотні полки також мали коней. В 1692 р. згадується загін кінних охотницьких воїнів під командуванням Рутковського: «Да с ним же конных сердюков триста человек»⁷. В листі Б. Шереметева до царя в листопаді 1701 р. також говориться про те, що сердюцькі полки під час дій в При-

¹ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 14—22.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 606 зв., 610.

³ Там же.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 787.

⁵ Там же, арк. 1083, 1083 зв.

⁶ Там же, арк. 965 та ін.

⁷ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 421 зв.

балтиці мали багато власних коней¹. В 1700 р. згадується три піхотні охотницькі полки².

Відомості про кількість козаків в охотницьких полках, на жаль, дуже уривчасті і неповні. В кінному охотницькому полку Новицького, що стояв на території Лубенського полку, на 1693 р. згадується 451 чоловік. Мабуть це була лише частина полку, тому що козаки його розміщувалися і на території Миргородського полку³. В 1701 р. гід час воєнних дій в Прибалтиці в двох кінних охотницьких полках налічувалося 535 рядових козаків, в двох піхотних — 883⁴.

Про кількість козаків в охотницьких полках збереглося ще одне свідчення, що відноситься до 20-х років XVIII ст. В 1722 р. військова канцелярія доносила в Петербург: «За бывших гетманов для службы государевой, было... компанийцев... пять полков... Оные полки... комплектом неравны; однако ниже шестисотного числа козаков в оных полках не было»⁵.

Можливо, цифра 500—600 козаків є вірною. Адже в більшості випадків в охотницьких полках налічувалося близько 500 козаків. Кількість охотницьких полків у дальшому зменшилась. За царським указом від 14 липня 1726 р. з трьох компанійських полків було сформовано два по 600, а в разі необхідності — по 1000 козаків у кожному. Сердюцькі полки розформовувались, «понеже за ними ныне в Малой России никакой службы нет»⁶.

Про принципи комплектування охотницьких полків у джерелах не збереглося точних даних. Але про це можна скласти певне уявлення з окремих свідчень. Так, відомо, що гетьманський уряд, захищаючи інтереси українських феодалів, які прагнули обмежити або й зовсім припинити селянські переходи, заборонив прийом в охотницькі полки осілих (тобто тих, які жили в певних

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 1036, 1036 зв.

² Там же, арк. 264.

³ «АЗР», т. V, стор. 262.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 985.

⁵ «Киевская старина», 1901, октябрь, отд. II, стор. 11. Тут названо п'ять компанійських полків, тому, що мова в даному випадку йшла саме про компанійські, тобто кінні полки.

⁶ Там же, стор. 12.

володіннях) селян. В 1684 р. гетьманським листом охотницькому полковнику Новицькому було наказано подати відомості «о новопринятых оных товаришах, отколь оны взялися, бо «хочем ведати достаточне що они суть за люде, чи з оседлых, чи з прихожих...»¹. Характерно, що одночасно наказувалось селян, які втекли від своїх власників, повертати на місце проживання².

Заборонявся (і, очевидно, суворо) прийом в охотницькі полки козаків з городових полків. В тому ж листі гетьмана Самойловича до Новицького вказані причини цієї заборони: «Бо если городовых приимовати в компанею будем, то и все з полков городовых козаксв в компанейский реестр тиснутися зхочут»³. Поряд з цим в охотницькі полки приймались вихідці з Правобережжя, волóхи, поляки та ін.

Час від часу склад охотницьких полків переглядався. Таке розпорядження, наприклад, є в універсалі Мазепи за 1690 р., адресованому полковникам усіх охотницьких полків. Гетьман повідомляє, що «ведлуг злецення нашого пан Новицький мел вже ревизию и пересмотр меж полками учинити, кто есть годеи и способен з товариства вперед найдоватись под корогвами... и який доведеться незгожий до служби, того пречь отдалити»⁴.

Перегляд складу полків робився інколи і під час воєнних походів. Так, під час воєнних дій у Прибалтиці було наказано з городових та охотницьких полків вибрати 4 тис. кращих козаків, а решту відпустити додому⁵.

З гетьманського універсалу за вересень 1690 р. видно, хто вважався «незгожим» до військової служби: «Якое товариство сами до служби воєное незгожи и як коней добрых, так и ристунков порядных воєнных не мают, тых без жадного разсужденья от компанеи товариской отдалил»⁶.

На охотницькі полки покладалося несення як військової, так і поліцейської служби. Щодо цього цікаве свід-

¹ «АЗР», т. V, стор. 177.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 242—243.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 985.

⁶ «АЗР», т. V, стор. 241.

чення самої гетьманської адміністрації, яке відноситься до 1728 р. і являє собою, так би мовити, офіціальну довідку царському урядові про призначення охотницьких полків: «Охочекомонные и охочепехотные полки содержались в Малой России, для употребления во всяких войсковых оказиях; ибо, покамест козаки городовые и реестровые с полков выберутся от домов своих в поход, они, охотничкие, всегда готовы на скорые поездки, ради добытия языка, для первой стражи и, в час баталии, первый фронт против неприятеля выдержуют. Сверх того, сердюки всегда ходили при генеральной артиллерии... а компанейцы, когда походу нет, посылались в места пограничныя далные или форпосты»¹.

Сердюки постійно несли охорону генеральної артилерії. Загони сердюків стояли також біля Переволочної, де збиралась індукта². Компанійські полки охороняли гетьмана, затримували збіглих селян, зокрема тих, що йшли на Правобережну Наддніпрянщину та в Запорозжя, боролися з порушенням правил торгівлі тощо.

Такі функції охотницьких полків передбачали ще «Статті» 1669 р. В пункті 21-му цих «Статей» наказувалось «гетману и старшине... смотреть и остерегать накрепко», і коли «в малороссийских городах учнут чинитца какие ссоры от жителей от ково ни есть... их унимать и наказывать и карать смертию по правам их...». Наступний, 22-й, пункт застерігав, що безпорядки починаються «от своевольных людей, которые забыв страх Божий и свое обещание, затевают всякие ссорные и смутные слова и от того чинятца великие беды, оставя свои работы пахотные мужики, будники, винокуры, а отзываютца казаками и от того беды и разорения чинятца великие...». В «Статтях» передбачалися такі заходи боротьби з «своевольными людьми»: «Учинить полковника из малороссийских городов и при нем бы быть тысячи человеком козаком реестровым, а буде где учинятца какие от кого шатости и измена, и ему, полковнику, тех своевольных унимать по своим правам... а тому полковнику и тысячи человеком давати им по договору на год, а чтоб они были

¹ «Киевская старина», 1901, октябрь, отд. II, стор. 11.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 471 зв.

на устроеном месте, где пристойно, ко всем полкам с сей стороны Днепра»¹.

Сучасники так визначали головне завдання охотницьких полків: «На усмиряня самоволне називаючихся козаками будников и винокуров легкомислних», «против ссор, смутных слов, шатости и измены»².

Про те, що охотницькі полки виконували поліцейські функції, збереглися неодноразові згадки в джерелах. Охотницький полковник І. Новицький в 1676 р. повідомляв гетьмана І. Самойловича про настрій старшини і козаків Стародубського полку, на території якого стояв його полк. Гетьман висловлював Новицькому подяку за те, що про стародубців, иж до нас змеряют, ознаймуєт». У зв'язку з тим, що в Стародубському полку мали відбутися вибори старшини, полку Новицького наказали на всякий випадок затриматися поблизу від Стародуба: «Нем панове стародубцове старшого межи собою оберут и до первшого прийдут порядку». Завдання охотницького полковника були визначені гетьманом так: «На речи поглядай, який межи ними станет порядок и дальший их будет прокгрес»³.

Під час заворушень серед лівобережного козацтва та запорожців у 1688 р. козаки ремствували, що гетьман «сердюков почитает, платеж им дает, а городовое и наше низовое войско ни во что вменяет»⁴. Під час поїздки гетьмана і генеральної старшини до Москви в 1689 р. компанійському полку Новицького було доручено наглядати за порядком і всіх підозрілих та неспокійних ув'язнювати. В гетьманському листі Новицькому від 12 серпня 1689 р. наказувалося, що «неспокойныи зась и малодушныи головы, которыи безсловными плетками своими всенародный покой нарушают, абы были до крепкого вязенья даваны и держаны до нашего приезде»⁵. Збереглися згадки про те, що сердюки за гетьманським розпорядженням брали людей «за караул»⁶.

¹ «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 226.

² «Летопись Величка», т. II, стор. 205; Н. Маркевич, История Малороссии, т. III, стор. 258—259.

³ «АЗР», т. V, стор. 137.

⁴ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 72, арк. 58

⁵ «АЗР», т. V, стор. 225.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 120, арк. 52 зв.

Поліцейські функції охотницьких полків полягали, головним чином, у тому, що останні ловили і затримували селян, які тікали від своїх власників. Переслідування селян-втікачів велося особливо заповзятливо на дніпророському узбережжі. В 1700—1701 рр. три охотницькі полки — два кінні і один піхотний — стояли на правому березі Дніпра як заслін для боротьби проти переходів українських і російських селян на слободи¹. За одну зиму 1700/01 р. вони затримали більше 3 тис. втікачів².

Такі ж завдання покладалися на кінний загін («компанію») Ростковського, що стояв за Васильковом³. Вилловлюванням втікачів займався і охотницький полк, що стояв біля Чигирини «для удержання с сей стороны на ту сторону реки Днепра прочь идущих людей обретающихся»⁴.

Полковник охотницького полку призначався гетьманським універсалом, адресованим старшині та козакам полку. Такий універсал був виданий гетьманом Самойловичем у липні 1676 р. з приводу призначення полковником І. Новицького. З універсалу видно, що і в охотницьких полках були «совершенные» полковники і тимчасові, «несовершенные». Новицький призначався «совершенным» полковником. При вступі на уряд полковник одержував знак влади — пернач. Призначення Новицького було оформлено двома універсалами: в першому гетьман повідомляв «волю и неотменное зезволение наше» зробити Новицького полковником, в другому відзначав, що «теперь тое на нем самим выконываючи skutком, вручили есьмо ему належный до тоей полковницкой нал вами зверхности знак войсковый»⁵.

Компанійські полковники призначались пізніше і безпосередньо царськими указами. Так, у царській грамоті наказному гетьману П. Полуботку від 5 листопада 1722 р. повідомлялось про призначення А. Ковбаси полковником компанійського полку⁶.

У віданні полковника перебували полкові прапори

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 263.

² Там же, арк. 264.

³ Там же, арк. 264 зв.

⁴ Там же, арк. 481, 297 зв.

⁵ «АЗР», т. V, стор. 136.

⁶ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 150.

(«значки»), що присилялися гетьманам¹. Такі «значки» видавалися окремим загонам полку, що виступали в похід. Звідси, очевидно, назва «корогва» для загону, що виступав під таким «значком»².

Охотницькі полки мали такий склад старшини. Першою особою після полковника був полковий осавул, що видав, за сучасною термінологією, стройовою частиною. Він складав списки (реєстр) полку, приймав до полку нових «товаришів», видав обмундируванням і зброєю. Осавул одержував найбільшу плату і мав помічника — підосавула³.

Осавули охотницьких полків очолювали окремі загоны полку, що виступали в похід, або ті, що несли караульну та розвідувальну службу. Так, у 1685 р. полковий охотницький осавул І. Максимович керував діями сотень полку, що несли сторожову службу біля Чигирин-Діброви, і зносився звідти з полковником⁴. В 1687 р. «комонний» осавул Максимович стояв із загonom «на страже на побережью Днепровом»⁵. В 1691—1692 рр. окремі охотницькі загоны очолював полковий осавул І. Рубан⁶.

Обозний охотницького полку, мабуть, виконував такі ж функції, як і обозний в лівобережних городових полках. Обоз (▼абір) охотницького полку був меншим за обоз городового. Городові полки в поході мали значну для того часу артилерію і великі продовольчі запаси. Проте обоз у великому поході був невід'ємною частиною охотницького полку.

Полковий писар, наскільки можна судити, виконував ті ж обов'язки, що і писар в городових полках, — вів полкове діловодство. Функції хорунжого були близькі до функцій осавула.

Полкова старшина охотницьких полків мала свої печатки. Часто це були персневі печатки. Донесення полковника Новицького гетьману і полкових осавулів полковнику запечатувались персневими печатками⁷.

Цирульник (лікар) в охотницьких, як і в лівобережних,

¹ «АЗР», т. V, стор. 236 (гетьманський універсал про надіслання в охотницький полк нових прапорів).

² Там же, стор. 248.

³ Там же, стор. 159.

⁴ Там же, стор. 182.

⁵ Там же, стор. 217.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64 арк. 45.

⁷ «АЗР», т. V, стор. 192.

полках лікував поранених і хворих. Охотницькі полки мали свою музику, до складу якої входили довбиш (літавррист) і трубачі. У військових походах і в сторожовій службі трубачі відігравали певну роль. Вони трубили тривогу, повідомляючи полки про небезпеку, подавали різні сигнали. Тому, коли в похід виступала навіть частина полку, то з нею вирушали і трубачі. Вимагаючи, щоб охотницький полковник Новицький прислав під Ромни 150 «комонников», наказний гетьман в 1680 р. додавав у приписці «о присланье з тыми людьми и трубачов пильно и пильно жадаю»¹.

Охотницькі полки поділялися на сотні, на чолі яких стояли сотники. Сотники очолювали окремі загони, що вирушали в похід проти ворога². Сотні поділялися на курені на чолі з курінними отаманами³. Курінні отамани, крім своїх безпосередніх функцій — військового і адміністративного керівництва козаками куреня, — виконували й різні доручення. Вони, як і сотники, інколи бували посланцями від гетьмана і своїх полковників до царя⁴.

Охотницькі полки, так само як і городові, очолювала багата старшина. Охотницькі полковники володіли селами, що підтверджувалося гетьманськими універсалами. Компанійський полковник І. Новицький мав значні земельні володіння. Йому належали сс. Щеки та Кліщинці (в Лубенському полку), Нехаївка (в Ніжинському полку) та інші угіддя⁵. Земельні володіння та залежні селяни були підтверджені гетьманськими універсалами 1712, 1715, 1726 та 1728 рр. за охотницьким полковником К. Часником⁶. Охотницькому полковнику Пашковському належало с. Ромашків, а потім с. Тростянка (Ніжинський полк)⁷. Земельні володіння підтверджувались і за компанійськими сотниками.

Старшина охотницьких, як і городових, полків одержувала нагороди після закінчення літніх походів і зимо-

¹ «АЗР», т. V, стор. 160.

² Там же, стор. 273 (сотник Гнат у 1694 р.).

³ Там же, стор. 168.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 630.

⁵ «Летопись занятый Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 49, 52, 54.

⁶ «Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка», стор. 248—250.

⁷ Там же, стор. 281.

вої сторожової служби. Охотницький кінний полковник Пашковський після літнього походу 1692 р. одержав 35 крб. грішми, дві пари чобіт, «сукно лундуш», тафту, атлас, одамашок¹.

Плата охотницьким полкам видавалася з військового скарбу² раз на рік³, звичайно після закінчення літніх походів⁴. Роздача її доручалася полковнику при участі гетьманських дозорців⁵. В кінці 1679 р. гетьман сплатив старшині охотницького кінного полку І. Новицького: осавулу 20 золотих, обозному — 9, хорунжому — 10, писарю — 10, підосавулу — 7, двом трубачам — по 6, цирульнику — 6, довбишу — 6, сотникам — по 9, отаманам — по 4 золотих, на кожного товариша — по талеру⁶.

Загальні дані про джерела та розміри оплати, а також про натуральне утримання компанійців наводяться у довідці, поданій генеральною старшиною Малоросійській колегії в 1722 р. За цією довідкою, охотницьким військам «давано окладу денежного, с арендовых войсковых грошей, в год, компанейцем: одному рядовому человеку по 4 рубля; а кто с молодиком служит, такие по 6 рублей, опроч месячного оброку; а месячного оброку в летних месяцах, давалось им каждому, по 8 гривен, а в зимних, сверх того, придавано на овес для их же коней, по 2 гривны, и побольш, смотря по продаже овса; яке месячное давалось им с людей посполитых, на которых были им квартиры определены».

Піхотним військам (сердюкам) виплачувалося «на все зимние и летние месяцы, равно по 8 гривен (месячного оброку), а в год по 2 рубля и по кунтушу суконному». Про оплату старшини є лише загальні вказівки, що кожному «был оклад денежный, каждому по их чинам, погодно и помесечно». Крім того, старшині відводились квартири для постачання провіантом і фуражем⁷.

В 1723 р. генеральна старшина відправила в Мало-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 835 зв.

² «АЗР», т. V, стор. 169.¹

³ Там же, стор. 183 («рочною личбою»), стор. 184 («дорочная нагорода»).

⁴ Там же, стор. 240.

⁵ Там же.

⁶ Там же, стор. 159.

⁷ «Киевская старина», 1901, октябрь, отд. II, стор. 11.)

російську колегію офіціальну довідку про оплату старшині та козакам охотницьких полків. Зміст цієї довідки так передано в «Журнале» гетьманської канцелярії за 18 червня 1723 р.: «18. Одправлена промемория в Малорос. коллегию ответная з объявлением, что за бывших гетманов полки компанейские не были комплетом своим в равном числе, а давалось полковнику на год плати роковой 26 рублей, а месячной на еден месяц по 4 рубля; обозному, асаулу, писару, хоружому полковим — роковой плати по 14 рублей, месячной по 3 рубля и по 2 гривни; подъасаулому полковому — роковой плати по 7 рублей, месячной по 1 по 20 алтин; довбишу — роковой по 6 рублей, месячной по 80 гривен; сотенним ротмистрам — роковой по 14 рублей, месячной 8 золот.; асаулу и писару сотен. и атамание куренной — роковой по 7 рублей, месячной по 8 золот.; товариству подвойному — роковой по 6 рублей, месячной по 8 золот.; товариству поединковому — роковой по 4 рубля, месячной по 4 золот.; молодикам — роковой по 2 рубля, месячной по 4 золот.»¹

До більш пізнього періоду відносяться такі дані про оплату козакам охотницьких полків. З донесень генеральної канцелярії до Малоросійської колегії в 1723 р. видно, що подібна оплата видавалась охотницьким полкам і в наступні роки. Проте, слід мати на увазі, що нерідко бували затримки з видачею плати та зменшення її, причому особливо страждало рядове козацтво; старшина ж не тільки своєчасно одержувала плату, а їй багаті нагороди.

Існували, наскільки можна судити, певні відмінності в оплаті охотницьких кінних та піших полків. Восени 1690 р. кінні полки одержували грошову надбавку. З приводу відмінності в оплаті в залежності від роду військ є такі згадки в гетьманському універсалі 1690 р.: «Подлугреестров и прошлорочного поступку як на старшину полковую и сотников, так и на всю атаманию и товариство, то есть на полки комонные грошми самими, а на полки пехотные жупаны и при жупанах по чтири золотых грошей на каждого роздати»².

Плата не завжди видавалась усьому рядовому коза-

¹ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 134.

² «АЗР», т. V, стор. 242.

в Стародубському полку, частина — в Чернігівському¹. В лютому 1681 р. частині полку Новицького було наказано розквартируватися в Ірклієві, частині — «для людское полежки и для лепшее выгоды товариским конем в сенах» — вирушити до Кропивної².

Поряд з місцями тимчасового розташування (в разі необхідності охороняти територію прикордонних полків, при чеканні виступу в найближчий час у поход та ін.) охотницькі полки мали і свої більш-менш постійні місця — «звыклые становиска». Так, у охотницького полку І. Новицького «звыклыми становисками» були «городы» Лубенського та Миргородського полків³. Хоч ці постійні місця відводились гетьманським універсалом, охотницький полковник повинен був кожного разу обов'язково зноситися з лубенським та миргородським полковниками відносно порядку розташування і постачання своїх полчан⁴.

Постійне місце розквартирування мали також і піхотні сердюцькі полки. Так, сердюки стояли на Глухівщині. Восени 1690 р. загін сердюків після закінчення сторожової служби був переведений «в Глуховщину, на обыкновенное становище»⁵.

— Про порядок розквартирування охотницьких полків може дати уявлення «Реестр, колко полку комонного его милости пана Новицкого на станции в городах полку Лубенского зостают» за 1693 р. В цьому реєстрі вказано: «в Лубнях товариства на станции стоят 308, Чигирин-Дуброве товариства 6, в Лукомле 24, в Лохвице 65, в Сенче 16, в Перятыне 23, в Чорнухах 56, в Глинску 38, в Ровне 102, в Смелой, в Константинове з Хоружовкою 20. Всего товариство полку его милости пана Новицкого 451»⁶.

Охотницькі полки під час походів та сторожової служби одержували «корм» з певних городових полків.

¹ «АЗР», т. V, стор. 137.

² Там же, стор. 165 (гетьманський лист полковнику Новицькому 1681 р.).

³ Там же, стор. 165, 162.

⁴ Там же, стор. 164.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62 арк. 940, 967.

⁶ «АЗР», т. V, стор. 262, а також 261 (про розміщення охотницьких козаків на постійні квартири говориться в розпорядженні гетьмана полковнику Новицькому в 1692 р.: «Товариство зась свое, з тоей працы повернувшоеся, жесте по станциях обыклых их распорядили»).

Так, полку Пашковського в 1692 р. видав провіант Київський полк¹. Як можна бачити з тогочасного листування між гетьманом та полковниками, існував певний порядок у видачі провіанту городовими полками охотницьким. Він видавався натурою або виплачувався грошима частинами, на один-два місяці. В листі полковнику Новицькому від 16 серпня 1690 р. гетьман повідомляв про те, що «во все полки, в яких ваши милости маєте станцію, разослалисмо письма наши, приказуючи пилно старшинам, жебы знову на два месяцы борошна всякого и легкумени, подлуг обыкное уставы выстарчивши, вам выдано и прислано»². В піхотні охотницькі полки в жовтні 1690 р. було послано повідомлення про висилку їм «месячных грошей, на харч належных»³.

В іншому місці згадується про видачу провіанту на місяць: «Писалисмо до пана полковника лубенского, жебы всему товариству вашемилостному выдано было борошно на один месяц, подлуг установи, от нас назначеной»⁴. Мабуть, звичайним правилом була видача провіанту на два місяці, про що свідчить таке місце з гетьманського універсалу за лютий 1693 р.: «Докладам нам пан Илия Новицкий, полковник комонний охотницкий, же товариству его полку харчи, якая им на два месяцы была выдана, не стае, а вже термен тых месяцев близко приходит; пилно теды сим листом нашим приказуем, абысте зараз, подлуг уставы наше, вам данное, велели знову на месяцев два харчи грошове выстарчити и як тот час придет, якого им тие гроши даются, отослали до полку». В універсалі вказано і суму «харчовых грошей»: «Маєте им вы товариству комонному выстарчити грошей на месяц пополпяти золотых»⁵. Видавався провіант і на інший строк — на місяць, на три місяці. В 1690 р. охотницькі полки, що діяли на правому березі Дніпра, взяли з собою запас провіанту на два місяці, а після закінчення цього строку їм був присланий провіант ще на три місяці⁶. Компанійський полк Часника одержав

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 396.

² «АЗР», т. V, стор. 240.

³ Там же, стор. 241.

⁴ Там же, стор. 249.

⁵ Там же, стор. 262.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк.

місячне забезпечення з Ніжинського, Прилуцького та Київського¹ полків.

Продовольче утримання охотницьких полків було важким тягарем для населення. Тому в листуванні гетьмана з полковниками нерідкі згадки про зміну розквартирувань охотницьких полків для більш рівномірного розподілу охотницьких козаків між дворами посполитих.

Видача встановленого провіанту («борошна») наперед була порівняно легшою для населення. Через це гетьманський уряд, боячись зростання народного невдоволення, особливо в умовах постійної боротьби з турецько-татарськими вторгненнями, нерідко наказував видавати в літній час охотницьким полкам провіант наперед, «чтоб малороссийские жители посполитые от становищ их охотницких полков чрез летнее время свободны имели дома свои, отдавая им надлежащий корм на оное полевое становище»².

Збираючи для себе провіант, охотницькі полки нерідко грабували населення, самочинно захоплюючи різну живність, і цим дуже обтяжували селян та міщан. В джерелах часто зустрічаються розпорядження охотницьким полковникам і сотникам про те, щоб вони зробили «суровый указ товариству щоб людям... вытяганьем живности не прикрилися, а тым нехай борошном контентуются, якое себе на месте взяли, на своем приставстве»³. В одному з листів при відправці полку Новицького на «становище» гетьман у 1680 р. попереджав полчан, щоб вони «не важилися чинити жадных вымыслов» і задовольнялися «тоєю живностью, що господарє заживают»⁴.

Навіть в офіційному листуванні порівняно часті згадки про те, що розквартирування охотницьких полків лягало важким тягарем на населення. Так, за повідомленням гетьманської адміністрації населення Переяславського полку постраждало в 1691—1692 рр. не лише від тяжких ворожих вторгнень, а й від розквартирування

¹ «Диарнуш», стор. 29.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 937 зв — 938 (1691 р.).

³ «АЗР», т. V, стор. 162 (лист наказного гетьмана 1680 р.).

⁴ Там же, стор. 164.

охотницьких козацьких полків, від яких були велика «докука» та «утрудження»¹.

Охотницькі полки в походах супроводжував обоз. При великих переходах, не розрахованих на швидке пересування, полки возили з собою «тяжелый» обоз з великою кількістю провіанту. При швидких пересуваннях брався «легкий» обоз. Охотницькі полки в поході возили з собою і артилерію².

Про кількість провіанту при обозі можна судити з того, що інколи полк брав запаси на тривалий час. В 1691 р. охотницькі полки, що виступали в похід, одержали запас продовольства на три місяці³. Такий обоз наказано було взяти охотницькому полковнику Новицькому при поході на правий берег Дніпра восени 1692 р.⁴.

При тривалих походах — більше півроку — продовольство доставлялося полкам на місце їх дій, причому нерідко із значним запізненням. Охотницькі полки, що діяли на початку Північної війни в Прибалтиці, під Псковом, не одержували провіанту з листопада 1700 по січень 1701 р.⁵. З великою затримкою видавалась і грошова плата⁶.

Полковники охотницьких полків були рівні між собою і підпорядковувались гетьману та вищій старшинській адміністрації. Гетьман, а інколи і царський уряд доручали одному з охотницьких полковників керувати діями охотницьких полків по охороні рубежів. Так, досвідчений і талановитий військовий керівник охотницький кінний полковник І. Новицький був призначений головним начальником по охороні південних рубежів від турецько-татарських наскоків. Кілька разів у 90-х роках XVII ст. йому доручалося об'єднати дії охотницьких і окремих лівобережних полків. У січні 1692 р. гетьман універсалом передав Новицькому командування

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 786 зв.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 943 зв.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 938 (слово «запас» дописано на полях).

⁴ «АЗР», т. V, стор. 257.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 270.

⁶ Там же, арк. 728.

усіма узбережними сотнями Лубенського полку. Охотницькому полковнику Пашковському і київському та переяславському полковникам було наказано давати Новицькому усі необхідні відомості і підтримувати з ним постійний зв'язок¹.

В 1696 р. Новицький був призначений головним військовим начальником усіх південних прикордонних містечок і сіл. В гетьманському універсалі з цього приводу вказувалося: «Посылаем до вас в табор пана Илию Новицкого значного товариша войскового, давши ему совершенную нашу информацию до сохранения целости бережных тех полков городов и сел от неприятельских бесурманских наглых утарчок и подбегов и злецивши ему ж пану Новицкому над вами начальствовать и в час военных случаев вести належитый до от пору оных неприятелей ваш порядок»².

Сторожову службу несли спеціальні загони охотницьких козаків. Кількісний склад їх був різним, залежно від обставин. Цим загонам доручалася не лише охорона рубежів, а й розвідка, яка іноді полегшувалась тим, що вони формально супроводжували посланців. Розміри такого загону не перевищували кількох десятків (30—50) козаків³. Він брав з собою продовольство на дорогу, причому звичайно вказувалося везти борошно не на возах, а на конях⁴.

Іноді, коли мова йшла про військові дії або значні за розмірами розвідувальні операції, висилалися і значно більші загони — від 100 до 300 козаків. Призначений на чолі такого загону ватажок, найчастіше полковий осавул або сотник, підбирав собі козаків. Інколи козаків підбирали сотники. Козаки звичайно відбирались з одного полку. Проте бували випадки, коли загін формувався з козаків кількох полків. При відправці в жовтні 1690 р. полкового охотницького осавула Рубана за Дніпро для військових дій проти кримських татар полковникам наказувалося дати йому «товариства доброго подуфалого»

¹ «АЗР», т. V, стор. 250.

² Там же, стор. 280.

³ Там же, стор. 176 («Тридцать человек... людей добрых выбравши», 1684 р.).

⁴ Там же («Тылькож не на возки, але на уюки тоє борошно свое брати повинны»).

з полку Новицького — 40 чоловік, з полку Пашковського — 60, Михайлового полку — 50 чоловік¹. Для розвідки про рухи ворожих загонів посилалися дуже невеликі загони — 6—8 козаків². Загонам, що виступали в похід, іноді вказувався строк, на який вони посилаються. Так, загону осавула Рубана, що вирушав для «перебивання шляхов неприятельских бесурманских», було наказано пробути в поході один-два тижні³.

Як видно з усього викладеного вище, охотницькі полки мали багато спільного з городовими полками в організації і діях, але були між ними й істотні відмінності, породжені тим, що це було наймане, значно менш зв'язане з народом військо, яке одним з важливих завдань мало виконання внутрішніх, поліцейських функцій.

* *

*

Про різні допоміжні війська відомості незначні. В джерелах немає згадок про спеціальні загони козаків, які б виконували інженерно-будівельні роботи. Майже не згадуються особливі загони для здійснення зв'язку. В рідких випадках під час воєнних дій були спеціальні «умислние» — гінці. Як правило, зв'язок підтримувався через козаків, що посилалися з паперами. Винятком на цьому фоні є генеральна та полкова військова музика. Матеріали, що збереглися, дають змогу порівняно добре уявити військову музику в полках.

Нема відомостей і про козаків, що складали б спеціально «плавне войско». Мабуть, військову службу на воді несли усі козаки в міру потреби. Серед іншого спорядження козацьке військо мало різні річкові судна, в тому числі великі струги та човни⁴. Будівництво річкових суден особливо посилилося в кінці XVII ст. під час безперервної боротьби з татарами. Такі судна згадуються під час першого азовського походу. Козацьке військо, наблизившись до Дніпра, затрималось на деякий час, поки були збудовані судна для переправи. За

¹ «АЗР», т. V, стор. 243.

² Там же, стор. 256.

³ Там же, стор. 260.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 769, 770 і далі (опис різних тогочасних суден, що були в Новобогородницькій фортеці).

свідченням С. Величка, «зшедшися теж у берега Дніпрового, около Переволочной, забавили там недель скилко, нем судна до перевозу войск спорядили»¹. Очевидно, це були великі порони. Згадуються спеціалісти і по будівництву байдаків².

Річкові судна, які частково возилися готовими у військовому обозі, а частково виготовлялися на місці, служили не лише для переправи через річки, а й для бойових операцій. Так, під час облоги Казі-Кермена в липні 1695 р. козаки Чернігівського та Київського полків на човнах несли охоронну службу на протоці³.

Після другого азовського походу було намічено збудувати велику кількість річкових суден. Вони мали споруджуватися на Україні і в Росії (в Брянську). Царським указом було запропоновано закупити усі потрібні матеріали в Приказі великої казни і доставити на Україну, а також прислати з України в Москву досвідчених майстрів суднобудування. За цим наказом до Москви було відправлено вісім майстрів на чолі з В. Богушем. Серед майстрів були різні спеціалісти суднобудівники — передовники, кормові, конопатники, робітники по підйому стругів та ін.⁴ Є також згадки про купівлю у населення готових суден⁵. Звідси можна зробити висновок, що в козацькому війську були й робітники різних спеціальностей. Мабуть, серед спеціалістів деяка частина була з козаків, але, судячи з даних про господарське життя Лівобережжя в цю епоху, більшість з них служила за плату.

З Москви майстри-суднобудівники були відправлені до Брянська для керівництва відбором придатного будівельного лісу⁶. Царським указом у 1696 р. було запропоновано послати з України до Брянська лісорубів для рубання лісу та теслярів для будівництва кораблів⁷.

¹ «Летопись Величка», т. III, стор. 273.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 126

³ «Записки Одесского общества истории и древностей», т. III, стор. 270.

⁴ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 27.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 74, 76, 261 зв.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 78, стор. 144—170.

⁷ Там же, арк. 173.

На початку травня 1697 р. на Україні було виготовлено 70 морських стругів і 600 човнів; з Брянська по Десні в Дніпро було сплавлено 211 різних суден (великі струги, човни тощо) ¹.

Посилене будівництво суден і човнів велося в перші місяці 1698 р. Старшинська рада в січні того року обговорювала питання про підготовку до плавного походу. За перші чотири місяці в різних полках було побудовано 430 човнів ².

Будівництво річкових суден, тільки в меншому масштабі, велося й раніше, під час кримських походів. Серед іншого військового спорядження на Україні заготовлялися човни для воєнних походів по Дніпру. Так, влітку 1688 р. були виготовлені «работными людьми чолны или лотки в сотенному числе и проведені до Днепра до Колацкого острова для передачи царским ратным людем» ³. Під час другого кримського походу 1689 р. військо везло в обозі споруджені заздалегідь судна ⁴.

Нема згадок про те, що при козацькому війську були окремі загони або підрозділи, які б спеціально займалися різними інженерними роботами (будуванням оборонних споруд, виконанням різних облогових і підривних робіт та ін.). Однак в козацькому війську були спеціалісти цієї справи. На нараді старшини з питання про майбутній воєнний похід 1692 р. вказувалось, що в облозі Казі-Кермена повинні взяти участь спеціальні майстри — гранатники та підкопники ⁵. Мабуть, спеціалісти-гранатники брали участь в обстрілі Казі-Керменської фортеці в липні 1696 р., під час якого було вперше застосовано одночасне кидання кількох десятків великих бомб і невеликих гранат ⁶.

Земельні роботи виконувалися всіма козаками. Так, під час облоги Казі-Кермена в липні 1695 р. козаки робили шанці, укладали корзини з землею і ставили гар-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 77, арк. 278, 331, 555.

² ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1698 р., № 18; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 79; арк. 387.

³ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 72, арк. 18.

⁴ «Летопись Величка», т. III, стор. 72.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 322 зв. — 325.

⁶ «Летопись Величка», т. III, стор. 281.

мати. Роботи ці були розпочаті 25 липня; наступного ранку весь Казі-Кермен був оточений шанцями, навколо нього насипано земляний вал, який прикривав російських солдатів і козаків від вогню ворога¹.

Все козацьке військо брало участь і у великих за масштабами облогових роботах під час азовського походу 1696 р. Козаки разом з російськими солдатами споруджували гігантський пересувний земляний вал, під прикриттям якого вони успішно просувалися по азовських степах і вдерлися в Азовську фортецю². Про масову участь козаків у цих роботах свідчить той факт, що на спорудженні валу щоденно працювало 15 тис. чоловік. Все козацьке військо брало участь і в спорудженні оборонних валів у Києві в 1706—1707 рр.³.

¹ Козаки, селяни і міщани, яких посиляли на роботи по укріпленню та відбудові фортечних споруд, повинні були мати при собі «лопаты, кирки, топоры и мешки, чем землю носить»⁴, а також підводи. На роботах у київській фортеці в 1711 р. налічувалося до 2 тис. підвод⁵.

До складу російських і українських військ входили, як можна гадати, і теслярі, які вміли будувати мости. 4 липня 1687 р., коли під час переправи через р. Самару згоріли мости, для частини військ, що залишилися, були силами війська, і при тому в дуже короткі строки, побудовані нові мости. Рада старшини в 1692 р., обговорюючи план походу на південь, вважала необхідним спорудження мостів для переправи через річки⁶. В 1705 р. за царським указом запропоновано було побудувати поблизу Києва два мости на суднах для переправи військ з артилерією та обозами. Ліс на побудову мостів мав доставлятися з Брянська, куди наказувалось послати

¹ «Записки Одесского общества истории и древностей», т. III, стор. 269; «Летопись Величка», т. III, стор. 270.

² «Поход боярина А. С. Шенна к Азову...», Пг., 1773, стор. 97—98.

³ Н. Костомаров, Мазепа и мазепинцы, Исторические монографии и исследования, кн. шестая, т. шестнадцатый, стор. 554, 557, 559—560.

⁴ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 385.

⁵ Там же, стор. 27.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 10—11.

робітних людей для рубання лісу та сплаву його по Дніпру¹.

Пізніше, в червні 1705 р., в листуванні між царським урядом і гетьманом згадувалося два мости; один з них — «мост на реке Днепре против самого нижнего города Киева, в три версты, малороссийскими... людьми зделан»; про другий міст сказано, що він зроблений на плотах, а не на байдарках². Про спорудження тимчасових мостів на човнах (суднах) цікаві подробиці є в листі канцлера Г. Головкина до Скоропадського в червні 1711 р. Гетьману наказувалося прийти з військами до Кам'яного Затону і «сделать чрез Днепр мост из тех судов, которые на то мостовое дело из Киева отправлены, и по обе стороны реки закрыть тот мост крепосцы земляными, и посадить в них пехоту с пушками, чтоб всегда тот мост от неприятельского приходу возможно было охранять...»³.

На різних роботах по відбудові та спорудженню укріплень, що провадилися звичайно у великих масштабах, крім козаків і найманих робітників, широко використовувалися селяни поблизу розташованих сіл, а також міщани. В джерелах XVII—XVIII ст. згадуються цілі групи будівельних робітників різних спеціальностей — «будники», «горододели», «грабарі» (землекопи) та могильники, що споруджували земляні укріплення⁴. Особливо широко праця селян навколишніх сіл використовувалась при підвозі різних будівельних матеріалів.

Зв'язок під час воєнних дій підтримувався через спеціально виділених «верных казаков», які, як уже говорилося, не об'єднувалися в спеціальні загони. В розпорядженнях гетьманів часто вказується на те, щоб «дела и письма были с надлежащей осторожностью перенесены», для чого «подлинных и верных и прилежных казаков» ставити «безо всякого отречения»⁵.

Існували і окремі поштові тракти, що діяли головним

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 261 зв.

² Там же, арк. 492 зв.

³ М. Судженко, Материалы для отечественной истории, т II, стор. 189.

⁴ П. Квлиш, История воссоединения Руси, т. I, СПб., 1874, стор. 152.

⁵ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 72, арк. 26.

чином під час воєнних походів. Ці поштові тракти встановлювалися як російським урядом, так і старшинською адміністрацією. Регулярна пошта діяла ще з кінця XVII ст. для зв'язку російських воєвод в українських містах, насамперед у Києві, з царським урядом. Пошта остаточно була встановлена в 1674 р. За царським указом «учинены почты по дороге от Киева сее стороны Днепра в малороссийских городех, в Нежине да в Батурине, и из малороссийских городов к царскому величеству всекия письма велено принимать на тех почтах»¹. В містах, через які проходила пошта, войтом, бурмистером, а інколи і полковими урядами на листах робилися помітки².

Для цієї епохи характерно кілька видів поштових відправлень. Поряд з офіційною кореспонденцією — донесеннями з України до Москви, універсалами гетьманів і полковників, що розсилалися в полки і сотні, — передавалися і так звані цедули — невеликі записки, що вкладалися звичайно в пакет поряд з офіційними донесеннями і містили відомості, які не підлягали оголошенню, або особисті прохання та звернення. Підпис у «цедулах» не ставився.

Поштові тракти найчастіше встановлювалися в зв'язку з воєнними діями. В 1700 р. діяла пошта на лінії від Полтави до Сум. В 1705 р. був встановлений поштової зв'язок в Литві, в напрямі до Гродна. Тут з українських військ діяли козаки Прилуцького полку на чолі з полковником Горленком. На проміжних пунктах стояли козаки з кіннями, що несли поштову службу. На них покладался обов'язок доставляти різні донесення та розпорядження.³ Поштові стани були встановлені в українських містах у зв'язку з поїздкою Петра I до Польщі в 1709 р.⁴

В 1711 р. згадуються поштові стани, встановлені очевидно, в зв'язку з воєнними діями проти Туреччини. Г. Головкін у листі до Скоропадського 17 травня 1711 р.

¹ «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, стор. 310.

² «Полное собрание законов Российской империи», т. III, стор. 110, 234.

³ «Основа», 1862, ноябрь (лист Орлика С. Яворському).

⁴ «Летопись занятий Археографической комиссии», вип. XVII, стор. 116—117.

вказував, «дабы он на учрежденные почтовые станы послал из офицеров и из рядовых» для запобігання насилиям і сваволі при відборі підвод¹. Встановлення поштових зв'язків, як можна бачити з листа Шереметева гетьману в 1713 р., покладалося на полковників: «Изволите... указами своими, чтоб господа полковники учредили почту: лубенский до Прилук, а прилуцкий до Ружина — для посылания скорого писем ко мне и к господам генералам»².

Полкова музика згадується в усіх полках. Відомостей про сотенну музику майже не збереглося. Трапляються лише окремі згадки про те, що загопи, які вирушали в походи, повинні були обов'язково мати з собою трубачів або сурмачів. До складу полкової музики входили трубачі («трембачи»), сурмачі (що грали на сурмах), довбуші (літавристи), «пищалки». В деяких полках на чолі полкової музики показаний старший — «атаман трубецкой», або «старший музыкант». Наскільки можна судити, всі музиканти, крім довбуша, мали коней. В переліку продуктів, що видавалися музикантам Прилуцького полку, зазначено, що овес (8 восьмачок) та сіно видаються усім музикантам, крім довбуша³.

Музиканти одержували порівняно велику плату. Як свідчать докладні «Веденія» 1722—1723 рр., в деяких полках вона сплачувалася лише грішми (Гадяцький, Чернігівський, Лубенський), становлячи значні на той час суми — 12—20 крб., 80—120 золотих на рік. В інших плату видавали грішми і натурою — продуктами та одежею (Прилуцький, Стародубський, Ніжинський, Полтавський, Переяславський полки). Оплата музикантів за розмірами та характером в кожному полку була різною. Різними були й джерела річної плати полковій музиці. Спільним є лише те, що в усіх полках утримання полкової музики лягало на рядове козацтво та селянство. Способи збору коштів були теж неоднакові.

В Гадяцькому полку гроші на музику, як і на полкових служителів (крім артилерії), стягалися з козаків

¹ «Чтения в Обществе истории и древностей», кн. 1, 1847, стор. 6 (листи графа Г. Головкина Скоропадському).

² М. Судиненко, Материалы для отечественной истории, т II, стор. 373.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркєвича, № 4938/5207.

усього полку (по 3—5 коп. з двору залежно від заможності) ¹. В Чернігівському полку плата музикантам видавалася з грошей, що збиралися з сотень на оплату служителям ². В Миргородському полку на музику спеціально збиралось по 4 коп. з козаків усього полку ³.

В Прилуцькому полку на музикантів збиралося з усіх козаків по шагу. Натуральна плата складалася з «барви», що видавалася на паску, та з одежі, яка видавалася на зиму, — кожух, шапка, чоботи, панчохи, рукавиці. Одежа купувалася за гроші, зібрані з посполитих, що належали прилуцькій ратуші. Крім того, на кожного музиканта видавалося різне продовольство, а також овес, сіно і дрова. Поборами та натуральними «датками» на користь служителів, і в тому числі на музику, оподатковувались і посполиті, що належали ратуші. Козаки давали по шагу, а посполиті — «самую пашню» з такого розрахунку: «од пашущего одним волом — $\frac{1}{2}$ четверика, двумя волами — четверик, от непахотного шаг», від ремісника, «небавячогося пахарством, — шостак» ⁴. По Стародубському полку джерела оплати музикантів не вказані.

У «Веденнях» подані такі відомості про полкову музику, її склад та оплату. Гадяцький полк: п'ять трубачів — по 12 крб., два довбуші — по 15 крб., два «пишалки» — по 20 крб ⁵; Чернігівський полк: отаман трубацький — 120 золотих, три «трубачі» — по 80 золотих, три довбуші — по 80 золотих, два сурмачі — по 80 золотих ⁶; Лубенський полк: трубачів — п'ять, довбуш — 1, сурмачів — 2 ⁷; Миргородський полк — відомостей про полко-

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4976/5245.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4968/5237.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4937/5206.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1833/2017; ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4976/5245 (за «Веденням» 1731 р. показано: «трембачей» — 5, «довбыш» — 1, «сурмачей» — 2).

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4968/5237.

⁷ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4966/5235.

ву музику немає; Прилуцький полк: шість музикантів — по 5 крб., крім того, музикантам видавалися продукти: «борошна житнього» — по 8 восьмачок, борошна пшеничного — по 3, гречаного — по 4, пшона — по 3, гороху — 1, вівса — 8 (усім, крім довбуша), маку — по $\frac{1}{2}$ четверика, сіна (крім довбуша), дров — 10 возів, по 20 курей, по 7 гусей, сіль, капусту, буряки, цибулю, часник, а також одягу (кожух, шапка, чоботи, панчохи, рукавиці)¹; Стародубський полк: сім музикантів — по 1 крб. на рік, продукти (борошна житнього — по 4 четверики, пшеничного — по 2, круп — по 1 четверику, солі — по 2 пуди, сала — по 2 пуди, горілки — по 20 кuart) і одягу (кожух новий, барву корунову)²; Ніжинський полк: вісім музикантів; відносно їх оплати у «Ведениі» вказано, що рідше з Веркіївської, Мринської, Олишівської сотень бралося «от самих мужиков» на місяць кожному по 1,5 крб. на кожухи і по 2 крб. на «барву» — усього 40 крб., гроші ці видавалися «из войскового скарбца», під час походу музиканти одержували 1,5 крб., дома — по 1 крб. і «барву», а також кожух і «барву»³; Полтавський полк: один довбуш — 110 золотих на рік, чотири «трембачі» — з них один — 110 золотих, один — 75 і два — по 50 золотих, один сурмач — 110 золотих, крім річної плати, музикантам платили по 31 золотому на «барву»⁴; Переяславський полк: сім музикантів, старший (інструмент не визначено) одержував 75 золотих і 13 золотих на одягу, решті (двом сурмачам, трьом «трембачам», одному довбушу) платили по 50 золотих і 13 золотих на одягу, крім того, музиканти одержували значну кількість продуктів (по 3 восьмачки житнього борошна, по 3 четверики пшеничного та гречаного борошна і пшона, «камень» сала і сіль⁵.

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4936/5205.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4939/5208.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1831/2015.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1832/2016.

Таким чином, музиканти становили особливу групу служителів у козацькому війську, яка одержувала плату грішми і натурою, а також одяжу. Музиканти оплачувалися за рахунок спеціальних зборів на полкову музику, що стягувалися з селян і козаків, іноді з «покуховного» збору, що теж лягав на народні маси.

* * *

Система оборон Лівобережної України в кінці XVII — першій чверті XVIII ст. включала в себе ряд фортець, найбільшими з яких були такі міста-фортеці, як Київ, Чернігів, Переяслав і Ніжин. Кожне з таких міст мало систему оборонних споруджень — кріпосний вал, обведений глибоким ровом, кріпосні стіни, башти, ворота. В середині міста-фортеці розташовувався гарнізон, що складався з російських військ, які підлягали коменданту, і українських козаків. У фортецях зберігалося багато зброї та різного бойового спорядження, а також провіант.

Укріплення у вигляді валу, рову, палісадів і т. д. мали всі полкові міста і більшість сотенних містечок, причому не лише півдня Лівобережжя, який найчастіше терпів від турецько-татарських навал, а й всієї Лівобережної України. Відомо, наприклад, що під час шведського вторгнення жителі Мглина, Веприка, Зінькова та інших міст успішно оборонялися за цими укріпленнями. Міста були обнесені валом, ровом і палісадом. На валу стояли гармати. В середині міста знаходився звичайно укріплений замок, який розділявся мостом. В літописі Величка згадується замок та «мост замковий» в Батурині¹. Укріплені були і окремі володіння, що знаходилися в особистій власності.

Протягом десятиліть українська націоналістична історіографія тенденційно розглядала розташування російських гарнізонів в українських фортецях лише як прояв централізаторської і колонізаторської політики російського царизму. Не хехтуючи цією стороною питання — прагненням російського царизму посилити свій безпосередній вплив та контроль на Україні — слід, проте, зважити і на те, що розташування російських військ на Україні

¹ «Летопись Величка», т. III, стор. 8.

відіграло неабияку роль у захисті української території від іноземних вторгнень. Цим пояснюються неодноразові прохання української адміністрації прислати російські війська на Україну.

В 1692 р. на прохання української старшини в Переяслав було додатково прислано 500 російських солдатів на чолі з полковником І. Дуровим¹ з гарматами та всякими припасами². В наступному 1693 р. було відправлено до Москви нове прохання про розташування російських ратних людей в київській фортеці у зв'язку з поганим станом укріплень, через що місту в разі можливо-го ворожого вторгнення загрожує небезпека³. В 1690 р. російські гарнізони в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині були значно посилені, що, мабуть, пояснювалося напруженим становищем після невдачі другого Кримського походу⁴.

В 1706 р. загальне командування важливими фортецями на Україні було доручено київському воеводі кн. Д. Голіцину. В чолобитній, датованій 1706 р., він писав: «Велено мне быть на вашей государской службе в Кiefe воеводою и смотреть, того града Кiefe и городов же Чернигова, Нежина и Переяслава крепости...». На виконання царського наказу Голіцин оглянув усі фортеці та запаси бойового спорядження і провіанту, що там зберігалися⁵. Після цього було наказано зробити докладний опис стану укріплень на Україні⁶.

В 1707 р. централізація управління фортецями була ще більше посилена. Царським указом у лютому 1707 р. було запропоновано «взять тот город Киев с прочими замки черкасскими в Розряд и ведать те города... князю Дмитрею княж Михайлову сыну Голицыну...»⁷. Фортеці з усім провіантом, артилерією, людьми тощо перейшли у відання Розряду.

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 104, 104 зв., 124 зв.

² Там же, арк. 1139.

³ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1693 р., № 31, арк. 39.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 454.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 103, арк. 261 зв., 332.

⁶ Там же, арк. 333 зв.

⁷ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 101, арк. 48, 48 зв., 105 зв.

Командир російського гарнізону призначався царським указом. Царським же указом визначалась і кількість «начальных людей» та солдатів, що входили до складу російського гарнізону. В царському указі від 18 березня 1689 р. говорилося: «Велено быть на их великих государей службе с пехотным полком в Переяславе стольнику и полковнику Афанасею Чюбарову, а в полку у него быть начальным людем ис Киева да ис Переяслава 10 человеком, да розных городов солдатом тысече человекам»¹.

Щоб посилити відсіч ворогам, російський уряд іноді додатково розташовував російські війська в лівобережних та слобідських українських містечках. В 1692 р. російські війська були розташовані в Торі, Маяцці, Солянному та інших містечках².

До складу гарнізонів фортець на Україні входили російські та українські війська. Чисельність російських військ, що призначалися до складу гарнізону тієї чи іншої фортеці, визначалася царським указом. Кількість козаків у кріпосних гарнізонах встановлювалася командуванням козацького війська — гетьманом і полковниками. Російський уряд іноді дозволяв старшинській адміністрації самій вирішити, «сколько из казаков добавлять в гарнизоны крепостей, вновь заводимых»³.

Російські гарнізони, що перебували на Україні, одержували від царського уряду «годовое денежное и хлебное жалованье»⁴. Плату звичайно видавали кожні півроку⁵.

Для російських солдатів, що входили до складу гарнізонів Києва, Чернігова, Ніжина, Переяслава, провіант доставляли з Росії і частково закупляли на Україні. В 1707 р. з Брянська в Київ для роздачі ратникам було відправлено 75 тис. чвертей хліба на 290 стругах⁶. З Брянська ж у 1707 р. доставлялась сіль⁷.

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 272.

² Там же, арк. 497 зв.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 425 зв., 426.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 98, арк. 52.

⁵ Там же, арк. 67.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 103, арк. 272, 275 зв.

⁷ Там же, арк. 470.

На Україні закупались сукна для обмундирування російських солдатів. У 1707 р. за царським указом в Київ було доставлено «сукон белых габинных тысяч со сто аршин». Закуплене сукно було розіслано по російських гарнізонах: «Посылаю в разные малороссийские города того белого габинного сукна три тысячи сто пятьдесят четыре штуки...»¹.

Частина продовольства, в тому числі й хліба, доставлялася російським гарнізонам з лівобережних полків. Гадяцький полковник І. Черняк повідомляв гетьмана про те, що в Переяслав відправлено 300 мішків борошна на 123 підводах у супроводі двох сотників — гадяцького та веприцького².

Гроші на купівлю частини продовольства для російських гарнізонів присилалися з царської казни. В 1692 р. з царської казни окольничому та воеводі Б. Ф. Полібіну було прислано 500 крб. «на хлебную покупку» для російського гарнізону в Чернігові³.

Російські гарнізони одержували від російського уряду бойове спорядження. В 1692 р. російським військам, що перебували на Україні, переслали порох, ядра та свинець «по прежнему обыкновению и по рассмотрению начальников»⁴. В 1693 р. полковнику Б. Батурину було відправлено «составное зелье» (вибухові речовини) на 500 гранат⁵.

У фортецях на Україні зосереджувались великі запаси провіанту і бойового спорядження, що при наявності значних гарнізонів було фактором, який утримував ворогів від нападів. Відомо, наприклад, що наявність великого гарнізону і запасів бойового спорядження та провіанту у Новобогородицьку певною мірою утримувала татар від нападів на південь України⁶.

Про характер бойового спорядження у фортецях на Україні можуть дати уявлення дані про перевезення

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 103, арк. 53 зв.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 553/633.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 1025 зв., 1026.

⁴ Там же, арк. 934.

⁵ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1693 р., № 29, арк. 1, 3.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 984 зв.

в 1691 р. бойового спорядження з Новобогородицької фортеці в Путивль і Рильск, де згадуються 49 гармат, понад 27 тис. гарматних ядер, 316 пудів гарматного та рушничного пороху, багато діжок пороху «без весу», 585 пудів свинцю, більше 3700 великих гранат, понад 23 тис. гранат ручних, більше 2 тис. мушкетів, 29 мушкетів «двустрельных», 285 карабінів, 84 пищалі, пістолети, бердиші та ін.¹ В деяких фортецях зосереджувалося також багато різного провіанту. У Новобогородицькій фортеці в 1691 р. серед іншого продовольства згадуються 8518 мішків борошна та 700 мішків сухарів².

В другому десятилітті XVIII ст. кількість російських військ, розквартированих на Україні, значно збільшилась. Це пояснювалось тим, що після Полтавської перемоги російські військові сили були зосереджені на північному заході, де розгорнулися воєнні дії з шведами. Це створювало певну небезпеку в разі вторгнення на Україну турецько-татарських військ, і тому російське командування тримало тут значні сили.

Але справа не вичерпувалась цими зовнішньополітичними обставинами. Царський уряд наполегливо здійснював політику поступової ліквідації системи адміністративно-політичного устрою України і все тіснішого включення її в загальну систему державного устрою Російської імперії. З метою зміцнення своїх позицій на Україні, придушення визвольної боротьби народу проти феодального гніту, а також опозиційних виступів старшини, невдоволеної обмеженням її прав і привілеїв, царизм тримав на Україні десять-одиннадцять полків. Тягар їх утримання в значній мірі лягав на український народ. Про це свідчить «Ведение, сколько чрез тры года, 1715, 1716 та 1717, в летние месяце од людей рейменту нашего, на полки армейские, zde консистующие, видано провіанту...». Так, у 1715 р. «на одинадцать полков, рахуючи в том же числе главный коммессаріат, полевую аптеку и инные придатки за полк, видано провіанту на два летние месяце: муки четверичков (яких в четверти осм числится) — 52 800; з того чинит четвертей — 6600. Крупп

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 8/90 і далі.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 404—418.

на одного человека по два кгарци в месяц, вносит за два месяца кгарцов — 52 800; з того числа кгарцов чинит четверичков — 6600; з четверичков вносит четвертей — 825. Соли по два фунти на человека в месяц, вносит в месяц, вносит на два месяце фунтов — 52 800; з того чинит каменей — 1320¹. Сала по пятнадцать фунтов на одного человека в месяц, вносит на два месяце фунтов — 396 000; з того чинит каменей — 9900»².

Не вдаючись у більш детальний розгляд цього питання, відзначимо лише, що утримання на свій рахунок російських полків і гарнізонів в українських фортецях значно погіршувало становище українського народу.

* * *

*

Стан укріплень ряду міст був поганим. Цікаве щодо цього свідчення в донесенні В. Кочубея царю в 1708 р.: «Теперь все города малороссийские застают неоправлованы...»³. Збереглися відомості про укріплення по окремих містах. В незадовільному стані були укріплення Батурина, як видно з гетьманського донесення царю в 1691 р.: «В Батурина городе проезжие башни зело малы и те ветхи и худы да и городовая стена во многих местах обвалилась, а починить нечем лесу такова у них в Малороссии мало и высеч негде»⁴.

Стан батуринських укріплень і надалі не поліпшився. На початку XVIII ст. (1702—1703 рр.) московський старообрядницький священик Лук'янов, який проїжджав через Україну, відмітив, що Батурин, хоч це й гетьманська резиденція, укріплений дуже погано: «Батурин град стоит на реке на Семи на левой стороне, на горе, красовито град земляной... и город не добре крепок, да еще столица гетманская»⁵. На поганий стан укріплень Батурина вказував в згадуваному донесенні 1708 р. В. Кочубей: «Батурин двадцать лет стоит без починки

¹ «Камень» (одиниця ваги, якою користувалися тоді на Україні) дорівнював 40 фунтам.

² «Киевская старина», 1905, сентябрь, стор. 117.

³ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 106.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 759 зв.

⁵ «Русский архив, год 1863», изд. второе, М., 1866, стор. 143—144.

и того ради валы около него всюда осунулися и обвалилися»¹.

В незадовільному стані наприкінці XVII ст. були і укріплення Києва. За 1693 р., наприклад, є таке свідчення: «Ограда и вал, около оногo будучие, велми обветшали», що створювало велику небезпеку в разі ворожої навали. Зруйнувалися й укріплення навколо Печерського містечка: «Тем же способом и около местечка Печерского ограда разорилася». В тогочасному листуванні між царським урядом і гетьманською адміністрацією зазначається, що при такому стані укріплень місту загрожувала б серйозна небезпека, навіть якби до нього підійшло всього кількaсот ворожих солдатів².

В м. Переяславі фортеця знаходилася у верхньому місті. В ній перебував російський гарнізон³. Укріплення Переяслава також були в поганому стані. В джерелах зберігся царський указ від 1701 р. воеводі М. Собакіну: «Велено... верхней город Переяславль земляной вал худые места осматривать и починивать ратными людьми, в Переяславле будущими»⁴. В незадовільному стані знаходилися в 1708 р. укріплення Стародуба, особливо земляний вал, що був вузький і обсипався⁵.

Російський уряд подавав матеріально-технічну допомогу в розширенні та відбудові кріпосних споруджень на Україні. З Росії доставлялися необхідні для цього залізо і будівельний ліс. Наприклад, у 1707 р. з Брянська доставлялось залізо для київської фортеці⁶. Для лагодження батуринської фортеці російський уряд розпорядився вислати на Україну з лісів Путивльського повіту кілька тисяч дубових деревин⁷.

В 1706—1708 рр., на прохання київського воеводи Д. Голіцина з Росії було послано 5 тис. лопат, в яких

¹ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 106.

² ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1693 р. № 31, арк. 39.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 994.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 650.

⁵ «Труды Русского военно-исторического общества», т. I, СПб., 1909, стор. 129.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 103, арк. 449 зв — 450, 452, 453.

⁷ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 759 зв. — 760 зв.

виникла потреба при відбудові та розширенні кріпосних споруд у Києві¹.

Російські гарнізони відбудовували та розширювали укріплення українських фортець. Полк А. Чубарова (959 стрільців), який стояв у Переяславі, збудував у 1689—1691 рр. стіни завдовжки у 23 сажні, рів такої ж довжини, завширшки в 6 сажнів з аршином, глибиною в 3 сажні². Великі роботи по відбудові та розширенню кріпосних споруд проводились російськими ратними людьми в 1704—1705 рр. у Ніжині. Був полагоджений та обкладений дерном вал, зроблена гребля завдовжки 15 сажнів, завширшки в 1 сажень, «башни скородумки рублена в четыре стены в длину и поперек», полагоджені «зелейные погребы» та ін.³.

Козацькі війська брали участь у всіх роботах, зв'язаних з відбудовою та спорудженням фортець на Україні. Полки для різних робіт по укріпленню міст призначалися гетьманським розпорядженням. Очевидно, у випадках, коли козаки полку, на території якого йшли відбудовні роботи, були далеко від місця будівництва у зв'язку з воєнними діями, на роботу посилялися козаки інших територіально близьких полків.

Загальне командування над відбудовними роботами, в яких разом з російськими солдатами брали участь українські козаки, належало російським комендантам⁴; про це згадується в 1717 р. у донесенні гетьману чернігівського полковника, полк якого працював на ремонті чернігівської фортеці⁵.

На протязі усього розглядуваного часу козацькі полки разом з російськими військами брали участь у різних військово-будівельних роботах. У 1688 р. на будівництві Новобогородицької фортеці працювало до 20 тис. козаків — виборних з 6 лівобережних полків⁶. У 1700 р. на

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 103, арк. 277 зв. — 354 зв.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 284—285.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 98, арк. 240—241 зв. (донесення Ф. Кольцова-Масальського в січні 1706 р.).

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 550/630 (донесення чернігівського полковника у 1717 р.).

⁵ Там же.

⁶ ЦДАДА, ф. Малоросійські справжні акти (донесення Мазепи від 18 липня 1688 р.).

будівництві фортеці Кам'яний Затон працював великий загін російських військ на чолі з генералом Кольцовим-Масальським. До складу цих військ ввійшли — 5588 кінних, 116 піших солдатів Білгородського і Сіверського полків і 200 солдатів з Казі-Керменської, Таванської, Новобогородицької та інших фортець¹. Великі роботи по відновленню та розширенню кріпосних споруд у Києві проведені в 1706—1707 рр. Це пояснювалося тим, що в зв'язку з небезпекою вторгнення на Україну шведської армії Петро I прагнув посилити Київ — найбільше місто України і важливу фортецю на рубежі Лівобережжя і Правобережжя.

На протязі п'яти літніх місяців козаки різних лівобережних полків працювали на відбудові Київської фортеці. Спочатку були полагоджені укріплення старої київської фортеці. З 15 серпня почалося будівництво нової лінії укріплень навколо Печерського монастиря. Після тривалих робіт по спорудженню фортеці козаків наприкінці жовтня 1706 р. розпустили по домах. Гетьман і старшина були попереджені, що будівельні роботи відновляться влітку 1707 р.² Восени 1707 р. козаки знову були зібрані в Києві. На спорудженні Київської фортеці працювали всі городові і охотницькі козаки, крім зайнятих у воєнних походах. Спорудження фортеці було закінчено глибокою осінню, і лише на початку листопада козаки були розпущені по домах³.

Роботи по ремонту київських укріплень проводилися і в наступні роки. Київські укріплення відбудовувалися в 1712 р.⁴. В 1714 р. в царському указі говорилося про необхідність полагодження та добудови Київської фортеці. Робочу силу для цього і 1500 коней наказано було прислати з інших міст у розпорядження київського губернатора⁵. Царським указом 1715 р. запропоновано було добудувати Києво-печерську фортецю, для чого гетьману

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 650—650 зв.

² ЦДАДА, ф. Малоросійські справжні акти, жовтень, 1706 р.

³ ЦДАДА, ф. Кабінет Петра Великого, кн. № 20; ЦДАДА, ф. Малоросійські справжні акти (листи Мазепи від 29 вересня 1706 р. і за листопад 1707 р.).

⁴ В. Л. Модзалевский, Малоросійський родословник, т. II, стор. 21.

⁵ М. Судненко, Матеріали для отечественной истории, т. II, стор. 59.

прислати 5 тис. козаків, у тому числі 3 тис. з кіньми та возами. З цієї ж кількості 500 чоловік наказано було направити в Чернігівський полк для заготівлі лісу¹. Київська фортеця відбудовувалася та лагодилася і в 1716 р.²

Великі роботи по відбудові кріпосних споруд провадилися в Стародубі. Вже при перших відомостях про рух шведської армії в 1707 р. було підлагоджено великий земляний вал навколо Стародуба. Однак в цілому стан укріплень Стародуба був незадовільний. Ремонт їх почався влітку 1708 р., коли загроза шведського вторгнення стала цілком реальною. Роботи по укріпленню Стародуба велися козаками городових і компанійських полків, що стояли в Стародубі, — Стародубського, Переяславського, Ніжинського та ін. 10 серпня 1708 р. Головкін наказав стародубському полковнику Скоропадському укріпити місто³. Керівництво цими роботами було доручено російському інженеру В. Корчміну. Про характер робіт, що тут провадилися, можна судити з листа Корчміна до Меншикова: «Стародуб требует немалого поправления для того что по валу не только что пушек, но и в один человек пройтить невозможно до меня и при мне господин Брыль поставили полисады от воды почитай до воды так же поправляем»⁴.

При наближенні шведських військ у грудні 1708 р. російські та українські війська значно укріпили м. Ромни⁵. Великі відбудовні та будівельні роботи були розгорнуті восени 1708 р. в Полтаві, обороні якої російське командування надавало особливого значення⁶. Восени 1711 р. лаштувалися городові укріплення Ніжина⁷, в 1713 р. — кріпосні спорудження Глухова⁸. Чернігівські укріплення теж ремонтувалися в 1708 р. Царським указом 1715 р. знову було наказано підправити

¹ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 70.

² Там же, стор. 253.

³ Там же, стор. 97—98.

⁴ «Труды Русского военно-исторического общества», т. I, стор. 129.

⁵ «Энциклопедия военных и морских наук», т. 4, стор. 510.

⁶ Про оборонні спорудження у Полтаві див. у зб. «Полтавська битва», К., 1940.

⁷ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 51.

⁸ Там же, стор. 457—458.

городові укріплення Чернігова та Ніжина¹. Збереглися відомості про відбудову чернігівських укріплень у 1719 р.².

Російські гарнізони, що стояли в українських фортецях, разом з козаками брали участь у воєнних діях. Це було передбачено, зокрема, шістнадцятим пунктом «Коломацьких статей», де вказувалося, що в разі наступу на Україну ворога російські війська повинні виступати спільно з українськими: «Из городов от воевод и от ратных людей городовая оборона будет; а из города ходит обороняся, выласками».

Передбачалась також і участь російських військ з фортець у походах козацького війська: «А будет гетману итти в поход на неприятеля и на своевольных людей, и ему давати из Киева, и из Нежина и из Чернигова сколько доведетца, конных и пеших ратных людей. а быти им в походех с гетманом на его гетманских лошедях и кормах»³. Призначеному в 1692 р. в Переяслав стольнику і полковнику А. Чубарову, який мав під своїм начальством тисячу солдатів, було наказано за угодою з київським полковником ходити «з осторожностью» за Дніпро «для поиска» над ворогом⁴. Чубаров повинен був у всіх воєнних справах підтримувати зв'язки з київськими та переяславськими полковниками⁵.

Восени 1692 р. царською грамотою російським військам на Україні було наказано разом з українськими полковниками посилати загони для розвідування ворожих задумів та шляху просування ворожих військ⁶.

Укріплені міста відігравали значну роль у загальній системі оборони України та південних кордонів Російської держави в цілому. Розташовані в них гарнізони відбивали ворожі напади та затримували просування військ противника вглиб країни. Спираючись на ці укріплені пункти, російські війська та українські козаки проводили вилазки, розвідку і несли сторожову службу.

¹ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 69.

² В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, т. II, стор. 21.

³ «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 316.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 272.

⁵ Там же, арк. 272 зв.

⁶ Там же, арк. 454.

Про виробництво гармат та відливку ядер на Україні, на жаль, збереглося дуже мало відомостей. Вкажемо, насамперед, на порядок фінансування воєнного виробництва. Виробництво гармат, ядер і пороху для генеральної і в певній мірі для полкової артилерії здійснювалося за рахунок орендних грошей. Як вказано в одному з донесень 1693 р. до Москви, з оренди «делали арматы и порох»¹.

В більш пізньому (1722 р.) гетьманському донесенні в Москву також вказувалося, що «покуховний збір», який стягався на Україні, витрачався на утримання охотницьких полків і «на енералную артилерию, на служителей при оной и на иншие войсковые необходимые нужды...»².

Збереглися згадки про те, що гроші на гармати та на артилерійські припаси (селітру, порох тощо) збиралися і в полках. За рахунок цих зборів військовий скарб придбавав припаси, частина яких йшла на генеральну артилерію, частина — на полкову.

Виробництво гармат, мабуть, зосереджувалося при генеральній артилерії. Тут були майстри, які керували відливкою гармат. Про це можна судити з листа кошового Запорозької Січі Федька до гетьмана в 1692 р., в якому кошовий просив прислати на Січ чотири гармати, в обмін на які будуть послані чотири пошкоджені: «То мы ту мед как пришлешь ваша велможность нам добрые пушки отдадим вашей велможности ис которой меди мастер сделает на обмену сих что пришлете штук новых...»³.

Центром відливки гармат на Україні було м. Глухів. Одна з вилитих у Глухові піщалей зберігалася пізніше в артилерійському музеї в Петербурзі. Піщаль вагою в 23 пуди 30 фунтів має такий напис на казенній частині: «За счастливого регимента ясновелможный милости пана Ивана Мазепы гетмана войск его царского пресветлого величества запорозского вылитая армата в Глу-

¹ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1693 р., № 31, арк. 33.

² «Диарнуш», стор. 54.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 468 зв.

хове до города Кенетопа року 1697. Карп Иосифович делатель». Цей же майстер вилив 50-пудову мортиру (зберігалася пізніше в Брянському арсеналі), про що свідчить напис на казенній частині її: «Лил сей можгер Карп Иосифович, людвисар глуховский, року 1698».

З артилерії тих років нам відомі дуже поширені тоді мідні мортирки, або «мушири». Одна з таких мортирок, що належала гадяцькому полковнику І. Чарнишу (1709—1715 рр.), зберігається в Чернігівському історичному музеї. Очевидно, такі мортирки скоріше служили для салютів, подання сигналів і т. п., ніж для обстрілу. Розмір їх дуже невеликий — 17,5 см висоти, до того ж вони стріляли лише вгору. Маленькі мортири (монджири) застосовувалися тільки для салютів.

З достовірністю можна твердити, що артилерія козацького війська в певній, може й значній, частині складалася з російських гармат. Про присилку російських гармат на Україну неодноразово згадується в джерелах. Так, після повернення з другого кримського походу севським воеводам Неплюєву і Обрютіну було наказано передати козацькому війську порох, ядра, свинець і гарматні колеса¹. Про російську тогочасну артилерію може дати уявлення докладний опис російських гармат, що знаходилися в 1702 р. в Кам'яному затоні². Такі ж описи гармат зустрічаються і в інших джерелах³.

Поряд з присилкою нових гармат проводилася заміна устарілих новими, а також іноземних трофейних гармат російськими. Останнє свідчить про те, що серед артилерії козацького війська були й трофейні гармати. 9 грудня 1702 р. за царським указом всі гармати, мідні та залізні, наказано було «осмотреть и отписать и розписи прислать к Москве». В указі зазначалося: «Буде явятца те, которые у окрестных государей а именно у салтанов турских и королей полского и у свейских на боях где воинским случаем под гербом их взяты и ныне есть на лицо те взяв... взять к Москве и в новопостроенном цехвахузе для памяти на вечную славу поставят». Далі

¹ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1693 р., № 31, арк. 2 і далі.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 8, зв., 33, 33 зв.

³ Там же, арк. 138 зв., 139.

в указі повідомлялося, що на заміну старих, відісланих будуть видані нові, відповідні за калібром та вагою¹.

В 1705 р. зустрічаються згадки про відправку з України до Москви п'яти гармат німецького та польського виробництва². Мабуть, це супроводжувалося присилкою замість них нових відповідних за калібром російських гармат. Є підстави гадати, що частина російської артилерії, що згадується в Прутському поході 1711 р.³, також була тимчасово залишена на Україні.

Відомості про відправку російських гармат на Україну є і в наступні роки. В 1721 р. князь Трубецької повідомляв Вельямінова про те, що з Білгородської провінції в Полтаву надіслано 20 гармат без станків: 16—24-фунтового калібру і 4—18-фунтового⁴.

Значно більше відомостей збереглося про доставку на Україну з Росії ручної вогнепальної зброї. Особливо велика кількість зброї відправлялася в 1706—1709 рр., напередодні та під час шведського вторгнення на Україну. В 1707 р. було відправлено 3000 рушниць⁵. В лютому 1707 р. за царським наказом було послано з Москви «из полат оружейних в Киев ружья немецкого одиннадцать тысяч четыреста восемьдесят две фузью и багнеты». Разом з гарматами відправлялися і необхідні військові припаси: «Из приказа артиллерии в военный поход чрез Киев в полевую артиллерию артиллерийских припасов две бочки белого железа, четыре пуда олова, двести аршин шерсти полоточной, двадцать фунтов ниток шерстяных»⁶.

У великій кількості зброю відправляли на Україну і в наступні місяці 1707 р. Царським указом від 27 грудня «генеральному президенту и сибирских провинций судие» кн. Гагаріну було наказано «послать из Оружейные полаты войска запорожского обоих сторон Днепра

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 559.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 39 зв.

³ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 198.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 683/776 (лист Трубецького).

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 103, арк. 296 зв. (про відправку рушниць у Київ), арк. 344.

⁶ Там же, арк. 128, 133.

к гетману... по ево гетмана доношенню тысячу фузей тож число шпаг добрых со всем солдатским убором безденежно...»¹.

Таким чином, Російська держава надавала велику допомогу українському козацтву гарматами та артилерійськими припасами, заміною непридатних та устарілих гармат тощо. Присилка на Україну більш досконалих російських гармат сприяла поліпшенню якості української артилерії.

Порох вироблявся на Україні повсюдно. Як відомо, ще під час визвольної війни 1648—1654 рр. козаки та селяни виробляли порох по всій Україні. У Мглинській сотні Стародубського полку порох вироблявся спеціальними майстрами — порохівниками. Мглинські порохівники спочатку виготовляли порох для гетьманських стрільців, а потім для всього стародубського полку та генеральної артилерії. Про становище порохівників є свідчення в матеріалах ревізії 1723 р., де про одну родину почепівських козаків (дід, батько і син) сказано: «Делаючи пороховое дело, належал до войсковой служби и власти сотницкой, а тягlostей жадних посполитых не отбувал»². Пізніше в хут. Портниках виник пороховий завод. Збереглися відомості про вироблення пороху козаками всіх сотень у вільний від походів час³.

Дані про виробництво на Лівобережній Україні вогнепальної та холодної зброї дуже обмежені.

* *
*

Постачання обмундируванням та спорядженням окремих частин козацького війська — городових та охотницьких полків, служителів артилерії, полкових музикантів та ін. — мало певні відмінності. Городові козаки, як вже говорилося, повинні були самі забезпечувати себе обмундируванням та спорядженням. Кожний з козаків лівобережних городових полків зобов'язаний був з'являтися на службу в своїй одежі, на бойовому коні, з пов-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 101, арк. 251.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 325.

³ «АЗР», т. V, стор. 184.

ним бойовим спорядженням. Не збереглося відомостей про те, щоб одежа шилася в організованому порядку. Мабуть, кожний козак забезпечував себе однаковою одежею, уявлення про яку можна дістати на основі зображень, що дійшли до нас. Як відомо, козак з рушницею зображений на печатках гетьманів. Прекрасне кольорове зображення одяжі лівобережного козака, правда трохи пізнішого часу, додано до рукопису О. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание»¹. Є згадки про те, що козаки мали одягу буденну — свиту та святкову — кафтан, або жупан².

Зовсім іншим було становище в охотницьких полках. Обмундирування тут постачалося в організованому порядку. Однак в джерелах є дуже мало згадок про те, що одежа видавалася у готовому вигляді. Козаки охотницьких полків одержували сукно, з якого шили одягу. Решту спорядження козаки повинні були діставати самі. Поряд з цим збереглися деякі відомості про те, що охотницькі полки одержували частину одяжі у готовому вигляді. Про це свідчить такий запис у «Журналі» гетьманської канцелярії за 27 лютого 1723 р.: «Послан лист до п. полковника наказного стародубовского посилаючи к нему, в полк Стародубовский для розсилки в городки сотенные и для роздачи на цехи кравецкие 115 штук габы на пошитте габяков охочокомонному полку бурляевому, в Шептаковке консистуючого»³.

На жаль, не збереглося ніяких відомостей про те, чим відрізнялася одежа козаків кінних і піших, городових і охотницьких. Очевидно, і охотницькі козаки мали як буденну, так і святкову одягу.

Різним спеціальним військам, як свідчать джерела, видавалася одягу в готовому вигляді або гроші на одягу встановленого зразка. Це стосується насамперед артилеристів. Як старшинські чини (осавул полкової артилерії), так і рядові артилеристи («армаші» та пушкарі) і артилерійська прислуга одержували повне обмун-

¹ Зберігається в ДПБ УРСР у відділі рукописів.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Лукашевича, № 1157, арк. 55/42 зв. — 56/43.

³ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 118.

дирування — кожух, свиту, шапку, чоботи; панчохи; «рукавицы с накожнями», полотно на сорочки¹.

Частину готової одежі або гроші на неї одержували її полкові музиканти². Певну форму одежі видавали й козакам, що становили охорону гетьмана. Збереглися згадки про кафтани, які носили гетьманські сердюки. Відомо, що «жолдаки» носили білу «габянову» одяжу³.

Однак і в цьому випадку не було організованого пошиття одягу. Все, що входило до складу тодішньої амуніції, — кожухи, шапки, рукавиці, панчохи, чоботи — в готовому вигляді доставлялося з полків, а потім видавалося служителем. Наприклад, за відомістю по Лубенському полку, останній давав на рік на «войсковые надобности» по чотири кожухи, шапки, по чотири пари чобіт, рукавиці, панчохи⁴. В цій же відомості по Лубенському полку є деякі вказівки з приводу вартості амуніції — комплект з двох кожухів, двох шапок і з двох пар рукавиць, панчохо оцінений у 4 золотих.

Отже, забезпечення козацького війська обмундируванням і спорядженням відрізнялось від системи постачання регулярних військ, які перебували на повному утриманні держави. Проте козацькому війську було властиво чимало рис регулярного війська, що знаходило свій вияв в цій системі забезпечення обмундируванням і спорядженням.

* *

*

Постачання козацькому війську продовольства являло собою дуже складну картину. Треба насамперед зазначити, що воно було різним у городових та охотницьких полках. Городові козаки, які мали своє власне господарство і звільнялися від загальних поборів та повинностей, повинні були самі забезпечувати себе продовольством.

¹ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207, ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4937/5206; ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1833/2017 та ін.

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4936/5235; ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4938/5207 та ін.

³ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 221—222.

⁴ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 83.

З'являючись у похід, вони зобов'язані були мати з собою запас провіанту на строк, установлений царським указом та гетьманськими розпорядженнями.

Поряд з цим козацьке військо мало порівняно великі запаси продовольства, що зберігалися у фортецях і спеціальних продовольчих складах та магазинах. Це продовольство було призначене для забезпечення під час великих походів як охотницьких полків, так і всього козацького війська (і городових і охотницьких полків), а також російських військ.

«Хлебное жалованье» з загальновійськових запасів одержували стрільці, що охороняли гетьмана і перебували в Батурині. Це передбачалося сімнадцятим пунктом «Коломацьких статей»: «При гетмане в Батурине для охранения и целости его, быть полку Московскому стрелецкому, а хлебные запасы на тот помянутой полк на весь девать ему, гетману, по прежнему»¹.

Ці великі продовольчі запаси створювалися головним чином за рахунок так званої «стации» — збору натурою з селян та міщан на утримання охотницьких полків та козацького війська взагалі. Про розміри цих зборів можуть дати уявлення дані, що дійшли до нас по Лубенському полку за 1690 рік: «Реестр, албо рачей устава, з канцелярії виписанная, много стациею роковой з полку Лубенского в год мається вистачити на росходи войско-вие (1690 р.).

Напрод. Овса мерок полтринадцяти. Житного борошна мерок дванадцять. Пшеничного борошна мерок шесть. Гречаного борошна мерок чотири. Круп гречаних й за крупи пшоном осмачок двадцять. Пшона осмачок особна дванадцять. Ячменю мерок чотири. Маку пол осмачки. Семя осмачок чотири. Гороху мерку. Соли чотири дежки. Масла чотири фаски. Солодов пивних на чотирох возах по мерце. Лою каменей пять. Горелки чотириста кварт. Олею барило сто и двадцеть й пять кварт. Меду чотири пуда. Кабанов зо всеми полтами и салами, подробами, окостами мається полтретянадцеть. Капусти кадовб й угирков кадовб. Хмелю на чотири важи. Две бочки риби солоной. Полтори голови вялой. Тридцять три венки цибуле, й частнику тридцять три венки. Гуси, качки, кури.

А на висланного:

¹ «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 317.

Овса пол осми осмачка. Чотири осмачки й четверик житного борошна. Муки гречаной осмачок две. Пшеничної осмачок две. Пшона три четверики й круп три. Соли полтретя ста гусок. Полтора кабана. Горилки простой тридцять кварт, оковитой п'ятнадцять. Меду кварт шесть й олеи дванадцять. Два кожуха, две шапки, двое чобот, двое рукавиц, двое панчоx.

На висланного:

Овса осмачок три. Житного борошна осмачка. Муки гречаной три четверики. Муки пшеничної три четверики. Пшона четверик й крупов гречаниx четверик. Соли сотце гусок. Сало, меду пресного шесть кварт. Горелки простой кварт дванадцять, шагoв дванадцять. Горелки оковитой шесть по 6 шагoв кварта, плати полчварта золотого, олеи кварт чотири, чинить вусем шагoв, на два кожуха, на две пари чобут, на две шапки, на две пари рукавиц, на две пари панчоx й на сафян чотири золотих»¹.

Як можна бачити з цього переліку, провіант, що збирався в полках, поділявся на кілька категорій. Частина його, перелічена в першій групі відомості, йшла на військові запаси. В другій і третій групах відомості мова йде про продукти, які видавалися козакові, що посилався на військову службу. В чому різниця між другою та третьою частинами відомості, можна лише догадуватися. Мабуть, другий список має на увазі пішого козака, що посилався в похід, а третій — кінного. На користь цього припущення говорить різка відмінність у кількості вівса, що їм видавався, — півосьмачки по другому списку і три — по третьому.

В цілому відомість провіанту по Лубенському полку ясно показує, як створювалися для козацького війська запаси продовольства, що в своїй переважній більшості, складалися з продуктів, які добре зберігаються. Зібрані продовольчі запаси складалися у спеціальних коморах і магазинах. Під час воєнних дій на півдні проти турецько-татарських військ такі комори були влаштовані в побудованих в 1688 р. фортецях Новобогородицькій², Кам'яному Затоні та ін.

Перед шведським вторгненням були збудовані великі продовольчі магазини в Ромнах, Гадячі та інших містах.

¹ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 82—83.

² ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 70.

У 1714 р. царською грамотою Скоропадському наказувалось влаштувати в українських містах продовольчі магазини для постачання драгунських полків, які мали прибути на Україну¹. В 1716 р. на Україні за царським наказом заготовлявся фураж для коней російських військ².

В одному з царських указів гетьману визначено, скільки продовольства повинні давати жителі українських міст для прохарчування розквартированого в них драгунського полку. На кожного драгуна видавалося на місяць по півосьмнини борошна або сухарів, по восьмій частці четверика круп та по два фунти солі, а в «мясоед-ные дни по две деньги в день»; замість цього за бажанням жителів дозволялося постачати драгунам ті ж продукти, якими харчувалися й жителі³. В грудні 1717 р. за царським указом на драгунські полки, розташовані на Україні, жителям було наказано давати борошно, крупу, сіль, а також гроші на м'ясо⁴.

У 1712 р. козаки брали участь у спорудженні продовольчих магазинів у Чернігові, Переяславі, Ніжині⁵. Для складання хлібних запасів завчасно будувалися спеціальні укріплені містечки⁶.

В походах застосовувалися, як можна бачити, кілька способів постачання війську продовольства. Коли завчасна побудова магазинів по шляху просування війська була неможливою (непередбачене або швидке просування, дії на території іншої країни, дальність та ін.), військо везло з собою великі продовольчі обози.

В 1701 р. козацьке військо, що просувалося під наказним гетьманством гадяцького полковника Бороховича з України в Прибалтику, везло з собою великий продовольчий обоз: «...Из обозов наших... запасы съесные на санях везем...»⁷. Під час походу на Правобережну Укра-

¹ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 123.

² Там же, стор. 124.

³ Там же, стор. 125.

⁴ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 488.

⁵ Там же, стор. 51.

⁶ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 37, 55, 70, 72; 86 та ін.

⁷ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 440, 440 зв.

їну в 1704 р. козацьке військо за царським указом везло з собою великий продовольчий обоз на десятках тисяч возів. Тут були, як можна судити, і запаси продовольства, взяті кожним козаком, і запаси з військових фондів.

Поряд з продовольством, яке видавалося при виступі в похід, козацькі війська одержували додаткові запаси продовольства з України. Так, козацьким військам, які діяли в Прибалтиці в 1701 р., було з України направлено великий продовольчий обоз. У гетьманському донесенні Ф. Голіцину від 30 січня 1701 р. говориться про те, що відправлено «з разных полков из малороссийских городов во Псков несколько сот возов со всякими запасами»¹. Це продовольство збиралося на Україні полковниками, полковою і сотенною старшиною. Взимку 1720/21 рр. готувався провіант для відправки в Смоленськ², через це полковники не змогли з'явитися на різдвяний з'їзд старшини.

Коли напрям просування козацьких військ був відомий заздалегідь і шлях у значній мірі пролягав через територію України, тут завчасно створювали продовольчі магазини. Так бувало, зокрема, під час походів на південь у 90-х роках XVII ст. В таких випадках військо, що перебувало в поході, в міру свого просування забиғало з собою запаси продовольства і везло їх на підводах. В разі можливості хліб відправлявся в човнах по річці³.

При наближенні ворожих військ жителям наказувалося звозити запаси провіанту та фуражу в укріплені міста. Таке розпорядження було зроблено, наприклад, у кінці 1695 р. жителям Гадяцького, Миргородського та Полтавського полків у зв'язку із загрозою нападу татар⁴.

В разі необхідності зібрані або заготовлені для війська запаси — продовольство, фураж, бойове спорядження — перевозилися з одного пункту до іншого. Перевезення цих запасів покладалося на козаків, які були зобов'язані «своим коштом», тобто своїми кінями, волами

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 94, 153.

² ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1721 р., № 14.

³ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 72, арк. 27.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 75, арк. 993—

та підводами, доставляти його у вказане місце. В 1720 р. гетьман Скоропадський погрожував суворими покараннями козакам с. Яремівки, які ухилялися від перевезення «государевых запасов» від Дніпра до Полтави¹. Звичайно козаки городових полків повинні були перевозити ці запаси самі; охотницьким полкам запаси доставлялися на селянських підводах². Восени 1698 р. на містечка Полтавського полку було покладено тяжкий обов'язок доставляти запаси в Таванськ; кожне містечко за перше півріччя п'ять разів давало по кілька десятків підвод на цей далекий шлях³.

Городові козаки в розглядуваний період не одержували грошової плати. У виняткових випадках, коли вони перебували у воєнних походах далеко за межами України, їм видавалась грошова плата та запаси провіанту. Так, козацькі полки, що діяли в Прибалтиці, одержували плату і продовольство від царського уряду. Ця плата видавалась грішми і натурою. Для роздачі її приїжджав царський уповноважений. У січні 1701 р. для роздачі плати прибув ближчий стольник Ф. Апраксін.

Грошова плата була встановлена в такому розмірі: полковникам — по 10 крб. на місяць, старшині — по 2 крб., козакам — по 1 крб. Кожному козаку платили ще й натурою. Більше продовольства видавалося в охотницьких полках, менше — в городових. Городові козаки під час походу в Прибалтику в 1701 р. одержували по чверті жита, по четверику круп та толокна⁴. На кожного охотницького козака видавалося: «муки ржаної по четверику, муки гречневої по пол четверика, пшена по четь четверика, муки пшеничної по пол четверика, соль, луку и чесноку по 4 вязки, на свечи — по шестаку, дрова». Окремо видавався фураж: «Конского корму на всякую лошаадь по пол осмачки овса, да сена и соломы с потребу».

Додатково кожний козак одержував «на всякую потребу» по півєфімка. При відсутності необхідних продуктів замість них повинні були видаватися гроші⁵.

¹ «Полтавские губернские ведомости», 1894, № 5.

² Н. Костомаров, Мазепа и мизепинцы, «Исторические монографии и исследования», кн. шестая, т. шестнадцатый, стор 473.

³ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1698 р., № 78.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 362

⁵ Там же, арк. 408, 408 зв.

Грошова плата і продукти привозилися з великим запізненням. В 1701 р. козацьке військо чотири місяці не одержувало продуктів і грошової плати (з листопада 1700 по лютий 1701 р.)¹. Запізнення у видачі грошей та продуктів було причиною частих невдовольень та заворушень. Рядове козацтво обурювалося тим, що гетьман і старшина одержували величезні грошові нагороди та подарунки, тимчасом як більшість козацтва голодувала. Зокрема, після кампанії 1701 р. козаки скаржилися: «Что наш гетман? Он в Москву ездит да милости получает, кавалерию ему дали, а о нас не радеет, что мы на царской службе разоряемся»².

Скарги козаків на нужду та голод були дуже частими. Так, у 1701 р. козаки заявляли, що «велми голодно на хлеб, зело, нужно на одежду, особно конского корму»³. Навесні 1701 р. через голод та нестатки в козацькому війську почалися заворушення⁴. Вони мали місце і восени 1700 р. в козацькому війську, що вирушило для руйнування фортець Казі-Кермена та Таванська⁵. Військо тоді зазнавало великої нужди в провіанті та фуражі.

Після закінчення походів старшині і козакам, як вже зазначалось, роздавалися нагороди та грошова плата. Охотницькі полки, що брали участь у військових діях влітку 1690 р., в жовтні одержали плату: компанійські полки — грішми, сердюцькі — сукном та грішми. При роздачі цієї плати пропонувалось керуватися правилами попередніх роздач: «Подлуг реестров прошлорочных и подлуг звичаю давнего що кому доведеться». Нагороди військам видавалися не лише російським урядом, а й урядом тих країн, яким за царським наказом допомагали козацькі війська (наприклад, Польщі).

Лівову частку плати та нагород одержувала старшинська верхівка. Якщо для старшинської верхівки нагороди та плата були джерелом збагачення, то рядовому козацтву царська винагорода не покривала навіть зазначених збитків⁶. В 1694 р. після походу кількох горо-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 114—114 зв.

² Там же, арк. 642.

³ Там же, арк. 114 зв.

⁴ Там же, арк. 657.

⁵ Там же, арк. 46 зв. — 47.

⁶ Там же, арк. 847.

дових та охотницьких полків проти татар до гирла Дніпра під керівництвом наказного гетьмана Я. Лизогуба багаті нагороди одержала старшина і насамперед гетьман Мазепа, який зовсім не брав участі у поході. Мазепі було пожалувано шитий золотом кафтан, дорогі тканини та соболеві хутра. Великі нагороди одержали також і полковники¹. Наскільки мізерною була нагорода рядових козаків, видно з сучасної подіям скарги запорожців на те, що при роздачі на людину припадало по аршину сукна та по два золоті грішми.

Багаті нагороди гетьман і старшина одержали після літніх походів 1695 і 1697 рр.² За походи 1702—1703 рр. надзвичайно багаті нагороди — Крупицьку волость з усіма селами та селищами, соболеві хутра тощо — одержав гетьман Мазепа, який особисто не брав у них участі³.

Значні нагороди одержували полковники. Після кампанії 1701 р. вдові ніжинського полковника Обидовського, який помер під час походу, надані були сс. Крупиц (в Ніжинському полку), Перевод (у Прилуцькому) та Коровинці (в Лубенському), хоча Обидовський під час свого короткого начальствування не відзначився ніякими заслугами.

Отже, система матеріального забезпечення та грошової винагороди в козацькому війську була нерозривно зв'язана з усією сукупністю соціально-економічних відносин. Лівобережна старшина, яка володіла маєтностями, експлуатувала селян і рядове козацтво і займала командні посади, одержувала від царського уряду великі грошові винагороди і цінні подарунки. Їй діставалась і більша частина воєнної здобичі. Все це сприяло швидкому збагаченню старшини.

Поряд з цим рядове козацтво, що несло основний тягар військової служби, повинно було само забезпечувати себе усім необхідним. Мізерна плата, що видавалася рядовим козакам, та й то лише під час дуже далеких походів, не могла задовольнити їх потреб, так

¹ Н. Костомаров, Мазепа и мазепинцы, «Исторические монографии и исследования», кн. шестая, т. шестнадцатый, стор. 451.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 75, арк. 787—795.

³ Н. Костомаров, Мазепа и мазепинцы, «Исторические монографии и исследования», кн. шестая, т. шестнадцатый, стор. 523.

само як і невелика кількість провіанту, що видавався із значними перебоями. Все це не могло не сприяти дальшому розоренню та зубожінню рядового козацтва.

* *
*

Відомості про медичну службу в козацькому лівобережному війську надзвичайно бідні. Деяке уявлення про тогочасну народну медицину можуть дати «лечебники» на зразок опублікованого у 90-х роках минулого століття в журналі «Киевская старина»¹. В ньому вміщені поради щодо лікування ран, припинення кровотечі, засобів боротьби з запаленнями, трясовицею і т. д. Лікуванням хворих та поранених відали спеціальні «цилюрики» або «лікарі», що входили до складу полкових служителів. Ліки вони повинні були купляти за рахунок своєї плати.

В Гадяцькому полку названий «цилюрик з лекарством», який одержував на рік 20 крб.². Він оплачувався за рахунок тих 5 копійок, що збиралися з усіх козаків полку на полкову старшину. В Лубенському полку був «лекарь», який одержував на рік 50 золотих³. В Миргородському полку «цирулику» платили 10 крб. на рік з «покуховного збору»⁴. В Полтавському полку було 2 «целюрики», на оплату яких з козаків усього полку стягалось по шагу⁵. В Переяславському полку «целурик всійсковий» одержував 50 золотих грошової плати та 13 золотих на одягу. Крім того, йому видавалось продовольство: 3 восьмачки житнього борошна, 3 четверики пшеничного, 3— гречаного, 3— пшона, «камень» сала та «гуска» солі⁶.

¹ «Киевская старина», 1890, январь—март (додатки).

² ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4976/5245. За іншим «Ведением» ему платили 40 золотих, — ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1833/2017.

³ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4966/5235.

⁴ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 4937/5206.

⁵ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1831/2015.

⁶ ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 1832/2016.

Верховне командування військовими силами Лівобережної України належало царю, але безпосереднє командування здійснювалося старшиною — гетьманом, генеральною старшиною та полковниками. Як ми вже говорили, козацьке військо Лівобережної України входило до складу російської армії. Як частина збройних сил Російської держави, козацьке лівобережне військо одержувало від царя прапор, який вважався вищою військовою регалією. На початку 1691 р. йшло листування між царським урядом та гетьманом про надіслання нового військового прапора у зв'язку з необхідністю зміни напису на ньому (виключенням імені цариці Софії Олексіївни) ¹.

Царськими указами визначалася участь українського козацтва у воєнних діях. Козацьке військо виступало в похід лише за царським розпорядженням; згідно з царськими указами козацьке військо несло сторожову та розвідувальну службу на кордонах та провадило окремі невеликі походи проти турків і татар ². В окремих випадках гетьман відправляв козаків у похід, не чекаючи царського указу, але обов'язково повідомляв про це до Москви.

Царські укази призначали виступи козацького війська у великі воєнні походи, невеликі походи проти турків та татар на півдні, а також визначали порядок розташування козацьких військ у гарнізонах фортець, час виступу козацьких військ у похід, їх приблизну кількість, порядок збору, напрямок руху, забезпеченість провіантом та бойовим спорядженням тощо. 31 січня 1701 р. за царським указом було послано до Прибалтики 6 тис. городових та охотницьких козаків з різних полків ³.

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 987 зв.

² Згадки про царські укази з розпорядженнями про висилку військ дуже часті в тогочасному листуванні: ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 46 зв., 238, 394; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 222, 222 зв., 229; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 101, арк. 224 зв. та ін.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 238—239.

26 липня 1701 р. було одержано новий царський указ про посилку в Прибалтику до 17 тис. козаків п'яти лівобережних полків під наказним гетьманством миргородського полковника Д. Апостола¹. За царським указом 27 липня 1702 р. великий загін козаків повинен був вирушити під Бихів².

В травні 1705 р. царським указом гетьману пропонувалося відправити до російського війська 3000 добрих козаків кінних «з довольними воинскими и хлебными запасами»³, «ратным людем быть у него в полку в Таванску и в Кази-Кермене двум тысячам четьрем стам пятьдесят восьми человекам да гетманского регимента войсковым людем и запорожцем и Таванску жителем черкасам двум тысячем человек»⁴.

В царському указі, як правило, визначалася лише загальна кількість козацького війська, що виступала в похід. Розподіл цієї кількості по окремих полках, а також призначення «начальних людей» доручалося гетьману та старшині: «И с которых полков прилично, и сколко, и как возможно по своему рассмотрению...»⁵. В таких випадках гетьман, як можна бачити з листування, повідомляв царський уряд про те, скільки козаків і коли вирушило в похід, хто стоїть на чолі і т. д.⁶.

Українське козацьке військо підлягало російському загальному командуванню і здійснювало складені останнім плани. Гетьман брав участь у військових радах поряд з російськими військовими начальниками, наприклад у військовій раді, яка обговорювала план воєнних дій влітку 1688 р.⁷.

Гетьман одержував від царського уряду вказівки загального характеру і розпорядження з поточних військових питань. Полковники разом з російськими ко-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 947—950: «Письма и бумаги Петра Великого», т. I, стор. 872.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 508.

³ Там же.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 232 (царська грамота в травні 1705 р.).

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 610 зв., 612 зв.; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 96, арк. 232.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 238 зв. — 239.

⁷ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 35.

мандирами обговорювали плани військових дій. В 1688 р. за царською грамотою гетьману пропонувався на обговорення ряд питань («Чтоб он гетман помыслил с старшиной накрепко»), зокрема, скільки можна вирубати строевого лісу та інших лісних припасів, чи будувати судна для походу козакам чи доручити це «робітним людям» та ін.¹

Царському представнику Неплюєву, посланому на Україну для обговорення з старшиною питань організації походу проти татар, були вказані такі пункти «для советования»: «Которые полки и сколько в числом них людей будет и где учнут збиратись, и в которых местех всякие воинские хлебные запасы готовить, и сухим ли путем или водяным привозить, и что какова наряду большего и полкового в тот промысл, так же и пороху и свинцу, и фетиль и ядер, надобно, да верховым пушкам в том промыслу быть ли и сколько тех верховых пушек надобно...» і т. д.²

Інкони до військових рад залучалися генеральна старшина і полковники. На початку 1689 р. в Севську відбулося засідання військових керівників другого кримського походу на чолі з В. Голіциним. У цьому засіданні, де обговорювався докладний план походу, брала участь і генеральна старшина на чолі з гетьманом³.

Як правило, плани військових дій вироблялися російським командуванням, а потім посилався на Україну, щоб гетьман, генеральна старшина та полковники висловили щодо нього свої міркування. Такий порядок був цілком усталеним, судячи з листа генеральної старшини в Москву в 1692 р. У відповідь на пропозицію самостійно дати свої міркування про похід генеральна старшина писала: «И прежде сего того не бывало, дабы гетманы на воинские начинания сами от себя и от старшины вносили к монаршескому престолу какие советывания, но последовали всегда воле монаршеской, а ежли когда к таким делам гетманского с старшиною понадобилося советывания и разсуждения, то о том были присыланы от пресветлого монаршеского престола в Ба-

¹ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 35, арк. 2, 4.

² Там же, арк. 11, 22—23.

³ «Летопись Величка», т. III, стор. 71.

турин или на иные места особы с статьями наказа монаршеского...»¹.

Звичайно для обговорення планів кампанії на Україну приїздив представник царського уряду. На початку 1692 р. таке обговорення з гетьманом та вузьким колом старшини вів стольник Циклер². Іноді в обговоренні плану майбутньої кампанії брали участь широкі кола старшини --- генеральна старшина, полковники й сотники, серед яких було чимало досвідчених військових керівників. Про широкий характер обговорення свідчать згадки в джерелах про те, що гетьман діяв, «помысля з генеральною старшиною и с полковники»³.

В 1692 р. в царській грамоті до всієї старшини зазначалося: «Указали гетману с старшиной помыслить и посоветовать»⁴. Старшина повинна була висловити свої міркування про те, чи бути того року воєнному походу, коли і де збиратись військам, яким шляхом рухатися тощо. Згідно з царською грамотою питання майбутнього походу були обговорені на широкій раді старшини: «И по тому в грамоте монаршеской изображенному указу гетман, старшина генеральная и полковники и иные чиновные люди и знатное товариство имели о том воинском походе разговор и прилежно советовали»⁵. Колективний характер цього рішення кілька разів підкреслений у донесенні в Москву («В общем своем совете и думе разсудили»⁶).

Міркування старшини щодо наступних літніх походів 1692 р становлять великий інтерес для дослідників цього періоду. В обговоренні плану походу брали участь, крім гетьмана і генеральної старшини, також полковники -- «И иные чиновные люди и знатное товариство».

Старшина запропонувала виступити в похід в останніх числах травня, щоб козаки встигли упоратися з польовими роботами⁷. Першими повинні були переправи-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 310 зв. (далі в тексті дається посилання на час царювання Олексія Михайловича і Федора Олексійовича).

² Там же, арк. 44.

³ Там же, арк. 102 зв.

⁴ Там же, арк. 315 зв.

⁵ Там же, арк. 315 зв. — 316.

⁶ Там же, арк. 316.

⁷ Там же, арк. 317—318.

тися через Дніпро в районі Переволочної Миргородський, Полтавський, Лубенський полки. Тоді вони змогли б охороняти переправу решти українських і російських військ¹.

Пунктами збору, на думку старшини, слід призначити місця біля рр. Мерли і Ворскли. Російські і українські війська повинні були збиратися в одному спільному таборі (обозі)². Старшина рішуче висловилася проти походу на Таванськ і на Білгородщину. Похід був би надто далекий, довелося б переходити Буг та Дністер, де не було належних перевозів, а «мосты помостити» потребувало б багато часу. Крім того, при рухові війська в такий далекий похід була б небезпека удару в тил з боку татар. Старшина пропонувала йти на Казі-Кермен, що давало великі переваги. Військо пересувалося б вздовж Дніпра, що полегшило б забезпечення його усякими припасами, які переправлялися б водою³.

Розташувавшись під Казі-Керменом, російські та українські війська змогли б послати кількасот човнів до гирла Дніпра з тим, щоб припинити на весь час, поки там перебуватимуть російські та козацькі полки, зв'язок противника з «немецкими и литовскими землями»⁴.

Керівники козацького війська висловились за участь в поході запорожців, «понеже из давних времен с такового запорожских казаков на Черном море бытия у них бусурман великое бывало страхование и опасно»⁵. Запорожці, на їх думку, не погодяться піти у далекий і важкий похід на Тягин та Білгородщину, а в поході під Казі-Кермен, безперечно, візьмуть участь. Як на сприятливий фактор, що значно полегшив би дії проти Казі-Кермена, козацькі ватажки вказували на можливий похід кримського хана з головними військовими силами в Угорщину. /

Старшина нагадувала, що для облоги Казі-Кермена потрібні будуть спеціальні майстри — гранатники та підкопники, а також пропонувала, щоб союзні польські війська вдарили на Тягин — Білгород, а російське військо

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 319.

² Там же, арк. 319 зв.

³ Там же, арк. 322 зв.

⁴ Там же, арк. 325 зв. — 326.

⁵ Там же, арк. 327.

та українські козаки — на Казі-Кермен. В цьому зв'язку козацькі воєначальники вказували, що союзні Росії литовські та польські війська не брали участі в кримських походах і не затримували білгородської татарської орди¹.

Що стосується загальнополітичних питань, то старшина ухилилася від відповіді на них, посилаючись на те, що зовнішні зносини є прерогативою російського уряду. Тому питання про те, чи виступати взагалі військам у похід влітку 1692 р. і чи не буде це порушенням союзницьких зобов'язань, повинен був вирішити сам російський уряд, обізнаний в усіх деталях міжнародного становища.

В квітні 1692 р. для повідомлення про підсумки цього обговорення в Москву відправилися посланці. Їх очолював досвідчений військовий керівник, один з найталановитіших полковників того часу, який пізніше відзначився у другому азовському поході, Я. Лизогуб. З ним у Москву поїхали й інші представники старшини — колишній ніжинський полковник Жураковський, гадяцький і миргородський полкові судді та ін.²

Поради старшини щодо воєнного походу були високо оцінені російським урядом. У відповідній царській грамоті козацькому війську висловлювалася подяка за «пространное и усердное разсуждение»³.

Гетьман і старшина брали також участь у військовій раді в Жовкві (1706 р.), яка обговорювала важливі питання боротьби з шведськими військами⁴.

Іноді старшина просила російське командування внести певні зміни у зроблені вже воєнні розпорядження. У 1701 р. царю було направлене прохання залишити Переяславський полк на Україні і не відправляти його в Прибалтику⁵. Російські і українські воєначальники спільно обговорювали питання, зв'язані з розміщенням військ по окремих фортецях. У 1700 р. Б. Шере-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 325 зв. — 326.

² Там же, арк. 311 зв.

³ Там же, арк. 359.

⁴ «Основа», 1862, ноябрь (лист Орлика до С. Яворського).

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 187—188.

метев на раді з старшиною вирішив містечко Таванськ «людми осадить»¹.

Восени 1692 р. російським воєначальникам на Україні було наказано разом з українськими полковниками всіляко розвідувати про ворожі просування та задуми, для чого висилати розвідувальні загони².

Про характер інструкцій, які давала генеральна старшина полковникам під час виступу козаків у похід, можуть дати уявлення розпорядження полковнику І. Новицькому та іншим охотницьким полковникам влітку 1690 р. Козацьке військо при наближенні до татарських міст наказувалось розділити: 2 тис. чоловік залишити при обозі і 2 тис. залишити для удару на місто, з них тисячу направити для зруйнування посаду і тисячу — на заставу. Було рекомендовано відібрати для удару на місто «отважных и добрих... людей». В разі, коли б на шляху просування козаків зустрілися ворожі війська, козакам наказувалося негайно повернутися, бо повідомлення про їх виступ дійшло б до ворога, і там встигли б підготуватися до відсічі³.

З інших вказівок, що давалися досить часто, були вимоги про те, щоб керівники діяли спільно, без суперечок про першість: «Жебысте згодне и любовне з собою поступуючи, и не змагаючися о старшинство, старались одномыслне о пожиток, к добру посполитому стягаючийся»⁴. Полковники і сотники повинні були підтримувати між собою зв'язок і радитися з приводу спільних дій проти ворога. На початку 1692 р. полковникам було наказано «есть ли бы оные (тобто ворожі війська. — В. Д.) где появились, дабы скорыми своими обсылками совокупляючись, давали им отпор»⁵. Розпорядження про спільні дії, про підтримання зв'язків між російськими і козацькими військами повторювались не раз: «И они б ссылаясь междо собой, чинили над ними промысл и поиск, смотря по тамошнему...»⁶.

Командирам російських військ, які стояли на Укра-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 3.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 454.

³ «АЗР», т. V, стор. 237, 238.

⁴ Там же, стор. 244 (інструкція охотницькому осавулу Рубану, 1690 р.).

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 9 зв.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 454

їні, наказувалося у військових справах радитися з місцевими жителями — козацькою старшиною і козаками. Характерна щодо цього інструкція 1691 р. Малєєву, який очолював російський гарнізон в Орель-городку: «Да ему, Константину, будучи в том годе з гетманским присланьым и того городка с жителями быть в совете». Російський воєначальник не тільки сам повинен був радитися з місцевими жителями, а й наказувати усім своїм підлеглим, щоб «они того города з жители были потому в совете»¹.

Часто влаштовувалися військові ради російських воєначальників з козацькою старшиною. 10 серпня 1692 р. Шереметев, який очолював російські війська, що діяли проти татар і турків під Полтавою, радився з козацьким військовим командуванням щодо порядку дальших дій². Рада відбувалася при невеликій кількості учасників — «в малолюдствии»³. На ній обговорювалося питання про розташування російських та українських військ, яке б давало можливість організувати кращу відсіч ворогам і менше обтяжувало жителів: «О том приговорили и постановили, где б нам с войском до указу вашего монаршеского постоять, усматривая, что б то стояние могло бути без обид поселенных жилых людей...»⁴.

В окремих випадках, коли план походу обговорювався на раді генеральної старшини та полковників, військам відправлялася більш докладна інструкція. Прикладом такої інструкції є «Информация пану Илии Новицкому полковникови комонному, як має справитися в поступках военных» (1690 р., 30 червня)⁵. Похід намічався під Казі-Кермен. В поході мали взяти участь і інші охотницькі та городові полки (Переяславський та Лубенський), а також загони правобережного полковника С. Палія.

У зв'язку з різноманітним складом війська (охотни-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 835 зв.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 1180 зв.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ «АЗР», т. V, стор. 233.

цькі, городові та правобережні полки) інструкція встановлювала певну єдність командування. Над городовими полками старшим був призначений переяславський полковник, над охотницькими — І. Новицький. Головне керівництво походом покладалося на С. Палія: «Абы старшии сполною любовною радою дело тое справовали, даючи местце во всяких оказиях порадам и предложеньям пана Семена Палия, якого того, который будучи рыцерь, добрый, досведчив и уже навьк, як поступовати в военных промыслах...»¹.

Інструкція вимагала, щоб «старшини» у поході не сварилися між собою і всі справи вирішували «сполною порадою», «щирым советом». Інструкція і додаткові листи до неї попереджали про необхідність збереження походу в таємниці, щоб використати раптовість удару на татар і турків: «Потреба того жебы... завзяли тот намеренный поход тихо, никому не оголошаючи и таким идучи трактом, на яком бы не тылько запорожцы не могли их увидети, але и бесурманские сторожи постерегти...»².

«На здоровый... розмысл» та «на спольную... порад» полковників передавалося питання про те, нападати на Казі-Кермен вдень чи вночі. В інструкції вказувалося, що одним з найважливіших завдань нападу є спалення казі-керменських посадів і знищення хлібних посівів. Інструкція дозволяла для захоплення здобичі відправити частину козаків за Буг та Дністер, «где значною добычею каждый убогатитися может»³, але при обов'язковій умові, що обоз та піхота будуть залишені на зручному місці, «при добрых крепьях».

В заключній частині інструкції вказувалося, що за всіма даними ворог не буде чинити запеклого опору. Але в разі, коли б на захист містечок виступили значні сили, козацькі війська при відступі повинні обрати найкоротшу і найбезпечнішу дорогу — «ку Днепрови просто, до Переволочинской пристане, а оттоль береговым по над Днепром путем простовало на свое местце...»⁴. На додаток до цієї «інформації» було відправлено кілька листів, в яких давалися різні вказівки.

¹ «АЗР», т. V, стор. 236.

² Там же, стор. 235.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 236.

У взаємовідносинах між російським командуванням та українською старшиною в керівництві воєнними діями можна виділити два етапи. В кінці XVII і першому десятилітті XVIII ст., зберігаючи загальне керівництво за російським командуванням, царський уряд поряд з тим постійно підкреслював, що російські воєначальники і гетьман повинні діяти «по общему совету и согласию». Такі вказівки давалися, наприклад, під час азовсько-дніпровських походів 1695—1696 рр., під час воєнних операцій перших років Північної війни і т. д. Становище змінилося з часу подій 1708—1709 рр. Зрада частини старшинської верхівки і посилення централізаторської політики російського царизму зумовили зміни і в системі командування. Українській старшині було прямо наказано в усіх воєнних походах виступати під командуванням російських військових начальників.

Це виразно відбито і в «Решетилівських пунктах» 1709 р. На прохання Скоропадського, щоб російські командири не розпоряджалися українськими козаками, цар відповів, що українські війська під час спільних походів завжди повинні перебувати під командуванням російських начальників¹.

Однак спільні військові ради російських і українських командирів продовжувалися. Під час вторгнення татарських військ у 1711 р. Бутурліну, який командував російськими військами, і гетьману було наказано діяти «по общему совету»². Пізніше, з 1723 р., українське козацьке військо було підпорядковане російському генералу М. Голіцину³.

Російські полки, розташовані на Україні, разом з українськими козаками давали відсіч турецько-татарським ордам, які часто вторгалися на територію України. У першому десятилітті XVIII ст. після укладення миру 1700 р. ці вторгнення тимчасово припинилися. Після розриву стосунків з Туреччиною в 1711 р. і Прутського походу турецько-татарські вторгнення відновилися і спричиняли українському народу великі збитки.

¹ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 233.

² М. Судієнко, Матеріали для отечественной истории, т. II, стор. 28, 30.

³ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 131—132.

В кінці 1712 р. фельдмаршалу Б. Шереметеву було наказано вирушити на Україну на випадок можливого нападу татар¹. В листі Шереметева гетьману у квітні 1714 р. говориться про те, що в 1713 р. татарські орди захопили більше 10 тис. полонених і спустошили околиці Києва².

Російські війська (вісім драгунських полків) під начальством генерал-майора Вейсбаха та бригадира Кроптова вирушили на Лівобережжя для відсічі татарам в березні 1713 р.³ Російське командування визначило місця розташування окремих російських полків та козаків на випадок ворожого вторгнення⁴. Російські полки з цією метою посилались і в наступному 1714 р.⁵. На Київщині розташувалось шість драгунських полків⁶. Спільно готувалися до відсічі ворожому вторгненню російські та українські війська і в 1716 р. Царською грамотою 3 вересня гетьману було наказано розташувати козацьке військо «в пристойных местах» і діяти за згодою з київським губернатором Д. Голіциним⁷.

Все наведене вище дозволяє зробити такі висновки. Загальне керівництво збройними силами Лівобережної України належало російському уряду. Козацька старшина брала участь у військових радах і у керівництві військовими діями. В кінці XVII і на початку XVIII ст. російський царизм здійснює політику все більшого і більшого підпорядкування козацького війська російському командуванню, що було складовою частиною загальної політичної лінії царизму, спрямованої на ліквідацію колишньої системи адміністративно-політичного устрою Лівобережної України.

* *
*

Безпосереднє командування козацьким військом належало гетьману та генеральній старшині. Гетьман зо-

¹ М. Судненко, Матеріали для отечественной истории, т. II, стор. 216.

² Там же, стор. 399, 372.

³ Там же, стор. 371.

⁴ Там же, стор. 376—378.

⁵ Там же, стор. 235.

⁶ Там же, стор. 62

⁷ «Источники малороссийской истории», ч. II, стор. 278.

бов'язаний був особисто очолювати військо в великих воєнних походах. Але в розглядувані нами роки цього звичайно не дотримувалися. Крім кримських походів і походу на Правобережну Україну у 1704 р., які очолювали гетьмани, всіма іншими козацькими походами командували наказні гетьмани з генеральної старшини та полковників. Це пояснюється тим, що Мазепа, який не мав воєнного хисту і, головне, готував зрадницький виступ, прагнув перекласти командування на інших осіб. Не відзначався воєнними талантами і гетьман Скоропадський; у зв'язку з старістю та хворобою він рідко бував у воєнних походах.

Загалом під час воєнних походів і в звичайний час загальне командування козацькими військами здійснювалося генеральною старшиною. Серед генеральної старшини безпосередньо військовими справами займалися такі чини, як обозний, осавул, хорунжі, бунчужні. Наказним гетьманам, які вирушали з військом у похід, давалася інструкція; вони зобов'язані були зв'язуватися з гетьманом і старшиною і виконувати їхні вказівки. Зносини наказних гетьманів з російським урядом у військових справах також звичайно здійснювалися через гетьмана, хоч нерідкі й випадки безпосередніх зносин наказних гетьманів з російським військовим командуванням.

В мирний час гетьман і генеральна старшина наглядали за комплектуванням та бойовою підготовкою козацького війська. Вони контролювали ведення полковою та сотенною старшиною козацьких компутів городових і охотницьких полків, стежачи за тим, щоб в компути записували лише спадкових козаків, які за своїм майновим станом спроможні нести військову службу.

Гетьману та генеральній старшині: осавулам, хорунжим та бунчужному — належало загальне керівництво бойовою підготовкою козацького війська. Під їх наглядом знаходилося постачання козацького війська обмундируванням та продовольством, артилерійська справа тощо.

Гетьманськими універсалами визначався порядок несення сторожової та караульної служб, призначалися козаки до складу гарнізонів фортець, визначалися (на

виконання царських указів) кількість та склад козацьких військ, які виділялися для участі у воєнних походах. Гетьман та генеральна старшина за угодою з російським командуванням намічали строки виступу і просування козацьких військ, маршрут їх руху. При цьому звичайно встановлювалось, яку кількість провіанту кожний козак повинен взяти з собою в похід. Одночасно давались вказівки про заготівлю відповідної кількості провіанту і в полках.

При виступі в похід великих загонів козацького війська на чолі його гетьманом призначався наказний гетьман. Під час другого азовського походу у 15-тисячному козацькому війську наказним гетьманом був чернігівський полковник Я. Лизогуб. Миргородський полковник Д. Апостол як наказний гетьман командував козацьким військом у Прибалтиці у 1701 р., коли козацькі полки разом з російськими військами одержали блискучу перемогу над військами шведського генерала Шліппенбаха біля поселення Ерестфер, на схід від Чудського озера¹. Стародубський полковник М. Міклашевський як наказний гетьман у 1702 р. очолював 12-тисячне козацьке військо². В 1704 р. наказним гетьманом у 10-тисячному загоні, який виступав на допомогу Польщі, був переяславський полковник І. Мирович³.

Наказний гетьман призначався і в тому разі, коли від основного війська, що перебувало в поході, відокремлювалася частина козаків для виконання того або іншого завдання. При поверненні військ з першого кримського походу три городові (Переяславський, Чернігівський та Прилуцький) і чотири охотницькі полки разом з російськими полками були відправлені до Січі. Наказне гетьманство над цим загonom, дуже значним за кількістю (до 20 тис. чоловік), було доручено чернігівському полковнику Г. Самойловичу.

При значних воєнних діях, які охоплювали частину території Лівобережної України, або при загрозі вторгнення великих ворожих сил тимчасове командування козацькими військами на території полку доручалося гетьманом іншій особі, спеціально «высланному от е. м. п.

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 847.

² ЦДАДА, ф. Малоросійські справжні акти, 1702 р., серпень.

³ Там же, 1704 р., серпень.

гетьмана для остроги»¹. Іноді під командуванням такої особи об'єднувалось кілька полків.

В більшості випадків наказний гетьман призначався гетьманом. Іноді самі полковники обирали наказного гетьмана з свого середовища. Так, у лютому 1701 р. полковники обрали наказного гетьмана для керівництва козацьким військом, що виступало в Прибалтиці. Після смерті наказного гетьмана Обидовського (січень 1701 р.) Б. Шереметев писав у листі до київського полковника Мокієвського та ін., щоб вони виділили нового наказного гетьмана. Наказним гетьманом був обраний київський полковник Мокієвський².

Кількість козацького війська для участі в поході визначалася звичайно царським указом. Так, в перші роки Північної війни царський уряд послав на Україну ряд указів, в яких пропонував відправити в різні райони загони козаків у 10—12 і більше тисяч чоловік. Під час воєнних дій восени 1711 р. царський уряд наказував гетьману, яку кількість військ і в які пункти треба направити³. Царською грамотою в лютому 1718 р. Скоропадському було дано розпорядження вислати 6 тис. козаків на Дон для виступу під командуванням російського бригадира Кропотова проти татар⁴.

В травні 1720 р. гетьман мав вислати 3 тис. козаків на добудову Києво-печерської фортеці і 2 тис. на роботи в Переволоченську та в інші фортеці⁵, а також вжити застережних заходів на випадок вторгнення кубанської орди⁶. За царським указом 9 лютого 1722 р. гетьману пропонувалося послати 10 тис. козаків на роботи по приттю Ладозького каналу і 10 тис. — до Царицина. В царських грамотах вказувався маршрут просування козацьких військ, а також порядок забезпечення їх по шляху провіантом та фуражем⁷. В грудні 1722 р. наказ-

¹ А. Лазаревский, Обзорение Румянцевской описи Малороссии, вып. I, стор. 45.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 155.

³ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 178—180.

⁴ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 126.

⁵ Там же, стор. 134.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стор. 147.

ному гетьману П. Полуботку було дано розпорядження вжити оборонних заходів на випадок турецько-татарського вторгнення на Україну¹.

В невеликих походах, наприклад на південь, у 90-х роках XVII ст. кількість військ, що виступали проти турків і татар, визначалась гетьманом, однак за домовленістю з російським військовим командуванням і з обов'язковим повідомленням про це в Малоросійський приказ. Невеликі загоны козацтва виступали в похід за розпорядженням полковника. Так, у 1693 р. полтавський полковник направив на боротьбу проти загонів Петрика три сотні свого полку².

Добір полків для походів провадився гетьманом та старшиною. Однак під час великих походів царський уряд остаточно затверджував склад козацьких військ, що відправлялися в похід. Так, царським указом 1696 р. був затверджений склад полків, що вирушали в азовський похід³.

Серед полковників козацького війська було немало талановитих і досвідчених командирів, які добре знали військову справу. З них насамперед слід назвати чернігівського полковника Я. Лизогуба та миргородського полковника Д. Апостола. Полковники і козацька старшина давали російському командуванню багато цінних порад з приводу намічуваних воєнних операцій. Між іншим, у донесеннях до Москви Мазепа завжди приписував собі всі пропозиції та поради. Насправді ж вони були результатом нарад козацької старшини, думкою «всеведуших людей»⁴.

В розпорядженнях, що давалися царськими воєводами і гетьманом полковникам, рішення тих або інших питань, зв'язаних з воєнними діями, але не передбачених указами та універсалами, часто покладалось «на здоров'ї... розмысл... и на спольную... пораду»⁵.

З сказаного вище випливає, що українські феодали зберігали за собою безпосереднє командування козацьким військом, хоч її права поступово обмежувались на користь царської влади. Це викриває безпідставність ви-

¹ «Летопись занятий Археографической комиссии», вып. XVII, стор. 151.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 67, арк. 1139.

³ «Поход боярина А. С. Шеина к Азову», стор. 153.

⁴ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 96, арк. 15.

⁵ «АЗР», т. V, стор. 234.

гадок націоналістичної історіографії, яка, прагнучи всіляко обілити українських феодалів, твердила про повне позбавлення їх влади і прав російським урядом.

* *

*

Все сказане в розділі, присвяченому полковій адміністрації, про наказне полковництво стосується як адміністративного управління полком, так і військового командування ним. У тих випадках, коли полк не мав постійного полковника, його функції щодо військового командування полком виконувалися наказним полковником. Так стояла справа в ряді полків під час Північної війни. В полках Ніжинському, Переяславському, Полтавському та інших на протязі ряду років були тимчасові, наказні полковники.

Трохи іншим був склад наказного полковництва при вирушенні частини полку у военний похід. В такому разі наказний полковник, звичайно хтось з полкової старшини або сотник полкової сотні, був військовим командиром над частиною полку, яка виступала в похід. Він діяв за завданням російського командування, гетьмана та генеральної старшини і їм підлягав.

Що стосується полкової старшини, то її склад і загальні функції докладно охарактеризовані в розділі, присвяченому полковому устрою. Військово-командні функції полкової старшини можна визначити так. З полкової старшини призначалися, як правило, наказні полковники. Полковий обозний був першим заступником полковника і відав артилерією полку. Йому підпорядковувався весь штат полкової артилерійської прислуги, а також полковий обоз. Полковий писар відав діловодством полку, в тому числі і військово-похідною канцелярією. Він писав військові донесення вищим чинам старшинської адміністрації та російському командуванню, які підписував полковник і які відправлялись через спеціальних посильних козаків, а також писав військові розпорядження по полку.

Полковий суддя, наскільки можна судити, не мав спеціальних військових функцій. В звичайний час і у воєнних походах він не виділявся з іншої полкової старшини. Полковий осавул і полковий хорунжий відали, в нашому розумінні, строювою частиною полку,

Разом з полковим писарем вони склали списки полку по сотнях та куренях, наглядали за обмундируванням, спорядженням та озброєнням козаків та їх бойовою підготовкою. Частіше, ніж інші особи з полкової старшини, вони очолювали окремі загопи козаків.

Сотники здійснювали військове командування сотнею. Під їх безпосереднім наглядом велися сотенні компути, провадилося бойове навчання. Вони збирали сотню в похід та прибували з нею у визначене місце. Сотники командували в бою загонами козаків. Городиський сотник Лубенського полку А. Петровський при облозі Азова очолював козаків трьох сотень¹. У віданні сотників перебувала і сотенна артилерія. Сотенні обозні, як уже вказувалось вище, не зустрічаються в списках сотенної старшини.

Військові функції наказних сотників мало відрізнялися від характеру функцій наказних полковників. Наказний сотник за відсутності постійного сотника здійснював військове командування сотнею, а також очолював загопи козаків сотні, які відправлялися з тим або іншим завданням.

Військові функції сотенної старшини такі ж, як і полкової старшини. В зв'язку з відсутністю в сотнях обозних артилерією та обозом відав сотник. Діловодство, в тому числі військове листування, вів писар. Стройова частина — обмундирування, спорядження та озброєння козаків, їх бойова виучка, складання компутів — покладалася на сотенних осавулів та хорунжих.

Про військову діяльність курінних та сільських отаманів відомо дуже мало. Вони вели списки козаків свого куреня, наглядали за їх обмундируванням, спорядженням та бойовою підготовкою. Збереглися відомості про те, що під час воєнних походів козаки куреня склали підрозділ, який очолював курінний отаман. Останній здійснював військове командування над своїми козаками і навіть судив їх. Козаки Усівського куреня Пирятинської сотні Лубенського полку під час походу козацького війська на Правобережну Україну в 1704 р. склали підрозділ, очолюваний курінним отаманом Д. Щегельським².

¹ «Киевская старина», 1899, апрель, стор. 10.

² «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 225—226

Військове мистецтво українського народу в кінці XVII — першій чверті XVIII ст. слід розглядати у нерозривному зв'язку з тими історичними умовами, в яких перебувала Україна в цю добу. Як і військове мистецтво інших народів, воно базувалось і обумовлювалось соціально-економічним розвитком країни. «Ніщо, — зауважує Ф. Енгельс, — так не залежить від економічних умов, як саме армія і флот. Озброєння, склад, організація, тактика і стратегія залежать насамперед від досягнутого в даний момент ступеня виробництва і від засобів сполучення»¹. Разом з тим військове мистецтво українського народу було дальшим розвитком військового мистецтва попередніх часів. Військова справа на Україні створювалася і розвивалася в тяжкій і майже безперервній боротьбі з зовнішніми ворогами, що насувалися на українські землі з півдня та з заходу. Українське військове мистецтво з його характерними рисами формувалося на протязі віків. Український народ використовував надбання військового мистецтва сусідніх народів — турків, татар, поляків; але найбільший вплив на військове мистецтво України мало російське військове мистецтво. Це пояснювалось єдністю походження і спільністю історичного розвитку двох братніх народів і, зокрема, їх спільною боротьбою проти зовнішніх ворогів. Вплив російського військового мистецтва особливо зростає з середини XVII ст. — з часу возз'єднання України з Росією.

Становище Лівобережжя, Слобідської України і Запорозжя в зовнішньополітичному відношенні значно відрізнялося від становища правобережних і західноукраїнських земель. Шляхетська Польща не спроможна була захистити підвладні їй землі від майже безперервних іноземних вторгнень. В той же час значно зросла могутність Російської держави. Розташування на Лівобережжі російських військ і спільні виступи російської армії та українського козацтва ослабили силу турецько-татарських нападів. Не було за ці роки і більш-менш значних воєнних сутичок з Польщею. На початку XVIII ст. головні воєнні дії розгорталися на фронті боротьби з Швецією.

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, К., 1953, стор. 141.

Не ставлячи ні в якій мірі своїм завданням охарактеризувати всю діяльність козацького війська в кінці XVII — на початку XVIII ст., що має бути предметом спеціальних досліджень, обмежимось висвітленням окремих сторін діяльності козацького війська в цей час.

Однією з найважливіших сторін діяльності козацького війська була сторожова служба.

Південна частина Лівобережжя в кінці XVII ст. перебувала під постійною загрозою вторгнень турецько-татарських орд. Якщо під час нападу великих ворожих військ успіх боротьби визначався силою російських полків та українських козаків, то у відбитті майже безперервних наскоків турецько-татарських загонів важливу роль відігравала добре поставлена сторожова служба.

Джерела беззаперечно свідчать про те, що татари завжди прагнули вторгнутися в межі Лівобережжя раптово, завдати як можна більших спустошень та вивезти як можна більше полонених. Це вдавалося їм, коли напади відбувалися дійсно раптово. Але коли наближення ворожих загонів було своєчасно виявлено і вжиті заходи до оборони, збитки, завдані татарами, були незрівняно меншими. Іноді ворожі загони відступали із значними втратами.

Російський уряд неодноразово наказував старшині суворо охороняти кордони. В червні 1692 р. російським гарнізонам на Україні та козацькому війську було запропоновано «иметь денно и ношно крепкие караулы». Російським воеводам при цьому наказувалось діяти спільно з начальниками козацького війська¹. Так, російському гарнізону в Переяславі вказувалося, що його завданням є «оберегание Киева и Переяслава и иных наднепрских городов...»². В 1688 р. воеводам Севського та Білгородського розрядів було дано розпорядження про спільні дії проти татар та про виставлення «на приличных местах» сторожі³. Царська грамота

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 740, 740 зв.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 272.

³ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1688 р., № 28 (чернетка).

в жовтні 1690 р. наказувала козацькому війську «полки розставити по днепровому берегу, где пристойно»¹.

Козацькі полки — охотницькі та городові — несли сторожову службу на кордонах Лівобережної України, а також на південних кордонах Російської держави. Цю сторожову службу несли переважно кінні козаки, хоч були й піші загани. Збереглися звістки і про те, що існували сторожові загани козаків, які плавали на човнах по Дніпру і охороняли кордони².

Восени 1689 р. охотницькі полки та засеймські сотні Ніжинського полку були розставлені вздовж узбережжя Дніпра для захисту від татарських вторгнень. Наказне гетьманство над ними було доручено стародубському полковнику М. Міклашевському. Восени і взимку 1689/90 р. охотницькі полки стояли на південних кордонах³. З другої половини зими у зв'язку з загрозою татарських вторгнень та зрадницькою політикою козацької верхівки Січі загани лівобережних козаків стояли в багатьох прикордонних містах та поблизу Запорозжя — у Переволочній, Царичанці, Китай-городі, Кишенці, Келеберді, Кременчуці, Власівці, Городищі та ін.

При наближенні значних сил турків і татар городовим полкам доручалося несення сторожової служби в певній частині Лівобережжя, якій загрожувало татарське нашествя. Так, у лютому 1691 р. лівобережні полки несли сторожову службу в таких містах: Лубенський — у Вереміївці, Миргородський — в Кременчуці, Київський — в Борисполі, Переяславський — в селах Переяславщини, Прилуцький — в Золотоноші⁴.

На початку 1692 р. козацьке військо було розташовано для охорони рубежів Лівобережжя таким чином: в Борисполі — Київський полк на чолі з полковником, у Воронкові — кілька сотень Переяславського полку, в Леплеві — решта сотень Переяславського полку з полковником, у Золотоноші, Кропивному та Ірклієві — місцеві сотні, у Єреміївці та Жовниному — Лубенський полк з полковником, в Чигирин-Діброві — части-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 250 зв.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 76, арк. 830, 885.

³ «Летопись Величка», т. III, стор. 84.

⁴ «АЗР», т. V, стор. 253.

на Лубенського полку, в Кременчуці — Миргородський полк з полковником, в Переволочній — піхотний сердюцький полк П. Кожуховського, для охорони самарських та слобідських містечок з боку азовських та кримських степів — Полтавський полк, в Опошні — Гадяцький полк. Вище Києва, над Дніпром, біля Сорокашицької пристані — частина Чернігівського полку (інші сотні з полковником — в Чернігові) ¹.

Влітку та восени 1692 р. Київський полк знову охороняв кордони по Дніпру. Черніговському та Стародубському полкам також було наказано виступати для охорони рубежів ². Влітку 1697 р. сотні з різних полків несли сторожову службу вздовж усього Дніпровського узбережжя — від Києва до Переволочної ³. На початку 1701 р. піхотний сердюцький полк на чолі з ротмістром І. Ростковським ніс сторожову службу за Києвом, біля Василькова. У квітні полк ротмістра Ростковського стояв уже в Чигирині для охорони від можливого нападу орди ⁴. Російський уряд у січні 1711 р. наказав відправити 2 тис. козаків для охорони Азовської губернії ⁵.

Відомості про пересування ворожих військ, про напади, що готувалися, добувалися через виставлені застави, через лазутчиків, від осіб, що поверталися з чужих країв, втікачів та ін.

Несучи сторожову службу, частина козаків перебувала на кордонах території Лівобережної України і разом з російськими гарнізонними солдатами затримувала селян-утікачів з російських повітів, які переходили на Україну, з Лівобережної України — на Слобідську Україну, Правобережну Наддніпрянщину та Запорозьку Січ. Крім того, на «сторожу» покладався обов'язок наглядати за довозом та вивезенням «заповедных» товарів, стежити за дотриманням карантину.

Роз'їзди козаків полку за наказом полковника несли караули на кордонах, найважливіших шляхах та

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 8—9 зв., 38 зв.

² Там же, арк. 786 зв.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 77, арк. 429.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 264, зв., 481.

⁵ «Чтения в Обществе истории и древностей», кн. 1, 1847, стор. 2 (лист Г. Головкина Скоропадському від 26 січня 1711 р.).

переправах. Кілька полків (Гадяцький, Полтавський, Миргородський) стояли на деякій відстані від головного війська обозами¹. Лубенському полковнику восени 1713 р. було наказано «по Днепру пасы содержать крепко, денно и ночью»². Сторожову службу на Дніпрі восени 1713 р. несли Переяславський та Лубенський полки. Б. Шереметев 29 квітня 1713 р. наказав переяславському полковнику «разъезды, пасы и форпосты по реке Днепру, и в прочих местах, где есть опасность от неприятеля, содержать обще в крепком осмотрении...»³. Прилуцький полковник Л. Горленко доносив гетьману в 1675 р.: «Около города своего ежедневно по всем дорогам приказал я казакам своим сторожю имети и всякого утра в поле проезжаясь объезжать велел»⁴.

В 1723 р. Військова колегія реформувала «фігурну» систему укріплень. Було наказано спорудити на Україні на відстані 100—150 сажнів один від одного маяки — піраміди, де б стояли караули, що попереджали про небезпеку в разі татарських нападів. Ці піраміди перебували у віданні територіально ближчих військових чинів — полковників і сотників⁵. У щоденнику гетьманської канцелярії за 1723 р. (15 лютого) так записано зміст розпоряджень про охорону кордонів від раптового нападу ворога: «Посланы в побережные полки указы, чтоб пирамиды ли маяки в вышину по три сажне трехаршинных везде по граничных местах, форпостах, караулах, по больших и малых дорогах, од тих же форпостов лежачих, строили в таком разстоянии, чтоб еден маяк од другого горячий был виден. А на строение оных маяков употребить сколько надобно будет державских подвод и висилать оные к Триполю и Межигору для взяття хворосту, соломи и протчего»⁶.

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 787.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 11.

³ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 380—381.

⁴ «АЮЗР», т. XII, СПб., 1882, стор. 82.

⁵ «Полное собрание законов Российской империи», т. VII, стор. 26.

⁶ «Журнал», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XII, стор. 116—117.

Поряд з охороною кордонів шляхом виставлення сторожових загонів широко застосовувалося і розвідування шляхом посилок спеціальних загонів на ворожу територію. Для розвідувальної служби часто використовувались охотницькі полки. Під час воєнних дій в Прибалтиці на початку 1702 р., коли основна маса козацького війська була відпущена на Україну, при Шереметеві були залишені лише два охотницькі кінні полки: «Компанейских два полка оставил во Пскове, которым велел он по свейской границе стоять на станциях для оберегательства псковского уезду жилищ и для проводывания неприятельских замыслов»¹.

Під час операцій у Прибалтиці козацькі загони «за рубеж для проводывания и взятия языков» відправлялись неодноразово, зокрема в лютому і в травні 1701 р.² В 1708 р. під час боротьби з шведами охотницький полковник Галаган з своїми козаками успішно ловив «языков» та перерізував ворожі комунікації³.

Полковники, які розставляли на кордонах свої сторожові загони, повідомляли про це центральне військово-командування — гетьмана і генеральну старшину. Переяславський полковник І. Лисенко в січні 1692 р. доносив: «А на местах пристойных везде на побережье Днепровом есть бодрая и неусыпная от боев (на полях виправлено: «приходов». — В. Д.) неприятельская сторожа»⁴. Російський уряд, в свою чергу, в тому ж 1692 р. наказував російським воеводам діяти разом з полковниками і виступати «для обережения малороссийских городов»⁵.

При звістках про наближення ворожих військ або про підготовку татарських орд до вторгнення на Лівобережну Україну козацькі війська вживали відповідних заходів до оборони. Перш за все про загрозу ворожо-

¹ ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1702 р., № 3.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 200—200 зв., 641—643.

³ А. Ригельман, Летописное повествование о Малой России, ч. III, стор. 53.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 395.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 523.

го вторгнення повідомляли полкову та сотенну старшину. Донесення відправлялися гінцями, яким у такому випадку наказувалося їхати вдень і вночі.

Відомості про ворожі дії гетьманська адміністрація одержувала з різних джерел. Іноді їх доставляли прикордонні полковники та сотники. Про дії турецько-татарських військ дуже часто повідомляв на Лівобережну Україну і правобережний козацький полковник С. Палій, який діяв разом з лівобережними козаками. У джерелах відмічені випадки, коли відомості про наближення ворога доставлялись на Лівобережну Україну з Запорозької Січі. Восени 1690 р. звістки про просування ворожого війська були одержані на Лівобережжі від запорозького кошового, який послав їх «побережним сотникам»¹.

При одержанні відомостей про загрозу вторгнення ворожих військ в усі полки розсилались гетьманські універсали про «готовність к отпору»: «Для того... все сполне войско Запорожского полки повинны быти в совершенной до бою способности и готовности»². Поряд з цим усім полковникам наказувалося посилати на «проведывание» кращих козаків, «чтоб они (полковники) полков своих с нашими великих государей ратными людьми будучи на назначеных местех от неприятельских приходов имели осторожность и... приход их проводывали и с полков своих посылали в причинные места откуду чаять их бусурманских приходов, в розъезд знающих і заобычных людей»³. Російські воеводи, як і гетьман, повинні були без затримки пересилати одержані відомості до Москви: «К нам великим государям... писать почаству»⁴.

Російські війська, розташовані на Україні, зобов'язувались в разі ворожого вторгнення негайно приходити на допомогу козацьким полкам. Вказівки щодо цього неодноразово робились царським урядом воеводам Севського і Білгородського розрядів: «От такова

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 744 зв. (1690 р.).

² Там же, арк. 382 (1690 р.).

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 454 (царська грамота за лютий 1692 р.).

⁴ Там же, арк. 652.

незапного случая упредить и до разрушения большого зла не допустить»¹.

Одержавши наказ готуватися до відсічі ворогам, полковники і сотники вживали відповідних заходів. Козаки сотні збиралися під начальством своєї сотенної старшини. Сотні зосереджувалися у призначеному місці. При наближенні часу виступу в похід козаки повинні були дома чекати наказу про виступ².

Через зв'язаність козаків з своїм господарством і віддаленість багатьох з них від пунктів збору війська козацьке військо збиралось повільно. Так, у 1692 р. дуже довго збиралися в похід козаки Полтавського полку³. Частина козаків при цьому взагалі не з'явилася в призначений строк, і кількість козаків полку, що збиралися в похід, ледве перевищувала кількість козаків у великій сотні.

Якщо передбачався виступ в похід всього полку або кількох полків, полковникам і сотникам завчасно наказувалося готувати війська до походу. Так, на початку 1691 р. полкам Полтавському, Гадяцькому, Миргородському було наказано готуватись до походу «с ружьем и хлебными запасы»⁴. Якщо виступ передбачався через деякий час, хлібні запаси готувалися заздалегідь. У таких випадках наказувалось, щоб «борошенные запасы держали себе в войсках своих неотложно»⁵.

Таким чином, сторожова служба в кінці XVII — на початку XVIII ст. відіграла важливу роль у боротьбі українського народу проти ворожих нападів. В цьому відношенні українське козацтво вносило певний вклад в справу оборони України і всього півдня Російської держави.

* * *

*

Взимку, коли вороги здебільшого обмежувалися окремими наскоками і не провадили великих наступальних операцій, козацьке військо було розосереджено. Городові козаки жили вдома і займалися своїм го-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 87, арк. 130 зв. (весна 1702 р.).

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 83, арк. 903.

³ Там же.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 218.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 3, арк. 896.

сподарством. Охотницькі полки займали свої «становища». Частина охотницьких козаків і дуже незначна частина городових несли сторожову і розвідувальну служби.

З наступом весни російське командування і козацька старшина намагалися зібрати козацьке військо. Помічається характерна в ці роки боротьба з «кордонністю» — зосередженням військових сил вздовж кордону. Командування козацького війська намагалося привести в бойову готовність всі козацькі полки і скупити їх разом, крім загонів, що висилалися назустріч наступаючому противнику. Збір усього війська, на думку козацького командування, полегшував його дії, «понеже полковники, порознь перебувая, в домах, не могут им, бусурманам, приходу и отходу заборонить»¹. У свою чергу, російське командування наказувало керівникам козацького війська не дробити свої сили: «Уделять и разрозневать войсковых людей невозможно»².

В джерелах є чимало відомостей про те, що скупчення і приведення в бойову готовність великих сил козацького війська утримувало татар від нападів. Татари висилали вперед невеликі розвідувальні загани і, коли дізнавались про збір великого козацького війська, нерідко відкладали свій наступ: «То вдаль они не смеют загонов своих отпускати»³. Збереглись також відомості про те, що татари, вже розпочавши похід, дізнавшись про збір козацького війська, негайно повертались назад⁴. Так, в 1692 р. татари, що дізнались про вирушення в похід великого козацького війська, відступили від Бубнова і Домонтова⁵.

Проте іноді ворожий напад бував настільки рапто-вим, що козаки не встигали прибути у призначене місце. В такому разі оборону змушені були держати козаки лише тієї сотні, яка безпосередньо зазнала напад⁶.

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 250 зв.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 686.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 250 зв.

⁴ Там же, арк. 618, 632 зв. — 633, 676 зв.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 33 зв.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 609 зв.

Наскільки можна бачити, в похід ніколи не виступали всі козаки полку. Дома лишалась частина козаків, головним чином бідних, яка не відбувала безпосередньо військової служби. Крім того, нерідко указами передбачалося, що в похід мають вирушити лише «виборні». Згадки про посилку «виборних» козаків або «виборного товариства» в джерелах дуже часті. В 1694 р. під час походу під Очаків до охотницького полку Новицького було додано тисячу козаків з Лубенського полку¹. В наступному 1692 р. тисяча виборних козаків з Полтавського полку виступила для боротьби з загонами авантюриста Петрика². В тому ж році в похід вирушило кілька сотень Полтавського полку³. У відомостях про відправку військ у похід зустрічаються згадки про виборних козаків з одного або кількох полків: «Выборные козаки-черкаassy»⁴.

Зібрана таким чином частина козацького війська виступала в похід до кордонів Лівобережної України і розташовувалася в місцевості, зручній для того, щоб перетяти шлях наступаючим ворожим силам. Решта козаків у полках в цей час готувалася до опору в призначених для них місцях, причому південні полки готувалися до відсічі здебільшого на своїй території. Таким чином, як про це повідомляла до Москви старшина, досягалася «готовність всего войска городского на страх неприятелям»⁵. В лютому 1692 р., дізнавшись про рух ворожих військ, виборне козацьке військо вийшло з Батурина до Переяслава. Годяцькому і Миргородському полкам було наказано також готуватися до відсічі⁵.

Восени 1691 р. в зв'язку з загрозою ворожого наступу частина полків була поставлена на правому березі Дніпра. Над р. Тясмином були розміщені кінні та піхотні охотницькі полки, «в приличных и крепких местах на которых бы всякую осторожность имети мочно».

З сучасного подіяєм листування видно, що таким розташуванням полків переслідувалася мета не тільки

¹ «Киевская старина», 1899, апрель, отд. II, стор. 9.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 661 зв.

³ Там же, арк. 1185.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 131 зв.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 949 зв.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 4.

дати швидку відсіч ворогам, що вдерлися, а їй стримати ворожі напади, «понеже те бусурмане увидев что те полки в тех украинных местех обретатися будут, имети будут страх и подлинно своими подбегами под города малороссийские не смеют подбегати»¹. Про необхідність концентрації усіх козацьких військ для застрашання ворога писав гетьману Г. Головкін в січні 1709 р.²

В боротьбі з ворогом застосовувалось і знищення або виведення в інше місце річкових суден, човнів, поронів³. В значних масштабах, наприклад, було проведено виведення суден вверх по Дніпру, до Києва, в 1709 р.⁴. Г. Головкін писав гетьману 26 січня того року: «Пишу... указом его величества зарань, которые есть суды большие и малые вниз по Днепру от Киева... по расположению Днепра приказать взводить к Киеву, и буде немочно за чем до Киева взвезть, то-б оные затопили, дабы неприятель в такой случай не мог достать на чем через Днепр переправиться».

Отже, система виступу козацького війська в похід, а також збір війська мали певні риси, що відрізняли його від звичайного регулярного війська, і були зумовлені його своєрідною системою комплектування і порядку відбування військової служби.

* *
*

Однією з характерних рис українського військського мистецтва був бій «табором». Табором звалися укріплення, влаштовані у вигляді чотирикутника. Стіни цього чотирикутника робились з перекинутих і скріплених возів, засипаних землею. Так створювався земляний вал, за яким укривалося козацьке військо.

Табором розташовувалося козацьке військо під час походу у випадку, коли можна було чекати раптового нападу ворога. Табір використовувався для більш успішної оборони, коли козацьке військо, ведучи облогу фортеці, побоювалося раптового нападу з боку обло-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 937 зв. (гетьманське донесення в Москву в 1691 р.).

² М. Судиненко, Матеріали для отечественной истории, т. II, стор. 103.

³ Там же, стор. 33.

⁴ Там же, стор. 113.

жених або інших частин ворожих військ. Табір широко використовувався і тоді, коли козакам доводилося у відкритому полі вести бої з переважаючими силами противника.

Козацьке військо ще здавна, з XVI—XVII ст., славилося вмінням битися в пішому строю. Збереглося немало відомостей, що піші загони козаків успішно билися з ворогом і здобували перемогу. В липні 1695 р. під час облоги Казі-Кермена загін козаків пішим строєм наблизився до фортеці. Назустріч йому вийшло кількасот яничарів. У рукопашному бою яничари зазнали поразки і змушені були ховатись за фортечними стінами¹.

В рукопашних боях козаки широко використовували холодну зброю — шаблі, кинджали, ятагани. Під час бою билися не лише звичайною холодною зброєю, а й камінням. Збереглося свідчення учасника боїв за Азов: «Бил от обеда до полночи, не толко стрелбою, но и ручно бились каменям»². Коли війська зближувалися, вживалась вогнепальна зброя — рушниці, пістолі, гранати.

Уявлення про загальну картину бою можна дістати з опису бойових дій під час нападу татар на Білу Церкву навесні 1711 р., поданого в реляції, надісланій Д. Голіциним до гетьмана в квітні 1711 р. Козаки ринули на татар і примусили їх відступити: «Гнали... из шанцов чрез весь помянутый острог со мноюю стрельбою и бросанием по них гранат»³. З відновленням ворожих атак російські солдати і козаки, «подошед к шанцам их неприятельским, дали залп из флинтгов, и гранатами на них стали метать...»⁴. Коли противники (татари і поляки) «не выдержали и побежали все на утек», солдати і козаки «по них, как стрельбою, так и метанием гранат без умолку действовали, и гранаты на них метали непрестанно»⁵. Під час бою широко використовувалася і холодна зброя («Кололи их даже до самых хвостовских ворот») ⁶.

¹ «Записки Одесского общества истории и древностей», т. III, стор. 269—270.

² «Киевская старина», 1899, апрель, отд. II, стор. 10.

³ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 34—35.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

Козацькі війська розташовувалися, як правило, табором, під прикриттям своїх обозів. Так стояло козацьке військо під Азовом під час облоги цієї фортеці в 1696 р. З-за прикриття козаки виходили на бій з противником, переслідуючи його при відступі. 18 червня «войска запорожского наказной гетман Яков Лизогуб, полков своих с старшинами и казаками из обозов своих на тех неприятельских людей выходили и был с ними бой, и на том бою многих неприятельских людей побили, и гнали от обозов своих»¹. З обозів наступали російські солдати і козаки під час бою 24 червня: тіснили ворожі війська «из обозов смелым и крепким наступлением и храбростью». В разі ворожого наступу козаки намагалися вийти назустріч ворогу і не допустити його вглиб країни.

Однією з характерних особливостей козацького війська Лівобережної України того періоду була діяльність невеликих козацьких загонів, що мали назву «полевые ватаги». Ці загони відправлялися для воєнних дій проти турецько-татарських військ, здобування «язиків», захоплення худоби та ін. Ватажки таких невеликих загонів у документах іменуються «полевые ватажники». Серед польових ватажників було багато досвідчених військових керівників, які добре знали територію, де їм доводилося діяти, прийоми та засоби боротьби. Про одного з таких «ватажников» Л. Чаленка (Полтавський полк) в донесенні у Москву в 1693 р. сказано: «Который сам часто в полевых походах за промыслами воинскими в ватажниках бивает»².

В деяких донесеннях вказана і кількість козаків, що входили до складу польової ватаги. Так, ватага, очолена П. Фіцурую, налічувала 30 чоловік³. Принцип комплектування ватаг, наскільки можна бачити, був добровільним. Відносно одного з походів П. Фіцури сказано: «Ватагу прибрав себе товариства, ходил в поле для чинения воинского промыслу»⁴. Козаки-ватажки вирушали в похід з своєю зброєю та спорядженням. При утрудненнях їм на допомогу приходили товариші. Польовий ватажок

¹ «Поход боярина А. С. Шенна к Азову», стор. 96.

² ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1693 р., № 23, арк. 1, 7.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 176 зв.

⁴ Там же, арк. 178 зв.

П. Фіцура попав у полон. Звільнившись разом з одним з своїх товаришів, він добрався до Немирова, де «от своих знакомцов конми и ружем вспоможение восприял»¹.

Польові ватаги відправлялись інколи і в досить далекі походи. Так, загін П. Фіцури діяв під Очаковом².

Одночасно діяло і кілька ватаг. У 1692 р. в Полтавському полку згадуються польові ватажки А. Рудий, П. Фіцура, Ю. Острий, І. Ковальчук та ін.³. В 1691 р. згадуються «полтавского полку полевые ватажники»⁴.

Ватаги успішно діяли проти татар. В донесеннях полковників і гетьмана збереглися численні згадки про перемоги, одержані над татарськими загонами, про захоплених «язиків» та ін.⁵.

Однією з цілей польових ватаг, що направлялися в походи, було захоплення «язиків». В 1691 р. польова ватага на чолі з П. Фіцурою ходила для піймання «язиків» до річки Буг⁶. В 1692 р. з Полтавського полку відправилася ватага на чолі з А. Рудим «для взяття татарских языков»⁷. Вони захопили дев'ять полонених⁸.

Навесні 1691 р., як видно з донесень старшини в Москву, з Полтавського полку до Царичанки вирушив ватажок А. Рудий «с товариством для военного над неприятелем промыслу». У ватазі налічувалося 40 козаків.

Метою походу було захоплення «язиків», кінських табунів тощо⁹. Одночасно з Полтавського полку вийшли в похід і інші ватаги — «Полтавського полку несколько атаманов ватажных в... промысел ношли»¹⁰.

Були такі ватаги і в Лубенському полку. Полковий осавул цього полку А. Петровський свідчив про те, що

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 178 зв.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 210.

³ Там же, арк. 200, 210, 238, 238 зв., 242; ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 218 зв.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 976.

⁵ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 178 зв.

⁶ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 176.

⁷ Там же, арк. 200.

⁸ Там же, арк. 207 зв.

⁹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 976, 978 зв.

¹⁰ Там же, арк. 97 зв.

в 90-х роках XVII ст. він «хожуваєм у поля з ватагами Плякою, Кулимом Ковалчиком и Рубаном. по полях диких татарских, искаючи татар и розбивали их»¹.

Подібного роду невеликі зағони для розвідки, підмання «язиків», захоплення худоби і т. д. посилали і російські воєначальники, що стояли з військами на Україні. Так, у 1692 р. Б. Шереметев «послал других полевых людей в иные далные места и розные урочища для того ж вышписанного проведывания»².

Невеликі зағони козаків Полтавського полку в 1692 р. вночі успішно захопили у татар коней³. На початку 1692 р. зағони козаків відбивали худобу у татар, які кочували у південних степах⁴.

Такі окремі дії козацького війська під час ведення бою. Питання це вимагає дальшої розробки і спеціального наукового аналізу стратегії і тактики козацького війська в XVII—XVIII ст.

* *
*

Про систему навчання та бойової підготовки в козацьких військах до нашого часу не збереглося ніяких ясних і більш-менш детальних свідчень. Відомості, що дійшли до нас, дуже уривчасті і відносяться як до городових і охотницьких полків, так і до запорозьких козаків.

Відносно охотницьких полків відомо, що в число козаків — «товаришов» приймалися лише ті, хто мав певний військовий досвід. Молоді люди, що вступали на службу, спочатку були «молодиками» і не одержували платні. Лише через деякий час, здобувши певний бойовий досвід, вони приймалися у «товариші». Про це свідчить лист гетьмана І. Самойловича до полковника Новицького від 30 травня 1684 р.: «Молодики, которые при товариству полку вашей милости служили, и вже могут быти взяты за товаришов, можеш в. м. упевнити ласкою нашою, же тогды, кгда всем чинити маем уконтетованье, и их удовольствовати роскажем»⁵. З цього листа

¹ «Киевская старина», 1899, апрель, отд. II, стор. 8.

² ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 454.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 1042.

⁴ Там же, арк. 24 зв.

⁵ «АЗР», т. V, стор. 176.

видно, що прийомом в «товариші» відали полковник та його безпосередній помічник по стройовій частині — осавул¹.

Подібні відомості збереглися і про вступ у городові полки. В гетьманському універсалі, посланому в Київський полк у 1684 р., вказується, що люди «у войску... не бывалые», не можуть зразу ж бути прийнятими до козацького реєстру. Спочатку вони повинні певний час служити в полку добровольцями, здобути певний досвід і лише після цього можуть бути прийняті до козацького компуту і користуватися козацькими вольностями: «Зоставивши таких к вольностям охотников до прац военных: в которых кгда заслужатся, тгда и вольности заживати мають». Збереглися й інші відомості про те, що в городових полках під час походів бували новаки, «которые, на свой упор показавшись, перший раз сего лета и так розного лета до войска ходили, а негде военной оказии не узнавали, а не видели»².

В актах Пирятинського міського управління є згадка про те, що курінний отаман розглядав справу двох молодих козаків, які обвинувачувалися в тяжких злочинах проти моральності. Оскільки це були «молодики», отаман обмежився невеликим тілесним покаранням їх і словесною доганою, тоді як за такі ж провини суд присуджував до спалення³.

В джерелах не збереглося ніяких відомостей про якусь спеціальну підготовку старшини. В тих документах, де говориться про призначення полковників, сотників та іншої старшини, мова йде про їх досвід, набутий з молодих років. Так, при призначенні охотницьким полковником І. Новицького сказано, що він «яко человек, от молодых лет военную трактующий услугу, умети будет пристойне во всем захватись». В іншому місці він охарактеризований як «человек... в повинной рейментови нашому зчливости сталый и в делности рыцерской досведчоний»⁴.

Такі ж вимоги ставилися і до командирів, які призначалися на чолі окремих загонів, що виступали для

¹ «АЗР», т. V, стор. 176—177.

² Там же, стор. 220.

³ «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, стор. 225—226.

⁴ «АЗР», т. V, стор. 136.

виконання тих або інших доручень. Наказуючи в 1682 р. полковнику Новицькому відправити загін до Чигирин-Діброви для затримання тих втікачів, що переходять на правий берег Дніпра, гетьман Самойлович писав: «Учини в. м. так, абы у них старшим был человек нам зычливый, росторопный и пилный в своих делах, жебы могл мети в руках своих побережье...»¹.

Ще менше згадується в джерелах про навчання та виховання (умовно застосовуючи до тієї епохи даний термін) козаків. В одному з гетьманських універсалів 1685 р., надісланому в усі охотницькі полки в зв'язку з переходом деяких козаків у загони авантюристів з Правобережної України, полковникам і всій старшині суворо наказувалося стежити за настроями та поведінкою козаків, у кого «що незычливое есть на мыслях», а також спрямовувати усе козацтво на правильний шлях: «Належит тое до чулости и справности старшин, абы они межи меньшими всякие легкомыслности и недбалости частыми упоминаниями направлявали»².

В джерелах є окремі згадки і про те, щоб у вільний від походів час козаки тренувалися у військовому мистецтві і готували військове спорядження, зокрема порох³.

Інструкції, що давалися вищими командирами нижчим, а також ті, що відправлялися услід окремим загонам, як правило, були короткими і містили найзагальніші вказівки. Особливо це стосується універсалів і листів Мазепи. Не маючи військового хисту, Мазепа відписувався найзагальнішими фразами, покладаючись на знання, ініціативу та досвід полковників. Іноді у військових розпорядженнях вказувалися шлях просування військ, пункти з'єднання їх з іншими загонами, а також строки, що встановлювалися для цього просування. В серпні 1687 р. компанійським полкам Новицького та Пашковського, що рухалися до головного козацького війська, було вказано такий шлях: «Абысьте з полками своими... межи Гадяч и Ромен простовали»⁴.

Ми вказали лише окремі риси системи бойової під-

¹ «АЗР», т. V, стор. 172.

² Там же, стор. 186.

³ Там же, стор. 184.

⁴ Там же, стор. 211—212.

готовки. Це питання, як і все військове мистецтво українського народу, вимагає дальшого вивчення.

* *

*

Характер дій козацького війська при облозі фортець може бути показаний на прикладі боротьби за дніпровські фортеці (Казі-Кермен, Таванськ, Аслам-Кермен, Муберек-Кермен) і Азов у 1695 і 1696 рр. Російські полки і українські козаки разом з артилерією і різним військовим спорядженням наблизилися влітку 1695 р. до дніпровських фортець і оточили їх з усіх боків, відрізавши шляхи з'єднання. Так само була здійснена блокада Азовської фортеці в 1696 р. Частина козацького війська, плаваючи на човнах на Дніпрі, блокувала фортецю з боку річки. Слідом за тим почалося вимотування сил ворога в окремих сутичках. Відбувалися неодноразові сутички з загонами противника, що робили вилазки.

Наступною важливою стадією облоги було збудування облогових споруд та артилерійський обстріл фортеці. Великі земляні вали були споруджені навколо Казі-Кермена (1695 р.) і Азова (1696 р.). Разом з тим провадився енергійний артилерійський обстріл фортеці. Обстрілювались одночасно різні сторони її («с которых возможно сторон чинить промысл»), щоб примусити противника розпорошити свої сили. Обстріл, як свідчить у своїй відписці Б. Шереметев, провадився дуже інтенсивно: «Денно и ночью неотступно, нещадя голов своих, со всяким прилежным и усердным радением...»¹. В джерелах є чимало звісток про дійовість козацької артилерії.

При облозі фортець застосовувались також підкопи і витягання з обложеної фортеці гармат з допомогою канатів. Про це згадує в своїх свідченнях про службу осавул Лубенського полку А. Петровський. Під час облоги Азова він командував козаками трьох сотень; вони, «подкопавшись под раскат, гармати канатами повитягали, бой превеликий учинили с турками и з роскату их вибили...»². Під час одної з атак Казі-Кермена було підпалено передмістя; незабаром фортеця капітулювала.

¹ «Записки Одесского общества истории и древностей», т. III, стор. 270.

² «Киевская старина», 1899, апрель, отд. II, стор. 10.

Доля Азова в 1696 р. була вирішена енергійним штурмом фортеці, в якому велику роль відіграли козаки. Під прикриттям земляного валу козаки наблизилися до однієї турецької башти, атакували її, захопили і з неї тривалий час відбивали турецькі напади. Турки намагалися вибити козаків гарматним вогнем і «каменним метанием», але козаки мужньо втримували зайняті позиції. Це дало можливість козацькому війську почати загальний штурм, який і привів до капітуляції фортеці.

Дії козацького війська при облозі ворожих фортець характеризуються такими загальними рисами. Розташування обложників поблизу фортеці обозом, використання скріплених возів, у середині яких розміщувались військо і гармати, для захисту від нападів ворога з боку степу, особливо на самому початку облоги, коли будувалися облогові споруди; вміле і широке використання шанців (окопів); шанці викопували майже навколо всієї фортеці, що давало змогу вести облогу одночасно з кількох сторін і разом з тим ізолювало фортецю від допомоги ззовні; застосування насипного земляного валу, що давало можливість наближатись до фортеці і вести підкопи, не зазнаючи великих втрат від ворожого обстрілу; інтенсивний артилерійський обстріл (ядрами і гранатами), що не лише руйнував фортечні споруди, а й подавляв вогонь фортечних гармат; вміле поєднання операцій на суші і на воді (блокада фортець з річок та моря); міцний, раптовий натиск, концентрований удар у місці прориву, енергійне переслідування відступаючого противника у сухопутних боях і при штурмі фортець.

При обороні фортець і міст козаки, укриваючись за укріпленнями, намагались завдати противнику якнайбільших втрат і не допустити його до міста. Під час наступу татар на Білу Церкву навесні 1711 р. обложені, як видно з реляції Д. Голіцина, «били по них неприятелюх из пушек и с прочаго огненного оружия, и приближаться им к верхнему городу и к замку не допустили»¹.

Загалом козацьке військо володіло мистецтвом облоги фортець і здобуло в цьому відношенні певну славу.

¹ М. Судненко, Материалы для отечественной истории, т. II, стор. 34.

В підготовці до відсічі ворожим військам активну участь брали і жителі міст, містечок та сіл. Жителі сіл збиралися в укріплені містечка з сім'ями та майном. Це вважалось необхідним у тих місцевостях, які перебували під безпосередньою загрозою ворожого вторгнення.

Система укриття населення в містечках цілком себе виправдала. Татари не могли захопити «ясир». Озброєні жителі разом з козаками успішно відбивали ворожі атаки. В донесеннях старшини до Москви розповідається, що на початку 1692 р. в Переяславі татари «наших людей переяславского полку ничего не взяли понеже люди при городах были да и по селам люди собрався в купу боронились от них и не дались взять в полон будучи вооружены»¹.

В 1691 р. в лютому—березні татари неодноразово чинили наскоки на південну частину Лівобережжя, зокрема на територію Полтавського та Переяславського полків. Татари, коли їм вдавалося напасти несподівано, захоплювали людей, які працювали на полях або займалися промислом. Наскоки («тайные и внезапные подбеги») неодноразово чинилися «нощною порою». Під час одного з таких наскоків було спалено село на Переяславщині.

В грудні 1691 р. усім полковникам наказувалось бути готовими «ку отпору» і при наближенні ворожих сил «из сел и деревень жилые люди что бы были согнаны в городовые крепости»². Восени 1692 р. знову було наказано тимчасово переселити жителів сіл та міст в укріплені міста³.

В 1692 р. в зв'язку з наближенням татарських військ відбувались часті тривоги, за якими населення збиралося в укріплених містечках. На великій території, від Ніжина до Переяслава, «собирались в осаду в те местечки из сел и из деревень тамошние жители з женами и детми»⁴.

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 637.

² Там же, арк. 249 зв.

³ Там же, арк. 524 зв.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 37 зв.

Найбільш активну участь в обороні від татарських нападів брало населення південних полків, особливо Полтавського, який найчастіше зазнавав нападів. Жителі південної частини Лівобережжя, як говориться в одному з сучасних подіям документів, повинні були жити «со всяким обережением... а наипаче в полку полтавском»¹.

Нерідко населення містечок, що зазнавали ворожого нападу в час, коли козаки сотні були в поході, власними силами успішно відбивали ворожі атаки, наприклад у 1692 р. в Маяжці і Нехворощі². Іноді татари, упевнившись в тому, що жителі готові до рішучої відсічі, самі повертали назад³.

Жителі, що укривалися в містечках, мужньо допомагали військам відбивати ворожі навали. Разом з військами вони відбудовували і розширяли фортечні споруди, брали участь у боях. Не випадково в одному з донесень старшини до російського уряду в 1690 р. говориться про «старинных полтавських жителей», «которые своею военною работою много того украинского краю от бусурманских подбегов обороняют»⁴.

Широка участь населення у боротьбі з ворожими нападами становить одну з характерних рис військової історії українського народу в XVII—XVIII ст. Це знаходить своє пояснення, з одного боку, в прикордонному положенні українських земель, що століттями були ареною боротьби з ворожими, головним чином турецько-татарськими, військами і, з другого боку, в організації козацького війська, широко зв'язаного з населенням міст і сіл України.

* *
*

В кінці XVII — першій чверті XVIII ст. Лівобережна Україна зберігала свої окремі збройні сили — козацьке військо, що було частиною російської армії. Козацьке військо підлягало царю і російському командуванню; безпосереднє командування здійснювали гетьман і стар-

¹ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 64, арк. 671.

² Там же, арк. 1085.

³ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 65, арк. 737 зв.

⁴ ЦДАДА, ф. Книги Малоросійського приказу, № 62, арк. 863 зв.

шина. Козацькому війську були властиві риси, характерні для війська феодальної доби. Командні посади в ньому посідали представники пануючої феодальної верстви. Основну масу війська становили козаки — юридично вільні, непокріпачені ще виробники. Командний склад козацького війська — старшина, крім маєтностей, одержувала й значні грошові нагороди. Утримання козацького війська важким тягарем лягало на трудове населення Лівобережної України. Козаки під час походів зобов'язані були самі забезпечувати себе провіантом, бойовим спорядженням, амуніцією та зброєю. Козацтво виконувало всі найтяжчі роботи і повинності, зв'язані з військовою службою. Під час перебування козаків у тривалих походах руйнувалося і занепадало їх господарство.

В більш-менш значні походи козацьке військо вирушало за вказівками російського командування; лише дрібні воєнні операції і несення прикордонної сторожової служби здійснювались за завданням гетьманської адміністрації, але під наглядом російського уряду. озброєння і бойове спорядження козацького війська частково виготовлялися на Україні, частково привозилися з Росії. Деяку частину їх становили воєнні трофеї.

Джерела свідчать про високі бойові якості козацького війська. Система бойової підготовки зводилася в основному до навчання під керівництвом досвідчених воїнів протягом багаторічного перебування у війську, починаючи з юнацьких років. Кінне козацьке військо досконало володіло холодною зброєю — списами і шаблями. Сміливі атаки кінноти вносили замішання у ряди ворога. Навальною атакою козаки переслідували ворога і довершували його розгром, при цьому вони здобували значні трофеї. За несприятливих обставин козаки вміли майстерно боронитися від кількісно переважаючих сил ворога в так званому таборі. На високому рівні стояли також обложне мистецтво, розвідувальна і сторожова служби.

Українське козацтво відіграло визначну роль у боротьбі з турецько-татарською агресією та шведською навалю. Проте з 20-х років XVIII ст. значення козацького війська зменшується. Це пояснюється як зовнішньополітичними причинами (припинення з 1711 р. воєн-

них дій проти Туреччини і перенесення театру воєнних дій на північний захід), так і ще більшою мірою соціально-економічними процесами. Внаслідок зростаючого зубожіння і покріпачення кількість козацтва зменшується, значно гіршає його економічне становище. Основна маса козацтва стає неспроможною власним коштом нести військову службу і згодом перетворюється на підпомічників, що тільки забезпечують «виборних» всім потрібним для військової служби. Занепаду військової могутності козацтва сприяли також систематичні відрядження в 1710—1720 рр. чималої частини козацького війська на важкі роботи по будівництву каналів і фортець.

* *
*

На протязі ряду століть український народ перебував під тяжким гнітом іноземних загарбників і вів постійну боротьбу за своє соціальне і національне визволення. В умовах іноземного панування український народ не міг створити свою суверенну національну державу. Литовські й особливо польські та турецькі феодали прагнули перетворити українські землі на свої провінції, денационалізувати український народ, позбавити його власної культури і мови. Вони жорстоко придушували зародки української державності.

Українська феодальна державність почала складатися в ході великої визвольної війни українського народу (1648—1654 рр.) проти гніту шляхетської Польщі, за об'єднання з братнім російським народом в єдиній державі. В роки війни формувалися основні елементи української феодальної державності — управління, суд, армія. Возз'єднання України з Росією, здійснене великим історичним актом 1654 р., було визначною подією в житті українського народу. Україна була врятована від поглинення агресивними державами — шляхетською Польщею та султанською Туреччиною. В складі Російської держави український народ протягом тривалого часу, аж до кінця XVIII ст., зберігав елементи своєї державності, хоч їх поступово і ліквідував царський уряд.

З кінця XVIII ст. внаслідок анексіоністсько-колонізаторської політики царизму останні рештки цієї дер-

жавності були ліквідовані, і протягом всього ХІХ і початку ХХ ст. український народ був позбавлений своєї державності.

Для дальшого розвитку російського, українського і всіх інших народів Росії вирішальне значення мала поява на історичній арені найреволюційнішого у світі російського пролетаріату і його бойового авангарду — Комуністичної партії. Союз робітничого класу і трудящого селянства, створений Комуністичною партією, був тією могутньою суспільною силою, яка виявилась здатною подолати опір відживаючих класів і завоювати перемогу.

Під керівництвом Комуністичної партії робітничий клас у союзі з біднішим селянством здійснили Велику Жовтневу соціалістичну революцію, яка розбила кайдани соціального і національного гніту і відкрила шлях до соціалізму. Український народ перший слідом за російським народом пішов по цьому шляху.

Тільки внаслідок Великої Жовтневої соціалістичної революції, під керівництвом Комуністичної партії, на основі непорушної дружби народів СРСР відбулося національне відродження українського народу; вперше в усій своїй історії він створив свою державу, справді суверенну, соціалістичну, народну Радянську Україну — складову і невід'ємну частину Радянського Союзу.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Загальна характеристика соціально-економічного розвитку Лівобережної України в кінці XVII — першій чверті XVIII ст.	37
Розділ II. Центральні органи управління. Влада російського царя на Лівобережній Україні. Малоросійський приказ.	102
Розділ III. Гетьманська влада. Генеральна старшина	126
Розділ IV. Полкове управління	196
Розділ V. Сотенна і сільська адміністрація	249
Розділ VI. Міське управління	281
Розділ VII. Суд та судочинство	313
Розділ VIII. Організація козацького війська	411

18755/5 кол.

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

